

ItK

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1976**

A TARTALOMBÓL

BALASSI BÁLINT ÉLETMŰVE

tudományos ülásszak

EGER, 1976. május 12—15.

Komlovszki Tibor: Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet

Varjas Béla: Balassi Nagyciklusa

Horváth Iván: Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója

Amedeo Di Francesco: Balassi Bálint költészetének manierista vonásai

Kovács Sándor Iván: Balassi Bálint és az Óceánium

*

Bónis György: Balassi Bálint szentszéki pereit

Ludányi Mária: Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére

Ritoókné Szalay Ágnes: „Irtják gyermek-képben”

Gömöri György: Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz

Szőnyi György Endre: Machiavelli-hatás Balassi költészetében

Lőkös István: A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai

Jan Ślaski: Balassi és a korabeli lengyel irodalom

Szőrényi László: „Valahány török bejt”

Kőszeghy Péter: Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. LXXX. évfolyam 5—6. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauer József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

BALASSI BÁLINT ÉLETMŰVE

tudományos ülésszak

Eger, 1976. május 12—15.

<i>Komlós Tibor</i> : Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet	567
<i>Varjas Béla</i> : Balassi Nagyciklusa	585
<i>Horváth Iván</i> : Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója	613
<i>Amedeo Di Francesco</i> : Balassi Bálint költészetének manirista vonásai	633
<i>Kovács Sándor Iván</i> : Balassi Bálint és az Óceánus	659
*	
<i>Bónis György</i> : Balassi Bálint szentszéki perei	671
<i>Ludányi Mária</i> : Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére	676
<i>Ritókéné Szalay Ágnes</i> : „Irák gyermek-képben”	681
<i>Gömöri György</i> : Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz	684
<i>Szőnyi György Endre</i> : Machiavelli-hatás Balassi költészetében	694
<i>Lőkös István</i> : A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai	697
<i>Jan Šlaski</i> : Balassi és a korabeli lengyel irodalom	702
<i>Szőrényi László</i> : „Valahány török bejt”	706
<i>Kőszeghy Péter</i> : Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról	714

*

Balassi-ülésszak Egerben	7 0

*

Magyar irodalomtörténetírás 1975. (Bibliográfia) (<i>Stauder Mária</i>)	721

SZERKESZTŐSÉG

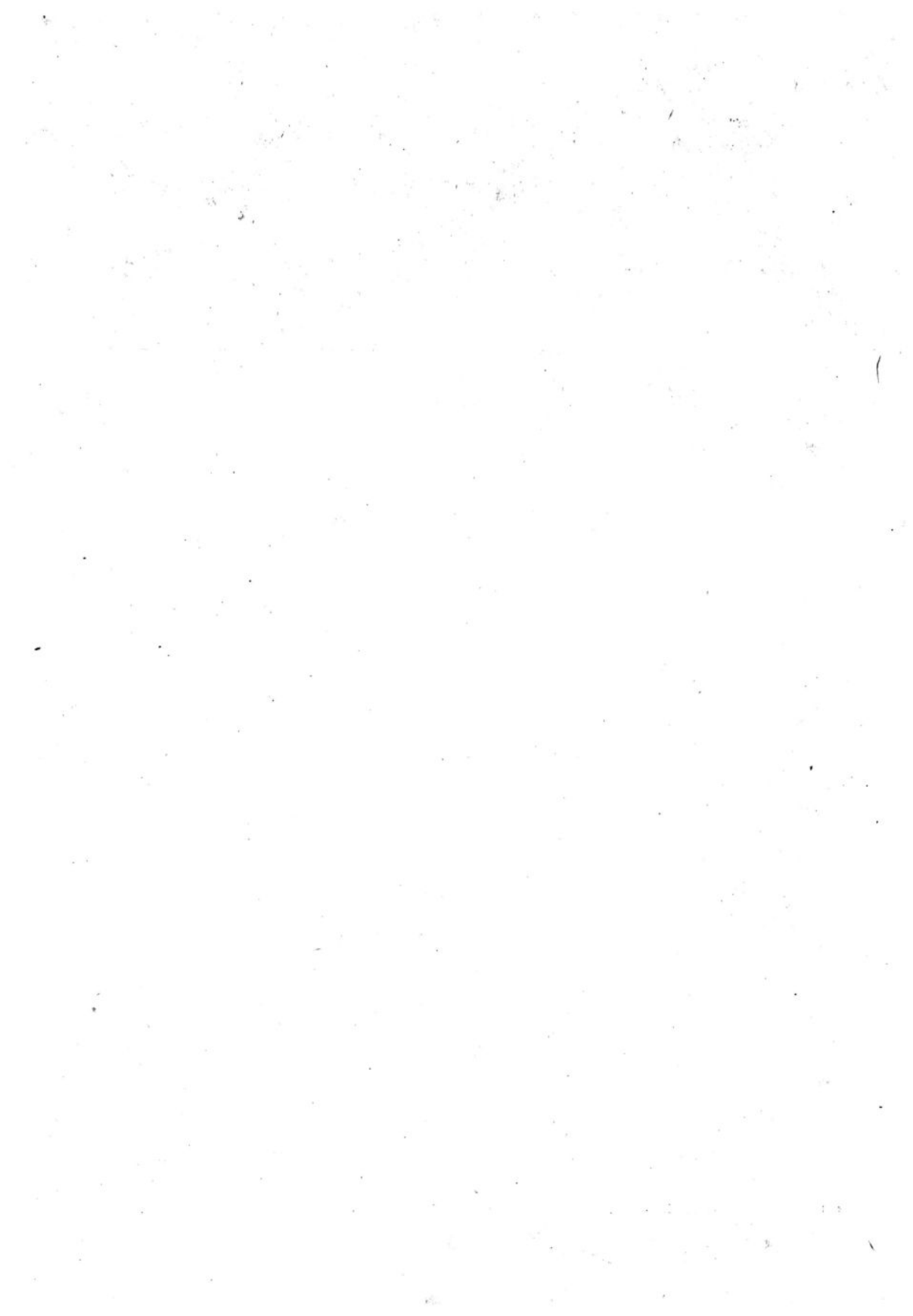
1118 Budapest
XI., Mészáros út 11—13.

BALASSI BÁLINT ÉLETMŰVE

tudományos ülészak

Eger, 1976. május 12—15.

BALASSI ÉS A RENESZÁNSZ ARÁNY-SZEMLÉLET

Balassi verskompozícióinak egyik típusát Varjas Béla ismerte fel, bizonyítva, hogy költészetében (már a korai versektől) milyen fontos szerepet játszott az ún. hárompillérű verskompozíció jegyében készült énekek sora. Varjas Béla joggal hangsúlyozta e verstípus Balassi költészetében betöltött szerepével kapcsolatban: „Turóczy-Trostler József nézetével szemben éppen azt kell kiemelnem, hogy Balassi nagyon is jól ismerte 'az egész vers testére érvényes zárt architektúra művészetét', s ifjú éveitől kezdve élete végéig tudatosan foglalkoztatta lírai önkifejezésének nyelvi, prozódiai eszközei mellett a költemény egészének strukturális megformálása, s annak tovább fejlesztése.”¹ A hárompillérű énekek „szerkezeti skémája — írja Varjas — egyébként arra is figyelmeztet, hogy Balassi egész költészetét újra át kell vizsgálnunk: vajon hány másféle kompozíció, hány másfajta szerkezeti képlet vár még felfedezésre alkotásaiban?”²

Egy kisebb dolgozatomban hívtam fel a figyelmet arra, hogy Balassi költészetében a hárompillérű kompozíciótípus mellett az aurea sectio arányát, illetve arányait érvényesítő kompozíció-változat is megtalálható.³ Az aranymetszés jegyében készült versek jelentik költészetében a második ismert kompozíció-változatot.

Mind a hárompillérű kompozíció-típus, mind az aurea sectio arányát, arányait érvényesítő kompozíció-változat jellegzetesen architektonikus versépítkezés. Balassi nem csupán egy-egy vagy néhány alkalommal fordul e két szerkezeti struktúrához, hanem énekei sorozatát írja e két jellegzetes konstrukció jegyében, programszerűen. A hárompillérű énekek már korai verseitől megjelennek, az aurea sectio arányait érvényesítő énektípus pedig jobbra az érett költő verseiben jut jelentős szerephez. Mivel mindkét kompozíció-változatban részben a szimmetrikus, részben az aszimmetrikus arányoknak meghatározott s az adott vers jellegét meghatározó funkciója van s a költői életmű jelentős hányadában érvényre jut, önkéntelenül is fölvetődik a kérdés: Balassi két kedvelt kompozíció-típusa milyen kapcsolatban, összefüggésben van a reneszánsz általános harmónia-, mérték- és arányszemléletével.

Mielőtt az aurea sectio arányait őrző Balassi-versek jellegéről kissé tüzetesebben is szólnék, utalnunk kell a reneszánsz általános arányszemléletére s a korban mintegy delelőjére érkezett szemlélet vázlatosan jelzett előtörténetére. Természetesen nem kívánom, de nem is tudom a művészetek történetét végigkísérő számos arány-eszmény, művészi kánon történetét, jellegét és korabeli szerepét nyomon kísérni a reneszánszig. Csupán az aurea sectio ismerete szempontjából nélkülözhetetlen arányelméletek jellegére próbálok vázlatosan utalni. Még ebben a vonatkozásban sem törekedhetem teljességre. Ezért az arányelméletekre való utalás menthetetlenül vázlatos és töredékes, nem idézheti az arányelméletek fejlődésének sem szerteágazó sokrétűségét, sem folyamatosságát.

¹ VARJAS Béla: Balassi és a hárompillérű verskompozíció. ItK 1970. 482.

² VARJAS Béla: i. m. 482.

³ KOMLOVSZKI Tibor: Balassi és az aurea sectio. In.: Régi magyar századok. (Adatok a reneszánsz és barokk irodalom történetéhez.) Bp. 1973. 16—18.

Ismeretes: a reneszánsz művészetszemléletében és elméletében központi szerepet játszott a szépség kategóriája. A szépség fogalma viszont eleve feltételezte a művészi alkotás belső harmóniáját, mértékét és arányosságát. A reneszánsz általános harmónia-szemléletében és igényében megkülönböztetett problémává vált a műalkotás belső, művészi arányainak kérdése, összhangban a neoplatonista szépség-ideállal. „Marsilio Ficino újplatonikus filozófiai rendszerében — írja Klaniczay Tibor — a szépség a tökéletesség szimbóluma, a legfőbb jónak, vagyis az istenségnek az érzéki világban való tükröződése, az igazság látható aspektusa. Ez a szépség isteni teremtménynek köszönheti létét, az az ember tehát, aki képes szépséget elővarázsolni, maga is isteni adottságokkal rendelkezik. Így vált a szépség a költői, s ugyanígy a képzőművészeti vagy zenei alkotás legfontosabb vonásává, lényegévé; a költő, a művész pedig az isteni teremtés misztériumának részévé, eszközévé.”⁴

A neoplatonista szépség-eszmény mögött nyilvánvalóan a világról, a világegyetemben feltételezett szépségről és harmóniáról kialakult elképzelést kell keresnünk. A Püthagorásznál kezdődő, Platon majd Ágoston által kamatoztatott s a reneszánsz kori neoplatonizmusban megújított szemlélet szerint a teremtett világban, a természetben egyetemes harmóniát létrehozó szerkezeti törvényszerűségek érvényesülnek. „E kor emberei azt hitték — írja Francastel a reneszánszról —, hogy létezik a szférák harmóniája, és hogy e harmónia fejeződik ki a matematikai gondolkodásban, ez áthelyezhető az ember ábrázolásáról a világ ábrázolására. Hitték a világ egységében és örök arculatában, pontosabban, azt hitték, hogy a világnak geometriai arculata van, hogy a természet állandó valóság és látványként adódik az embernek.”⁵ Ezért érthető, hogy a reneszánsz kor embere és művésze bár dinamikusan és céltudatosan tört a világ megismerésére és abban központi helyet kívánt magának teremteni, „de hite szerint ebben a világban egyszerű számokban kifejezhető, de éppen ezért tökéletes geometriai formák statikus törvényszerűségei uralkodnak”.⁶

Szépség, harmónia, természet: a reneszánsz művészetelmélet elválaszthatatlan kategóriái. Talán Alberti fogalmazta meg legszebben együtvértartozásukat: „A szépség valamiféle összhangja és egybecsendülése valamely egész részeinek, amelyek megfelelnek annak a szigorú számnak, korlátozásnak és elhelyezkedésnek, amelyet a harmónia, vagyis a természet abszolút és első elve követel.”

Az aránytan kiemelkedő szerepe a világról s benne az ember helyzetéről, központi szerepéről vallott felfogással, értelmezéssel azonos gyökerű. A reneszánsz művészetszemlélet azért rezonált oly következetesen a Püthagorászig s követőig visszavezethető arányszemléletre, mert már Püthagorász és iskolája számára is a proporcionalitás fogalma az arányok olyan rendszerét, meghatározottságát jelentette, amely egyrészt a makrokozmoszban érvényesült mint organikus rendszereződés, másrészt az emberi test arányainak volt a kifejezése.⁷ Az emberi test arányai viszont azonosnak tunk az „azokkal a feltételezett arányokkal, amelyekkel a világ szerkezetét már Püthagorász és követői is jellemezték” s az ő nyomukban a reneszánsz természetfilozófusai.⁸

A makrokozmoszt — jórészt Platon nyomán — a reneszánsz is egy hatalmas élőlénynek, organizmusnak tekintette. Az ember pedig nem csupán középponti helyet foglal el e szemléletben a világmindenségben, de egyúttal kicsinyített, tökéletes mása is a világegyetemben érvényesülő, szépséget és harmóniát létrehozó szerkezeti törvényszerűségeknek.

A reneszánsz természetelvű művészetszemlélete az egyetemes szépséget és harmóniát kívánta tulajdonképpen kifejezni a művészi alkotásokban, s mivel az emberben jelenvalónak látta a

⁴ KLANICZAY Tibor: A neoplatonizmus szépség- és szerelemfilozófiája a reneszánsz irodalomban. FK 1975.

⁵ Pierre FRANCASTEL: Művészet és társadalom. Bp. 1972. 467.

⁶ POGÁNY Frigyes: Firenze. Bp. 1971. 197.

⁷ Lásd erről részletesebben Erwin PANOFKY: Az emberi arányok stílustörténete. Bp. 1976.

⁸ Leonardo da Vinci: A festészetéről. BOSKOVITS Miklós: Bevezetés. Bp. 1967. 25.

makrokozmoszt meghatározó arányviszonyokat, az ember mértékei, arányai általánosabb mérték-eszménnyé is válhattak. Vitruvius közvetítésével Platon nézetei nyernek új megfogalmazást ebben a vonatkozásban is. Platon a *Phaidrosz*-ban a beszéd helyes arányairól írta: „... minden beszédnek olyan felépítésűnek kell lennie, mint egy élőlénynek, amelynek hozzáillő testalkata van, úgyhogy ne hiányozzék se feje, se lába, hanem legyen törzse és végtagjai, melyek egymáshoz és az egészhez illenek.”⁹ Luca Pacioli pedig — Vitruviust kamatoztatva — az építészetéről szóló művét a következőképpen kezdi: „Mindenekelőtt az ember proporcióiról fogunk beszélni, mert minden mérték s azok elnevezései is az emberi testből származnak, s benne található meg valamennyi proporció, amelyek révén Isten a természet legbensőbb titkait nyilvánítja ki.”¹⁰

A magyar reneszánsz irodalomban is találkozunk ezzel a szemlélettel. Prágai András írja a *Fejedelmeknek serkentő órája* Rákóczi Györgyhöz intézett ajánlásában: „... Istennek szep es nemes teremptett állattya az ember, ugy mint, ki annac személyére és hasonlatosságára formáltatot, és az Philosophusoktól Mikrokosmosnac, az az, mennyet, földet, tengereket bé foglaló kerec es gömbölyü kicsin világnac mondattatic. Mellyet ha ki lát, abban s-az által az egész világnac képét szemlélheti, és így az emberben, ugy mint az egész világot ki ábrázoló képben, az véghetetlen és láthatatlan Istent nézheti.”¹¹

(*Ficino, Alberti*) Ennek a természetelvű szemléletnek a jegyében fogant a reneszánsz két nagyhatású arányelmélete: Alberti zenei arányok tana, valamint Luca Pacioli divina proportio-kultusza. Mindkettő a neoplatonista szépségideál függvénye, eredetét tekintve pedig a püthagoreusok szemléletére vezethető vissza. A zenei arányok tana a világmindenségben érvényesülő zenei arányokról alkotott elképzelésekre, míg az aurea sectio elve egy geometriai arányviszonyra.

Ficino platonista szépségeszményében egyébként már benne rejlik a reneszánsz gazdag arányelmélet-irodalmának alapvetése is. Ficino ugyanis nemcsak a lélek, de a test szépségéről és harmonikus arányairól is elmélkedik Platon *Lakomájához* írt kommentárjaiban: „Végül is mi hát a test szépsége? Kétségtelen, hogy valamilyen *cselekvés, elevenység és báj (atto, vivacita e grazia)*, amely a test eszméjének hatására ragyog a testben. Ez a ragyogás nem száll az anyagra, ha az anyag nincs elébb a legtökéletesebb módon kiképezve. Az élő test kiképzése pedig három dologban fejeződik ki — a rendben, a modusban és a fajban (*ordino, modo e specie*). A rend a távolságot jelenti a részek között, a modus a mennyiséget jelenti, a faj a vonalakat és a színeket jelenti.” Az emberi test helyes arányait ismertetve tulajdonképpen Vitruviust követi. A rend követelménye Ficino szerint megszabja a testrészek megfelelő arányát, „... amely mindegyik tagnak megadja az őt illető nagyságot az egész test arányaitól függően. [. . .] Nyolc fej alkotja az egész test hosszát, ahogyan a kéz és a láb összege a test magasságát képezi.”¹²

A reneszánsz művészetelméletben általában kiemelkedő szerephez jut a geometriai s az aritmetikai érdeklődés. Alberti pl. a festészetéről szóló értekezésében hangsúlyozza a festő geometriai felkészültségének, ismereteinek fontosságát: „Helyesnek tartom tehát — írja —, hogy a festő — amennyire csak lehet — legyen járatos a szabad tudományokban, de elsősorban azt kívánom, hogy tudja jól a geometriát. . . . A mi vázlatainkat, amelyekben a tökéletes és abszolút festészet nyilvánul meg, könnyen megérti a mértantudós, de aki nem ismeri a geometriát, nem fogja sem azokat megérteni, sem pedig a festészet más törvényszerűségeit: ezért állítom, hogy a festő számára szükséges, hogy értse a geometriát.”¹³

⁹ Platon összes művei. Bp. 1943. I. 711—712.

¹⁰ BOSKOVITS Miklós: i. m. 25.

¹¹ RMKT XVII/8. 469.

¹² A. F. LOSZEV: A művészeti kánonok mint stílusprobléma. MFSz 1968. 568.

¹³ KOLTAY-KASTNER Jenő. Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Bp. 1970. 99.

Alberti fogalmazza meg egyébként a reneszánsz legnagyobb hatású arányelméletét a *De re aedificatoria* c. művében. Hangsúlyozza, hogy a fül számára kellemes zenei intervallumok megfelelnek a húr feles, $2/3$ -os vagy $3/4$ -es elosztásainak; ez az oktáv, a kvint és a kvart. Alberti szerint ezeket a zenei arányokat az építészetben is alkalmazni kell, összhangban az épületek magasságával s különösen a négyszögletű felületeken. A kisebb felületeken az $1/2$ -es, $2/3$ -os és a $2/4$ -es arányokat kell érvényesíteni, a közepes nagyságúaknál kétszer kell venni ezeket az arányokat. A nagy felületeknél $1/2$ -et majd $2/3$ -ot, vagy $1/2$ -et azután $3/4$ -et ajánl.¹⁴

Alberti elmélete Platon *Timaios*zára, a *Timaios*z pedig a püthagoreusok számszimbolikájára vezethető vissza. Platon szerint a teremítő Isten tulajdonképpen „a zeneikonszonanciák viszony-számai szerint” tagolta a Világelplet. A zenei arányokban szereplő számok (1, 2, 3, 4) ugyanakkor a püthagoreusok szent számsora egyúttal, mert összegük a 10, a legfontosabb szám. Az oktáv (2:1), a kvint (2:3) és a kvart (3:4) arányszámai a püthagoreusok és Platon szerint is „a bolygópályák Földtől számított sugarainak arányszámai is”.¹⁵

A zenei arányok érvényesítése egyébként a kompozícióban általában bizonyos eltávolodást, eltolódást jelentett a merevebb szimmetrikus konstrukciótól. Hatása a reneszánsz egész korszakát végigkíséri.

(*Aurea sectio*) Mások viszont Albertivel szemben az emberi testen megfigyelhető arányviszonyokat, mértékeket tekintették Vitruvius nyomán a művészi alkotásokban is követendő ideális arányoknak. Ezen belül pedig a legharmonikusabbnak tartott arányviszony, az aurea sectio arányának az érvényesítését kívánták a művészettől. Azért éppen az aranymetszés dinamikus szimmetriának is nevezett arányviszonyát, mert az emberi test arányaiban is jelenvalónak látták az aranymetszés arányát, illetve arányait. Albertiék egyébként szigorúbb s állandóbb szerkezeti elvnek tartották a zenei arányokat, mint az emberi test arányait. Joggal, hiszen az emberi test helyes arányairól számos és különböző elképzelés született. Az emberi test arányainak vizsgálatában az egyre kisebb részek, részletek arányviszonyainak meghatározása felé tart a fejlődés. Alberti például Vitruviust továbbfejlesztve a test hosszát 600 egységre osztja.¹⁶ Leonardo da Vinci egyszerűbb arányviszonyokkal számol, 6 9—10 archosszra osztja az emberi testet. Felosztását azonban nem tekinti kánonnak, mert hangsúlyozza az emberi test arányosságának viszonylagosságát, függőségét az életkortól, de a test adott helyzetétől is (mozgás stb.). Dürer (Vitruvius és Alberti nyomán) rendkívül precíz vizsgálatokat végez: az Albertinél szereplő felosztás legkisebb egységét, az $1/600$ részt további három részre osztja, tehát az emberi testet 1800 részre. Számtalan mérése azonban nem eredményez eszményi arányú típust.

Az aranymetszés elvét, de gyakorlatát is már ismerik az ókorban. Feltehetően a püthagoreusok határozzák meg először az aurea sectio fogalmát. Püthagorász és iskolája a világ jelenségeiben, a világegyetemben harmóniát, meghatározott rendet látott érvényesülni, olyan rendet és harmóniát, amelyet számokkal lehet kifejezni. Ezért azon fáradoztak, hogy feltárják „a természeti jelenségekben érvényrejutó mennyiségi viszonyokat”.¹⁷ Arisztotelész jellemzése szerint a püthagoreusok „arra a gondolatra jöttek, hogy a számok elemei egyúttal minden létező valóság-nak is elemei és az egész világrend harmónia és szám”.¹⁸ A püthagoreusok „alapelvnek tartják a számot — írja Arisztotelész —, mégpedig úgy, hogy ez a létező dolgok anyaga és a dolgok tulajdonságai és állapotai is belőle valók”.¹⁹ Mivel alapvető természettörvénynek tartották a világ számokkal mérhető harmóniáját, tüzetesen foglalkoztak a különféle, számokkal kifejezhető arányviszonyok kérdésével is. Ők próbálták először (s tudtak is) olyan arányviszonyt megszer-

¹⁴ BOULEAU, Charles: Les rapports musicaux. La galerie des arts 1964. avril 9—13.

¹⁵ Platon összes művei. Bp. 1943. II. 613.

¹⁶ A. F. LOSZEV: i. m. 570—571.

¹⁷ NÁDOR György: A természettörvény fogalmának kialakulása. Bp. 1957. 64.

¹⁸ Metafizika I. könyv 5. fejt.

¹⁹ NÁDOR György: i. m. 63—64.

keszteni, amelyben az egész távolság úgy aránylik az annak egyik részét adó nagyobb távolsághoz, mint ez a nagyobb távolság a kisebbhez. Egyesek szerint tulajdonképpen innen datálható az aranymetszés elmélete.²⁰ Fontos mozzanat a későbbi, reneszánsz kori szerepében különösen, hogy ez az arányviszony már ekkor (számelméletiképpén átítatott) természeti arány kifejezője is.

A püthagoreusok szemlélete a képzőművészetben is elevenen hatott, illetve érvényesült. Jellemző példaként csupán Polükleitoszt (i. e. V. század) említenénk. *Dorüphoroszt*, a polükleitoszi kánont a művészettörténet szerint leghívebben megtestesítő szobrát ugyanis a következő arányok, pontosabban arány-rítmusok jellemzik: a szobor „egész termete a lábfejtől a köldökig tartó távolsághoz úgy viszonylik, mint ez az utóbbi távolság a köldöktől a fejtetőig tartó távolsághoz. Megállapították, hogyha a köldöktől a fejtetőig tartó távolságot vesszük, úgy ez úgy viszonylik a köldöktől a nyakig tartó távolsághoz, mint ez utóbbi a nyaktól a fejtetőig tartó távolsághoz, és hogyha a köldöktől a sarokig tartó távolságot vesszük, úgy az aranymetszés itt a térdekre esik.”²¹

Az aranymetszés arányai hálózák be a teljes szobrot.

A püthagoreusok számelméletét és számszimbolikáját nem egy vonatkozásban felhasználja és továbbfejleszti azután Platon. Különösen *Timaiosz*-ban figyelhető meg a tökéletes, teremtett világban érvényesülő harmonikus arányok rajzában. A világegyetem teremtésében érvényesülő arányokról mondja Timaios: „Mindhogy azonban szilárd testnek kellett lennie, szilárd testeket pedig sohasem egy, hanem mindig két középarányos köt össze: így a tűz és a föld közé a víz és levegőt tette az isten, egymáshoz képest lehetőleg ugyanabban az arányban alkotva meg őket, hogy miként a tűz aránylik a levegőhöz, úgy viszonyolják a levegő a vízhez s mint a levegő a vízhez, úgy a víz a földhöz. Így kötötte össze és egyesítette a látható és tapintható világot. Ennek folytán négy ilyen alkatrészből keletkezett a világ teste, összhangba jutva az arányosság által és szeretet ébredve benne ennek folytán, úgyhogy, mint önmagával azonossá vált egész, senki más által fel nem bontható, csak az által, aki összekötötte.”²²

Tulajdonképpen Euklidész *Elemek* c. könyve lesz azután az az alaplí, amelyre a reneszánsz elméletírói sűrűn hivatkoznak. Euklidész ugyanis híres munkájában többször is, más és más vonatkozásban meghatározza és értelmezi a nevezetes arányt, leírja az ennek szellemében szerkeszthető téglalapot, szabályos ötszöget stb. A legtöbbször idézett aránymeghatározása a következő: „Végő és középső arányban vágottnak mondatik az egyen, midőn mint az egész a nagyobbik darabjához, úgy van a nagyobbik a kisebbikhez.”²³ Euklidész e metszés sorozattá alakíthatóságának a módját is megadja: „Ha egyenes vonal szélső és középső arányban vágatik: az mint az egész egyenből s nagyobbik darabjából álló öszveg az egészhez, úgy lesz az egész a nagyobbik darabhoz.”²⁴ Az utóbbi idézet egyszerűbben fogalmazva: ha egy egyenest két egyenlőtlen részre osztunk s a nagyobbik részt hozzáadjuk az egészhez, akkor ez úgy aránylik az egészhez, mint az egész a nagyobbik részhez.

Euklidész *Elemek*-könyvének ismerete jelzi a későbbi korszakokban a nevezetes metszés ismeretét is egyúttal.

(*Vitruvius*) Az ókor arányszemléletét az építőművészetre vonatkoztatva Vitruvius foglalja össze. Vitruvius közvetlen kapcsolatot képez a reneszánsz művészeivel, művészetelméletével. Leonardo da Vinci például Vitruvius leírása nyomán komponálja egy körbe az emberi test arányait.²⁵

²⁰ A. F. LOSZEV: i. m. 554.

²¹ A. F. LOSZEV: i. m. 554.

²² Platon összes művei. Bp. 1943. II. 539.

²³ Euklidész elemei. Fordította: BRASSAI Sámuel. Pest, 1865. 161.

²⁴ I. m. 571.

²⁵ HAJNÓCZI Gyula: Az építészet története. Ókor. Bp. 1967. 205.

Vitruvius a szimmetriában látja az építészet alaptörvényét. A szimmetria létrehozója pedig az arányosság. Az arányosság viszont az emberi testben valósul meg a legszebben, az építésznek ezért az emberi test arányviszonyaira ügyelve kell az épületek kívánatos szimmetriáját megteremteni.

„A természet pedig úgy alkotta az emberi testet — írja Vitruvius —, hogy az ábrázat az álltól a homlok felső végéig, illetőleg a legalsó hajgyökerekig az egész testnek a tizedrészét, a kéz a csuklótól a középujj végéig ugyanannyit és a fej az álltól a koponya legmagasabb részéig $1/8$ -át teszi. . . . A többi tagoknak is van arányméretük, melyeket a régi legtekintélyesebb képrók és képfaragók is felhasználtak s nagy és végtelen dicsőséget szereztek velők maguknak.”²⁶ Az emberi test tehát meghatározott arányviszonyok rendszere. „Éppen így szükséges — Vitruvius szerint —, hogy a templomok tagjai a legkisebb részletig is arányos méretűek legyenek, s ezek az egész magasság együttes tömegéhez viszonyítva teljes megegyezésben legyenek.”²⁷

(Középkor) A püthagoreusok számszimbolikája, valamint Platon nem egy vonatkozásban befolyásolta a középkor esztétikai szemléletét erőteljesen meghatározó Ágoston nézeteit. Ágoston metrikai művében jellegzetesen neopüthagoreus tanokat vallott. Ágoston szerint a teremtett világ szépsége számviszonyok szerint meghatározott, s szembetűnő formái jegye „a sok az egyben”, Istenben. Ágoston szerint Isten „minden szépség forrása és a legmagasabb rendű szépség; s mert isten szereti a rendet, mérték szerint alkotta a világot, amely így esztétikailag tökéletes”.²⁸ Ágoston szemléletében a számokban kifejeződő összhang, arány a szépség tulajdonképpeni lényege. Nyilvánvalóan Platon nyomán tulajdonít különleges szerepet a számoknak, geometriai idomoknak, harmóniáknak.²⁹

A szépség, harmónia elvont, természetfölötti törvényszerűségeket sugalló értelmezése jellemző egyébként a középkorra. A szépséget ekkor nem a művészetek, hanem az Isten által teremtett világ lényegének tartották, s ha a művészetekben is megfigyelhető, a középkor felfogása szerint akkor az anyag elhomályosító jellege mögött is érzékelhető isteni szépség tűnik elénk.

Jelezni szeretném, hogy a szakirodalom nem kevés ellentmondással szól az aurea sectio középkori ismeretéről. Egyesek szerint általános elterjedése és alkalmazása a művészetekben éppen a középkorban, pontosabban a gótika szakaszában következett be, mások szerint azonban bár alkalmazása tovább élt ugyan az építőmesterek közösségeiben, titkon őrzött hagyományként, de csak másodlagos szerepkörben.

Az arányok kozmológiai jelentése az évszázadok folyamán elhalványult, alkalmazásuk jobbra a műhelyek technikai gyakorlatává alakult. Villard de Honnecourt XIII. századból fennmaradt rajzai arról tanúskodnak, hogy az épületek, de az emberi test arányait is ekkor inkább geometriai idomokkal (háromszögekkel, négyszögekkel, ötszögekkel) próbálták jelezni, mint számarányokkal.³⁰

Érdekes viszont, hogy a XII—XIII. században élt itáliai matematikus, Leonardo Fibonacci a püthagoreusok említett, az aurea sectiót kifejező arányviszonya (a nagyobb rész úgy aránylik a kisebbhez, mint az egész a nagyobbhoz) szellemében alkotta meg nevezetes számsorát, amelyben minden egymás után következő két szám összege a sorban következő harmadikéval egyenlő (1, 2, 3, 5, 8, 13, 21 és így tovább). Fibonacci tulajdonképpen az aranymetszés (hozzávetőleges) arányát fejezi ki számsorában, de az aurea sectióra való utalás nélkül.

A középkorra vonatkozó kutatások, bár ellentmondásokat tartalmaznak, de igazolják az aurea sectio ismeretét. Ekkor azonban az aranymetszést Euklidész nyomán jobbra geometriai

²⁶ Marcus Vitruvius Pollio tíz könyve az építészetéről. Latinból fordította: FUCHS Béla. Bp. 1898. 39.

²⁷ I. m. 39.

²⁸ L. Esztétikai Kislexikon. Bp. 1972.

²⁹ POGÁNY Frigyes: Firenze. Bp. 1971. 191.

³⁰ A. F. LOSZEV: i. m. 564.

jelenségként tartják számon. Az Euklidész iránti érdeklődés a XII—XIII. századi arab fordításokkal kezdődik, ezért ismerete jórészt csak a kései középkorra érvényes.³¹ Az *Elemek*-könyvének idevágó fejezeteiben az aurea sectio arányát kifejező metszést „proportio habens medium et duo extrema” kifejezéssel fordítják.³²

(Luca Pacioli) A reneszánsz művészetelmélete a neoplatonista filozófiai szemlélet jegyében, az ember világegyetemben elfoglalt központi szerepére ügyelve fogalmazza újra a harmóniák, arányok, számok értelmezésének az ókortól ismert hagyományait. A reneszánsz arányszemléletében szinte a kezdetektől megtalálható az aurea sectio jelenléte, szerepe is, de kultusza az érett reneszánsz periódusában, a cinquecentóban bontakozik ki. Felelevenítik Euklidész elemeit, kiadják latinul és olaszul, és az *Elemek* 5. könyvét, az arányokkal foglalkozó részt kamatoztatva írja meg Luca Pacioli nevezetes könyvét „az isteni arányról” (*De divina proportione*).³³ Vitruvius is ekkor éli reneszánszát.

A püthagoreusok, valamint Euklidész említett arányának esztétikai értékét más arányviszonyok fölé kezdik helyezni. Luca Pacioli pedig egyenesen divina proportiónak, az égiek adományának, titokzatos-titkos jelentésű aránynak nevezi a Velencében 1509-ben megjelent könyvében. Luca Pacioli a püthagoreusok szellemében nyilatkozik a matematika jellegéről és szerepéről: „A matematikai tudományok ugyanis első fokon a bizonyosság tudományai és őket követik a természeti dolgok.”³⁴ Vitruvius nyomán Pacioli is az emberi test arányaiban látja az építészetben érvényesítendő helyes arányok mintáját. Szerinte minden jól felépített emberi testen megfigyelhető az aranymetszés aránya, s ezt már az antikok is felismerték s alkalmazták is alkotásaikban. Szabatosan meghatározza Euklidész nyomán az aurea sectio arányát, de megadja az aranymetszés jegyében létrehozható sorozat szerkesztésének módját is. Az isteni arány gyakorlati alkalmazását főként az építészeknek és szobrászoknak ajánlja. Pacioli rendkívül részletezően foglalkozik az emberi test legkülönbözőbb arány-viszonyaival: „Miután tüzetesen megbeszéljük a fej és az arc legfőbb alkotórészeinek a szélességben és hosszúságban való arányait, most a fej olyan tulajdonságairól fogunk beszélni, amelyek a testhez és külső végtagjaihoz képest mutatkoznak, abból a célból, hogy könnyebben lehessen meghatározni az arányokat, a súlyt tartó oszlopok számát és helyüket az épületekben, amelyekről még sok szó fog esni, hogy általánossá váljék az olvasóban. És ezért Vitruviushoznak régi elvét idézve mondhatjuk, hogy minden testi kiterjedéssel rendelkező tömeg tervezésének alapja az emberi test szélessége.”³⁵

Pacioli tehát, a zenei arányok tanával szemben az emberi test arányviszonyait tekinti a művészi arányok mintájának. Az emberi test arányai mellett tüzetes, sokoldalú jellemzést ad az öt szabályos és egyszerű testről: a *tetraéderről* (négy egybevágó háromszöggel határolt test), a *kockáról*, az *oktaéderről* (nyolc szabályos háromszög által határolt szabályos test), az *ikosaéderről* (húsz egyenlő oldalú háromszöggel határolt test), valamint a *dodekaéderről* (tizenkét sokszöggel határolt test), hangsúlyozva a szabályosságuk, egyenlő felületük és kerületük sugallta tökéletességüket, szépségüket s a szemlélőjük számára nyújtott esztétikai élvezetet.

Egyfelől tehát az emberi test arányai, mint a művészi arányok mintái, másfelől pedig a reneszánsz geometria iránti fokozott érdeklődése nyer megfogalmazást Pacioli könyvében.

Már jeleztem, a divina proportio-elmélet korántsem volt olyan hatással a kor művészetére, mint Alberti aránytana. A geometriai formák kultusza azonban a cinquecentóban éli virágkorát.

³¹ HELLGARDT, Ernst: Zum Problem symbolbestimmter und formalästhetischer Zahlenkomposition in mittelalterlicher Literatur. München, 1973. 95—115.

³² HELLGARDT, Ernst: i. m.

³³ Velence, 1509.

³⁴ Fra Luca Pacioli: Divina proportione. Die Lehre von Goldenen Schnitt. Nach der venezianischen Ausgabe vom Jahre 1509, neu herausgegeben, übersetzt und erläutert von Constantin WINTERBERG. Wien, 1889. 36.

³⁵ I. m. 135.

A kiegyensúlyozottságot, harmóniát idéző geometriai keretek kedvelése azonban nem lehetett hosszú életű periódus. Hauser szerint: „... ha a cinquecento művészete a szimmetria és egyensúly formáiban fejezi ki magát és a valóságot egy háromszög vagy kör sémájába szorítja, akkor ez nemcsak egy formaprobléma megoldását jelenti, hanem egy statikus életérzésnek és annak a kívánságnak a kifejezését is, hogy az élet ilyen változatlan maradjon.”³⁶

A reneszánsz harmonikus kereteit feszegető manierizmus jelentős művészei nemsokára majd éppen arra töreksenek, hogy a cinquecento klasszicizáló törekvésével, szabályosságával és feszültségeket kerülő harmóniájával szemben az egyénibb és szuggesztívebb vonásokat helyez-
zék előtérbe.³⁷

Az arányelméletek e vázlatos és igen töredékes ismertetésével mindössze jelezni szerettem volna, hogy mind a zenei arányok tana, mind az aurea sectio kultusza jellegzetesen a reneszánsz neoplatonista szépség-eszmény függvénye. Természetesen nyilvánvaló, hogy például az arany-metszés arányát a reneszánsznál korábbi és későbbi korszakokban is bőven alkalmazzák, de kultusza elválaszthatatlan a reneszánsz filozófiai szemléletétől, általános szépség-eszményétől, arány- és mérték-igényétől, ember központú világképétől. A reneszánsz aránytan végül is a természet és az ember jellemzőnek vélt, matematikailag kifejezhető arányviszonyait tekintette a művészetek számára követendő, eszményi arányoknak.

(Balassi) Joggal felvethető azonban a kérdés, hogy Balassinak vajon mi köze lehetett a reneszánsz képzőművészettel kapcsolatos arányelméletekhez. Közvetlenül talán nem sok. Nem ismerünk olyan poétikai kézikönyvet a reneszánsz korból, amelyben ezek a kérdések szerepelnének. Annak a poétikának sem sikerült még nyomára lelnünk, amely közvetlenebbül inspirálhatta Balassit. A reneszánszról viszont tudjuk, hogy más korokhoz képest fokozott figyelemmel fordul a kompozíció kérdésköréhez s a kor művészeteinek, beleértve az irodalmat, költészetet is, a vezető építőművészet inspirálására, architektonikus jellege vitathatatlan. Ebben az értelemben már Balassinak is köze van a reneszánsz arányszemlélethez, s nem is kevés. Verskompozícióit tekintve pedig különösen. Már a hárompillérű kompozíció-típus is, bár Varjas Béla középkori előzményét is bemutatta, a reneszánszra jellemző architektonikus kiképzésben jelentkezik Balassinál. Az aurea sectio arányait érvényre juttató énekei pedig egyértelműen a reneszánsz arányszemléletét idézik, az arányok meghatározott, mértéket, szabályosságot sugalló rendjét, architektonikus szervezettségét.

Jól ismert, hogy Balassi utáni költészetünkben is nemegyszer szerepet kap az aranymetszés aránya Batsányi, Berzsenyi, Kölcsey, Petőfi verseiben, de másoknál is. Az ő költészetükben azonban csupán alkalmyszerűen jut szóhoz az aranymetszés, de soha nem programszerűen, a költői életművet befolyásoló mértékben. Balassinál viszont éppen erről van szó.

Az aranymetszés arányát, arányait ugyanis 16 versében érvényesíti, pontosabban e 16 versben egyértelműbben és szembeütőbben érzékelhető e konstrukciós arány és ritmus. E 16 ének kezdősorát idézni szeretném (Stoll Béla 1974. évi kiadásának sorszámai szerint): (7) „Ő én Istenem”, (21) „Nő az én gyötrelmem”, (29) „Siralmas nékem”, (35) „Cupido szívemben”, (43) „Egy kegyes képében”, (46) „Engemet régólta”, (48) „Fáradtsága után”, (49) „Te szép fülemüle”, (50) „Mindennap jó reggel”, (62) „Kegyes vidám szemű”, (63) „Én édes szerelmem”, (64) „Ő nagy kerek kék ég”, (67) „Az Szentháromságnak első személye”, (69) „Az Szentháromságnak harmadik személye”, (69) „Az én jó Istenem”, valamint (133) a „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten” kezdetű.

Az említett versek közül öt („Ő én Istenem”, „Engemet régólta”, „Az Szentháromságnak első személye”, „Az Szentháromságnak harmadik személye”, „Az én jó Istenem” kezdetű) a

³⁶ HAUSER, Arnold: A művészet és az irodalom társadalomtörténete. Bp. 1968. I. 276–277.

³⁷ HAUSER, Arnold: i. m. I. 282.

Varjas Bélától felismert hárompillérű Balassi-versek között szerepel. Mivel ezt az öt éneket szeretném a hárompillérűek társaságából az aurea sectio arányait érvényre juttató Balassi-versek körébe vonni, szólnom kell róluk, ha csak röviden-vázlatosan is.

Amikor Balassi egyes verseiről szólok, nem műelemző szándékkal közelítek egy-egy énekhez, hanem csupán egyetlen aspektusra korlátozom figyelmemet, s ez a konstrukció. Ebben a vonatkozásban is mindössze néhány szembevetendőbb mozzanatra tudok csak utalni, jobbára az adott vers jelentés-, valamint hangulati-érzési áramlataira.

Az „Ő én Istenem, im mi törtínik én szegény fejemen?” kezdősorú, 13 versszak terjedelmű korai istenes ének a megpróbáltatások súlyától gyötrődő, Istent kérlelő, vigaszt kereső, majd kissé váratlanul perlekedő hangvételbe váltó versei közé tartozik. Azok közül talán az első. A 13 versszak terjedelmű ének a 8. versszak végéig az elesettségében Istent kérlelő, engesztelést óhajtó költő visszafogottabb hangnemében halad:

Te minden jóra fordíthatod meg az én bánatimat,
Na vess el azért uram előled, kérlek, mutasd meg azt,
Hogy jó Isten vagy és meghallgatod fohászkodásimat.

Ezen is kérlek, ne tarts sokáig rajtam haragodat,
Fordítsd immár kegyelmességre bosszuállásodat,
Érdemem szerint ne büntess engem, te szegény szolgádat.

A szöveg addigi nyugodt-kimért-visszafogott hangneme pontosan a versterjedelem aránymetszpontján hirtelen éles fordulatot vesz, megváltozik:

Mi hasznod benne, ha martalékja leszek az Sátánnak?
Hiszen nem neki teremtetél volt, hanem te magadnak.
Kínszenvedését valljon s heában hogyanod-é fiadnak?

Lám értem is szintén úgy megholt, mint az nagy szentekért,
Tartozol tehát engemet is meghallgatni kedvéért,
Hallgasd meg azért fohászkodásim az ő szerelméért.

Az utolsó három versszak ismét visszatér a szelidebben kérlelő hangnemhez. A szöveg hangulati-energia szintje kétségtelenül a versterjedelem aránymetszéspontján tetőzik s osztja egyúttal a verset 13 : 8, 8 : 5 arányviszonyra.

Rokon hangulatú s szerkezetű is egyúttal *Az Szentháromságnak első személye* ... kezdetű, 11 versszak terjedelmű éneke. Ebben a versben is az aránymetszésponton következik be a szöveg hangulati fordulója s osztja egyben a verset 11 : 7, valamint 7 : 4 arányviszonyokra. A kimértebb, könyörgő tónus itt is a versterjedelem kritikus pontján vesz éles fordulatot:

Azért én lelkem érzette sok jódot,
Ne halogasd megszabadulásomat,
Mert ha elveszek is uram, mi hasznod?
Aval ugyan nem öregbül hatalmod.

Az első hét versszakban elesett állapotát ecseteli a költő, s e szerkezeti egység végén szerepel az idézett indulatos kérdőmondat. A következő versszak már az esedezett s indulatosan kért isteni segítség esetleges elnyerése utáni helyzetre utal:

De ha megmentesz, ez jók következnek:
Egyik ez, hogy mind holtomig dicsérlek,
Másik meg ez, hogy azok is megtérnek,
Kik segedelmedről kétségben esnek.

„Az Szentháromságnak harmadik személye” kezdetű, hét versszak terjedelmű versben a költemény tulajdonképpen jelentését, a jó házasságért fohászzkodó ének értelmét fogalmazza meg Balassi a költemény aranymetszésponjtján elhelyezkedő két sorban (a 17–18.-ban):

Add meg azt is társul énnekem boldogul,
Az kit mostan kérek tőled én uramtúl.

Az első négy versszak a Szentlélekhez forduló költő lelki megtisztulásáért fohászzkodik. Az ötödiktől viszont az „árva szép szűz”-zel kötendő házasság lehetőségét, békéjét s nyugalmat kéri. A szöveg ebben a versben is a kritikus ponton tagolható 7 : 4, 4 : 3 arányviszonyra.

„Az én jó Istenem, ha gyertyám nekem minden sötétségembe” kezdősorú, nyolc versszak terjedelmű istenes ének is a bajokból menekedni akaró költő vigaszt, bátorítást kereső vallomása. Ellenség, kísértet, sötétség s a várható isteni kegyelem reménye bizonytalan s kétséges váltakozó áramlata az első öt versszak:

He hagyj az sötétben s ne rejts előlem szerelmes orcád fényét,
Veszнем szinte ne hagyj kísértet miatt s tarts meg addad éltemet,
Sok ellenségimtől, kik vőtték már körül egyedül ártatlan fejemet;
Engem már barátim, szüleim, rokonim elhantanak mint veszett embert.

Az elesettség-, magáramaradottság-érzet mélypontját idéző sor — „Engem már barátim, szüleim, rokonim elhantanak mint veszett embert” — az ének aranymetszésponjtján foglal helyet. A hangnem változása, amely a veszedelmekből való megszabadulás lehetőségét keresi és kezdi érzékelteni, a hatodik versszaktól figyelhető meg:

De az jó Uristen, ki az hiveken esik veszedelmekben,
Engemet nem hagyja, bűnből kihozza nagy csudálatosképpen.

Ez a hangnem-változás, a remény-érzet megjelenése és erősödése az éneket 8 : 5, illetve 5 : 3 arányú részekre tagolja.

Az említett énekekben a versterjedelem kritikus pontján az adott vers hangnem módosulását, változását, jelentésszegzését vagy a szöveg érzelmi energia-szintjének tetőzését érzékelhetjük. Ezek a versek ugyanakkor az egyszerűbb kiképzésűek közé tartoznak.

Varjas Béla bizonyította, hogy Balassi hárompillérű énekei között egyszerűbb, de bonyolultabb felépítésű változatokat is találhatunk.

Ugyanúgy, mint a hárompillérű kompozíciótípus, az aurea sectio arányát érvényesítő kompozícióváltozat sem egynemű szerkezeti konstrukció Balassi lírájában, hanem különböző változatokban jelentkezik, egyszerűbb és összetettebb kiképzésben. Valamennyiben közös azonban a versterjedelem aranymetszésponjtjának kiemelkedő kompozícióbeli szerepe. Olykor egy ének aranymetszésponjtján következik be az adott vers jelentésfordulója, vagy itt változik meg a szöveg hangulati tónusa, vagy itt nyer pontosabb megfogalmazást az adott ének tulajdonképeni jelentése, a vershelyzet felfedése, vagy az aranymetszésponjtnál tetőzik az adott versszöveg energiaszintje, vagy itt kapnak helyet nemegyszer a váratlan inverziók, kérdések.

Balassi e verstípusa, ha a hárompillérű kompozíció szimmetrikus kereteivel vetjük össze, arról tanúskodik, hogy a harmóniaigényében, eszméjében csalódott költő talált e szerkezet típusban (akár ösztönös érzéssel, akár tudatosan) az életét meghatározó disszonáns tényezők érzékeltetésére alkalmas szerkezeti struktúrát. Ez a kompozícióváltozat nem statikus, hanem dinamikus, nem a szimmetria lehetőségét ígérő, hanem aszimmetrikus. Az arányok viszonya nem kiegyensúlyozottságot, nem egyensúlyt, hanem feszültséget sugalló.

Olyan összetettebb kompozícióváltozattal is találkozunk, amelyben a jellegzetes arány többszörösen is végighullámszik egy-egy vers szövegén, pontosan megszabott terjedelmű, nem szimmetrikus de azonos arány-viszony áramlatokkal hálózva be a teljes versszöveget. Ilyen arányismétlés sorozattal átszőtt vers az „Engemet régólta . . .”, a „Pusztában zsidókat vezérő jó Isten”, valamint az „Ó nagy kerek kék ég” kezdetű Balassi-vers.

Ezekről ezért kissé részletesebben szeretnék szólni.

Az „Engemet régólta sokféle kinokban tartó én édes szívem” kezdetű ének szerkezetével kapcsolatban Bán Imre a vers kitűnő elemzésében, petrarcai motivumainak felmutatásával kapcsolatban szól a vers szerkezetéről is. Elfogadva ugyan, hogy ez a vers a hárompillérű énekek közé tartozik, de Bán Imre tulajdonképpen e szerkezeti struktúrán belül egy másfajta szerkezeti tagolás lehetőségét is érzékeli. Bán Imre fogalmazása szerint a 13 versszak terjedelmű énekben „az alapmotivumnak (salamandra) a 7. szakaszban kellene felbukkannia, valójában a 6.-ban található. Ennek természetesen nincs jelentősége, mert a *könyörgő* alaptónust csakugyan az 1., 7., és 13. szakasz fejezi ki legjobban. Nem érdektelen megjelölni azt sem, hogy az öt petrarcai »idézet« a 3., 6–7. és a 9–10. versszakban van, tehát — egy kivételével — nem a kompozíció érzékeny pontjain.”³⁸ Bán Imre a hárompillérűséggel szemben egy „másfajta szerkezeti rendet” is lát a versben: „a 4–4–4–1 tagolást”.³⁹ Ez a tagolás már az aurea sectio felé közelít, hiszen az első két egység pontosan az arany metszés szerint a nyolcadik versszak végén tagolja a 13 strófa terjedelmű éneket. Bán Imre szerint „A nagy költemény platonizáló rétege a harmadik versegységben (9–12. vsz.) található, a »bölcs természet« megszólításában, a »világ csudája«, az »angyali áldott szín«, »dicsőítendő fén«, »mennyei dicsőséges nagy szépség«-fordulatokban.”⁴⁰ Mindez a 9. versszaktól, tehát a vers arany metszés pontját követő versszakokban.

Az „Engemet régólta sokféle kinokban . . .” kezdetű énekben magam az aurea sectio arányát, pontosabban arányait érzem a kompozíciót meghatározó fő tényezőnek. Ha ugyanis a vers-jelentés logikai úton megközelíthető áramlatait vizsgáljuk, akkor a szövegterjedelem arany metszés pontján határozott fordulat érzékelhető. Mint a vers címe is megmondja, a költő azt fejezi ki énekében: „ . . . elől hozván az Salamandra példáját, azaz, hogy vagy leszen ő hozzá jó valaha vagy sem, de mint az Salamandra tűz kívül, ő sem élhet soha az Julia szerelme nélkül” A Júliához s Cupidóhoz intézett fájdalmas könyörgés váltakozó érzelmi intenzitású hulláma a 8. versszak végéig tart:

Mint szép virágok, fák meg ne újulhatnak tavaszi harmat nélkül,
Akképpen örömem nem lehet vig kedvem nekem is nálad nélkül,
Vigasztald meg tehát te kit lelkem imád, hadd éllek már bú nélkül.

A versterjedelem e kritikus pontján határozott tónusváltás következik be. A 9. versszakkal megváltozik a megszólított, a költő Júlia s Cupido után a bölcs természethez fordul méltatlan-kodó kérdőmondataival. A 6. versszakban kifejtett Salamandra példa után a 7. és 8. versszak is visszafogottabb hangnemben fogalmazott. A szelídebben áramló strófákat követi a csupa kérdőmondat 9.:

Ó te bölcs természet, minden nagy szépséget egyítvé így mint forralsz?
Világ csudájára, szívek gyujtására egy kegyesre mit csinálsz?
Angyali áldott szent, dicsőítendő fént halandóra hogyhogy adsz?

Az első nyolc versszak újabb arany metszés-arányokra tagolható. Az ének első öt strófája a Júlia iránti gyötrődés általános (1–3. vsz.) és konkrét, a jelen állapotot idéző rajza (4–5. vsz.). Erre felel három példa, ill. hasonlat, a címbe is kiemelt Salamandra hasonlat (6. vsz.), „Lelkem szemed előtt, mint viasz tűz fölött . . .” (7. vsz.), valamint a „Mint virágok, fák meg nem újulhatnak tavaszi harmat nélkül” (8. vsz.). A példák tanulságaként pedig a Júliához intézett kérés a 8. versszak utolsó sorában: „Vigasztald meg tehát te kit lelkem imád, hadd éllek már bu nélkül.”

³⁸ BÁN Imre: *Eszmék és stílusok*. Bp. 1976. 132.

³⁹ BÁN Imre: i. m. 133.

⁴⁰ Uo.

Az első öt versszak is a jellegzetes aránynál tagolható, hiszen az első három strófa a „régolta” tartó gyötrődés általános megidézése, míg a 4. és 5. a jelen állapotra irányítja a figyelmet és fordul Cupidóhoz.

S végül, az utolsó öt versszak is 3 : 2 arányt mutat. A vers „platonizáló rétege” Bán Imre finom elemzése szerint a 9–11. versszakban található. A 12. és 13. versszak pedig a vershelyzet felfedése: „Forr gerjedt elmémre mint hangyafészekre sok új vers mint sok hangya . . .”

A versszakok számát tekintve a vers aurea sectio szerinti szerkezeti egységei a következők: 3–2–3–3–2.

A „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten” kezdetű versben a bujdosni induló költő istenes fohászában is a kompozíciót többszörösen meghatározó az aranymetszés aránya. A nyolc versszak terjedelmű ének ötödik versszaka itt a fő aranymetszési pont: a bujdosni induló költő kér Istentől segítséget a távozás s a távollét elviseléséhez az első öt versszakban; a hatodik versszak már a bujdosás utáni időre utal: „hogy bujdosásom ideje tölte után Én édes hazámban térjek esmeg vigan”. Az első öt versszak, valamint az utolsó három ismét az aranymetszéspontra tagolható. A kezdő három strófa az Istent szólító költő általános segítségkérése, míg a negyedik és ötödik versszak már megnevezi, konkretizálja a kért segítség mibenlétét:

Építs fel elmémet az jó bölcsességgel,
Szívemet peniglen hittel, merészséggel,
Bujdosó fejemet törödelmességgel,
S te adtad lelkemet buzgó könyörgéssel.

Jártamban költőmben hogy csak reád nézzek,
Búmban, örömemben reád figyelmezzek
S jó gonosz szerencsét csendeszen visellek,
Soha semmi helyen el ne felejtselek.

A hatodik és hetedik versszak a bujdosás utáni, a visszatérés idejét említi s azokat, akikről búcsúzik. Az utolsó, a nyolcadik versszak a versíró helyzetet adja meg.

Az első három versszak újabb aranymetszés-arányra bontható, hiszen az első két versszak általános segítségülhívásában kizárólag az isteni segítség bibliai példait emlegeti Balassi:

Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten,
Ki előttök mentél tüzes oszlopképben,
Ígéret földében vezérelvén szépen,
Kalauszok voltál minden szerencséken;

Te adtál csillagot három szent királynak,
Vezérlél is angyalt ifju Tóbiásnak,
Heródes előtt futó szűz Máriának,
Te voltál vezére minden szarándoknak.

A harmadik versszak tér rá a tulajdonképpeni tárgyra, a költőnek nyújtandó segítség megokolására:

Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem,
Mert im bujdosni űz nagy bu és szemérem;
Én Istenem, ebben ne vesszen el vérem,
Órizz meg gonoszul, felségedet kérem.

A versben így végül is többszörösen, ritmikusan hullámszik végig az aurea sectio aránya. A szöveg jelentés-egységei a versszakok számát tekintve a következő arányokat mutatják: 8 : 5, 5 : 3, 3 : 2, 2 : 1. A vers-jelentés kibontását tekintve pedig a 2., 3., 5. és a 8. strófa kap hangsúlyozott szerepet.

A Júlia-ciklus záródarabja, az „Ó nagy kerek kék ég” kezdetű vers Balassi költészetében kiemelkedő esztétikai teljesítmény. Költői karakterének legjellemzőbb motívumai, ismertetőjegyei sűrűsödnek e patetikus szárnyalású, Júliának s a személyével kapcsolatos utópisztikus beteljesülés-lehetőségnek végső búcsút mondó énekben. A Júlia-ciklus záródarabja Castelletti pásztordramájának fordítása során készült, valóságos műfordításként. A Castelletti-szöveghez való többé-kevésbé hű ragaszkodás ellenére ez a vers mégis a legeredetibb Balassi-versek egyike. A versnek Castelletti pásztordramájával való összefüggésére Waldapfel József mutatott rá, még 1937-ben. Ő hangsúlyozta, hogy bár a vers jórészt fordítás, mégis pontosan zárja a Júlia-ciklust s önálló költeményként (a ciklustól függetlenül is) Balassi lírájának jelentős darabjai közé tartozik. A vers ezért Balassi költészetében többszörösen meghatározott: a pásztordráma-fordítás szerves része, a Júlia-ciklus szintetikus záródarabja, önálló költemény.

Waldapfel összevetve Balassi versét Castelletti szövegével, a következőket írta: „Balassi énekének líraisága valahogy az eredeti szoros követése ellenére is egészen más, s ezt kivált az intonálás különbsége okozza; ez ad különösen Balassias ízt az egésznek, s teszi — a költemény további menetét irányító főminta lágy szentimentalizmusa ellenére — Balassi egyik legférfiasabb szerelmes versévé.”⁴¹

A vers Castellettitől független intonálásának patetikus szárnyalása csak a *Katonaének* nyitányához mérhető költészetében:

Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gallyákat viselő nagy tenger morotvája!

Waldapfel szerint Balassi itt „azt a természetet szólítja meg, amelyet ő szeret, amelyben ő élte vitézi életét s panaszának különös nyomatékot ad az ellentét, amely e közt van és a közt, ahol most bujkál.”⁴² Balassi azonban e versszakban nem a vitézi élet színterét idézi, hanem a természet három alkotórészéhez: az égbolthoz, a földhöz és a tengerekhez kiált panaszával, a versben a megszólított így maga az egyetemes természet. Ezt egyébként a vers címe is pontosan megmondja: *Látván, hogy Júliát sem beszéddel, sem érvekkel nem tudja szerelmére felgyűjtani, panaszával eget, földet és tengereket betölti, felháborodással fogadkozva, hogy Júlia kedvéért ezután semmiféle verset nem énekel.*

A reneszánsz egyetemes-egységes természet-látásának, értelmezésének patetikus-lírai érzéklése és kifejezése a vers indítása. Julow Viktor joggal írta e Balassi-versszakról, hogy „kozmosz távlatával, mitikus borzongásával és panteista áhítatával Bérzsenyi, Vörösmarty ódai expozícióinak méltó előde”.⁴³

E patetikus intonáció egyébként megszabja, jelzi a vers szembetűnő, fő sajátosságát, az ének szövegén váltakozó intenzitással végighullámzó indulat szerepét. Az intenzitás-váltakozás a költemény kompozíciójában meghatározott szerepű és meghatározott helyen (helyeken) változó. Ritmusa így a versszerkezethez igazított. Az indulat-intenzitás csúcsa a 13. stófa terjedelmű ének nyolcadik versszaka, egyben a vers szerkezeti fordulópontja is. A versjelentést tekintve pedig kulcs-stófa, hiszen itt nyer pontos megfogalmazást, megnevezést az indulat-áramlás kiváltója: a „megnyerhetetlen”. Az első három versszak érületi intenzitásához tér vissza ez a versszak, a megelőző négy stófa mérsékeltebb tónusa után. A megszólított viszont megváltozik: az első versszakban az egyetemes természethez kiált a költő, itt, a nyolcadik versszakban pedig a „hamis szerelemhez”. A szöveg érületi-indulati intenzitása itt, a versterjedelem arany-metszéspontján kulminál, a vershelyzet felfedésével:

⁴¹ WALDAPFEL József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 126.

⁴² WALDAPFEL József: i. m. 127.

⁴³ JULOW Viktor: Balassi Katonaénekének kompozíciója. ItK 1972. 641.

Ó én reám dihűdt, elvesztemre esküdt igen hamis szerelem!
Miért nem holdultatsz meg annak, kit jártatsz utánam szerelmessen?
S mire kedvem ellen gyútasz ahoz engem, az ki megnyerhetetlen?

Az utolsó öt versszak mérsékeltabb-szelídebb árama következik ezután.

Nyilvánvaló, hogy a versterjedelem arany metszéspontján van a költemény szemantikai-jelentésbeli, valamint érzelmi-indulati nagy fordulópontja. Az arany metszés helyét elfoglaló sor kulcsfontosságú a költemény kompozíciójában, hiszen többszörös utalás-, viszony-rendszerben kötődik a vers érzelmi intenzitás-áramaihoz, s végül is ez a verssor adja meg félreérthetetlenül a vers jelentését is:

S mire kedvem ellen gyútasz ahoz engem, az ki megnyerhetetlen?

A versben nem ez az egyetlen arany metszés-arány figyelhető meg, hanem — bár kisebb intenzitású —, de határozottan érzékelhető a vers egyes részeit kisebb terjedelmű arányviszonyba állító szerepben is. Így e vers szövegén is többszörösen végighullámszik az arany metszés aránya, meghatározott terjedelmű feszültség-áramlatokat teremtve a költemény időbeli előrehaladásában.

Az első öt versszak a patetikus indítás után a természet zordon részletei között bujdosó költőnek a Júlia iránti olthatatlan lángolása elleni hiábavaló küzdelmét rajzolja:

Mert valahol járok s valamit csinálók, elmémben mind ott forog
Júlia szép képe, gyönyörű beszéde, lelkem érte forr, buzog,
Valahova nézek, úgy tetszik szememnek, hogy mind előttem mozog.

Ez az öt strófa azonban még csak általánosan fogalmaz, helyzetet és állapotot rajzol, csendesedő indulattal s még csak sejteti a kivédhetetlen kudarcot. A 6—8. versszak készíti elő közvetlenebbül és fogalmazza is meg a tulajdonképpeni vershelyzetet és felel egyúttal a vers utolsó sorának végső konklúziójára.

Az első öt versszak indulati áramlása is a kritikus aránynál tagolható. Az első három strófát az indulat-áramlás azonosan magas szintje teszi egy egységgé; az első a természethez kiált, a második és harmadik pedig csupa ingerülten méltatlankodó kérdés:

”Mi haszon énnekem hegyeken völgyeken bujdosva nyavalognom”, stb. Az indulat hőfoka a negyedik versszakkal szelídül.

Az ének utolsó öt versszaka is 3 : 2 arányra bontható. Az első három strófa a nyolcadik versszak indulati kitörése után, szelíd hangnemben szól immár a megnyerhetetlenség tudatában arról, hogy még ezek után sem szándékozik, de nem is tud érzelmén változtatni. A negyedik és ötödik versszak (az ének utolsó és utolsó előtti strófája) részben az új helyzet sugallta költői programot fogalmazza meg, részben pedig a versíró helyzetet adja meg.

A vers számvetés, a Júlia-történet zároakkordja, de az utolsó lehetőség szertefoszlása a feloldás-kibontakozás irányát is jelzi a költemény 12. versszakában. Érzelmi és művészi vonatkozásban egyaránt:

De ám akar meggyen velem bár szerelem, szabad legyen már velem,
Csak hogy ezt engedje kinom érdemébe, hogy az mint felmetszette
Júliát szívemben, szintén úgy versemben is tessen meg szép képe.

Ezek a sorok is jelzik a mérhetetlen távolságot a korai szerelmes énekek alkalmi, udvarló jellegétől; az érzelm már mentes minden közvetlen céltől, szinte önmagáért való. Végső búcsú a vers Júliától, de nem magától az érzelmtől. S ami még fontosabb s a költő művészi öntudatára vet határozott fényt: Balassi szándéka már nem Júlia valóságos személyével, hanem művészi-költői értelemben vett megjelenítésével kapcsolatos: „... versemben is tessen meg szép képe.” Balassi verse így az adott élethelyzet által meghatározott, de elvonatkoztatott, általánosabb,

csupán esztétikailag érdekelt egyszerre. Júlia egyfelől valóságos-konkrét személy, másfelől azonban már költői példa, az elérhetetlen (megnyerhetetlen) eszményi szépségek példája is egyúttal. Költői példázat.

Tulajdonképpen az egész Júlia-ciklus ilyen kettős jellegű: egy-egy vers írásakor az adott, konkrét élethelyzet és szándék váltotta ki a verset, de ugyanazon vers ciklusbeli szerepében már ez a verset kiváltó helyzet elhalványul, nem lényeges. A ciklusbeli szerep a meghatározó. Az alkalmi jelleg másodlagossá, elhanyagolhatóvá válik Balassi érett költészetében.

A művészi-költői programot fogalmazó sorokat folytatja közvetlenül a záróstrófa valóságos versíró s élethelyzetet megadó reális szférája:

Hideg levén kivől, égvén pedig belől Julia szerelmétül,
Jó hamar lovakért járván Erdél földét nem nagy fáradság nélkül,
Ezt össze rendelém, többé nem említvén Juliát immár versül.

„Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája”. Teljes és immár fokozhatatlan az ellentét a megújuló egyetemes természetet idéző első versszak patetikus fenség- és szépség-érzete, valamint az utolsó strófa, a költő számára adott, konkrét hideg télre utaló sorai között. Az első versszak elvont harmóniájára felel az utolsó konkrét disszonanciája. A mindenség fenségét érzékelő és kifejező költő Erdély földjét járja, hogy jó hamar lovakat cserélgesen, azét az Erdélyt, ahol valaha a petrarkista szerelmi költéssel ismerkedett.

Ha figyelembe vesszük, hogy az „Engemet régolta . . .”, a „Pusztában zsidókat vezérlő jó Isten”, valamint az „Ó nagy kerek kék ég” kezdetű vers szövegében az aurea sectio által meghatározott konstrukciós arány többszörösen is jelen van és mind az egész szöveget, s mind egyes részeit is azonos arány szerint tagolja jelentésbeli és hangulati egységekre, akkor nyilvánvaló: aránypárhuzamosság hálózta be mindhárom vers teljes szövegét. A párhuzamosság alapelvének rejtettebb, de meghatározott — tudatos vagy nem tudatos — jelenléte ez a konstrukció vonatkozásában. Lotman szerint „a szövegre belső szervezethez jellemző”.⁴⁴ A Balassi vers-szöveg, mint két vezető kompozíció-típusa is bizonyítja: sokrétűen, nyílt és rejtettebb módon szervezett szerkezeti struktúra.

A Balassi-vers architektonikus szervezethez némiképp ellentmond annak a jellemzésnek, amelyet Leonardo da Vinci adott a költészetéről. Leonardo ugyanis Mátyás királlyal így oktatta ki a poetát: „hát nem tudod, hogy lelkünk harmóniából van alkotva, s a harmónia csak azokban a pillanatokban születik, amikor a tárgyak arányrendje láthatóvá, illetve hallhatóvá válik? Nem látod-e be, hogy a te tudományodban nincs ilyen, pillanat alatt létrejött teljes arányosság.”⁴⁵ Balassi költészete bizonyítja, hogy van ilyen arányosság. Egy-egy vers olvasói befogadásához azonban időre van szükség. Időre, amelyben nyilvánvalóvá válik az arányok megszerkezett rendje.

A jellegzetes arány jegyében fogant Balassi-versek három kivételével, akár istenes versekről, akár a Júlia-énekekről van szó, Balassi öngyötrő, kiutat kereső, válsághangulatot megidéző énekei közül valók. Ezzel a jelenséggel kapcsolatban vissza kell kanyarodnunk a képzőművészet-hez. A képzőművészetben ugyanis az aurea sectio aránya — mint jeleztük — az egyik legharmónikusabbnak tartott művészi arány a merevebb s szimmetrikusabb arányokkal szemben. A költészetben és a zenében viszont nem mindenkor, vagy úgy is fogalmazhatunk, jobbra nem a harmónia, nem a derűsebb attitűd kifejezhetőségét segíti a kompozíció vonatkozásában. Erről nem csupán Balassi versei tanúskodnak, hanem későbbi költészetünk is.

Igen érdekes, hogy Rimaynál, akinek költészetében a reneszánsz kompozíció fegyelmezettebb keretei általában fellazulnak, néhány versében, pontosabban kilencben érzékelhető az arany-metszés arányának érvényre juttatása. Ezek a Rimay-versek azonban kizárólag a rövidebb ter-

⁴⁴ J. M. LOTMAN: Szöveg, modell, típus. Bp. 1973. 58.

⁴⁵ Leonardo da Vinci: A festészetéről. Bp. 1967. 50.

jedelműek közé tartoznak: 2 nyolc versszak, 6 hét versszak, 1 pedig öt versszak terjedelmű. E kilenc Rimay-vers a következő: (6.) „Bálint nevezetben ki voltál Balassa”, (16.) „Én édes Ilonám, tizedik bölcs Muzsám”, (24.) „Illik én nekem, édes Istenem”, (27.) „Jöjj mellém szent Isten”, (35.) „Enyhíts meg Ur Isten bús szívem keservét”, (37.) „Oh szegény megromlott s elfogyott Magyar nép”, (52.) „Kinek tegyek panaszt Ur Isten nem tudom”, (53.) „Hogy feledkezik el”, és (67.) „Az Ur engem sanyarita” kezdősorú. Az első kettő kivételével valamennyi Rimay rezignált, könyörgő tónusú, visszafogottabb hangvételű, fegyelmezett kompozíciójú, mértékkel s mérsékelt manierista stílusjegyeket felmutató versei közül való.

Ismeretes a jellegzetes arány érvényesítése Batsányinál, Berzsenyinnél, Kölcseynél, Petőfinél s másoknál is.

Szauder József például Kölcsey *Vanitatum Vanitás*ában ismerte fel az aranymetszés kompozíciót meghatározó szerepét. Szauder szerint: „A heves dialektikájú költeményben a gondolat és érzelem nyugtalan mozgása, az ellentmondás és tagadás indulata kristálytisza szerkezetbe zárul. Az előrevetett tanulság első strófájától a tanulságot nyomatékosító két záróstrófaig hét szakaszon át ível fel szarkasztikusan támadva és hanyatlik le elégikusan a gondolatmenet parabólája, és a $3 : 7 + 7 : 10$ rejtett arányban éppúgy az aranymetszés szabályosságát érezni, mint a léttel foglalkozó három (II., VII., VIII.) és a történelmi erőkkkel és személyiségekkel foglalkozó négy (III–VI.) strófa viszonyában ($3 : 4 = 4 : 7$)...”⁴⁶

Kölcseynél, mint Szauder hangsúlyozza, a benső nagy feszültség kifejezhetőségét a szerkezetben lehetővé tevő kompozíciós arány az aurea sectio.

A zenében és a költészetben a szimmetriának és aszimmetriának más jellegű szerepe, hatása lehetséges, mint a képzőművészetben. Lendvai Ernő összevetve a klasszikus és a bartóki zene kompozíciós törvényszerűségeit, a következőket írja: „A klasszikus dallamok többsége — mint tudjuk — szimmetrikusan tagolódik: 2 ütemre 2 ütem, 4 ütemre 4 ütem, 8 ütemre 8 felel. Innen a dallam klasszikus aránya, egyensúlya — minden részletnek szimmetrikus ellensúlya van, olyanira, hogy »mérleg-törvénynek« is nevezhetnők ezt a szerkesztési logikát. A legtipikusabb Bartók-dallamok viszont valami gyökeresen más törvényszerűségnek engedelmeskednek. Ha történetesen megszólal egy 5 szótagból álló melódia, ezt nem 5 szótag fogja követni (mint Mozartnál), hanem 8...”⁴⁷ A szimmetrikus dallamszerkesztés egyensúly-érzetet teremt, Bartók azonban a feszültséget kívánta érzéltetni, s ezért a klasszikus szimmetriák helyett az aranymetszés aszimmetrikus arányait juttatta érvényre dallam-szerkezeteiben. Bartóknál így nem azonos, hanem különböző időtartamú részek felelnek egymásnak az aurea sectio jegyében. Az aranymetszés aszimmetrikus jellege a bartóki dallamszerkesztésben a feszültségérzetet hivatott nyomósítani.

Balassinál is a jellegzetes arány a versek túlnyomó többségében a nagy, feladatlan belső feszültségek kifejezhetőségét szolgálja a kompozíció vonatkozásában. Az egyensúly, harmónia, a szimmetrikus rend nemigen tud még hozzátétőleges egyértelműséggel sem meghatározóvá válni költészetében, versszerkezeteiben sem. A hárompillérű kompozíció-változatban sem, pedig az jellegét tekintve a szimmetria és harmónia lehetőségét ígérné. A *Katonaének* sem a szimmetrikus versépítkezés egyneműbb példája, mert mint Varjas Béla bizonyította, a hárompillérűség szerkezeti keretei között disszonáns feszültségek gátolják a szimmetrikus struktúra egyértelműbb érvényre jutását. Balassira is érvényes, amit Lukács György ír a művészi harmónia, szimmetria jellegéről: a művész „... megáll egy bizonyos fokon, amely a szimmetriát mint olyant a néző számára láthatóvá és átélhetővé teszi, de nyomós módosításokat, eltéréseket iktat be oly módon, hogy a szimmetria valódi és következetesen kifejezett lényege sohase juthasson

⁴⁶ SZAUDER József: Kölcsey *Vanitatum Vanitas*-a. In: *Az estve és Az álom*. Bp. 1970. 448.

⁴⁷ LENDVAI Ernő: Bartók költői világa. Bp. 1971. 143.

érvényre, hanem csak a kép konkrét totalitásának — természetesen fontos — összetevője legyen.”⁴⁸

Az aurea sectio arányát őrző Balassi-versek pedig már az egyértelműbben megbontott harmónia világát idézik. A kompozíció a reneszánsz arány- és mértékszemlélet kifejezője, a szövegek azonban már a megbontott s megvalósíthatatlan harmónia sugallta feszültségek, öngyötrő válság-hangulatok megidézői.

Tibor Komlószi

BALASSI ET LA CONCEPTION DE LA RENAISSANCE SUR LA PROPORTION

C'est sous le signe d'une conception philosophique néo-platonicienne, en tenant compte du rôle central de l'homme dans l'univers que la conception d'art de la renaissance rédige à nouveau les traditions de l'interprétation des harmonies, des proportions et des nombres, connues déjà à l'antiquité. L'étude donne une vue d'ensemble sur les théories de proportion de la renaissance (Alberti, Luca Pacioli), en renvoyant aux antécédents aussi (Pythagoras, Platon, Saint-Augustin, Vitruve, Fibonacci etc.) La doctrine d'Alberti sur les proportions musicales peut se ramener aux conceptions créées sur les proportions musicales qui se font valoir dans l'univers (Platon), tandis que le culte de Luca Pacioli pour l'aurea sectio peut se ramener à un rapport de proportion géométrique (les pythagoriciens). D'après Luca Pacioli, on peut observer sur chaque corps humain bien construit la proportion de l'aurea sectio, proportion que les anciens ont déjà reconnu et employé dans leurs créations artistiques. C'est pourquoi Pacioli considère les rapports de proportion du corps humain comme le modèle des proportions artistiques. Bien que la proportion de l'aurea sectio s'emploie, naturellement, dans les époques d'avant et d'après la renaissance, son culte est pourtant inséparable de la conception philosophique, de l'idéal général de la beauté (Ficino), de l'exigence de proportion et de mesure, de la conception du monde homocentrique de la renaissance.

Bálint Balassi a écrit une quantité considérable de ses poèmes dans deux types de composition caractériquement architectonique: dans la variante de composition „à trois piliers” et dans le type de composition qui fait valoir la proportion (les proportions) de l'aurea sectio. Toutes les deux structures rappellent la conception de la proportion de la renaissance, l'ordre défini des proportions qui suggère la mesure, la régularité et leur état d'organisation architectonique. Ses poèmes qui font valoir les proportions de l'aurea sectio témoignent du fait que le poète, déçu par son exigence et par son idée d'harmonie, a trouvé une structure apte à rendre sensible les facteurs dissonants qui déterminait sa vie. Dans les beaux-arts, la proportion de l'aurea sectio est l'une des proportions artistiques qu'on considère les plus harmoniques, par rapport aux proportions plus raides et symétriques. Par contre, dans la poésie et dans la musique (Bartók), les proportions asymétriques servent précisément à exprimer les grandes tensions intérieures, en ce qui concerne la composition. Ainsi, dans la poésie lyrique de Balassi, les poèmes qui gardent la proportion de l'aurea sectio expriment la conception de proportion et de mesure de la renaissance, mais ils évoquent en même temps les tensions suggérées par l'harmonie détruite et irréalisable et les atmosphères de crise.

⁴⁸ LUKÁCS György: Az esztétikum sajátossága. Bp. 1965. I. 262.

1.

A lírai ciklusépitkezés művészete még az ókorba nyúlik vissza, de a reneszánsz idején Petrarca óta és az ő hatására, szinte divattá válik. Csaknem valamennyi költő ciklusba fogja össze költeményeit vagy azoknak egy részét, illetve eleve ciklusalkotás szándékával ír verseket. Ovidius-tól, Petrarcán, Angerianuson, Marulluson és Joannes Secunduson keresztül, hogy csak néhányat említsek azok közül, akiknek költészetét Balassi Bálint bizonyos, hogy ismerte, a lírai ciklusalkotás Balassi előtt sem maradt rejtve. A magyar irodalomban ő az első, aki költeményeinek túlnyomó többségét ciklusokba foglalta. Ezekről (pl. Júlia-ciklus, Célia-ciklus stb.) az irodalomtörténetírásban eddig is sok szó esett. Méltatásokban, értékelésekben tehát nincs hiány. Úgy vélem azonban, hogy még igen sok a tennivaló is. Koránt sincs még minden felderítve Balassi ciklusalkotó művészete körül. S ezúttal én is csak ciklusainak egy részét, kétségtelenül talán a legjelentősebbikét kívánom vizsgálat tárgyává tenni. Mégpedig azt az összetett, több kisebb-nagyobb egységből lengyelországi „kibujdosáság” kialakított költeményfüzért, melyet én — rövidség kedvéért — Nagyciklusnak nevezek.

Klaniczay Tibor *A szerelem költője* című, új meglátásokat tartalmazó nagyobb értekezésében már fölfigyelt arra, hogy a *Szép magyar komédiának* az erdélyi nemes asszonyokhoz intézett ajánlásában a következő sorok — „Ha ez elsőben szerzett szolgálóleányom (ti. a komédia) kedves leszen Kegyelmeteknél, ezért az én szolgálatomért, rövid nap más szolgát is szerzek Kegyelmeteknek, ki nemcsak ékes énekekkel is, és valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek, mindazokról írt szerelmes levelekkel gyönyörködteti ti Kegyelmeteket” — tulajdonképpen már a készülő Júlia-ciklusra vonatkoznak. S Klaniczay helyesen állapítja meg, hogy „Véleményem szerint itt csak a Júlia-versek tervezett gyűjteményéről lehet szó, hiszen azok voltaképpen 'szerelmes levlelek' is, 'ékes énekek' is.”¹ Kérdés azonban, létezett-e egyáltalán külön, önálló Júlia-ciklus? Maga a komédia és annak az erdélyi nemes asszonyokhoz intézett ajánlása még a Júlia-ostrom idején készült, amikor Balassi abban reménykedhetett, hogy az egykori szerető, a gazdag özvegy, Losonczy Anna kezét elnyerheti. A komédia ajánlását is ekképp fejezi be: „Kegyelmeteknek míg él, örömet szolgál, Júlia rabja N. N.” Ezt azonban aligha írta volna magáról a Júlia-ciklus lezárása után, mert az 58. (*Ó nagy kerek kék ég*) költeménye utólag hozzá töldött zárószakaszában jelenti majd ki, hogy ez éneket „öszverendélém, nem említvén Júliát többé versül”, s utána még odaveti: „Ez az Júliáról szerzett énekeknek az vége.”² Az ajánlás megfogalmazásakor a Júlia-ciklus még nem lehetett befejezve, de túlnyomó része kétségtelenül már együtt volt, s ekkor még arra gondolhatott, hogy a ciklust a Júlia ajkáról elhangzó, boldogító „igen” örömekekkel zárhatja majd le. A kocka azonban végül is vakot vetett, s Júlia-Anna nem Balassinak, hanem az ifjú Forgách Zsigmondnak nyújtotta kezét. Így hát a Júlia-énekek

¹ KLANICZAY Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 237—238.

² Az énekekre nem az Eckhardt Sándor által szerkesztett kritikai kiadás (Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951—1954 Akadémiai Kiadó. I—II. köt.) számenrendjében hivatkozom, hanem azoknak a Balassa-kódexbeli számozására: Balassa-kódex. Bevezetéssel és jegyzetekkel közzéteszi Varjas Béla. Bp. 1944.

záróverse nem Bálint szerelme diadalának himnusza lett, hanem a fájdalmasan csalódott költő dicsőítő ódája, búcsúja elérhetetlenné vált nagy szerelmétől. Kiadta-e kezéből Balassi valaha is *önálló versfüzérként* a ma 25 énekét tartalmazónak vélt Júlia-ciklust (bár annak egyes darabjait bizonyára megküldte Losonczy Annának), arra egyelőre „igen”-nel nem válaszolhatunk, mint-hogy ilyen, csak a Júlia-verseket magába foglaló gyűjtemény nem maradt ránk vagy legalábbis eddig nem került elő. Rimay János Balassi-kiadásának tervezetében ugyan a III. rész a Júlia-énekeket tartalmazta volna, ámde a 25 énekből álló Júlia-cikluson kívül, a *Balassa-kódex* tanúsága szerint, voltak Balassinak más Júlia-versei is, pl. a kódex 73. és 74. számú éneke közé iktatott számozatlan „*Valahány török bejt*”.³ Rimaynak tehát tervezett kiadása „Júliáról szóló éneki” közé, helyesebben a ciklus elé vagy után ezeket is be kellett sorolnia. Minthogy azonban Rimay elgondolt Balassi-kiadásának részletes tartalomjegyzékét nem ismerjük, azt sem tudhatjuk, hogy annak „Júliáról szóló éneki” valójában csak a Júlia-ciklust ölelte-e föl, s azt is hány verssel, hiszen a ma Júlia-ciklusnak nevezett énekek közül az első háromban Júlia neve elő sem fordul, vagy egyéb Júliáról írt verseket is magába foglalt? Egy azonban bizonyos: a Júlia-ciklus megfogant, s egy nagyobb egységbe, versfüzérbe, a Nagyciklusba szöve ugyan, a *Balassa-kódex*-ben vitathatatlanul kitapintható.

Szerintem azonban a Júlia-ciklus csak a magja annak a Nagyciklusnak, amelyet Balassi Lengyelországba való „kibujdosása” előtt 1589 nyarán összeállított, s utóbb ugyanez év kora őszén le is zárt.

A *Szerelmem költője* című tanulmányában ugyancsak Klaniczay Tibor beszél először Balassi „lírai önéletrajz”-áról, mondván: „Az 1583 körüli versek . . . már összefonódtak a költő sajátos, egyedi életének alakulásával . . . Létrejött ezzel az élet és a költészet egysége, mely oly ritka a petrarkista költőknél . . .” Majd így folytatja: „Balassi költészetében kezd egy belső lírai folyamatosság kialakulni . . . A külső történések mellett, azok által meghatározva, s azok hatására kezd egy külön lírai önéletrajz kibontakozni, sőt ennek már bizonyos autonóm törvényei, kötöttségei is létrejönnek, melyeket a költő sem hagyhat figyelmen kívül. Gondolatai, kifejezései énekeit önkéntelenül is mindig az előzőkhöz fűzik, ha pedig szakítani akar a költészetében éppen uralkodó gondolkörrel és tematikával, akkor új mondanivalóját és terminológiáját az egyszer megtagadott régihez kapcsolja, visszamenőleg is megszilárdítva lírájának — az Anna-versektől kezdve — szinte észrevétlenül kialakult zárt belső folytonosságát.”⁴ Klaniczay megállapítása azért kitűnő, mert nemcsak körüljárja a kérdés lényegét, hanem meg is ragadja azt. Mert így igaz: Balassi a nemzeti nyelvi európai reneszánsz líra együttesében sohasem vált egyszerű utánpótlás epigonná. Kezdetől fogva megővta ettől fokozatosan izmosodó költői szuverenitása, sajátos zsenije, amely az antiktól a reneszánszig ívelő sokféle hatásból csak azt és oly módon fogadta be, amennyire az egyéni életével, személyes élményeivel és az őt közvetlenül környező világgal egyáltalán összehangolható volt. Mindig szerencsésen ötvözte egybe a hagyományos hazait az idegen külföldivel. Még a látszólag utánpótlásnak tűnő lírai szerepjátszása, az attitűdök, az átvett sablonok, toposzok és trópusok is Balassi számára csak a lírai önkifejezés eszközei voltak, amelyeket saját képzelete, gondolati és érzelmi szférája szerint hajlított, formált meg, alakított át a maga életével mindvégig kapcsolatban levő mondanójához. Ő volt az, aki a magyar költészetben először teremtette meg egész életművével a belső feszültségekkel telített élmény-lírárt.

Klaniczay fentebbi megállapításaiban érzek azonban némi egyoldalúságot is: a hangsúlyt mintha túlságosan is a spontaneitás irányába tolná el. Holott a költeményeknek nem csupán „önkéntelen”, „szinte észrevétlenül kialakult” összefonódásáról, folytonosságáról van szó, hanem — amint látni fogjuk — nagyon is tudatos, művészi megszerkesztettségéről.⁵

³ ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 43.

⁴ KLANICZAY Tibor: i. m. 225—226.

⁵ Hasonlóképp vélekedik Klaniczay e helyen is, amikor azt írja: „... az Anna-versek sorozata rejt magában már ösztönös ciklus tendenciát.”: i. m. 204.

A magyar irodalom történetének kézikönyvében a „lírai önéletrajz” egész fejezetté bővül, s ugyanakkor bele van kényszerítve egy részben valós, másfelől azonban mesterkéltén kitalált szerkesztménybe. De hadd idézzem a fejezet bevezető bekezdését, amely a konstrukció lényegét foglalja össze: „Balassi irodalmi tudatossága oly magas fokra emelkedett a Júlia-ciklus megkomponálása során, hogy elhatározta valamennyi költeményének az összegyűjtését, s azoknak egy — a költő egész életét tükröző — kompozícióba való foglalását. Tervét hiánytalanul ugyan nem valósította meg, fennmaradt azonban összeállításának, *maga kezével írott könyvének* egy későbbi másolata, a *Balassi-kódex*, melyből képet alkothatunk elgondolásáról. Eszerint különválasztotta s egy »más könyvbe« írta össze — egy-kettő kivételével — istenes verseit, a többi pedig két egyenlő részre osztotta, házasságát ítélve korszakváltó jelentőségű határkőnek. Házassága előtt írt szerelmi és tavasz-vitézi énekeit, összesen 33-at, meglehetősen laza rendbe illesztette, jórészt figyelmen kívül hagyva a kronológiát; a sorozat végére azonban, rendkívüli megfontoltsággal, a *Bocsásd meg Úristen...* kezdetű bűnbánó énekét helyezte, hogy utána — a második rész nyitóverseként — rögvést meghazudtolása, a *Méznél édesb szép szók...* következék. A házassága utáni költeményekből összeállított második rész ugyanis az egész Júlia-ciklust magában foglalja, vagyis 25 verset, melyekhez Balassi 1589 tavaszán-nyarán további nyolcat szerzett. Így a második könyv szintén 33 költeményből áll, amiből joggal feltételezhető, hogy istenes verseinek számát is 33-ra szerezte volna növelni, s azután ezt vagy a világi versek két könyvének elejére, vagy annak a végére helyezni. Mivel a reneszánsz költők versköteteiket többnyire valamely — misztikus-szagrális értelmű — számrendszer alapján állították össze, Balassi is egy háromszor 33 költeményből, egy verses prológussal együtt pedig kerekén 100 versből álló kötetet óhajtott a jelek szerint kiadni. A nyomtatásra talán azért nem került sor, mert nem készült el valamennyi tervezett istenes ének, Lengyelországba való távozása után pedig Balassi, úgy látszik, már kevésbé törődött versei sorsával. (A meglevő vallásos költemények egy részét valaki beírta azután Balassi »maga kezével írott könyvé«-be, megzavarva ezzel az 1589 nyarán írt világi versek rendjét.)”⁶

Nos hát ez a 100 énekből álló konstrukció tetszetős és tökéletes, olyan szép, hogy nem is lehet igaz. Ha a szerzők (Gerézi Rabán és Klaniczay Tibor) hipotézisnek szánták elképzelésüket, akkor ennek megfogalmazása elhibázott, mert túlságosan a bizonyosság irányába hajlik és félreérthető. Általában ez is történt, s úgy értelmezték: Balassinak volt a misztikus-szagrális 3-as számjegy alapján felépített $3 \times 33 + 1 = 100$ énekből álló kiadványterve, amely azonban nem valósult meg. — Ennek ötlete Gerézi Rabántól származott, noha — akármilyen furcsán hangzik — ő maga ezt soha sehol le nem írta. Utolsó, Balassi Bálintról megrajzolt portréjában még csak utalást sem tesz rá.⁷ Mintha maga is érezte volna, hogy ez a 100 versből felépített légyvár — ha van is bizonyos reális magja — ebben a formájában nem egyéb pusztá fikciónál. Jó-magam sohasem tudtam elfogadni.

Mi hát benne az a mag, ami realitásként értékelhető belőle?

Ennek megválaszolására azonban vissza kell nyúlnom Balassi „maga kezével írt könyve” keletkezésének történetéhez. Úgy ahogyan a *Balassa-kódex*ban a Balassi költeményeit felölelő rész ránk maradt, verseinek három, illetve négy csoportjából tevődik össze. Az első rész a költőnek házasságáig szerzett énekeit tartalmazza (1–33. költemény); a második a házasságától Lengyelországba való „kibujdosásáig” írottakat (34–75. költemény); a harmadikban a Célia-versek foglalnak helyet (1–10-ig újra kezdődő számozással). Ezután következik még egy negyedik vegyes csoport, részben neki tulajdonított, részben a gyűjteményben már korábban is előforduló Balassi-énekekből összetakolva. A továbbiakban a kódex Rimay János költeményeit (1–32-ig terjedő számozással), majd „az mostani poeták” szerzeményeit foglalja magában

⁶ A magyar irodalom története. Főszerk. SÖTÉR István. Bp. 1964. I. 471.

⁷ GERÉZI Rabán: Balassi Bálint. Krit. 1967. évf. 5–6. szám 13–26. és Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 485–510.

(három ének) és végül függelékként még két ének következik, nem az eredeti másolók, hanem egy későbbi, XVII. század második feléből való kéz írásában.

Minthogy Rimaynak 1610 után szerzett énekeiből egy sem szerepel a kódexban, a Balassi—Rimay részt még 1610 körül szerkeszthette valaki össze. De ez az ismeretlen 1610 körüli szerkesztő Balassi költeményeit nem másolhatta közvetlenül a költő „maga kezével írt könyvé”-ből. Ezt a nézetet vallottam már a *Balassa-kódex*hez készült bevezetésemben is, s e mellett ma is kitartok. Bár Klaniczay 1957-ben *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához* című dolgozatában vitába száll velem, s megkísérli annak bizonyítását, hogy az a személy, aki Balassi és Rimay verseit 1610 körül egy kötetbe összeszerkesztette, Balassi költeményeit a „maga kezével írt könyvé” eredeti Balassi-kéziratából másolta ki.⁸ Érvei engem erről nem győznek meg, mégpedig több oknál fogva:

1. Nem veszi kellően figyelembe, hogy a 61. ének (*Vitézek mi lehet*) után törés van a lejegyzésben, hogy itt szakad meg valójában Balassi „maga kezével írt könyvé”. Azt a bejegyzést, amely a 61. éneket követi, s amely arról tájékoztat, hogy van még Balassinak 10 istenes éneke, de az más könyvben van, nem írhatta le a költő a *Vitézek mi lehet* . . . kezdetű éneke után a „maga kezével írt könyvé”-be, egyrészt mert ő amúgyis tudta, hogy azok más könyvben vannak, másrészt pedig nem valószínű, hogy a 61. éneggel le akarta volna zárni a gondosan megtervezett versfüzért. Legfeljebb a „maga kezével írt könyvé”-ből másoló személyt informálhatta erről, aki azt le is jegyezte saját másolatába, de ez a valaki aligha lehetett azonos az 1610 körül keletkezett összeállításnak szerkesztőjével.

2. Az sem képzelhető el, hogy az a 62—75-ig terjedő, meglehetősen zavaros összevisszaságot mutató versek sora — amelyben istenes énekeket követ a Margarétáról írt, a nyolc ifjú legény vetélkedéséről szóló, majd szerelme háládatlanságán kesergő vers, sőt Júliát név szerint is megemlítő valahány bejt (amikor pedig már az 58. énekben kijelentette, hogy Júliát nem említi többé versül), majd a zarándoknak való, s végül a hazájától búcsúzó ének — Balassi „irányítása alatt” került volna bele folytatásként a „maga kezével írt könyvé”-be, amint azt Klaniczay gondolja. Sőt még a Célia-versekről is feltételezi, hogy azokat „esetleg maga a Balassi megbízásából már eddig is másoló íródeák” csatolta volna a gyűjteményhez.⁹

3. Hihetetlennek látom ezt az elgondolást azért is, mert ha Balassi Lengyelországba való „kibujdosása” előtt megtervezte énekeinek a 61-ig (*Vitézek mi lehet*) szervesen felépített gyűjteményét, hogy azt nyilvánosság elé bocsássa — márpedig ez nem vonható kétségbe — akkor teljességgel érthetetlen, hogy a nagy műgonddal összeállított versfüzért, amikor már csak 5 ének kellett a második rész 33-ra való kiegészítéséhez, a végén szinte tudatosan elrontsa, összekuszálja. Ezt csak olyan külső valaki követhette el, akinek édes mindegy volt, hogy a költemények milyen sorrendben követik egymást. Leírt mindent, ahogy jött, ami éppen a keze ügyébe került, amihez hozzáférhetett. Számára csak az volt fontos, hogy minél több Balassi-verset gyűjtsön össze. De ezeket nem a költő sajátkezűleg írt könyvébe másolta bele, hanem — amint még látni fogjuk — egy olyan kéziratba, amelyet vagy maga vagy valamelyik íródeák másolt Balassi „maga kezével írt könyvé”-ből.¹⁰

4. Az „ösmásoló” létezése mellett szólni maga a 100 énekből álló konstrukció egyetlen elfogadható eleme is, hogy ti. Balassi valóban tervezett egy — nem $3 \times 33 + 1$ éneket, hanem — 2×33 verset tartalmazó füzért, amelynek vége a *Balassa-kódex*ben össze is áll. De csak akkor, ha

⁸ KLANICZAY Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay kritikai kiadásához*. MTA I. OK. XI. köt. Bp. 1957. 1—4. szám. 281—283.

⁹ Uo.

¹⁰ 1590 után keletkezett Balassi-vers már egy sincs a kódexban, ami arra vall, hogy az „ösmásolat” gazdát cserélt. Ugyanis a Célia-versek és a Rimay-rész közé lejegyzett Balassinak tulajdonított, vagy már korábban lemásolt, illetve azokból kontaminált énekeket tartalmazó negyedik rész nem származhat az „ösmásolótól”, hanem egy újabb kontárkodó kéz műve. De 1590 után írt Balassi-vers ezek között sem fordul elő.

feltételezzük, hogy volt egy avatatlan, idegen kéz, vagyis az „ösmásoló”, aki megzavarta az énekek egymásutánját, s az általa közbeiktatott 62–70-ig terjedő 9 istenes éneket és még valamit, a kódex 73. és 74. költeménye közé ékelte számozatlan *Valahány török bejlet*, mint a kontextusha nem illőt, kiemeljük a kódex énekeinek sorából.

Így egészen világosan kirajzolódik egy 2×33 , azaz 66 énekből álló füzér, amely Balassi lengyel földre való „kibujdosásáig” tejedő életszakaszának lírai regénye.

Viszont sehol semmi nyoma annak, hogy Balassit valaha is egy 100 versből összeállított gyűjtemény foglalkoztatta volna. Ugyan miért is? Hiszen ebbe a Prokrusztész-ágyba a teljes költői életművet amúgysem lehetett volna belegyömöszölni. S amikor 1589-ben verseinek gyűjteménybe foglalását elhatározta, a harmadik 33-as költemény-csoportból, az istenes énekekből mindössze 10 volt készen, s effajta élete végéig összesen sem írt 20–21-nél többet. Éppen a 66 költeményből megkomponált Nagyciklus mond leginkább ellent a 100 éneket tartalmazó, soha nem létezett elképzelésnek. *A Nagyciklus ugyanis egy meghatározott életszakasz és szituáció lírai kivettése, amelynek megvan a maga külön sajátos, zárt mondandója, s ez annyira egységes, kerek egész: nem tűri meg, hogy akár eleje, akár utána egy idegen témájú és szándékú harmadik 33 énekből álló verscsoportot amúgy szervesen még hozzáfűzzenek. Hiszen amire az istenes énekekből a lírai önélet-rajzhoz szüksége volt, azt Balassi már eleve beleillesztette a Nagyciklusba.*

Tudom, hogy a 2×33 -as szám realitásával szemben is merülhetnek fel kétségek. Magam is hosszan vívódtam ezzel a problémával. Hiszen a házasságáig szerzett első 33 éneket az a megjegyzés rekeszti be, hogy „Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett, jöllehet kettő hia. Az egyik egy virágének az *Irgalmas Úristen* nótájára, kinek az kezdeti így volt: *Vallyon meddig akarsz engem kesergetni*, az elveszett. Másik egy könyörgés a *Palatics* nótájára, ki az Nyiri Báthory Istvánnál és Ugnotnénál is volt. Így kezdetük el: *Láss hozzád üdvességgemnek Istone etc.*”¹¹ Ebből pedig értelemszerűen az következnek, hogy ha ez a két ének el nem kallódik, akkor az első rész nem 33, hanem 34 vagy 35 éneket tartalmazott volna. Ami viszont azt a gyamút kelti, hogy a 33-as szerkezet nem eleve elhatározott számon alapszik, hanem mert Balassi véletlenül éppen 33 olyan éneket talált szerzeményei között, amely lírai regényének koncepciójába beleillett. A végeredményen azonban mindez mitsem változtat. Sőt az sem, ha valaki azt gondolná, a 33 énekből álló második rész eredetileg talán nem is 33, hanem csak 28 énekre terjedt. Ez a sejtés abból eredhet, hogy az „ösmásoló” Balassi „maga kezével írt könyvé”-t akkor másolta le, amikor az még csak 61 éneket tartalmazott, amiből arra lehetne következtetni, hogy Balassi lírai önélettrajzát először talán a *Vitézek mi lehet* . . . kezdetű énekével akarta lezárni, s csak midőn lengyel földre távozása 1589 augusztusában végleges elhatározással érett, kerekítette ki az első rész 33 verse mintájára a másodikat is 33 énekre.

A számmisztika hívei nyilván szívesebben hallanák, ha azt bizonygatnám, hogy Balassi a 3-as szám bővületében eleve 2×33 , azaz 66 énekre tervezte meg lírai regényciklusát. Nem vonom kétségbe, hogy Balassi költészetében a 3-as számnak van bizonyos misztikus jelentősége, de a fenti megfigyelések alapján mégsem merném határozottan kijelenteni, hogy a 66 énekből fölépített Nagyciklus már előre megfontolt szándékból a 3-as szám jegyében született. Kétségtelen azonban, hogy azzá vált, azzá formálódott szerkesztés közben előre elhatározás nélkül is, és pedig annál könnyebben, mert Balassinál amúgy is volt valamiféle vonzalom a szakrális 3-as szám iránt. S nyilvánvaló, hogy a Nagyciklus első felének megkomponálása után a másodikat már tudatosan a 3-as szám jegyében egészítette ki ugyancsak 33-ra.

Az eddigieket összegezve a következőket állapíthatjuk meg:

1. Balassi 1588–1589-ben elhatározta a Júlia-ciklus összeállítását, amely azonban külön, önálló versfüzérként nem maradt ránk, csak beleágyazva a Lengyelországba történt „kibujdosásáig” írt, a *Balassa-kódex* 1–75-ig számozott énekeinek sorozatában.

2. A hetvenöt énekből a „lírai önélettrajz” körvonalai sejlenek elő.

¹¹ Balassa-kódex. Bp. 1944. 46–47.

3. Kialakul az a helyes felismerés, hogy a 75 énekből álló költeménysorozat első része (a házasságáig szerzett 1—33. vers) mintájára, annak második fele is 33 éneket tartalmazhatott, ha az utolsó 5 énekhez kevert, s a gyűjteménynek ellentmondó darabokat abból elhagyjuk. Így egy 2×33 verset magába foglaló sorozat áll össze.

4. Ennek nyomán — és a 3-as szám bővületében — születik meg a 3×33 énekből és egy prológból, azaz 100 versből álló mesterkelt gyűjtemény feltételezése, amely azonban — reális magját, a 2×33 versből álló füzért kivéve — nem egyéb pusztán fikciónál.

5. A lengyelországi „kibujdosásig” szerzett 2×33 ének olyan egyszeri alkalomhoz kötött, egységes és zárt alapgondolaton felépülő Nagyciklus, amely kizárja, hogy ez egy más elvek szerint elrendezett, harmadik 33 versből álló csoporttal megtoldható legyen.

2.

Ezek után megkísérlem most már rekonstruálni, a rendelkezésünkre álló anyagból, adatokból kikövetkeztetni: hogyan is alakult ki a Nagyciklus belső szerkezete?

A mag, amely körül a kristályosodás megindult, vitathatatlanul a Júlia-versek voltak. Amikor ezeknek ciklussá formálása Balassiban felöltött, akkor az énekek még nem abban a rendben követhették egymást, s valamennyi még el sem készülhetett, ahogyan ezeket ma a 25 énekből álló költeményfüzérből ismerjük. Hiszen a Júlia-ciklus terve — amint a komédia ajánlásában láttuk — már a pástorjáték befejezése idején foglalkoztatta. De azt még csak nagyjából sejt-hette, hogyan rendezi majd el az énekeket a ciklus keretén belül. S főképp nem tudhatta még, hogy milyen lesz annak a befejezése. (Mellesleg megjegyezve a 25 énekből álló Júlia-ciklusban, úgy látszik, semmiféle szerepe nincs a 3-as szám igézetének!) Körülbelül 1589 elején-korátavaszán dölhett el véglegesen, hogy Losonczy Anna Forgách Zsigmondot választotta második férjéül. Addig pedig még élhetett a költőben a remény szikrája, hogy hátha megtörténik a csoda, s Anna mégis neki, az egykori szeretőnek nyújtja kezét. A ciklus végleges szerkezete tehát, minthogy a situáció végső kicsengése komorra váltott, visszahatott a kompozíció egészére is, a ciklus eredeti elképzeléséhez viszonyítva, gondolati, tartalmi vonatkozásban is átalakult. Igazuk van azoknak, akik úgy vélik, ahogy Klaniczay Tibor is a Júlia-versekről szólva írta: „Szövegeivel szabadon bánt — valószínűleg át is fésülte egyiket-másikat — és az egyes énekeket keletkezésük időrendjétől függetlenül, költői koncepciója szerint elrendezte.” Majd pedig hozzá teszi: „Minden bizonnyal utólag is írt egy-két éneket, hogy megalkossa a ciklus retorikus-mitologikus keretét.”¹² Sőt, én még azt is lehetségesnek vélem, hogy jóval korábban szerzett versei közül is a Júlia-ciklusba iktatott egy-egyét. Így pl. a kódex 46. darabját, a *Dobó Jakab éneke ellen* írottat. Mert mit keres egy Dobó Jakabbal vitázó vers a Júlia-ciklusban? Ezt aligha írhatta a Júlia-ostrom idején, azaz 1587—89 között. Mi értelme lett volna ennek a vetélkedő éneknek ekkor, hiszen Dobó Jakab már 1585 márciusában meghalt. Ez a vers még Balassi házassága előtt, 1582—1583 táján született. S az a gyanúm, hogy Balassi a költemény utolsó előtti versszakába vagy utólag írta be Júlia nevét (az eredetileg személytelenebb: „szeretőm”, „kegyesem”, „kedvesem” vagy „szerelmem”) helyébe, vagy az egész versszakot később szötte a költeménybe. Ugyanis ez a vers úgy hat, mintha kétszer fejeződne be. Csattanója az utolsó előtti szakaszban van, s az ének így is befejezett, kerek egész. Ezután a Dobó Jakab ellen szóló záró szakasz már egészen sután hat. Mint befejezés akkor volna igazán a helyén, ha a Júliát idéző utolsó előtti szakaszt kihagynók a versből. Ez utóbbinak kiforrottabb, érettebb megfogalmazása is mintha arra vallana, hogy később készült az ének többi részénél. Ám az egész költemény a Júlia-ciklus kontextusába éppen e szakasz által kötődik, hiszen egyfelől az előző 45. (*Kérde egy barátom*) énekben még maga is „kis Cupido”-nak nevezi Venus szárnyas puttóként ábrázolt

¹² KLANICZAY Tibor: *Raneszánsz és barokk*. Bp. 1961. 239—240.

gyermekét, másfelől pedig Júlia itt elhangzó kívánságának az 50. (*Júlia két szemem*) énekben tesz eleget, amikor a költő szavára: „Szerelem szép képét írom, néki mondék”, Júlia így felel: „Hát engem írr! s reám mosolodék.” Ilyen bizalmas helyzetbe azonban Balassi 1587–1589 között Losonczy Annával már nem kerülhetett, amiből az következne, mintha mégsem az egész utolsó előtti versszakot, hanem csak Júlia nevét illesztette utólag a versbe. Bár az sem lehetetlen, hogy a ciklus e fiktív epizódjával azt akarta elhíttetni, hogy még 1587–89 között is töltöttek együtt néhány meghittebb órát.

A Júlia-ciklus belső részleteivel azonban ez alkalommal nem kívánok foglalkozni. Sokszor és sokat írtak már róluk, s ha van is mindezekhez hozzáfűzni valóm, most csak annyiban érintem a Júlia-verseket, hogy milyen szerepük volt a Nagyciklus létrejöttében.¹³

Köztudott, hogy valamely lírai ciklus-koncepció rendszerező, elrendező elve igen sokféle, s ezen túlmenően egyazon cikluson belül is többszörösen összetett lehet. Azaz a versek egy vagy egyszerre többféle szempontból is csoportosíthatók ugyanabban a lírai ciklusban. Így tematikai, tartalmi, érzelmi, hangulati, gondolati, formai vagy stílusjegyek szerint, s ezek akár egymás mellett, akár egymás után, akár pedig egymást keresztezve is jelentkezhetnek. Ezek szerint a lírai ciklus interpretálása is többféle szempontból és többféle módszerrel közelíthető meg, s korántsem ringatom magam abban a hitben, hogy amit most Balassi Nagyciklusáról mondok, azzal a témát akárcsak megközelítőleg is kimeríthetném. Nem is szólva arról, hogy a Nagycikluson kívül Balassi többi ciklusát még csak érinteni sincs szándékomban.

Általában minden lírai ciklusnak van egy központi mondandója, eszmei, gondolati tendenciája, amely rendszerint többet vagy mást is kifejez, mint a ciklus költeményei egyenként vagy ezeknek egy kisebb csoportja önmagában. Elrendezésük többnyire ahhoz igazodik, hogy a vezérlő elvet, gondolatot erősítse, támogassa. Nem szükségszerű, de lehet a lírai ciklus egészének vagy egy részének „cselekménye”, epikus színezete is, noha a lírai ciklus inkább belső, lelki „történetek”, folyamatok kivetítése, s így „statikusnak” még az epikus elemet nem tartalmazó részek sem mondhatók. Balassi Júlia-ciklusának első felében szintén van epikus részlet. Már a ciklus készülését is így jelenti be, hogy „ékes énekkel” és „szerelmes levelekkel” akar „gyönyörködtetni” mindarról „valami dolgok az én szerelmemben megtörténnek”. S mint ahogy a komédia-szerzést is „új forma gyanánt” vette elő, most lírai önvallomását önti „új forma gyanánt” ciklusba. Mert művészileg ezzel megint tudatosan valami újat teremt a magyar költészetben, hogy megmutassa azoknak, akik az ő nyomában a „versszerzést igen elővették és közdologgá is tették”: nemcsak szép verset lehet és kell magyarul írni, hanem *hogyan lehet azokat úgy fűzbe fonn*i, hogy önmagukon túlmutatva a ciklus együttesében új értelmet, új jelentést is kapjanak.

A 25 énekből álló Júlia-ciklus, bár egységes kompozíció, de azáltal, hogy Balassi eredeti szándéka, ti. hogy a költeményeivel visszahódítsa Losonczy Annát, végül is kudarcba fulladt, valahogy mégsem érezhette a ciklust ebben a megváltozott helyzetben véglegesen befejezettnak. Ha elnyerte volna Júliát, akkor lezártabban formálhatta volna meg a Júlia-versek füzérét, s talán föl sem ötlük benne, hogy tovább építse a ciklust. A megváltozott helyzetben azonban sem teljesnek, sem véglegesen lezártnak nem tekinthette a versfüzért, hiszen most már nem arról volt szó, hogy azt bizonygassa, Annát, az egykori szeretőt nem tudta elfelejteni, még most is mindenkinél jobban szereti, s leghőbb vágya, hogy az özvegygé vált asszonyt feleségül megnyerhesse. Az új szituációban ez az alapgondolat értelmét veszítette, s szinte kikényszeríti, hogy a ciklus központi mondandóját megváltoztassa, illetve kiegészítse. Ennek viszont egyenes következménye, hogy a versfűzér időbeli határait visszafelé is és előre is kitágítsa. Így születik meg a Nagyciklus, amely maga is két részből, vagyis cikluspárból épül fel: az első rész a házasságáig, a második pedig lengyel földre való „kibujdosásáig” tárja elénk szerelmi regényét. A két rész egységes egészet alkot, noha mindegyik további több-kevesebb és kisebb-nagyobb énekbokorból tudatosan megszer-

¹³ Az erre vonatkozó irodalmat l. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 283–290. — Azóta érinti még e kérdést CSANDA Sándor: Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus. Bratislava 1973. 133–139.

kesztett mű. Márpedig ha ez Balassinak élete nagy szerelméről művészi megkomponált önvalómása, akkor ennek határozott, az egész Nagyciklusban kifejezésre juttatott, azt összefogó egységes mondanójának kell lennie. Ez azonban több és más, mint a Júlia-ciklusé. Mit akart hát a világgal, olvasóival elhíttetni Balassi? A kérdést úgy is fogalmazhatnám, hogyan látta a költő önmagát, saját életét, sorsát, amely „kibujdosásához” vezetett? Erre a Nagyciklus egyértelmű választ ad: *Bálint egyetlen nagy szerelme Anna-Júlia, akit ő fiktív életrajzában kezdetül fogva házasságban kívánt magához kötni. Annán múlott, hogy az nem így történt, s a kudarc a szerelmében másodszor is csalódott, elkeseredett és megalázott Balassit „önkéntes száműzetésbe” kényszerítette. Íme a lírai regény alap gondolata.*

Nyilván mindenkiben azonnal fölmerül a kérdés: vajon mi a viszony a költő valóságos élet-története és e lírai önvalómás között? Előjáróban erről annyit máris leszögezhetek, hogy Balassi egyetlen sort, egyetlen gondolatot, egyetlen érzést vagy hangulatot sem foglalt versbe, amely az ő személyes élményeivel, érzés- és gondolatvilágával valamiféle összefüggésben ne lett volna. Még a mitologikus keret és szimbolika is — amely csak ékesítése, költői szférába helyezése a földi dolgoknak — voltaképpen a valóságot rejtí. Am megint más kérdés, hogy azok a költemények, amelyek a Nagyciklusban Annára vonatkoznak vagy mi ilyennek érezzük, vajon mind eredetileg is Annához vagy Annáról szóltak-e? Szinte bizonyos, hogy nem! S az is kétségtelen, hogy a versek nem keletkezésük valóságos időrendjében sorakoznak, hanem a lírai regény sajátos belső törvényszerűségeihez, „epikumához” vagy helyesebben lélektani folyamatához igazítva követik egymást. A Nagyciklus ugyanis Balassinak egészen bámulatos szerkesztőkészségéről, komponáló tehetségéről tesz tanúságot. Töltelékvers szinte nincs is az énekfűzérben. Ellenkezőleg, a költemények túlnyomó többségének a ciklusban elfoglalt helye oly szorosan meghatározott, hogy onnan el sem mozdítható, fel sem cserélhető anélkül, hogy a ciklus egészének gondolatmenete csorbát ne szenvedne, illetve azt teljesen föl ne borítaná. Ciklus-koncepciójának fő rendszerező elve tehát nem a kronológiai hűség, s ezt nyomatékosan hangsúlyoznom kell. Bizonyos időrendbeli egymásután mégis van a Nagyciklusban, hiszen mindaz, amiről az önéletrajzban meggyőzni kíván, időben lejátszódó folyamat. A Nagyciklus szerkezete, témája tehát kidolgozott, fiktív „mese”. Bonyolult, sőt rafinált megkomponáltsága már a manierizmus hatását idéző, költői bravúr.

Második felét (azaz a házasságától a „kibujdosásáig” szerzett énekeket, s főleg a Júlia-ciklust) többen vizsgálták és világosan értelmezték. Magyarázatra inkább csak az szorult, hogy a 61. (*Vitézek mi lehet*) ének után, Balassa-kódexbeli redakciójában, hogyan keletkezhetett az ismert törés?

Először is feltehető, hogy *Nagyciklus formájában* összeállított ún. „maga kezével írt könyv” talán soha nem is létezett. Hiszen, ha Balassi sajátmagának össze is írta esetleg két vagy több fűzetben, illetőleg könyvben költeményeit, az még nem lehetett a Nagyciklus, minthogy ennek megszerkesztésére csak 1589 nyarának elején került sor. Lehet, hogy e fűzetekből, könyvekből a Nagyciklus első példányát sajátkezűleg írta le, de még valószínűbb, hogy a megkomponált versfűzért — egyelőre a 61. énekig, mert az addig legkésőbbre datált versét az 59. (*Szerelem isteném*) éneket 1589 júniusában szerezte — nem a költő maga körmőlte le. Hihetőbb, hogy ő csak összeállította az énekek Nagyciklusbeli rendjét, egy árkus papírra leírva és megszámozva azok kezdősorát, s írástudó szolgáljaival lemásoltatta a ciklus rendjében a költemények szövegét. Sőt az sem lehetetlen, hogy nem egy, hanem több, talán 3–4 példányt is készíttetett így a versfűzérből, mivel azt amúgy is a nyilvánosság elé, tehát terjesztésre szánta. Arról legfőképpen csak álmodhatott, hogy esetleg külföldön ki is nyomattassa. Hiszen még tisztességes ruhára sem telt neki, nemhogy nyomdaköltségre. Magyarországon pedig akkoriban olyan nyomdász nem akadt, aki egy ilyen profán verskötetet a saját költségén ki tudott és mert volna adni. Azt meg a büszke magán szűgyellte volna, hogy barátaitól koldulja össze a kinyomtatásra szükséges pénzt.

Valakinek (az „ősmásolóknak”) egy ilyen kéziratos példány juthatott a birtokába vagy egy ilyet másolt le, amely még csak 61 éneket tartalmazott, s a többi Balassi-verset már emezek után

írta le folytatva a számozást, de abban a sorrendben, ahogyan éppen hozzájuk férhetett. Mindez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy volt a Nagyciklusnak talán olyan példánya is, amelyben a 66 ének a helyes rendben követte egymást, s a 61. után nem keveredett oda nem illő szerzeményekkel.

Ha az előbbi hipotézisem elfogadható, akkor mindjárt érthetőbbé válik az is, hogy a *Balassa-kódex* 1610 körüli összeállításának szerkesztője miért mondhatta Balassi írásáról, hogy az nehezen olvasható. Ennek ti. éppen az ellenkezője igaz: Balassi kezeírása igen szép, egyenletes és nagyon jól olvasható ma is, s az volt a maga korában is. Így hát csupán arról lehet szó, hogy az „ősmásolat” birtokosa vagy készítője csak azt hitte, hogy a költő saját kezeírású könyvét szerezte meg, illetve abból másolt. Valójában azonban Balassi egyik kevésbé szerencsés kezű szolgájának a másolatához jutott hozzá vagy abból készítette a magáét.

A legtöbb fejtörést már eddig is a Nagyciklus első fele, a házasságáig szerzett énekek 1–33. számig terjedő csoportja okozta. Hogy az első és második rész valamiképp szervesen összefügg, az Szilády Áron óta senki előtt sem volt vitás. Különösen fölfigyeltek erre Eckhardt Sándornak *Balassi Bálint* című könyve (1941) nyomán, aki a Júlia-ciklus és Balassi házassága előtt írt költeményei között minduntalan kereste és meg is találta a kapcsolatot.¹⁴ Klaniczay Tibor is Eckhardt észrevételeiből indult ki, s azokat fejlesztette tovább, kiemelve a Balassi házasságáig szerzett énekeinek záró, 33. (*Bocsásd meg Úristen*) éneke és a második rész nyitó, 34. (*Méznél edesb szép szók*) verse — mint ellentéppár közötti szoros belső összefüggést.¹⁵ Balassi — amint még látni fogjuk — kedvelte az ellentétezással járó gondolatfűzést. Mindenki megcsodálta a Júlia-ciklust, és megérezte azt is, hogy ez összefügg mind az előtte mind az utána következő énekek csoportjával, s újabban az egészet „lírai önéletrajz”, „lírai regény” néven emlegették, azt azonban senki sem merte kimondani, hogy ez együttvéve egy többszörösen összetett, tudatosan megszerkesztett Nagyciklus. Ebben a legfőbb gátló körülmény az volt, hogy az első rész 33 énekében nem ismerték fel a ciklus-szerkezetet, a költemények egymásutánjának belső rendjét, az elrendezés elvét, alapgondolatát.¹⁶ Eleinte azt hitték, hogy az első 33 vers kronologikus sorban követi egymást. Szilády Áron, Erdélyi Pál, s némi korrekcióval Dézsi Lajos is, hol a versekből akarták kiolvasni a költő életrajzát, hol a verseket igazították a hiteles vagy annak vélt életrajzi adatokhoz.¹⁷ Waldapfel József jelentette ki először, hogy „az első harminc költeményen belül a sorrend semmiesetre sem a keletkezés sorrendje. Balassi valószínűleg csak később írta össze, bár nagyjából az összetartozó csoportok egymás mellett vannak.”¹⁸ Ennél többet erről az 1964-ben kiadott magyar irodalomtörténeti kézikönyv sem mond, noha ugyanakkor — amint már láttuk — kreál egy 100 énekből álló soha nem volt gyűjteményt. Viszont mindenki tanácsatosan torpant meg e kérdés előtt: ha nem a kronológia, akkor vajon milyen más „rend” vagy koncepció szerint kerülhettek egymás mellé a költemények? Az 1930-as évek vége óta, amikor a Balassi-kiadásokkal, majd a kódexszal kezdtem foglalkozni, többször szóba került egykori professzorommal, Horváth Jánossal s Eckhardt Sándorral és másokkal is ez a kérdés. Hiszen valamennyiünket izgatott a probléma, hogy miféle elgondolás vezette Balassit az első 33 ének összeállításában? A cikluskialkotás szándékát többé-kevésbé megsejtettük benne, de annak belső szerkezetét illetően elfogadható megoldást nem sikerült találnunk. Újabban, amióta a „lírai önéletrajz” gondolata, majd a 100 versből álló konstrukció felvetődött, tovább erősödött bennem a feltevés,

¹⁴ ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Bp. (1941) 151–168.

¹⁵ KLANICZAY Tibor: i. m. 223–224.

¹⁶ Ennek megoldására — igen elnagyoltan — először a *Balassi házasságáig szerzett énekeinek ciklusa* című rövid cikkemben tettem kísérletet, mely a *Régi magyar századok* (Bp. 1973) című, Klaniczay Tibor ötvenedik születésnapjára kiadott füzetben jelent meg (7–10. lap).

¹⁷ SZILÁDY Áron: Gyarmathi Balassa Bálint költeményei. Bp. 1879. I–LIII. — ERDÉLYI Pál: *Balassa Bálint*. Bp. 1899. — DÉZSI Lajos: *Balassa Bálint minden munkái*. Bp. 1923. I–II. köt.

¹⁸ WALDAPEL József: *Balassi költeményeinek kronológiája*. ItK 1926. 209–210.

hogy a 66 ének egyetlen nagy ciklust alkot. Ha pedig ez „lírai önéletrajz”, akkor az csak fikatív, regényes életrajz lehet, s alighanem ez a kulcsa a rejtély megfejtésének. A megoldáshoz azonban még hátra volt az életregény alapmondandójának és belső szerkezeti fölépítésének feltárása. Egyre világosabbá vált előttem, hogy az a költő, aki oly művészien megkomponált versfüzért hagyott ránk a Júlia-ciklusban, nem másolhatta össze minden rend és koncepció nélkül házasságig szerzett énekeit sem. S annál kevésbé vagy éppen azért sem, mert nem keletkezésük szoros rendjében állította azokat össze. Bár ez a rend és koncepció nem olyan nyilvánvaló és átlátszó, mint a Júlia-ciklusban, illetve a Nagyciklus második felében, mégis világosan felismerhető, hogy a házasságig szerzett 33 ének maga is kerek ciklus. De mivel éppen ez maradt eddig rejtve, kimazsoláztak belőle bizonyos verseket, illetve verscsoportokat (pl. Anna-versek, udvarló versek stb.), s ezekből állítottak össze tematikusan ugyan egységes, de egyébként merőben önkényes versfüzéreket.¹⁹ *Balassi házasságig szerzett énekeinek egymásutánja azonban összefüggően meg szerkesztett énekpárok és kisebb (3–4 versből álló) csoportok láncolata.* Egyáltalán nem valamiféle lazán összefércelt, sem a kronológiai renddel, sem az azonos fajtájú költemények (pl. emblematis énekek, bókversek, heroidák, helyzetdalok stb.) együtt tartásával nem sokat törődő sorozat, hanem egy nagyon is tudatosan megkomponált énekkötet, amelyben a költemények időrendje éppúgy, mint az egymű versek megoszlása alá van rendelve a ciklus koncepciójának. *E ciklusban pedig egy filmszerűen mozgalmas, a pszichológiai folyamat szerint regényesen alakított lírai életrajz első fejezete bontakozik ki, melynek középpontjában Anna áll.* Az énekek helyét, elrendezését és egymáshoz való viszonyát is ez szabja meg, s éppen ebből következik, hogy pl. az eredetileg talán nem is Annáról szóló versek, a ciklus kontextusában Anna-vonatkozást nyernek és így a regény szálai egyre inkább az ő személye köré sűrűsödnek.

3.

Mielőtt azonban a Nagyciklus első felének részletesebb bemutatásához fognék, hadd foglaljam össze röviden a teljes lírai regény „cselekményét”, vagy ha úgy tetszik, tartalmának „epikus” keretét.

Aenigmával, azaz „találós mese”-ként indul. A költő arra kéri kedvesét (s rajta keresztül az olvasót), hogy fejtse meg, kiről szól, kiket példáz a szerelmi történet. A titkolódzás a ciklusban voltaképpen már csak látszat-rejtélyeskedés, aminek azonban egykor nagyon is valós alapja volt. Hiszen amíg Anna Ungnad Kristóf felesége volt, valóban titkolni, rejtgetni kellett szerelmüket. Ez a látszat-rejtélyeskedés a Nagyciklus második felében, a Júlia-versekben is folytatódik. Amíg azonban az első részben rejtve vagy kimondva valóságos nevek szerepelnek, a másodikban ez már csak költői játék. Anna neve ebben Júlia, az eredetileg „ragyogó” jelentésű Julius név nőiesített formája. Bálint neve pedig Credulus, aminek jelentése „könnyen hívő, hiszékeny”. A bevezető *Aenigma* című költemény után a 2. énekben Krisztina gyűrűt küld Bálintnak, azaz felajánlja a házasságot. Erre a következő 3. vers azzal felel, hogy valamikor Bálint is gyűrűt küldött egy asszonynak, aki azonban nem Krisztina. Ő is házasságot kínált annak. Vajon ki ez az asszony? Azt a következő 4. vers árulja el: Anna, aki Bálintot, úgy látszik, azzal hitegette, hogy ha időközben meghal a férje, akkor hajlandó lesz hozzámenni. Minthogy azonban a szerelmesek távol éltek egymástól, s csak alkalmanként, „rejtőkben” találkozhattak, ennek állandó féltékenykedés, szerelmi viszálykodás lett a következménye a vélt vagy valódi kölcsönös hűtlenségek miatt. Összezdördülések és kibékülések sora hullámszik végig a cikluson. Bálint pedig egyre türelmetlenebb lesz. Végül is Anna ellen lázad, belefárad a szerető szerepébe, s büntudat-

¹⁹ Ezt a hagyományossá vált módszert követte ECKHARDT Sándor (Balassi Bálint. Bp. 1941. 151–157.), KLANICZAY Tibor (Reneszánsz és barokk. Bp. 1961. 183–295.) és legutóbb SZIGETI József (A mű és kora. Bukarest 1970. 192–273.) is.

tal és bűnbánattal telve hátat fordít eddigi életének és feleségül veszi Dobó Krisztinát. Ifjúsága vétkét nem palástolja, de azt szeretné elhíttetni, hogy az Annával folytatott bűnös viszony, legalábbis az ő szándéka szerint legalizált lehetett volna, ha Anna is ezt akarja, de tőle csak fogadkozást, hitegetést, ígéretést kapott.

A Nagyciklus második részében, miután Bálint és Krisztina házassága hamarosan összeomlott, s Anna is megövegyült, Bálint szeretné visszanyerni Júlia-Anna szerelmét, s ismét csak házassági szándékkal. A Krisztinával történt házassága miatt országos botrányokba keveredett Bálintról a hiúságában is sértett özvegy azonban most már tudni sem akar, s mást választ férjül. A reményevesztett költő, minthogy itthon hiába keres feledést, kibujdosik az országból.

Talán ezzel a vázlatos áttekintéssel is sikerült nagyjából érzékeltetnem a Nagyciklus egységét, Balassi öngazolásának szándékát. De vizsgáljuk meg közelebbről is a Nagyciklus legproblematikusabb első felének kompozícióját, szerkezeti felépítését. Nem gondolok most arra, hogy mind a 33 éneket végigelemezzem, mert abból akár egy külön könyv is kitelnék. De néhány jelentősebb vagy éppen kulcsfontosságú verset alaposabban körül kell járnom, meg kell világítanom, hogy az első 33 költemény ciklusjellege, az énekek belső elrendezésének módja, egymáshoz való viszonya kidomborítható legyen, s hogy válaszolni tudjak arra, mi a szerepük a ciklus központi mondandójának, gondolati tartalmának kifejtésében. Minthogy minden vers volta-képpen önálló egység, melynek megvan a maga saját jelentése, általában az irodalomkritika is e szempontból szokta a költeményeket tárgyalni, ezúttal azonban főként a ciklusban elfoglalt helyük, a ciklus kontextusában való értelmezésük érdekel bennünket.

A bevezető költeményben, az *Aenigmában* nemcsak e vers, hanem volta-képpen az egész lírai regény, a Nagyciklus „meséjének” megfejtésére szólítja fel szeretőjét a költő, tehát helyi jelentésén kívül van egy általános szimbolikus értelme is. A példázat, a találós mese és az egész vers-fűzér megfejtésére felszólított „szerető”, noha bárkit jelenthet, a ciklus kontextusában csak Annára értelmezhető. A bevezető ének tehát Annához és Annáról szól. Bár egyáltalán nem valószínű, sőt szinte bizonyos, hogy ez a vers nem a ciklus összeállításakor keletkezett, tehát nem Forgách Zsigmond és Losonczy Anna házasságára vonatkozott, hanem valamelyik korábbi szerelmére, aki máshoz ment férjhez. Ismert szerelmei közül talán leginkább Kerecsényi Juditra gondolnék.²⁰

²⁰ Kerecsényi Judit és Balassi között kellett valamiféle szerelmi kapcsolatnak lennie. Juditot azonban Báthory István még a lengyel királyi szék elfoglalása előtt, 1576 februárjában összeházasította az 1575 januárjában özvegyé vált Hagymássy Kristóffal. Kerecsényi Judit tehát még lány volt, amikor 1575 nyarának elején a Bekes Gáspár támogatására 200 lovassal Erdélybe küldött Bálint Hagymássy fogságába került. — Bebek Juditról, másik erdélyi szerelméről azért nem lehet szó, mert őt, a hozzá intézett énekben „kegyes”-nek nevezi, márpedig Balassi szótárában a „kegyes” sohasem lányt, hanem asszonyt jelent (talán azért is, mert kegyeiket nem annyira a lányok, mint inkább az szonyok osztogatták). Bebek Judit Balassi erdélyi „fogsága” idején kb. már 21 éves és hihetőleg Kendi Ferenc felesége. Az őt Bebek-lány közül ugyanis négy érte meg a felnőtt kort. Ezek között második volt Judit (Gróf Károlyi család oklevéltára. Bp. 1885. III. köt. 338.). S minthogy Bebek Györgynek 1565–1566-ben két felnőtt lányát (azaz Zsófiát és Juditot) kezesként II. Jánoshoz kellett küldenie (TAKÁTS Sándor: Régi idők, régi emberek. Bp. [1930] 2. kiad. 87.), a két lány már túl volt a 12. életéven, vagyis akkor nagykorúaknak számítottak. A lányokat annak idején életkoruk sorrendjében adták férjhez. A legfiatalabb Zsuzsánna pedig 1580-ban lett az ifjabbik Báthory István (a király unokáöccse) felesége, tehát az idősebb Bebek Annának (Bánffy Dénesné) és a még idősebb Juditnak (Kendi Ferencné) jóval előbb, alighanem még az 1570-es évek első felében férjhez kellett mennie. — A Csák vagy Csáky Borbáláról és Morgay Katáról semmi közelebbit sem tudunk. Az utóbbi, noha Bálint erdélyi szerelmei között szokták emlegetni, aligha erdélyi. Eckhardt Sándor ugyan említi Erdélyben egy Margay családot, de tud egy Morgay Ferencről is, aki 1565-ben Pozsony megyében kapott birtokot (Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 90.). Magam pedig Kerecsényi Lászlónak szigeti kapitánysága idején és az után 1555–1556-ban Nádasdy Tamáshoz intézett leveleiben bukkantam egy Morgay Jánosra, akit Kerecsényi, mint „az én emberemet” többször küldözget üzenetekkel,

Már ennyiből is sejthető, hogy az utólagos ciklus-szerkesztéskor, mint aminő a Balassi házasságáig írt énekekből összeállított is, javarészen meglevő versekből kell kiválogatni és elrendezni a ciklus mondanivalójának megfelelően, némelykor ahhoz igazítva olyan énekeket, amelyek születésük pillanatában még nem voltak arra szánva, hogy majdan egy ciklus gondolati tartalmának részét alkossák, annak hordozói legyenek. Előfordulhat az is, hogy egy-egy vers csak a lényegét tekintve illeszkedik a ciklusba, s nincs minden részlete elég pontosan annak gondolatmenetéhez csiszolva. A ciklus-szerkesztő mindenképpen kénytelen szabadon bánni régen szerzett énekeivel. Céljához mérve válogat belőlük, s helyezi el azokat a versfűzér gondolatmenetének követelményei szerint. Ennek következtében a költemények szoros keletkezési időrendjét eleve megbontja. A ciklusban a valóságos életrajzot ugyanis egy fiktív életrajz, vagyis a lírai regény váltja fel.

A Nagyciklus első verse tehát kimondatlanul is Annát idézi.

Első pillanatra talán meghökkentő lehet, hogy a 2. (*Cupido szívemben*) ének, azaz a lírai regényt voltaképpen elindító vers Krisztina nevére szól. Nincs ugyan kiemelve, kimondva, hogy ez a Krisztina valójában Dobó Krisztina, s nem valaki más, X Krisztina, akinek a regényes életrajzban legföljebb jelentéktelen szerepe van. Igaz, az ő szerepe is csak epizódszerep, de nem jelentéktelen. Azok számára, akiknek Balassi ezt az énekfűzért megkomponálta, semmiképp sem jelenthetett mást, mint csak Dobó Krisztinát.

A vers — bárhogy tekintem is — nem „menyasszonyhoz” — akár lány, akár asszony az illető —, hanem „szeretőhöz” intézett ének, amelyben Bálint azon örvendezik, sőt ujjong, hogy Krisztina kiszabadította őt az eddigi „bűszerző szerelem” béklyójából, s „bevette szerelmébe”. (Balassi szóhasználatában ugyanis, ha valakiről azt mondja, hogy „bevette szerelmébe”, vagy Venus, illetve Cupido valakit a „kezébe adott”, az mindig azt jelenti, hogy azzal a nővel szerelmi viszonyt folytatott. Ezúttal tehát szintén azt kell feltételeznünk, hogy Krisztinával már házasságuk előtt viszonya volt.) A vers szerint az özvegy gyűrűt küldött Bálintnak, azaz nemcsak szerelmét, hanem házasságot is kínált. A gyűrűküldés ti. a szerelem s egyben a házasság szimbóluma is. A férfi mindkettőt örömmel fogadta, s azzal viszonozta, hogy cserébe felkínálta ajándékként saját szívét, melyet Krisztina tőle jónéven vett és kebelébe rejtett.

A motívum-azonosságok alapján (gyűrűküldés, boldog szerelem) szoros kapcsolat fűzi ezt az éneket a következő, 3. *Eredj édes gyűrűm* . . . kezdetű költeményhez, ugyanakkor a kettő szöges ellentétben is áll egymással: ti. az egyik gyűrűajándékozás nem viszonzása a másiknak! Az *Eredj édes gyűrűm*-ben Bálint küld gyűrűt egy asszonynak. A versben nincs megnevezve, hogy ki ez az asszony. De ezt a gyűrűt nem Krisztina kapta viszonzásképpen az általa küldöttért.²¹ Erre még a leghalványabb közvetett célzás sem olvasható ki a versből. Ellenkezőleg, Bálint a gyűrűt olyan asszonynak küldte, akihez *nem szabad* mennie, akire mindenki csodálattal néz, aki igen okos, igen óvja magát, jól rendeli dolgát, alázatos s ezért „vagyon bátorsága”. Csupa olyan motívum, vonás, jellegzetesség, amelyek majd a ciklus folyamán az Annával kapcsolatos versekben térnek vissza. Ez az asszony nem Krisztina! A 3. (*Eredj édes gyűrűm*) ugyanis arról szól, hogy Bálint is küldött egykor gyűrűt egy másik asszonynak, aki óvatos, elő-

hírekkel a nádorhoz. (KOMÁROMI András: Kerecsényi László levelei Nádasdy Tamáshoz. TT. 1906. 103—138. 246—265.) Így hát több érv mutat arra, hogy Kata inkább a Habsburg-oroszággrészbéli Morgay, mintsem az erdélyi Margay család tagja lehetett. — Csák vagy Csáky Borbálának még a neve is kétséges, s az ő nevében írt ének — ha a *Lukrecia* nótájára való hivatkozás nem utólagos — nem keletkeztethet Balassi 1575—1756. évi erdélyi tartózkodása idején, legföljebb 1577 után. — Krusith Ilonára meg — akihez Bálint unokabátyja nőgatására 1577-ben házasodási szándékkal közeledett — azért nem gondolhatunk, mert Ilonába sohasem volt szerelmes, s a Krusith-lány csak 1581-ben ment férjhez Dietrichstein Miksához (Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 90, 243.). — Szerepel még egy „Susanam” nevezetű hölgy is a házasságáig szerzett énekekben, azonosítani azonban eddig még őt sem sikerült.

²¹ Ezt már SZILÁDY Áron is észrevette: i. m. 242.

vigyázatos, de vigasztalója, szeretője Bálintnak, s akit a férfi arra kér, hogy szerelme legyen olyan vég nélküli hozzá, mint ahogy a gyűrűnek nincsen sehol vége, s úgy foglalja őt magához, mint ahogyan a gyűrűt foglalták a gyémánthoz. E gyűrűt tehát — mint szerelmi és házassági szimbólumot — nem Krisztinának küldte Bálint. S hogy ez az asszony ki volt, azt a következő, 4. (*Bizonnyal esmérem rajtam most erejét*) vers rejtve, de kétségtelenül elárulja. Ennek versfőiben ugyanis ezt olvashatjuk: BALASSI BALINTHE ANNA . . . Magában a versben pedig az 5. sor: „Annak személyének drága ékessége . . .” erőltetett kettős genitivusa, amelyet Balassi egyébként igyekszik elkerülni, majd a 33. sorban ugyancsak: „Annak szép személye és vig tekintete . . .” kezdőszavának végéről, ha k hangot elhagyjuk, voltaképpen az asszony neve visszahangzik. Ez a látszat-rejtélyeskedés végigkíséri a ciklust annak utolsó negyedéig. Csak a 25. *Lelkem szálotta* kezdetű ének címében írja le a költő Losonczy Anna teljes nevét. A ciklus egyik legartisztikusabb vonása, hogy a rejtőzködések ellenére vagy éppen ezek által lesz nyilvánvalóvá a ciklus Anna-központúsága.

De hogyan, miért került a Krisztina nevére írt ének az Anna-centrikus versfűzér elejére? Ne felejtjük el, hogy 1589-ben vagyunk, amikor a költő előtt már napnál világosabb, hogy életének legnagyobb balfogása s egyúttal Annával szemben elkövetett legfőbb bűne Dobó Krisztinával kötött házassága volt. A Krisztináról szóló vers természetes helye a 33. *Bocsásd meg Úristen* kezdetű bűnbánó könyörgése előtt vagy után lett volna. De közvetlenül ez elé nem helyezhette, mert Krisztina nem tartozott az „ifjúságom vétkei” közé, hiszen Krisztinával házasságot kötött, s Bálint számára a házasság komoly ügy volt. De a *Bocsásd meg Úristen* után sem tehette, mint-hogy azóta erre a házasságra kimondták a vérfertőzés bűnét és érvénytelennek nyilvánították. A házasság tehát végül is nem konszolidációt hozott, hanem országos botrányt és vihart kavart, súlyosabb bűnnek számított, mint ifjúságának valamennyi vetke együttvéve. De ha a *Krisztina nevére* szerzett verset, akár közvetlenül a *Bocsásd meg Úristen* elé, akár ez után sorolja, megzavarta volna a ciklus eszmei tendenciáját is: azt a látszatot keltve, hogy Krisztina — ha időlegesen is — legyőzte Annát. Am a házasság nem sikerült, s Annát Krisztina nem győzte le. Így lesz Krisztina negatív hősnővé, így kerül a ciklus világában a „mese” élére. Ide számúzi őt Bálint, hogy aztán a következő (3.) énekkel már le is dőlje, s ezzel szabad utat nyisson az „Anna mint a költő egyetlen, igaz szerelme” fiktív történetének.

Minthogy a *Krisztina nevére* írt vers 1589-ben a Nagyciklus kompozíciójának szellemében nem kerülhetett a maga valóságos időrendi helyére, Balassi a ciklus szerkezetét igen szellemesen és merészen úgy alakította ki, hogy ezt az éneket a versfűzér elején építette be a lírai regény „mesé”-jébe. Mégpedig olyan szervesen és szorosan, hogy a kontextusból ki sem mozdítható. A két gyűrűsvers (2. *Krisztina nevére* és 3. *Eredj édes gyűrűm*) egymásutánja teljesen kötött, azaz nem cserélhető fel egymással. Minden más helyzetben felcserélhető, illetve felcserélendők lennének. Illőbb volna, ha előbb a férfi küldene gyűrűt a nőnek és nem megfordítva. Ha az *Eredj édes gyűrűm* a ciklusban megelőzné a *Krisztina nevére* írt éneket, akkor talán még bele lehetne magyarázni, hogy mindkét vers a Krisztinával kötött házasságra vonatkozik, de mivel a versfűzérben az áll előbb, amelyben a nő ad gyűrűt a férfinak, a két éneknek ez a sorrendje csak szándékos lehet. S ha nem így értelmezzük a két vers viszonyát, ahogyan én most tettem, teljesen érthetelenné és lehetetlenné válna a következő, 4. *Bizonnyal esmérem rajtam most erejét* kezdetű, kifejezetten Anna-vers ide sorolása is. De ez a 4. ének ugyancsak tudatosan, átgondolt célzatos-sággal került a fiktív életrajzban a negyedik helyre. A valóságos életrajz szerint pl. a Krusith Ilonához írt 23. (*Keserítette sok bű és bánat*) éneknek voltaképpen meg kellene előznie a 2., 3., 4., 5. és még sok más éneknek is. Amde a ciklus nem a valóságos kronológiát követi, hanem megtervezett „mesé”-jének időrendjében halad.

A lírai regény első felében Krisztina csak egyszer van jelen, az éneksorozat elején. Ide kellett kerülnie mint a „találós mesét” elindító versnek. Ide kellett kerülnie, mert másutt mindenütt zavarta volna a Nagyciklus központi mondandóját. Itt elől viszont a *Krisztina nevére* írt vers a „rejtvény” szerves része. Megtévesztő, azt a látszatot kelti, mintha róla szólna a „mese”, pedig

csak megindítója a költő visszaemlékezésének, amely a következő két (3–4.) énekben rejtve sejtetve átsiklik a „találós mese” igazi hősnőjére: Annára.

A 4. *Bizonnyal esmérem rajtam most erejét* kezdetű költemény a ciklus koncepciójában kulcsfontosságú. Bálint az ének 4–5. szakaszában Annáról szólva arról panaszodik:

Akaratomban ő semmit megmívelni
Nem akar énnésem semmiben engedni,
Sőt lelkem rontani
Igyekezik jóvoltomért megutálni.

Semmi azért nekem világban már éltem,
Két szememnél több sincs, ki sirasson engem,
Ő én szegény fejem,
Magamot mint vesztém, mire juta ügyem!

Vajon mi az, amit Balassi kívánt volna, de Anna „megmívelni” nem akart? Holott ugyanebben a versben (12. versszak utolsó két sorában) a költő kijelenti Annáról, hogy „... nagy szerelmibe Engemet már bevett, vagyok szeretője”. Vágynai tehát teljesültek, de valamiben Anna mégsem akar engedni, s ezzel mintegy Bálint lelkét rontani igyekszik, azaz bűnös dologra készíti, kényszeríti. Aligha gondolhatunk ezzel kapcsolatban másra, mint a házasság kérdésére. Mert szinte elképzelhetetlen, hogy a szerelmesek között ez a probléma szóba ne jött volna, s éppen Bálint részéről. Hiszen Anna férjes asszony volt, neki tehát nem férj, hanem szerető kellett. S Anna lehetett bármennyire szerelmes, de józanul számító, vagyonát, birtokait szigorúan kézben tartó asszony volt. A nála jóval fiatalabb, daliás végvári hadnagyocskája, aki még szép versekkel is elszórakoztatta, tökéletesen megfelelt szeretőnek. A horvát bán felesége számára azonban — férjnek! — mégiscsak kevés volt. S az okos, jószemű Anna nyilván hamar felmérte azt is, hogy Bálint — aki egyik levelében azt írta önmagáról, hogy „igen vékony füstő konyhám is vagyok” — inkább a pénzköltéshez ért, mintsem a vagyonszerzéshez.²² Annát tehát semmi sem ösztönözte egy, Balassival kötendő, új házasságra. Ő, a szórakozni vágyó szépasszony a szeretőt kereste és találta meg Bálintban, aki viszont a bűnös viszonyt a vers szavai szerint úgy fogta fel, mint ami által Anna „lelkem rontani igyekezik” és „jóvoltomért megutálni”, vagyis az ő jószándékú s nyilván többször megismételt házassági ajánlatát az asszony fölösleges zaklatásnak minősítette, amellyel csak ellenszenvet vált ki maga iránt. Így aztán Bálint nem ok nélkül sopánkodik: „Ő én szegény fejem, Magamot mint vesztém, mire juta ügyem!” Az „ügy” kifejezés ugyanis a Nagyciklusban a „házasság” fedőszava.

A szerelem forró perceiben Anna azonban nem lehetett mindig teljesen elutasító a házasság dolgában, már csak azért sem, mert a maga módján valóban szerette Bálintot, s mint szeretőt nem akarta elveszíteni. Ígéretésekkel, hitegetésekkel szította fel újra meg újra a reményt Bálintban: felesége lesz, ha majd öregedő férje, Ungnad Kristóf, búcsút mond ennek az árnyékvilágnak. Ilyen fogadkozásokra történik még utalás, Anna pillanatnyi kínzásain, féltékenykedéseiben túl pl. a 8. (*Reménségem nincs már nekem*) ének 4. szakaszának eme sorában: „Így engemet elhíttetett, hitetvén már vesztett, mint ártatlan lelket.” Vagy a 10. (*Valaki azt hiszi*) költemény 6. szakaszának ebben a sorában: „Háládatlanképpen bűnemben gonoszul fizet s bűt szerez.”²³ Majd a Nagyciklus második felének énekeiben, főképp az asszony hamisságának, háládatlanságának állandó felpanaszolásával minduntalan visszaautal Anna egykori fogadkozásaira, ígéreteire (l. a 35. 45. 48. 49. 51. 52. 54. 63–66. éneket). S Bálint, a hiszékeny *Credulus* bedőlt a ragyogó Júlia-Anna „mézszel folyó szerelmes beszédé”-nek, s reménykedett ámitó esküvéseiben.

²² ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 310. Balassi Bálintnak levele Balassi Andrásához 1577. július 11-én.

²³ Hasonlóképpen még több más, házasságáig szerzett énekében is, pl. 15. *Hallám egy ifjú-nak* ..., 19. *Vajha én tüzemnek* ... stb. kezdetűekben.

A 4. (*Bizonnyal esmérem rajtam most erejét*) költemény fentebb idézett 4–5. szakaszának szavai akkor nyerneek igazán világos értelmet, ha összevetjük azokat a Nagyciklus második felében a 37. (*Ez világgal bíró*) ének első szakaszával:

Éz világgal bíró felséges Cupido emlékezzél meg szódra:
Mit fogada anyád énnékem általad, ha az megszabadulna,
Ki már megszabadult, tőlem el is vadult, jut eszembe gyakorta.

Valamint a 38. (*Egy kegyes képében*) ének eme szavaival (3. versszak 1–2. sor):

Vajha ez az volna, kit Venus fogada fia által énnékem,
Hogy kezembe adná, ha ő szolgálója szabadulna ígyében.

Nos hát a „ha ő szolgálója szabadulna ígyében” félreérthetetlenül arra céloz, hogy ha Júlia-Anna megszabadul házasságának kötelekeitől. Az „ügy”, „igy” szó „házasság” jelentésére éppen e 38. éneknek a Nagyciklus első felére visszautaló szavai derítenek fényt.

A házasságot fontosnak és sürgetőnek csak Bálint érezhette, mégpedig nem csupán a szerelem okán, hanem anyagi szempontból is. Az egész 4. ének voltaképpen a lelkiismeretével, a házasságtörő szerelem vétkével győtrődő, vívódó fiatalember önvallomása, aki „sok példát hallván” mégis elhajlott, „törbe esett”, mert nem tudott ellenállni Anna szépségének és varázsának. A házasságtörő szerelem egyébként végigkíséri egész életén. Erre céloz a 34. (*Méznél edesb szép szók*) énekében, amikor felesége, Dobó Krisztina hűtlenségével kapcsolatban azt mondja: „De méltó vétkemért már holtig szenvednem . . . S más megette mérget nekem is megennem.” Élete legfőbb bűnét házasságtörő szerelmeiben látja, s ezt egyik legkésőbbi istenes versében meg is vallja (91. *Ó én kegyelmes istenem*, 6. versszak):

Ellened való sok vétkem,
Mint Dávidé olyan nékem,
Kíért az mint én azt vélem
Vesztett keserves életem.

Ebben a Dávid és Betsabé történetét földéző szakaszban foglalja össze a költő ítéletét önmaga felett.

Ámde a 4. ének szerint Anna makacs, s a férfi házassági ajánlataira, sürgetésére, könyörgésére csak kínzással, „kegyetlen válasszal” felel. Maga ellen ingerli Annát, s az asszony hirtelen haragjában elűzi maga elől szeretőjét. Bálint azonban nem úgy megy el, mint aki valaha is meg tudna válni Annától. Ebben az énekben tehát még szó sincs Balassi hűtlenkedéséről és Anna féltékenykedéséről. Sokkal komolyabb, életbevágóbb dolgokról vall ez az ének, amint ezt a záróstrófa is nyomatékosan érezteti:

Az versszerző neve fel vagyon jegyezve,
Könnyhullatásiban rendelte ezt egybe
Keserves énekbe,
Ha istent szereted, ne tréfál meg érte.

Nem olyan egyszerű szerelmi marakodást tár elének ez az ének, amin esetleg mosolyogni, tréfálkozni is lehetne.

Ezt támasztja alá az 5. (*Nő az én örömem*) szinte mámoros boldogságot sugárzó költemény arról, hogy Anna haragja azért nem volt tartós, és ismét bevette Bálintot „nagy szerelmibe”, mert tudta ő maga is, hogy amiben a férfi vétkezett, az annak bizonyossága, hogy „ez bizony nagyon szeret vala engem”. S Balassi most így hálálkodik ezért az ének 2. szakaszában:

Szép Venust ezért kis fiával már jótételeért még élek, mind áldom,
Hogy jóra hozta szerelmesemmel vétkemért gonoszul fordult dolgom,
Kegyelmet nyert, meg beszerzett, tudta mert hív szolgálatom,
Hogy vétettem, nem szénszándék oka, de tudatlanságom.

Ha vétke valamiféle hűtlenkedés lett volna, arra nem mondhatná, hogy az „tudatlanság”-ból történt. Valakit megcsalni nem szoktak „tudatlanságból”. Ezúttal tehát Bálint olyan vétket követett el, amiről nem tudhatta: Annát azzal annyira felingerli, hogy az asszony kiutasítja őt. Ez a vétek pedig az előző ének tanúsága szerint nem lehetett más, mint hogy Bálint túl gyakran s talán mind türelmetlenebbül hozta szóba: ő nem szerető-, hanem feleségként szeretné Annát magához kötni. Az idősebb Annának eleinte ez még hízlelgetett is, s nem tiltakozott ellene azonnal. Amikor azonban azt kellett tapasztalnia, hogy a fiatalembert ez a gondolat egyre komolyabban foglalkoztatja, őt pedig cselekvésre unszolja, ingerültségében „kegyetlen válasszal” próbálta kijózanítani a forrófejű úrfi. Ez volt az, amire a szerelmes Bálint nem számított, hiszen érezhette, hogy Anna szereti őt, de nem tudhatta, hogy az ő komolyan vett házassági ajánlataira az asszony viszonzásként elkergeti őt magától. Így válik érthetővé, hogy arról a vétekről, amellyel Anna haragját a fejére zúdította, Bálint azt írhatta: „nem szénszándék oka, de tudatlanságom”.

Értelmezésem szerint az első öt ének máris kétségtelenné teszi, hogy Balassi házasságáig szerzett 33 éneke tudatos gonddalmegszerkesztett ciklus. Az első öt ének a Nagyciklus, azaz a lírai regény alapgondolatának azt a sarkalatos tételét fejezi ki: Balassi Losonczy Annához már viszonyuk kezdetén házassági szándékkal közeledett, s az asszony ellenállásán múlott, hogy a házasság mégsem jött létre, de ígéretesekkel, hitegetésekkel továbbra is igyekezett szeretőként megtartani Bálintot.

A szerelmesek azonban távol ének egymástól, s a távolság és az idő múlása ritkán táplálja a szerelemnek, inkább szétmarja azt. A hosszabb-rövidebb találkozások boldog óráit felváltja a magány, az egyedüllét, a társtalanság, amit a rakoncátlan vérű legényember nehezebben visel el, mint a családja körében élő Anna, akit egyébként Bálinton kívül mások is körülrajonganak.

A következő két ének, a 6. (*Beteges lelkem*) és a 7. (*Mondják jüvendülök*) a ciklus kontextusában nyílt bevallása annak, hogy Anna távollétében a legénykedő Bálintot bizony más nők is érdeklik. A Bebek Judit és a Morgay Kata nevére írt 6. és 7. ének udvarló vers. Úgy lehet, eredetileg nem is az Anna-szerelmem idején keletkeztek, de a cikluson belül az a szerepük, hogy jelezzék: Bálint, aki igazi nagy szerelmében is csak szerető marad, mert Annával tervezett házassága mind reménytelenebb, most már másokkal is szerelmi kalandokba keveredik. A magárahagyatottság hetei, talán hónapjai, ezt a mindig szerelemre éhes Alkibiadészt (ahogy Rimay János nevezi a széptermetű Bálintot), aki a nőknél egyébként is amolyan „jöttem, láttam, győztem” típusú, gyors sikert arató férfi, szinte belekényszerítik a futó kalandok sodrába. Bár tudja jól és mélyen érzi, hogy ezek az apróbb, alkalmi fellobbanások nem pótolják az Annához kötődő nagy szerelmet, ellenállni mégsem bír azoknak, elfojtani mégsem sikerül azokat. Vagy talán nem is akarja. Az ilyen kisebb hűtlenkedések azonban egyelőre nem ingatják meg Anna iránt érzett szerelmét. Most még tűr és vár, sőt féltékeny az asszonyra.

A ciklus eddig felsorakoztatott énekeinek egymáshoz való viszonyát megfigyelve feltűnhetett már, hogy az egyes költeményeket, énekpárokat vagy kisebb, 3–4 versből álló csoportokat nemcsak a tematikus összetartozás, a rokon tárgy, a párhuzamosság vagy — amint még látni fogjuk — a fokozás, hanem igen gyakran az ellentétezés fűzi egybe. S az utóbbi különösen kedvelt építkezési módja a házasságáig szerzett énekek ciklusának. Amint a 2. *Krisztina nevére* írt vers ellenpárja a 3. *Eredj édes gyűrűm*-nek, hasonlóképpen a 4. *Bizorinyal esmérem rajtam most erejét* kezdetű ének ellenpárja az 5. *Nő az én örömemnek*. A 3. 4. és 5. énekbokor pedig ellenpárja egyfelől a 2. *Krisztina nevére* írottaknak, másfelől a 6. *Beteges lelkem*- és a 7. *Mondják jüvendülök*-nek. Ez utóbbi kettő viszont ellenpárja a következő, 8. 9. és 10. énekcsoportnak is. Mint ahogy a 6. és 7. versben Bálint saját hűtlenkedéséről tesz vallomást, akként a 8. (*Remésemem nincs már nekem*) és 9. (*Ó te család világ*) annak a leleplezése, hogy Anna kegyeit nemcsak Bálintnak osztogatja, hanem távollétében olykor-olykor másoknak is. A 10. (*Valaki azt hiszi*) énekben Bálint az asszony állhatatlanságának hatása alatt azon kesereg, hogy hiábavaló a férfi tántoríthatatlan szerelme vagy hűsége a nőkhöz, mert ugyanis csak gonosszal, kínzással fizetnek. Elhagyni azonban

mégsem tudja Annát: „Ámbár mást szeress, csak el ne vedsz engem, ki néked adtam már lelkem.”

Annától távol, az apró kalandok mellett, a katonaszolgálat, a bajtársak és ivócimborák társaságában múlt hetek is csak ideig-óráig enyhítik a riasztó magányt, s feledtetik a bús szerelmet. Ezek egy-egy napja elevenedik meg a 11. (*Áldott szép pünkösdeknek*) és a 12. (*Széllel tündöklelni*) énekében. A humanista sablon szerint tavasz-énekeknek szokták ezeket nevezni. Valójában a magyar végvári élet idillikus oldalának művészi rajza. Éppen ezáltal válnak ki az európai reneszánsz líra szokványos tavasz-énekeiből. Egyéni sajátosságukat tekintve, úgy vélem, több joggal sorolhatók a vitézi énekek csoportjába, nem hallgatva el azonban azt sem, hogy mintái valóban a középkori és humanista tavasz-énekek voltak. A 12. (*Széllel tündöklelni*) már azt is sejteti, hogy Bálint ismét csak más nők körül legyeskedik. A költemény versfőiben ugyanis egy közelebből nem ismert SUSANAM nevét találjuk. A következő két vers, a 13. (*Síralmas nekem*) és a 14. (*Csak búbanat*) is azt kívánja bizonygatni, hogy elhagyott szerelmei vágyakozva gondolkodnak Bálintra és könyörögve hívják őt vissza. Az előbbi egy meg nem nevezett „szép lány nevével”, azaz nevében szerezte, az utóbbit a kódex szerint „Borbála nevére” írta, a versfőkből CHAK BORBALAERT olvasható ki; a *Csereyné-kódex*beli egykorú másolatban a címe: Adhortatio Barbarae Chaky in quendam iuvenem ut in pristinum amorem rediret.²⁴ Most aztán találgathatjuk, hogy ki is lehetett valójában ez a lány: Csáky Borbála, Csák Borbála vagy „csak” Borbála? A *Balassa-kódex*beli címe és a versfők mellett szólnak, hogy a „CHAK” nem családnévként értelmezendő.²⁵ De akármi volt is, a két hölgy szerelme, amint az a következő három „inventio poetica”-ból kiviláglik, már nem vonzza Bálintot. Gúzsba köti Anna varázslatos szerelme. A 15. (*Hallám egy ifjúnak*) énekben noha azon kesereg, hogy a szerelem „azt szeretteti velem, ki gyilkosom”, a méheket mégis arra inti: mézet ne a virágokon keressenek, „Hanem az én szerelmesem édes száján”. A 16. (*Kikeletkor jó pünkösdi havában*) költeményében arról álmodik, amit ébrenlétében Anna ajkáról hallani szeretne: bár eleinte kételkedett Bálint szerelmének őszinteségében, de mivel látja Bálint igaz ragaszkodását, nem törődve a csácsogókkal, neki adta már magát. Arra kéri, óvja meg hírét, tisztességét, s amit együtt élésükért fogadott, szerelmében maradjon állhatatos. Az ezt követő 17. (*Csókolván ez minap*) ének, noha eléggé erőltetett humanista költői játékként kezdődik, a vége mégis mintegy válasz az előző versben Annától hallott álombeli szavaira:

Lölkem nyugszik rajtad, meghidd, nagy szerelmiben,
Bízik jóvoltodban, nincsen hozzád kétségben,
Csendes elméjében, gerjed örömben: rólad elmélkedtében.

Mindennek azonban a regénybeli valósághoz alig van köze: vágyálom csupán. A lobogó szerelmi vallomások, nagy erős fogadkozások mélyén a végtelen töprengések, szüntelen gyötrődések

²⁴ Eckhardt Sándorral ellentétben (Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. Akadémiai Kiadó. I. köt.) úgy vélem, hogy a Balassa-kódex „ősmásolója” nem hibázott, az éneknek Balassi Bálint „maga kezével írt könyvé”-ben is csak *Borbála nevére* volt a címe. A *Csereyné-kódex*beli másoló, Giróthi Pál (?) vagy más, önkényesen vonatkoztathatta a verset Csáky Borbálára. Emellett szól az is, hogy a családnévet nem a versfőkből olvasta ki, hiszen éppen az ő szövegében az első szakasz kezdőbetűje nem C(hak), hanem S(ok), ebből pedig a Csáky név nem származhatott.

²⁵ A *Balassa-kódex* tanúsága szerint Balassi ugyanis igen következetes: ahol a versfőkből csupán a nő keresztnéve betűzhető ki (2, 12, 14, 21, 71. ének), ott a címben is csak a keresztnév szerepel, viszont ahol a versfőkből a családnév is kiolvasható (6, 7, 23, 25. ének), ott a címben is mindig kiírja a családnévet, ahol pedig a versfőben sem keresztnév, sem családnév nincs, ott a címből is hiányzik mindkettő, pl. 13. *Kit egy szép leány nevével szerzett* című. Nos hát a *Csak búbanat* kezdetű vers címben nincs feltüntetve a családnév, következésképpen Balassi a CHAK-ot nem családnévként értelmezte. Hasonlóképpen a kortárs Batthyány Ferenc sem, aki ezzel a verssel udvarolt Poppel Évának, s az ének átfírt és lerövidített szövegének versfőit CHAK EVAERT-ra változtatta.

húzódnak meg arról, mi értelme, mi haszna van ennek a tébolyító szerelemnek Bálint számára? S íme kirobban az első lázadási kísérlet e búszerző szerelem fojtogató béklyójából. A 18. (*Szabadsága vagyon*) ének hetyke magabiztossággal harsogja, hogy megszabadult a szerelemtől. Őt ugyan sem Anna, sem mások vízre többé nem viszik. Szegény Bálint, úgy tesz, mintha nem ismerné önmagát, aki szerelem nélkül élni sem tud. S már a következő, 19. (*Vajha én tüzemnek*) énekben szinte szégyenkezve bevallja:

Vajha én tüzemnek nagy tűrhetetlen volta,
Ki titkol én bennem életemet fogyasztja,
Olyan természetű volna, mint egyéb tűz,
Dolgom mind helyin volna.

Az ő életét azonban titkos tűz rontja, emésztí:

De ámbár romlanék, csak egyedől ne élnék,
Ki úgy lehetne meg, ha én attul szót vennék,
Az ki én szívemnek királné asszonya,
Ha annál kedvesb volnék.

Az életét romboló szerelmet tehát akkor tudná elviselni, ha szíve királynéasszonyával együtt élhetne. Akárcsak a 4. énekben, de itt még nyílabb célzás történik a házasságra, amit, „ha én attul szót vennék” kifejezés is nyomatékosít, mert a „szót venni valakitől” nem egyszerűen csak azt jelenti, hogy „választ”, „ígéretet”, hanem azt is, hogy „esküt (vesz) kap valakitől”. S hogy e helyen házassági esküre gondol Bálint, az kétségtelen, hiszen a pusztá ígéretről egyedülélése még nem szünnék meg, legföljebb enyhítené kínjait. Ez ének utolsó szakasza pedig tartalmát tekintve a 4. (*Bizonnyal esmérem rajtam most erejét*), tehát ugyancsak a házasság kérdésével foglalkozó ének 14. versszakának jórészt ismétlése. Anna megint eltiltja magától Bálintot, ezúttal azonban valami hűtlenkedése miatt. S a fiatalember talán azzal védekezhetett, hogy Annának nem lenne oka a féltékenykedésre, ha együtt élhetnének, ha a felesége lenne. Így viszont csak halálra gyötrik egymást. Bálint azzal, hogy Annától távol egyfőlől mind gyakrabban félrelép, másfőlől pedig házassági ajánlataival zaklatja az asszonyt. Anna pedig Bálintot azzal, hogy nem hajlandó érte elhagyni a családját, de minduntalan féltékenységi jeleneteket rendez. Nem csoda hát, ha Bálintnak még éjjel sincs nyugta. Álomképek kínozzák, amint ezt a 20. (*Már csak éjjel hadna*) énekében elpanaszolja: megjelenik előtte haragosan Anna, s a szerelem mérges nyílával kivégzi őt e világból. De maga is inkább meghalna, amint ezt — szinte a 20. ének folytatásaként — a 21. (*Nő az én gyötrelmem*) énekben mondja: „Hogy halálom által vég szakadhasson már ennyi sok nyavalyámban”. Keservének oka pedig, hogy Anna újra elvetette őt „szemei elől”. De a továbbiakban azt is hozzáfűzi: „No megóhajtasz még nagy fohászkodással . . . így szólasz még fölőlem: Elűzém, mond, tülem, valjon hol keressem őtet már én Istenem?” E sorokban már a 25. (*Lelkemet szállotta*) ének Anna-kesergése vetíti előre árnyékát. Bálint egyre nehezebben tűr és egyre kevésbé elégti ki a szerető szerepe. Anyagi helyzete is egyre nyomasztóbb. Valami módon szilárdabb, rendezettebb életviszonyokat kellene maga körül teremtenie. S ha már Annát nem veheti feleségül, akkor akár azon az áron is, hogy más asszony oldalán keresse a boldogulást, a biztonságosabb családi élet útját. A következő két ének — megbonthatatlanul és fölcserelíhetetlenül összetartozó udvarló verspár — olyan valakiről szól, akihez Bálint valóban házassági szándékkal közeledett: Krusith Ilonához. Már utaltam rá, hogy ez a két költemény nem a maga időrendi helyén van (aminthogy még számos más vers sem). Azt sem állíthatom, hogy a 22. (*Íme az pelikán*) éneket bizonyosan Krusith Ilonához írta a szerző. A ciklusbeli helyén azonban a legszorosabban összetartozik a 23. (*Keserítette sok bú*), Krusith Ilonához intézett verssel, amelynek a hiteles életrajzi adatok szerint 1577 nyarán kellett keletkeznie, amikor még Anna és Bálint szerelmi viszonya, hihetőleg, el sem kezdődött.²⁶ A legkorábbi keltezett

²⁶ L. a Balassi Andrásához intézet leveleket. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp 1951. I. 309—320.

Annáról szóló ének ti. 1578-ból való. Am a ciklus szerkezete és gondolatmenete szempontjából nem is fontos, hogy a valóságban Annának és Bálintnak volt-e már kapcsolata a Krusith Ilonával való házassági terv előtt vagy sem. Sokkal lényegbevágóbb kérdés: miért és hogyan került ez a korai ének a ciklus utolsó negyedébe?

Az előadottak alapján már eddig is megfigyelhető volt, hogy a versfűzér „cselekményében”, folyamatában Bálint lelki nyugtalansága, elkeseredése egyre fokozódik. Egész életre szóló szerelem köti Annához, de ezt a szerelmet titkolni, rejtegetni kell. Soha a maga teljességében ki nem élheti, csak lopva és bujkálva élvezheti. S egyelőre még reménye sem igen van arra, hogy Annát a közeljövőben feleségül vehesse. Érthető tehát, hogy szabadulni szeretne ettől a tiltott-titkos szerelemtől. Ellene lázad, ki-kitör, de a szíve újra meg újra visszaúzi Annához. Most azonban már odáig jutott, hogy egy házassági kísérlettel vessen véget a búszerző szerelemnek. A kortársak előtt nyilván nem maradt titokban, hogy Bálint egykor Balassi András biztatására valóban járt háztűznézőben Krusithéknál. S nem rajta múlt elsősorban, hogy a Krusith-lánnyal való házasságból mégsem lett semmi. *Nos hát a 22. és 23. éneknek a ciklusban éppen az a szerepe, hogy az Annával való szakítás első komoly — mert házassági szándékkal egybekötött — kísérletét jelképezze.* A két ének pedig azért nem cserélhető fel egymással (mint ezt általában a kiadásokban teszik), mert szabályos udvarló verspárról van szó. Ha leánynezőbe ment valaki a mánások körében, az a menyasszonyjelöltnek ajándékot, rendszerint ékszert vitt, s azt — már akitől tellett — maga által szerzett emblematis bókvers kíséretében nyújtotta át (22. *Ime az pelikán . . . kezdetű ének*). A másik, a 23. (*Keserítette sok bú*) költemény az általában több napig tartó látogatás végén a mátkajelöltnek átadott udvarló és búcsúvers.

Aminthogy a valóságban is a Krusith Ilonával tervezett házasság meghiúsult, egyelőre az Annától való szabadulási vágyból elkövetett ciklusbeli házassági próbálkozás sem jut el a megvalósulásig. Sőt, miként ez már az igazi nagy szerelmekben lenni szokott, Bálint nemcsak hogy visszatér Annához, hanem most hangzanak el a minden eddiginél talán még erősebb, még eltökéltebb szerelmi fogadkozások. Amint a 24. (*Most adá virágom*) énekben Balassi „Egy szerelmes helyen hogy volnék rejtőkben”, ezekről így ír:

.....
Légy állandó hozzám végig, mint én tehozad.

Gondoll mi közöttünk való kötelezést,
Ne szerezz senki mi közöttünk eszvést,
Mert bánja az isten fogadás szegését,
Bünteti heában aki veszi szent nevét.

Amde minél édesebbek a kibékülések, s minél nagyobbak a fogadalmak, annál sűrűbbek és viharosabbak a szerelmi marakodások és összezördülések. A ciklus utolsó negyedében felgyorsul ez a le-fölhullámozás, a végső szakítást bevezető versekben. Jellemző, hogy a ciklus utolsó negyedében az énekeknek több mint a fele korai, az Anna-szerelem elején vagy még az előtt keletkezett költemény. Tudatosan és szándékosan helyeztettek ide, mert ezekben legintenzívebbek a szerelmi áradozások, a hűségfogadalmak, s a ciklus ellentétezésen alapuló lélektani felépítése úgy kívánta, hogy oda kerüljenek, ahol az ellentétezés is a legfokozottabb erejű.

A 25. (*Lelkemet szállotta*) énekben, melyet a költő Losonczy Anna nevére (= nevében) szerzett, az asszony már azon kesereg, hogy aki szerelemre gyűjtotta szívét, most mégis „ok nélkül magam búcsút neki adtam”, pedig

Nem volt kettős szíve, ki miatt énnkem
Kellett volna félnem vagy idegenednem.

Ebben az énekben Balassi azt írja le, amiként ő kívánná, hogy Anna iránta érezzen, amilyen ő szeretne lenni Anna szemében. De az asszony nem bízik benne és saját akaratát ellenére is elűzi Bálintot, aki ezért most ismét másnak udvarol:

Az ki most ezeket öszveszedegette,
Szeretője után kesereg szívébe,
Kit más szűz kezére
Mint tudatlan ember ok nélkül ereszte.

Bálint azonban nem tud elszakadni Annától, s újra csak visszatér hozzá és egy gyémánt keresztel kedveskedik neki. A 26. (*Szentírás szerint is*) ének vallomás arról, amilyennek Balassi szeretné látni kettőjük szerelmét, ha már Annát nem veheti feleségül:

Szentírás szerint is kereszt csak bűt jegyez,
És kínaimat is jelenti bizony ez,
Mert nekem oly nehéz,
Hogy szerelmem neked sok bánatot szerez.
De ha így végezte isten el kell tűrnünk,
.....
Legyünk egyarányuk mi nagy szerelmünkben,
Ne fogyatkozzunk meg egymásnak hívségben,
Keresztviselésben,
Legyen együnk másért kész mindent tűrésben.
.....
Így mi szerelmünket mi se hagyjuk túlünk
Rágalmazók miatt elesni közülünk,
Ám szóljon felőlünk
Ki szinte mit akar, hiszen tiszta lelkünk.

A Bálintnál korosabb Anna azonban féltékenységet nem tudja legyűrni, s a 27. (*Az én szerelmesem*) ének szerint — melynek versfőiben ANNAMERTH olvasható — akárhogyan is viselkedik Bálint, akár vig, akár szomorú, az asszony mindent félremagyaráz. A férfi nem is haragszik rá ezért:

.....
Mert nagy szerelmétül vagyok ez, jól látom,
Félt engemet, tudom,
Másnak nem engedne, biztonnal gondolom.

Te böcsülhetetlen drága szerelmesem,
Kinek jóvoltában nyugszik fáradt lelkem,
Nincs kívüled nekem,
Ki sok bánatimban vigasztaljon engem.

Hitemet el nem felejthetem, higgyed,
Jutván eszembe mézzel folyó beszéded,
Hogy hadnálak téged?
Ha elmémben forog szüntelen szerelmed.

Ez a vers is még 1578-ból való, a ciklusnak ezen a helyén annak bizonyossága, hogy Bálint még évek múltán is ugyanúgy érez: nem akarja, nem tudja elhagyni Annát. Ennek ellenére azonban Anna féltése nem egészen ok nélkül való, hiszen a következő, 28. (*Minap múltatni mentemben*) ének már azt adja tudtunkra, hogy Bálint olykor a pénzen vett szerelmet sem vetette meg. Ám rögtön, mintegy válaszképpen, meg is magyarázza a költő a 29. (*Mint sík mezőn*) énekben ezeknek a félrelépéseknek az indítékát:

Mint sík mezőn csak egy szál fa, egyedül úgy élek”.

.....

Irigyeitől mert oly nehéz én vigasztalomhoz
Nekem jutnom, mint tevistül az szép violához.

De hogy nem mint távol lévén az ő személyétül,
Szerelmemben ő utána vertengek egyedül.

.....

No hozzá hát én elmémnek ti gyors gondolati,
Lölletek módot mint kell szerelmesemhez jutni!

Engem bár ne kémleltek nagy veszedelemtül,
Csak hogy ötet őrizték gonosz hírtül-névtül.

Megérdemli, ha érte lesz is fejem halála,
Mert életét hírét-nevét csak én reám bízta.

Íme a versekben a társtalanság, a magány minduntalan visszatérő motívuma. Az egyedüllét az, amit meg Bálint nem tud elviselni. A 30. (*Mire most bardom*) költeményében a szerelem lebíratatlan hatalmát énekelte meg, a természetből, az állat- és növényvilágból, s történeti személyekről vett példák hosszú sorával bizonygatva, hogy még a legnagyobbak, a legerősebbek is a szerelem jármájában nyögtek, szenvedtek, életüket áldozták érte, így hát ő is kész szenvedni kedveséért, s holtáig szolgálni őt. A versnek éppen a szerelmesét leíró részében kétszer is előfordul afféle célzás Anna nevére, mint aminőket a 4. énekben megfigyelhettünk:

De ez mind hadd járjon, néssze csak személyét
Annak, aki engem szeret, mint két szemét.

.....

Mert aki szerelme alá magam adtam,
Annak személnél szebbet én nem láttam.

Bálintnak Anna iránt érzett határtalan szerelme a ciklusnak ezekben az utolsó énekeiben forrósodik fel igazán, hogy aztán váratlanul, szinte villámcsapásként következze be a szakítás.

Sajnos a 30. ének csonkán maradt ránk, mert mint ismeretes — a *Balassa-kódex* másolója az előtte fekvő kéziratban véletlenül kettőt lapozott, s tévedését nem véve észre a 32. (*Áldj meg minket Úristen*) ének utolsó versszakát írta le a 30.-hoz befejezésül. A másoló eme hibája folytán a 31. ének teljes egészében kimaradt a kódexből, s így ezt egyáltalán nem ismerjük. Klaniczay Tibor viszont igen szellemes érveléssel igazolta, hogy ez csak szerelmi költemény lehetett.²⁷ E veszteség pótolhatatlan kár, nemcsak azért, mert eggyel kevesebb Balassi-versünk van, hanem mert alighanem egy kulcsfontosságú Balassi-énekkel vagyunk szegényebbek. Ugyanis ha ez a vers szerelmi költemény volt — márpedig annak kellett lennie — akkor, a ciklus gondolatmenete, szerkezete ismeretében, ez olyan ének lehetett, amely bizonyára az Annával történt szakítás közvetlen körülményeiről, belső, lelki indítékairól többet árult volna el, mint amennyire a valóságos életrajz pusztá tényeiből következtethetünk. Így a ciklus eddigi menetéből csak egy kétségtelen, ez a költemény jelentette be, hogy a végsőig tartó Anna-rajongás egy hirtelen fordulattal miként vezetett szakításhoz. A valóságos életrajz szerint a Dobó Krisztinával kötött frigyben nem az érzelmi kapcsolat volt az uralkodó elem. Érdekházasság volt ez mindkét fél részéről. Krisztina azt remélte, Bálint elég vakmerő ahhoz, hogy az asszony fukar bátyjától, Dobó Ferenctől, a sárospataki várbirtok ráeső részét megszerezze. Bálint pedig azt hitte, hogy

²⁷ KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay kritikai kiadásához. MTA I. OK. XI. köt. Bp. 1957. 1—4. szám 277.

ezzel a „csak azért is” házassággal egy csapásra révbe jut, felesége hozományával rendezheti zilált anyagi helyzetét, s kapott a kínálkozó alkalmon, minthogy hat hosszú éven át Annára hiába várt.²⁸

A házasságáig szerzett költemények ciklusát két istenes ének zárja le. A párosítás önmagában is, ciklusbeli szerepüket tekintve is érdekes. Már a ciklus elején is megfigyelhettük az 1. (*Aenigma*) és 2. (*Cupido szívében*) ének időbeli ellentétkezésen is alapuló egymás mellé helyezését: egyik legkorábbi és egyik legkésőbbi szerelmi költeményét tette a költő ciklusindító verspárnak. Hasonlóképpen került a versfűzér végére két istenes éneke. A 32. (*Áldj meg minket Úristen*) verse egyszerű, személytelen gyűlekezesi ének, a 67. zsoltár parafrázisa, lengyelből való fordítás. Talán Balassi legkorábbi szerzeménye, amolyan versírói gyakorlat, amilyenekkel valamikor Bornemisza Péter vezethette be a gyermek-íjű Bálintot a magyar énekszerzés rejtelmibe. Illik is ide egy ilyen korai vers, hiszen a Nagyciklus első és második részét összekötő szöveg így határozza meg az első rész tartalmát: „Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekségétől fogva házasságáig szerzett”. Az *Aenigmához* hasonlóan, ez tehát a kezdetet szimbolizálja, ahonnan a költő elindult. De a 32. ének talán egyebet is, ebben a merőben profán ciklusban. Balassi igazhitűségét. Nem is olyan régen azzal gyanúsították, hogy törökké lett s a fiátkörülmetéltette. Hitehagyásának híre egészen Rómaig vetette hullámain. Egy ilyen egyházi jellegű énekkel talán azt is igazolni kívánta, hogy keresztény hitét sohasem tagadta meg. S ha igaz, hogy ez az ének a költő szárnypróbálgatás jelképe is, akkor a versfűzér kompozíciója szintén Klaniczay Tibor nézetét támogatja, azaz ezt a verset nem előzhette meg még egy másik istenes ének. A ciklus szerkezeti felépítése szempontjából pedig éppen azért találó és ötletes, mert a házassága előtt szerzett legutolsó és legszebb istenes énekéhez párosul. Bennük fonódik össze a kezdet és a vég. Mert a ciklust berekesztő 33. (*Bocsásd meg Úristen*) ének már a legegényibb hangú imádság isten kegyelméért. A házasodni készülő Balassi Bálint életgyónása. Könyörgés, hogy az úr bocsássa meg ifjúságában elkövetett minden bűnét, szerelmi tévelygését.

Íme, a házasságáig szerzett 33 ének tehát nem valamely rendszertelenül összetákolt versfűzér, amelyben „nagyjából az összetartozó csoportok egymás mellett vannak”, s nem a kronológiát figyelmen kívül hagyó „meglehetősen laza rendbe illesztett” sorozat, hanem lélektani törvényszerűségek alapján tudatosan megkomponált versciklus, amelyben ennek megfelelően az énekek szigorúan meghatározott sorban követik egymást. *Fiktív lírai életrajz ez, melyet a lírai műnem egyik sajátos, külön műfajának is tekinthetünk, minthogy az egyes verseken túl, az effajta ciklusnak, mint egésznek, önálló gondolatmenete, eszmei tartalma van.*

A felvázolt képpel nem volt egyéb célom, mint annak érzékeltetése, hogy Balassi Bálint házassága előtt írt 33 éneke önmagában is gondosan megtervezett, s lélektanilag kiválóan meg szerkesztett, átgondolt lírai ciklus. Ez a 33 versből összeállított énekfűzér azonban csak első fele a 66 éneket tartalmazó Nagyciklusnak, amely voltaképpen többszörösen összetett cikluskompozíció. Balassi maga is egységes egésznek látta művét, amit azzal is kifejezésre juttatott, hogy a két rész, a házasságáig, majd a „kibujdosásáig” szerzett énekeit egyetlen számsorba illesztette.

Balassi házasságáig szerzett énekeinek megoszlása a Nagy ciklus első felében

Losonczy Annáról	1	3, 4, 5	8, 9, 10	15, 16, 17	19, 20, 21	24, 25, 26, 27	29, 30, (31)
Más témák	2	6, 7	11, 12, 13, 14	18	22, 23	28	32, 33

1. ábra

²⁸ ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 104–123., 249–254.

²⁹ Uo. 120., 253–254.

Hiszem és tudom, hogy eddigi vizsgálataim csak az első lépést jelentik Balassi Nagyciklusának elemzésében. Rengeteg teendő vár még ránc nemcsak az egyes versek egymáshoz való viszonyának részletesebb és teljesebb megvilágításában, hanem a Nagyciklusnak más szempontú és más módszerekkel való megközelítésében is. A ciklusszerkesztés önmagában rendkívül bonyolult, újra és újat alkotó tevékenység (bár nem mindig az!). Balassi művésze a ciklusszerkesztésnek. Nagyciklus-kompozíciójának vezérelve ugyan eszmei és tematikai, de emellett vitathatatlanul más, pl. filozófiai-teológiai tendenciák, poétikai szándékok is irányítják annak kialakításában. Ezekre most itt-ott éppen csak utaltam. De sok egyéb kérdést is rejt még az énekfűzer, így a Nagyciklus egészének problematikáját nyílt vita-kérdésnek tekintem.

4.

Annak idején a terjesztésre szánt Nagyciklus végső formája, lezárása egybeesett Balassi lengyelországi „kibujdosásával”. Kétségtelen, hogy a kudarccal végződött Júlia-ostrom nemcsak elkeserítette, hanem önértetét is sértette, megszégyenítő volt Bálint számára. A 74. (a Nagyciklusban 65.) *Pusztában zsidókat* kezdetű énekében maga írja: „Mert im bujdosni űz nagy bú és szemérem” (= szégyen). S ez így igaz, de mégiscsak félígazság. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy anyagi helyzete a mélypontra süllyedt. Már egy évvel korábban azért nem ment el Unghad Dávid, a haditanács elnökének ebédjére, mert még jó ruhája sem volt.³⁰ S most, midőn a vagyonos özvegy, Losonczy Anna, nem őt választotta férjül, reménye sem lehetett rá, hogy idehaza visszakapaszkodhassék a nagybirtokos mágnások sorába. Kapva-kapott tehát az alkalmon, amikor híret vette, hogy Zamoyski lengyel kancellár sereget szervez a törökök ellen. 1589 nyarán ugyanis a török-tatár hadak egészen Lwówig nyomultak előre lengyel földön. Erre Zamoyski és hívei elhatározták, hogy a következő 1590. esztendőben végleg leszámolnak a törökkel, s azonnal hozzá is fogtak katonák toborzásához. Báthory András bíboros, Zebrzydowski Miklós lublini vajda, majd Wesselényi Ferenc királyi kamarás is üzent vagy írt Balassinak, hogy vegyen részt a készülődő hadjáratban.³¹ Mindez azonban aligha történhetett előbb 1589 július végénél—augusztus elejénél. Bálintban tehát csak ezután érhetett meg a Lengyelországba való „kibujdosás” gondolata. Nyilván abból a megfontolásból, hogy ha jó zsoldot kap, ezzel könnyíthet anyagi gondjain, sőt ha kitünteti magát a harcokban és szerencsésen végigverekszi a háborút, a lengyelektől esetleg még birtokadományban is részesülhet. Most már csak az volt a kérdés, hogyan jusson ki Lengyelországba? Arra nem számíthatott, hogy a bécsi udvar engedélyével szegődhessék Zamoyski szolgálatába. Egyrészt azért sem, mert a lengyel kancellár vörös posztó volt a Habsburgok szemében, másrészt azért sem, mert korábban a bécsi udvar már kétszer elutasította Balassi effajta kérését.³² Ha tehát mégis ki akart menni, akkor először is itthon el kellett titkolnia, hogy valójában miért megy Lengyelországba, másodsor, nem kelhetett útra nagyobb kísérettel vagy éppen csapattal, mert ezzel gyanút ébreszt, s mint felségárulót elfoghatják. Hiszen Magyarországon mindenki tudta, hogy Zamoyskiék mire készülnek. Nem maradt hát más választása, mint a „kibujdosás”, az önkéntes exilium, s ehhez okot és ürügyet még csak keresnie sem kellett. Ott volt a mind elkeseredettebb viszálykodása Balassi Andrással a családi birtokok miatt, a dolgok anyagi oldalát nézve, érzelmi tekintetben pedig Losonczy Anna elutasító magatartása. S mint ismeretes, Illésházy Istvánhoz, Liptó megye főispánjához, tehát hatósági feletteséhez intézett levelében ezt is írta, legalábbis Illésházy így tudósítja Balassi távozásá-

³⁰ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 364—366.

³¹ Uo. I. 375—378.

³² DÉZSI Lajos: Balassa Bálint minden munkái. Bp. 1923 Genius. II. köt. 612, 615—616. — A bécsi Hadilevéltárban: Kriegskanzlei Protocollum. Bd. 167. (1579) fol. 249_b—253_a; Bd. 173. (1583) fol. 243_b—244_a.

ról 1589. szeptember 29-én az alsó-ausztriai rendeket: „Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra. Bujdosása okául felhossa Balassi Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget és Ungnad Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül.”³³

Újabbban előkerült azonban egy másik levél is, amelyet három nappal korábban Forgách Simon főkapitány 1589. szeptember 26-án Surányból írt Pálffy Miklósnak Balassi „kibujdosásának” körülményeiről.³⁴ Ebben Forgách, aki akkor már Losonczy Anna új apósa, az alábbiakról értesíti Pálffy: „Amely gyalog követem ma jött meg Késmárkról, beszéllé, hogy Hibbén Balassi Bálintra találkozott volt, és igen jól tartotta. Végre szolgálinak osztotta minden marháját és csak másodmagával egy rossz paripán és egy rossz bórdolmányba ment Késmárkka. Énnekem, a fiamnak és a feleségének örökkön örökké való szolgálatját üzenete. Kérdette tőle, hova megyen, hogy énnekem tudja megmondani. Azt mondta, hogy oda megyen ahova a két szemé lát. Azt is mondta, hogy egy nemes ember volt vele. Annak az útban azt beszéllette, hogy Krakkóba megyen és ott öltözik olasz ruhába és úgy indul el onnét. Kérdette hova megyen? Azt mondta, hogy tengeren túl megyen és soha ez országba nem jár, és hogy azt sirva beszéllette volna, és az nemes ember is sírt volna rajta, és hogy Késmárkra sem tért volna be, hanem mentent ment volna mellőle. Én azt hiszem, hogy Illyésházy uram indította meg az viceispánval. De ha budosni akart, azt csodálom, hogy olyan rosszul indult útra. Hiszem jobb volt volna szolgálival igen jó szervel most Lengyelországba kancellárius hadába menni, a holott úrrá is lehetett volna, ha emberséget művelt volna. De amint mutatta magát nincs módja, hogy messze ment legyen, hanem csak lapagni akar köztünk ez praetextus alatt, hogy exiliumba ment. Térítse meg az jó Isten szegényt, hogy valamikor még szolgálhasson Istenének és hazájának.”

A két levél tudósítása szerint egy bizonyos, hogy Balassi köntörfalaz, színészkedik, megjátssza a „kibujdosót”. A hatósági személynek persze valami elfogadható okot is kell mondania, így hát Balassi Andrásra és Losonczy Annára hivatkozik, mint akik miatt „bujdosásra” kényszerül — Illyésházy csak ennyit közöl, s neki Bálint nyilván ezt is írta. Forgách levele szerint viszont maga Balassi „kibujdosásának” okairól semmit sem szólt, vagy ezekről Forgách legalábbis hallgat. Azt ugyanis csak Forgách feltételezi, hogy „Illyésházy uram indította meg az viceispánval”, azaz Rakovszky Jánossal. Illyésházy valóban szemet vetett a Balassi-birtokokra, de legális úton akart hozzájuk jutni, vagyis, ha előbb a király azokat visszaváltja vagy elkobozza, s így ő zálogbirtokként vagy adományként megszerezheti.³⁵ Forgách egyébként azzal kezdi, hogy Késmárkra küldött emberét Bálint Hibbén „igen jól tartotta”, és siet hozzáfűzni, hogy neki, valamint a fiának, azaz Forgách Zsigmondnak és „az feleségének”, tehát Losonczy Annának „örökkön örökké való szolgálatját üzenete”. Lám Balassi tudja, mi a nagyúri illem, a jó modor: a szolgálival — mintha mi sem történt volna — üdvözlését küldi Forgáchéknak. De amikor a gyalog követ (aki nyilván nem nemes ember) azt kérdi, hogy hová megy, őt kurtán azzal intézi el, hogy „ahova a két szemé lát”. Azt már a szolga csak Bálintnak a nemes emberrel való beszélgetéséből lesi el, hogy Balassi előbb Krakkóba igyekszik, ahol olasz ruhát ölt, s „az tengeren túlra megyen és soha ez országba nem jár”. Bálint egyfolytában mellébeszél még a nemes embernek is, aki vagy nem tartozott legbizalmasabb barátai közé, s csupán meghatottságában sírt együtt Bálinttal, vagy ha mégis, akkor csak a gyalog követ jelenlétében nem beszélt nyíltabban valódi szándékáról. Az olasz ruha és a tengerentúl emlegetése nem okvetlenül jelenti azt, hogy Itáliába akart jutni, inkább a spanyol armadára való célzás lehet. De akkor meg miért indult el ellenkező

³³ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 410.

³⁴ TÓTH István: Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. MKsz. 1975. 61–66.

³⁵ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 411–412.

irányba! Itáliába, Spanyolországba talán még legálisan és főleg rövidebb úton is elérkezhetett volna. Az egész beszélgetés úgy hat, mint aki „kibujdosásának” közvetlen célját leplezni kívánja, s el akarja arról terelni a figyelmet. Forgách viszont ráhibáz az igazi célra, ha számára nem is hihető, hogy egy mánásivadék egyetlen szolgálóval, egy rossz gebén és hitvány bórdolmányban, s nem rangjához méltó kísérettel vagy méginkább csapattal vonuljon a lengyel kancellár seregébe, „a holott urrá is lehetett volna”. Íme egy félreérthetetlen utalás arra, hogy idehaza a vagyontalan Balassit, a sorozatos botrányok hőseit, már nem is tekintették igazán „úrnak”. Forgách pedig megfedekezik arról, hogy a méltó kísérettel való távozás éppen Balassi számára volt lehetetlen. Az egész „kibujdosás” tehát álcázása annak, hogy Bálint valójában a lengyel kancellár szolgálatába akart szegődni. De az is természetes, hogy az igazi okokból költészetében csak a romantikus, érzelmi résznek adott hangot.

Miután Forgách levele arról értesít, hogy gyalog követte szeptember 26-án ért vissza Surányba, ebből hozzávetőlegesen kiszámítható, hogy mikor találkozhatott Hibbén Balassi Bálinttal. Surányból Késmárkra a legrövidebb út is legalább 300 km, vagyis oda-vissza 600 km. Hogy ezt megjárja és a rábízott ügyeket elintézzé, ahhoz mintegy két hétre volt szüksége, vagyis szeptember 12-e táján kellett útra kelnie Surányból. Balassival tehát szeptember 17–18-a körül találkozhatott Hibbén. Forgách Zsigmond és Losonczy Anna menyegzőjének napjáról — ha arra Bálint nem is volt hivatalos — bizonyára jóelőre értesült, s nem Forgách szolgájától tudta azt meg. Márpedig általa üzenté Forgách Zsigmondnak és feleségének „örökkön örökké való szolgálatját”. Ezek szerint az esküvőnek szeptember első felében meg kellett történnie. Ennek nem mond ellent az a tény, hogy a prágai királyi kancellárián szeptember 20-án egy oklevelet állítottak ki Ungnad Kristóf özvegye nevére. A prágai kancellária az új házasságot csak akkor vehette tudomásul, ha az esküvő perfektuálásáról megkapta a hivatalos írásbeli értesítést. Az viszont igen könnyen lehetséges, hogy ez a bejelentés szeptember 20-a előtt még nem érkezett meg Prágába.³⁶

A két levél ismeretében, azt hiszem, nyugodtan megállapíthatom, hogy Balassi „kibujdosásának” igazi okait nemcsak kitűnően álcázta, hanem eltávozását is Anna új házasságát követő hetekre időzítette.

Ezek után nem lesz érdektelen összevetnünk a Nagyciklus végét az imént előadottakkal. A Nagyciklus a 61. (*Vitézek mi lehet*) énekig 1589 júniusában vagy július elején készen volt. A 61. ének előtt ugyanis a legkésőbbi datált vers az 59. (*Szeretem istenném*) júniusban kelt, az utána következő 60. (*Az Zsuzsánna egy szép német leán*) pedig még korábban, „kurta oktáván a sovány bőjtben”. Az „ösmásolónak” tehát, akinek a gyűjteményéből a Balassa-kódexbeli redakció 1610 körül készült, 1589 június vége és augusztus eleje között kellett Balassi „maga kezével írt könyvé”-t leírnia vagy egy olyan példányhoz hozzájutnia, amelyről azt hitte, hogy az Balassi saját kezeirása. Ez pedig akkor csak 61 éneket tartalmazott, mert a Nagyciklushoz tartozó következő énekét, a Balassa-kódex 71. (a Nagyciklus 62.) versét (*Vitézek karjokkal*) „Szent Lőrinc nap (augusztus 10.) után” írta Bálint. A rákövetkezőt, a Balassa-kódex 72. (a Nagyciklusban 63.) énekét (*Nyolc ifjú legén*) Szent Bertalon-nap (augusztus 24.) utánról keltezi, s ebben történik először említés arról, hogy „Világ határirra való bujdosásra keservesen indulván édes hazájából”. Ami a valóság nyelvére lefordítva azt jelenti, akkor már megérett benne a végleges elhatározás, hogy elszegődik a lengyel kancellár hadába. A Nagyciklus ezután következő éneke a 64. (a Balassa-kódexban a 73.) *De mit gyötresh engem* kezdetű, szerzettetésének ideje nincs feltüntetve, de a 65. (a Balassa-kódexban a 74.) *Pusztában zsidókat* kezdetűé igen, mégpedig „Szent Mihály nap (szeptember 29.) előtt való harmad hétben”, azaz szeptember 8–15-e között készült. A Nagyciklus lezáró 66. (a Balassa-kódexban a 75.) *Ó én édes hazám* kezdetű búcsúénekét, noha nincs keltezve, úgy vélem, időrendben is legutolsónak szerezte. Minthogy az utolsó öt ének közül három keltezett, a berekesztő 66. ének pedig nyilván legutoljára született, s e négy

³⁶ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 180, 291.

ének a keletkezés időrendjében sorakozik föl, az egyetlen keltezetlen, a 64. (*De mit gyötresz engem*) költeményről is feltételezhető, hogy a maga időrendi helyén van. Az ének témája, egyes kifejezései, úgy gondolom, meg is erősítik ezt. Bálint Anna háládatlansága miatt saját háborgó lelkét csitíttatja, mert az asszony:

Ha hozzád hajlana, mégsem volna csuda,
De az lehetetlen, bár maga kívánná,
De magad jól tudod, hogy nem is kívánja,
Azért felejs el, mert nincs több orvossága.

Az idézett 2. sor olyasvalamire céloz, amin már Anna, ha kívánná sem tudna változtatni, s ez aligha lehet más, mint az, hogy megtörtént házasságkötése Forgách Zsigmonddal. Az 5. szakaszban ki is mondja: „Mert az nyerhetetlen másnak adta magát”. S a következő 65. (*Pusztában zsidókat*) énekben is van két sor, amely a házasság megtörténte utal:

Ámbár élje vígan felőlem világát,
Csak én bennem olts meg nagy szerelem lángját.

Ez utóbbi énekről pedig tudjuk, hogy azt szeptember 8 és 15-e között írta, s az a sejtésem, hogy e héten vagy az előtte valón kellett a 64. éneknek is készülnie, vagyis szeptember első felében, Anna új házasságkötésének napjaiban. A 64. (*De mit gyötresz engem*) ének azonban más szempontból is izgalmas. Ilyen sorokat olvashatunk benne:

Egyéb bűn jutalmát az fejedelmekre
Bízta Isten ez földi törvénytevőkre,
De az háládatlanság szörnyű vétkére
Maga visel gondot meg büntetésére.

Azért bízd ő reá bosszúd megtorlását,
„Íggyed, megmutatja rajta is ostorát,
Feledékenséggel viseld szüved kárát,
Mert az nyerhetetlen másnak adta magát.

.....

Ébredj fel azért már keserves sok bűdből,
S ne gondolkodjál ez rút bosszúállásról,
Bizonyíts ezzel is meg, hogy szereted jól,
Mert nem illik hozzád, hogy róla gonoszt szólj.

Balassit tehát megkönyékezte a bosszúállás ördöge, melyet ugyan — az ének szerint — elhesseget magától, mondván „nem illik hozzád, hogy róla gonoszt szólj”. De valóban ilyen ártatlan volt-e Bálint?

„Kibujdosásáig” szerzett énekeiből a Nagyciklus megalkotásával a magyar irodalmat valami nagyszerűvel, addig sohasem volt új művel, műfajjal ajándékozta meg. Tudatos költői szándéka tehát tiszta és szeplőtelen, kompozíciója, lírai regénye a magyar irodalomnak századokig felül nem múlt, örökbecsű értéke. De hogyan látta, ítélte meg a korabeli hazai társadalom a költő-zseni alkotását? Volt bizonyára egy vékony réteg, amely megcsodálta, élvezte, értékelte Balassi rendkívüli költői tehetségét — Rimay János és köre elég bizonyosság erre —, s hajlandók voltak megbocsátani Bálint indulatos természetét, szertelenségeit, meggondolatlan cselekedeteit.⁸⁷ A főrangú és középréteg többsége azonban, ha elszórakoztatta is egy-egy éneke, a versfargást nem sokra becsülte, s Balassiban inkább a hírhedt botrányhőst, a lírai regény megteremtőjében pedig inkább egy „botránykrónika” szerzőjét látta. Mert gondoljuk csak meg: az ének-ciklusban szerelmei közül jó néhányat nemcsak keresztnevéen említ, hanem családi nevével

⁸⁷ ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 11—48.

együtt. A teljes nevükön szereplők közül ugyan alighanem már csak a két főszereplő: Losonczy Anna és Dobó Krisztina (Pethő Gáspárné) élt. Krusith Ilona 1586-ban meghalt; Bebek Judith Kendi Ferencné eddigi ismereteim szerint 1587-ben még élt, további sorsáról nincsenek adataim.³⁸ Morgay Kátáról mindmáig semmit sem sikerült kideríteni. De ezek egyébként is mellékfigurák. A Nagyciklus központi alakja Losonczy Anna. Bálint a lírai regényt Anna Forgách Zsigmonddal kötött házassága napjaiban lezárta és maga mögött hagyta. S ha a Nagyciklust Annának közvetlenül talán nem is küldötte meg, de gondoskodott róla, hogy az asszony tudomására jusson, hiszen nyilvánosság elé bocsátotta.

Ez volt Bálint „nászajándéka”. Minden tudatosan időzítve! Elképzelhetetlen, hogy Balassi ne számította volna ki: ez a „bomba” robbani fog! Mégsem bízta tehát egészen istenre a bosszúállást. S ha a Nagyciklus keletkezését, kialakulását ekképpen a saját korába ágyazva látjuk, menten a semmibe foszlik a 100 énekből fölépített légvár, s kitűnik, hogy ezt a „nászajándékot” Balassinak eszébe sem juthatott még 33 istenes énekkel és egy prológgal egy csokorba kötni. A 66 énekből megszerkesztett versfűzér éppen így volt teljes egész és alkalomhoz illő.

Sejthette, hogy az újházas Annát mennyire felbőszíti ez a leleplező lírai regény. Különösen annak első fele. Mert ha a maga idején át is adta Annának a hozzá írt verseket, de azoknak legalábbis azt a részét, amelyből Anna neve kiolvasható volt, nyilvánosan nem terjesztette, hiszen szerelmüket titkolniok kellett. S ha suttoztak is 10–11 évvel ezelőtt Bálint és Anna viszonyáról, azt azóta már elmosta az idő, s biztosat senki sem tudhatott. A Nagyciklus azonban újra mindent felkavart, s amiről egykor csak szóbeszéd járta, az most ország-világ előtt írásban is hitelesen dokumentáltatott, bizonyossá vált. Nem csoda hát, ha a negyvenes éveiben járó friss menyecskét előntötte az epe, amikor hírét vette a másolatokban terjedő versfűzérnek. De addigra Bálint már országhatáron, árkon-bokron túl volt. S hogy megmutassa: ő nem neheztel s jó szívvel van az ifjú párhoz, Forgách Simon szolgájával még „örökkön örökké való szolgálatját” is üzente nekik.

No de Anna sem maradt adós a válasszal. Közismert, hogy kardos menyecske volt, sőt ravasz, ingerlékeny és rossznyelvű. Bálint öccse, Balassi Ferenc írta Tokajból 1592 júliusában Telegdy Pálnak, hogy Losonczy Anna nyelvéből „inkább félek, Isten is tudja, az fegyverénél”.³⁹ Elképzelhető tehát, hogy ami rosszat egyáltalán egy emberről el lehet mondani, azt Bálinttól az asszony világgá kürtölte.

Így válik aztán érthetővé, hogy amikor Balassi 1591 őszén Balassi András halálhírére váratlanul itthon termett és mindenfelől azt hallotta, hogy hazatérése óta még inkább mint valaha, Anna becsületébe, önérzetébe vágó dolgokat híresztel róla, följelentette s infámiapert indított ellene.⁴⁰ Mik lehettek Bálint vádjai, sajnos nem tudjuk, s az ügyből amúgy sem lett semmi, mert Anna kikerestette azt a végzést, amelyben Balassi Bálintot Dobó Krisztinával kötött vérfertőző házassága miatt infámiában elmarasztalták; s olyan valaki, akit ebben elmarasztaltak, nem indíthatott infámiapert mások ellen. De Anna nem elégedett meg azzal, hogy az ellene indított per lekerült a napirendről, viszonzásul ő perelte be Bálintot, annak az 1400 forintnak a vissza nem fizetése miatt, amelyet 10 évvel korábban egykori szeretője 1582-ben tőle fölvetett.⁴¹

A maga idején tehát Balassi Bálint még irodalmi tettével, a Nagyciklussal is szelet vetett és vihart aratott maga körül. S így a mű keletkezésekor hazai társadalmunkban inkább szépen megírt, jól megszerkesztett „botránykrónikának” számított, amely még a költő Zrinyi Miklós könyvtárában is „Gyarmati Balassa Bálint fajtalan éneki” címen volt nyilvántartva, s a XVIII. század végére lassan végképpen kikopott az utódok emlékezetéből.⁴² Egyelőre rejtve maradt

³⁸ Gróf Károlyi család oklevéltára. Bp. 1885. III. 440.

³⁹ ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 190, 293.

⁴⁰ BÓNIS György: Balassi Bálint szentszéki pere. ItK 1976.

⁴¹ ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. 187–190., 295. — Ua.: Balassi Bálint összes művei. Bp. 1951. I. 328–329.

⁴² Az elkallódott Balassi-versmásolatokról l. ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint összes mű-

még a XIX. században bontakozó irodalomtörténetírás előtt is, hogy aztán 1874-ben történt újralfedeztetésével a magyar társadalom tudatában fokozatosan tisztuljon egy halhatatlan költő csodálatraméltó írói-művészi alkotásává.

Béla Varjas

LE GRAND CYCLE DE BALASSI

L'art et la mode de construire des cycles lyriques dans la poésie de la renaissance n'étaient pas inconnus pour Bálint Balassi (1554—1594) non plus. Dans la littérature hongroise c'est lui qui est le premier à encadrer dans des cycles la majorité prépondérante de ses poèmes. On a parlé déjà beaucoup, jusqu'ici aussi, dans l'historiographie littéraire hongroise, sur quelques chapelets mineurs de ses poèmes (les poèmes de Julia, les poèmes de Celia). De plus, on a vu surgir une hypothèse selon laquelle Balassi a projeté un recueil contenant 3 fois 33 + 1 c'est-à-dire 100 chants. Cette dernière hypothèse n'a d'ailleurs aucune base réelle.

L'auteur de cette étude examine la construction structurale du plus importants de ses cycles: le chapelet de poèmes composé que le poète a construit de plusieurs unités de ses chansons écrites jusqu'à son „émigration” en Pologne et que l'auteur appelle brièvement Grand Cycle.

Ce Grand Cycle se décèle incontestablement dans le recueil de chants manuscrit de Balassi, composé en 1610 d'après „son livre écrit par sa propre main”, nommé *Codex Balassa* (Publié à Budapest en 1944). Si nous tenons compte de l'erreur du copiste qui a troublé l'ordre du cycle à deux endroits par des textes de poèmes qui ne convenaient pas au contexte, et si nous les enlevons de parmi les poèmes, nous voyons se dessiner clairement un chapelet composé de 2 fois 33 c'est-à-dire de 66 chants, ce qui n'est pas autre chose que le roman lyrique spécifique, fictif, à un sujet fermé, de la période de la vie de Balassi qui s'étend jusqu'à son „émigration” en Pologne. C'est un roman d'amour avec Madame Kristóf Ungnad née Anna Losonczy au centre. Ce sont les poèmes de Julia qui forment le noyau du Grand Cycle; mais le sujet de cette confession personnelle est plus et autre que celui des chansons de Julia qui y sont insérées. Par son autobiographie lyrique (dont les premiers 33 chants contiennent les chansons écrites jusqu'à son premier mariage malheureux avec Krisztina Dobó et les 33 chants suivants ses poèmes écrits depuis son mariage jusqu'à son „émigration”) Balassi veut faire croire que c'est Anna-Julia qui est son unique grand amour, qu'il voulait toujours s'attacher par les liens du mariage — même dans la période de leur liaison interdite et secrète. Cette femme belle et riche était la cause de ce que cela ne s'accomplissait pas et cet échec a chassé le poète déçu dans son amour et humilié dans une „émigration volontaire”. C'est à cette pensée fondamentale que Balassi subordonne ses poèmes dans le Grand Cycle; ne suivant pas l'ordre chronologique, mais en suggérant toujours son amour pour Anna, il construit, avec une tension croissante, dans une manière consciemment contrastante, en mêlant ses chansons amoureux, héroïques et pieuses écrites avant et après son mariage, dans une grande unité unique — jusqu'au moment où il reste seul définitivement. Parce que Anna, devenue veuve, n'a pas choisi Balassi pour mari, alors non plus, mais elle s'est mariée avec Zsigmond Forgách.

La clôture du Grand Cycle et le départ du poète étaient fixés par le poète de sorte qu'ils coïncidassent avec la date du mariage d'Anna Losonczy et Zsigmond Forgách. C'était le chapelet publié et destiné à être diffusé qui était la „dot” du poète désespéré, dans lequel il a dévoilé devant le pays entier sa liaison amoureuse secrète avec Anna Losonczy — au grand dépit de la grande dame orgueilleuse.

Par cette composition de cycle extraordinairement artistique et plusieurs fois composée, par cette autobiographie lyrique en vers, le plus grand poète hongrois de la renaissance a créé un genre nouveau dans la littérature hongroise.

vei. Bp. 1951. I. 4—8. — Utolsóként a XVIII. században WALLASZKY Pál: *Conspectus reipublicae literariae in Hungaria* (I. kiadása: Pozsony—Lipce 1785.) című munkájában említi, hogy Balassinak nyomtatásban megjelent „édesen folyó” versein kívül a tudósok könyvtárában kéziratban is bőven maradtak fenn költeményei, de hogy mifélek, arról már nem beszél.

HORVÁTH IVÁN

AZ ESZMÉNYI BALASSI-KIADÁS KONCEPCIÓJA

HYMNI TRES AD SACROSANCTAM TRINITATEM

PRIMUS ad Deum Patrem pro levamine malorum

Az Szentháromságnak első

Hymnus SECUNDUS ad Deum Filium, pro impetranda militari virtute

Az Szentháromságnak, kinek

Hymnus TERTIUS ad Spiritum Sanctum, pro felici coniugio

Az Szentháromságnak harmadik

[GYŰJTEMÉNYEKEN KÍVÜL FENNMARADT VERSEK]

Bizonnyal esmérem

Ó én Istenem

Az te nagy

Segélj meg engemet

Ó szent Isten

Mint az szomjú

Lelkemnek hozzád való

Nincs már hová

Az én jó Istenem

Mennyei seregek, boldog

Kegyelmes Isten

Adj már csendességet

Ó én kegyelmes

Végtelen irgalmú

AZ MAGA KEZÉVEL ÍRT KÖNYVÉBŰL

ELSŐ, egy horvát virág ének nótájára Aenigma

Jelentem versben

MÁSODIK, az Lucretia éneke nótájára Christina nevére

Cupido szívemben

HARMADIK, az Palkó nótájára

Eredj édes

NEGYEDIK, ugyan azon nótára

Bizonnyal esmérem rajtam most

ÖTÖDIK, az Gianeta Padovana nótájára

Nő az én örömem

HATODIK, Bebek Judit nevére, az Magam gondolt nótájára

Beteges lelkem

HETEDIK, Morghai Kata nevére, az Fejemet nincsen már nótájára

Mondják jövendőtlők

NYOLCADIK, egy német Villanella nótájára: Ich hab vermaint etc.

Reménységem nincs

KILENCEDIK, az Palkó nótájára, kit az szeretőjével való haragjában szerzett

Ó te család

TIZEDIK, kiben az szeretője háladatlansága és keménysége fölül panaszkodik, egy siciliana nótájára

Valaki azt

TIZEN EGYEDIK, bor ivóknak való, az Fejemet nincsen már nótájára: In laudem verni temporis

Aldott szép

DECIMA SECUNDA, eiusdem generis, az nótája Lucretia énekének

Széjjel tiündöklenni

TIZEN HARMADIK, kit egy szép leány nevével szerzett, az nótája az Régi siralmas

Siralmas nékem

DECIMUS QUARTUS, a nótája a Lucretia nótája. Borbála nevére

Csak bú bánat

TIZEN ÖTÖDIK, az lengyel ének Byś ty wiedziała nótájára: Ad Apes

Hallám egy

TIZENHATODIK, az Vir monachus in mense Maii nótájára: In somnium etc.

Kikeletkor, jó

TIZENHETEDIK, az Bánja az Úr Isten nótájára, kiben annak adja okát, hogy él, noha a lélek a szerelmeséhez el szökött tőle

Csókolván ez minap

TIZEN NYÓCADIK, azon nótára, kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől

Szabadsága vagyton

TIZEN KILENCEDIK, azon nótára, titkos szerelméről szerzette

Vaj ha én

HUSZADIK, az Toldi Miklós éneke nótájára: Somnium proponit

Már csak éjjel

HUSZON EGYEDIK, az Lucretia éneke nótájára

Nő az én gyötrelmem

HUSZONKETTÖDIK, az Byś ty wiedziała [nótájára], kit egy násfa felett küldött volt a szeretőjének, kire Pellikán madár volt fel jegyezve

Íme az Pellikán

HUSZONHARMADIK ének, olasz nótára etc.

Keserítette sok

Poema VIGESIMUM QUARTUM, kit egy bokrétáról szerzett, Már csak éjjel hadna nótá[jára] etc.

Most adá

VIGESIMUM QUINTUM, Losonczy Anna nevére, a Palkó nótájára

Lelkemet szállotta

VIGESIMUM SEXTUM, magis docte quam amatorie, magisque Musis quam Veneri canitur, azon nótára, kit egy gyémánt kereszt mellett küldött volt szeretőjének

Szent irás szerint

HUSZON HETEDIK, Anna nevére, ugyan azon nótára, kiben a szeretője ok nélkül való haragja és gyanúsága felől ír

Az én szerelmesem

HUSZON NYOLCADIK, egy török ének, Ben sejrane gider-iken, a nótája is az

Minap mulatni

VIGESIMUM NONUM, carmen tenui nec pingui Minerva compositum, az Să nu me lase'n casa fata oláh ének nótájára

Mint sík

HARMINCADIK, a Toldy Miklós nótá[já]ra

Mire most, barátom

[HARMINCEGYEDIK]

[HARMINCKETTEDIK] Egy lengyel ének, ígéről ígére és ugyan azon nótára, Blohoslaw nas

Aldj meg minket

HARMINC HARMADIK, az nótája Bánja az Úr Isten, kiben bűne bocsánatjáért könyörgött akkor, hogy házasodni szándékozott. Balassi Bálint nevére etc.

Bocsásd meg, Úr Isten

Ezek az énekek, kiket Balassi Bálint gyermekiségétől fogva házasságáig szerzett, jól lehet, kettő hija. Az egyik egy virág ének, az Irgalmas Úr Isten nótájára, kinek az kezdeti így volt: Vajjon meddig akarsz engem kesergetni — az elveszett. Másik egy könyörgés, a Palaticz nótájára, ki az nyíri Báthori Istvánnál és Ugrotnénál is volt. Így kezdetik el: Láss hozzám, ödvessigemnek Istene etc.

*

Ezek után immár akik következnek, azokat mind, kiket házasságában, kiket a feleségigittől való elválása után szerzett, jobb részre a virág énekeket inkább mind Júliáról, mely nevére azért keresztelte az szerelmesét, hogy a rigi Poétákat ebbe is kövesse, kik közül Ovidius Corinnának, Ioannes Secundus Iuliának, Marullus Neérának nevezte szeretűjét.

HARMINC NEGYEDIK. Ezt akkor szerzette, hogy az felesége idegenségét és hamisságát eszébe kezdte venni, kin elkeseredvén s jutván annak az szerelmesének igazsága eszébe, akit ok nélkül, bolondul elhagyott volt feleségéért, úgy szerzette ezt, az Már szinte az idő vala ki nótá[já]ra

Méznél édesb

HARMINCÖTÖDIK. Ezt akkor szerzette, hogy az ő felesége idegensége miatt az régi szeretőjén kezdett szüvében meg indulni, arra az oláh nótára, azmint az eltévedt juhokot siratja volt az oláh leány

Régi szerelmem

[**HARMINCHATODIK**] Kívánsága szerint cselekeszik (tudni illik egy igen-igen szép kegyest ad), okát jelenti Venus annak is, miért árolta el az felesége. De ez Pető Gáspárnénál vagyon. Az nótája: Csak bú bánat etc.

Egy nagy követséggel

HARMINC HETEDIK. Ezt akkor szerzette, mikor az feleségétől elvált, kibén emlékezteti Cupidót arra, amit Venus ő általa fogadott neki, ha feleségétől békével elválík, kire meg felel Cupido, Júliát mutatván s dicsérvén neki

Ez világgal bíró

HARMINC NYOLCADIK. Immár, hogy az Cupido mutatasára megsaldítja Júliát, az felé megyen, kit szinte egy kapuközben talál elő, s közöl így szól, ugyan azon nótára

Egy kegyes képében

HARMINC KILENCEDIK. Hogy Júliára találja, így köszöne neki, az török Gerekez dűnja senszűz nótájára

Ez világ sem

NEGYVENEDIK. Cupidónak való könyörgés, okul elől hozván az Salamandra példáját, azaz, hogy vagy leszen ő hozzá jó valaha, vagy sem, de mint az Salamandra tűz kívűt, ő sem élhet soha az Júlia szerelme nélkül; az Csak bú bánat nótájára

Engemet régölta

NEGYVEN EGYEDIK, de Julia venante, a Júlia vadászatjáról, kit írva küldött volt Júliának; azon nótára etc. De voce ad vocem ex Angeriano

Széllet hogy vadásza

NEGYVEN KETTÖDIK. Inventio poetica: azt írja meg, mint veszett össze Júlia Cupidóval; azon nótára

Fáradtsága után

NEGYVEN HARMADIK. A fülemilének szól; azon nótára. Altera inventio

Te szép fülemile

NEGYVEN NEGYEDIK. Inventio poetica: Grues alloquitur: a darvaknak szól; ugyan azon nótára etc.

Minden nap jó reggel

NEGYVEN ÖTÖDIK. Dialogus, kibén azt beszéli egy barátjával a maga szerelméről; az Már szintén az idő nótájára

Kérde egy barátom

NEGYVEN HATODIK. Az Dobó Jakab éneke, az Már szintén az idő vala ki nyílásban, ellen szerzett ének; azon nótára

Bezzeg nagy bolondság

NEGYVEN HETEDIK. Item inventio poetica: Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról; Csak bú nótájára

Idővel paloták

NEGYVEN NYOLCADIK. Hogy Júliának s nem az szerelemnek adta meg magát

Szerelmem s Júlia

NEGYVEN KILENCEDIK. Sokféle dolgokhoz hasonlítja magát és a szerelmet; ezt jobb részint németből fordította meg; a Már szintén az idő nótájára

Ha ki akar

ÖTVENEDIK. Júliát hasonlítja a Szerelemhez, mely hasonlatosságot a Júlia dicséretén kezd el; az Csak bú bánat nótájára

Júlia, két szemem

ÖTVEN EGYEDIK. Hogy nyerte el Júlia a Cupido nyílát, íját, s hol viseli, azt írja meg, könyörögven az végében itt is az Júliának; az Magam gondolván nótájára etc.

Áldott Júlia

ÖTVEN KETTÖDIK, kibén morog Cupidóra, hogy csak ígérte, s nem adja meg Júliát etc.

Édest keserűvel

ÖTVEN HARMADIK. Az hét planétákhoz hasonlítja Júliát; az Csak bú bánat nótájára. Sibi canit et Musis

Hét fő csillag

ÖTVEN NEGYEDIK. Dialogus, kibén úton járván, az vers szerző beszél Echóval, de ezt nem értheti jól meg az, aki nem tudja, micsoda az Echo; a Csak bú bánat nótájára

Ő magas köziklák

ÖTVEN ÖTÖDIK. Mind ezekre is a vers szerző találmányokra, kiket a könyörgése után ide írt, midőn Júliától sem izenetben, sem levélben semmi választ nem vehetne, búsul magában,

és sápolódván azon, hogy menekedhessék meg a Júlia haszontalan szerelmétől, Cupido tanácsot ad neki; ez is ugyan azon nótára vagon

Mi dolog, Űr

ÖTVEN HATODIK, kibem csak azon könyörög, látván, hogy semmi választ nem vehet tüle, hogy ottan csak ne feledkezzék el róla; ez is azon nótára, mint az előbbi

Kegyes vidám

ÖTVEN HETEDIK. Frustra omnibus rationibus incendendae Iuliae tentatis ardentissima precatatione eam in sui amorem alicere conatur variis ad persuadendum exemplis allatis; ugyan az előbbi nótára

En édes szerelmem

ÖTVEN NYOLCADIK. Videns Iuliam nec oratione nec ratione in sui amorem inflammari posse, quaestibus miser coelum, terras et maria implet, pollicens indignabundus se nullum carmen Iuliae gratia deinceps cantaturum

Ó nagy kerek

Ez az Júliáról szerzett énekeknek az vége

ÖTVEN KILENCEDIK. Következik más: Zsófi nevére

Szerelmem istene

HATVANODIK, az Doklei sem si devihicom bila nótájára vagy amaz lengyel nótára: A pod liesem etc. Bécsi Zsuzsannáról s Anna-Máriáról szerzette

Az Zsuzsanna egy

HATVAN EGYEDIK, egy katona ének, in laudem confiniorum; az Csak bú bánat nótájára

Vitézek, mi lehet

[HATVANKETTEDIK] Amator[i]um carmen ad notam Csak bú bánat, de virgine Margareta

Vitézek karjokkal

[HATVANHARMADIK] Colloquium octo viatorum et Deae Echo vocatae; ugyan azon nótára

Nyolc ifiu legény

[HATVENNEGYEDIK] Animum ingratitude amatae moerentem ipsemet solatur; ad notam Minden állat dicsér etc.

De mit gyötresz

[HATVANÖTÖDIK] Szarándoknak vagy bujdosónak való ének; az Minden állat dicsér, Űr Isten nótájára etc.

Pusztában zsidókat

[HATVANHATODIK] Valedicit patriae, amicis iisque omnibus quae habuit carissima; ad notam Minden állat dicsér, Űr Isten, tégedet etc.

Ó én édes hazám

VALAHÁNY TÖRÖK BEYT, KIT MAGYAR NYELVRE FORDITOTTAK

'Alem üčęęi

Interpretatio quam in Iuliam retorsit

Ez széles világon

Baęa gedā

Inter[pretatio] cum ornatu

Ti, kik szegényséęet

Iine ebrulerię

Esmét felvetette

Nig'ār-ā sende

Te benned, Júlia

Beni dęęvriile

Ha nagy haragjában

Dędüm ol

Egykor szép Júliát

Kimseler g'örmiş

Mikoron kireptül

Dilber dęęmiş-ki

Egykor szép Júlia

I benöm

Rózsa színü lelkem

[CELIA GYŰJTEMÉNY]

[ELSŐ] — — — — —

[MÁSODIK] — — — — —

[...] *Kit csak azért*

Ugyan akkor, hogy megkedvelni Celiát, ekképpen könyörög mindjárt neki, hogy kegyes szemeit reá vetvén, vegye be szerelmében s vidám jó kedvében

Két szeme

HARMADIK, kiben köszöni Cupidónak hozzá való kegyelmét, tudni illik, hogy Celiát szerelmére felgerjesztette, s keziben adta; azon nótára

Kegyelmes Szerelem

NEGYEDIK, kiben az Celia feredésének módját írja meg, annak felette penig természetéről, maga viseléséről és szépségéről is szól

Csudályn egy

ÖTÖDIK, kiben az Celia szerelméért való gyötrelméről szól, hasonlítván az szerelmet hol malomhoz s hol haranghoz

Mely csuda

In eandem fere sententiam

Kiáltok, csak

HATODIK, kiben az szeretőjétül való el váltán kesereg, féltvén, és itt az lelkéhez is hasonlítja

Az mely keresztyén

HETEDIK, kiben az kesergő Celiáról ír

Mely keserven

NYOLCADIK, kiben a maga ok nélkül való gyanúságában bánkodik

Ő én bolond

In eandem fere sententiam

Vétettem ellened

KILENCEDIK, kiben Júliához hasonlítja Celiát minden állapotjában, Cupidóval is feddik, hogy (holott hazájából is ő kergette ki) ott sincs nyugalma miatta

Júlia szózatját

TIZEDIK, kit egy citerás lengyel leányról szerzett

Szit Zsuzsánna

Az cortigianáról, Hannuska Budowskionkáról szerzett latricanus vers

Friss szép

[CÍM NÉLKÜLI GYŰJTEMÉNY]

Az erdéli Asszony kezéről

Ha szinte érdemem

Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt

Forr gerjedt

Az Celia bánatjáról

Mint szép

Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni

Hajnalban szépülnek

Fulviáról

Lettovább Júliát

[VÁLTOZATOK; ELVESZETT ÉS TÖREDÉKES VERSEK; KÉTES HITELŰEK]

Ő magas kösziklák

Láss hozzám

Pokolbeli kísértetek

Vajjon meddig

Eger, vitézeknek

Ha szól is

Jepthes históriája

Ime ez szívembe

(Balassi prózai és drámai műveit a javaslat nem érinti.)

Az előadás címében a kétértelmű „koncepció” szó használata lehetővé teszi, hogy a kérdést kétféleképpen, metaforikusan szólva kívülről és belülről közelítsük meg. A külsőleges megközelítés a textológiai: a filológus koncepciója egy eszményi Balassi-kiadás elrendezéséről. A belsőleges megközelítés a kompozícióra irányul, s így a költő saját koncepcióját szeretné felismerni, azt a koncepciót, amely szerint a költő maga megszerkesztette verskötetét, pontosabban megszerkesztette volna, ha feltehető szándéka valóra válik. De nem vált valóra. 1589 őszére elkészült ugyan egy 2 × 33-as, magában is megálló gyűjtemény, ám az a külön, vallásos *liber*, amelyet

talán e 2×33 elé szánt volna a költő, nem gyarapodott még 10 tagúnál nagyobbra, és ezért nem volt a többivel együtt közzétehető. Itt mindenesetre feltételezhetünk egy mulékony kötettervet, amelyet Balassi nyilván csakhamar feladott, hiszen már ekkoriban meg kellett hogy írja a *Valahány török beyt* sorozatát, amely még a 2×33 -as csoportba sem fért volna bele. A később elkészült *Celia-gyűjtemény* vagy a még későbbi *Cím nélküli gyűjtemény* idejéből már semmi nyoma annak, hogy Balassi — kéziratban vagy nyomtatásban terjesztendő — kötetet tervezett volna összeállítani. E kései gyűjtemények gyűjtemény-közi utalásai viszont — pl., hogy a *Celia-gyűjtemény* hivatkozik Júliára, a *Cím nélküli gyűjtemény* pedig Júliára és Celiára egyaránt — kétségtelen jelei annak, hogy Balassi, bár 1589-es, hamar feladott kötettervét a jelek szerint újabb ilyen tervek nem követték, e kései versgyűjteményeit mégiscsak olyan eszményi olvasónak szánta, aki a korábbiakat is ismeri. Ésszerűnek látszik tehát azt a textológiai álláspontot megfogalmazni, hogy a költő 1589-es kötettervének megfelelően adjuk ki azokat a verseit, amelyek ide csoportosíthatók, a későbbi gyűjteményeket pedig — belső sorrendjük megbolygatása nélkül — soroljuk időrendben ez után. Ez az eljárás nem a textológiában megszokott (vö. Stoll Béla, 1976) hibavadászat — hiszen a javasolt sorrendű verskötetet a költő nem hozta létre. A kiadandó kötetet ezért kellett a címben „eszményinek” neveznem.

1. Külsőleges megközelítés: textológia

A költemények egymásutánjának kérdése korábban kizárólag azzal a félig kötetterv-stádiumban maradt gyűjteménnyel kapcsolatban vetődött fel, amelyet egy kritikailag nem igazolt hagyomány (a *Balassa-kódexet* másoló 1. sz. kéz) nyomán a költő *Maga kezével írt könyvének* neveztünk. Waldapfel József (1926), majd különösen Klaniczay Tibor (1961) jelezte a sorozat művészi megismerhetőségét — a „lírai önéletrajz” kifejezés is Klaniczayé. A folytonosságot tehát nem tagadva, szeretném elsősorban mégis azt a döntő újdonságot hangsúlyozni, amelyet Gerézdi Rabán és Klaniczay Tibor kézikönyvbéli Balassi-fejezete (1964) e kérdésben hozott. Ők voltak az első, akik a költő *Maga kezével írt könyvének* — Waldapfel és Varjas (1926, 1944) hatvanegyével, Bóta (1954) hatvanegy plusz tízével, Klaniczay korábbi (1957) hetvenötével szemben — 2×33 , vagyis 66 verset tételtek fel, a költő csupán tervezett kötetében pedig hipotetikusán esetleg $3 \times 33 + 1$ -et, vagyis 100-at. Ezzel nemcsak hogy a helyes utat mutatták meg elsőként, hanem programot és lehetőséget adtak annak a bizonyos plusz információnak a tanulmányozására is, amelyet a költő a verseknek e nem időrendi egymásutánjára bízott, sőt, javaslatuk által hallgatólagosan azt az általános kérdést is felvetették, amelyet *A magyar klasszikusok kritikai kiadásának szabályzata* talán túl nagyvonalúan kezel, hogy ti. mindig elegendő-e a kronológiai sorrend, s nincs-e szükség a kronologikusakon felül olyan kiadásokra is, amelyek a költők eredeti versköteteit vagy kéziratot versgyűjteményeit nyújtják az olvasónak. Gerézdi és Klaniczay gondolatmenete azonban ekkor még filológiailag utol nem ért, sőt, a korabeli közmegegyezésnek ellentmondó *sejtés* volt csupán, s mint ilyen, taktikailag nagyon rosszul megválasztott fórumon — akadémiai kézikönyvben — hangzott el. Ennek megfelelően a kézikönyv *HK*-recenzensének részéről gyors és kíméletlen visszautasítás is érte. Talán e fogadtatás is szerepet játszott abban, hogy a szerzőpár — bár Gerézdi két Balassi-tanulmányt (1967, 1968) is közzétett még — a sejtésre többé nem tért vissza.

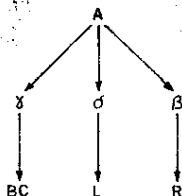
Számmisztika-cikkemben 1970-ben ismerttettem a Rima-coniecturát és néhány egyéb megfigyelést, amelyek nagymértékben harmonizáltak a Gerézdi—Klaniczay-sejtéssel. A szegedi *Actában* 73-ban ismét bizonyítani próbáltam a sejtést, s a két 33-as sorozat poétikai összehasonlítására is kísérletet tettem. Ekkor jelent meg Varjas Bélától is az első 33-as sorozat előzetes elemzése a bibliofil Klaniczay-emlékkönyvben, bár a Gerézdi—Klaniczay-sejtésre vonatkozó textológiai állásfoglalás nélkül, de azzal összhangban. Végül: másfél éve három félnapon át állt a Reneszánsz Osztály műhelyvitájának keresztüzében *Balassi versgyűjteményeinek helyreállítása*

és értelmezése c., kéziratban publikált dolgozatomban, amelyben a Gerédy—Klaniczay-sejtést kiterjesztve már az eszményi Balassi-kiadás egészére tettem javaslatot. Ezt az eredetileg százlapos szöveget most persze nem ismertetve, megelégedném azzal, hogy néhány vitapont esetében jelezzem a dolgozatomban kifejtett álláspontot.

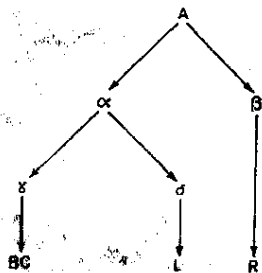
1. Versciklus vagy versgyűjtemény (előadásom szóhasználatában ezek szinonimák) minden olyan sorozat, amelyben a művek egymásutánját maga a szerző, valamilyen megfontolásból, meghatározta.

2. A sorszámozott ciklusokban a számozás — ahogy Szilády Áron 1879-es Balassi-kiadása tanítja, s ellentétben az azóta szokásos gyakorlattal — megőrzendő, sőt helyreállítandó; a „kiben”, „kit” kezdetű, nyelvtanilag is csonka címek helyett vissza kell térni az eredetiekhez, mint pl.: „Tizedik, kiben az szeretője háládatlansága és keménysége felől panaszskodik”.

3. Balassi *Maga kezével írt könyvének szerkezetére* Klaniczay híres *Hozzászólás*...-a adott szövegleszarmazási sztemmát, amely radikális, de megengedhető egyszerűsítéssel így ábrázolható:

ahol A = a *Maga kezével írt könyve*, γ = ennek 1610 körüli másolata, δ = az elveszett váradi kiadás(csoport), β = a Rimay kezébe került Balassi-szövegek, BC = a *Balassa-kódex*, L = a lőcsei, 1670-es kiadás, R = Rimay tervezett Balassi-kiadásának egy ránk maradt előszava. A Rimay-ágnak ez az elmélet csekély jelentőséget tulajdonít, mivel szövegek Rimay kiadástervének révén nem maradtak ránk, a legtöbbet eláruló híres előszó kötet-elrendezése pedig ellentmondani látszik az eléggé egybehangzó BC és L ágnak. — Ha viszont visszatérünk Waldapfel Józsefnek (1926) Varjas Béla (1944) által is alátámasztott korábbi tételéhez egy 1589-es ősmásoló (= α) működéséről, a sztemmát ilyenné kell alakítanunk:

Így az α és β közötti választás azonnal fakultatívvá válik, és — különösen, ha meggondoljuk, hogy a szövegek mellett Rimayhoz Balassi egyéb, akár szóbeli információi is eljuthattak — ezt a választási lehetőséget nagyon komolyan kell vennünk. A Rimay-előszóból kikövetkeztethető kötet szerkezetet elég bonyolult elemzéssel megfeleltethetjük a *Balassa-kódex* ill. a lőcsei kiadás verziójának. Az óvatosság kedvéért csak olyan helyeken ajánlom elfogadásra a sztemma mégiscsak töredékes Rimay-ágának információját, ahol a másik ág bizonyosan hibás és ellentmond önmagának, így egyrészt a *Balassa-kódex* 99. s következő lapjain található zavar felszámolásakor, másrészt a *Hymni tres* sorozatának elhelyezésekor, más esetben nem.

4. A *Valahány török beyt* 2×9 verse — amelyet a legújabb kiadás is egy versként kezel — külön ciklusként kezelendő. A *Maga kezével írt könyvéből* való kizárása biztos érvekkel igazolható.

5. Az ún. *Celia-ciklust* a kiadások — a számozással nem törődve — szintén átrendezik és csonkítják, előre állítva a 9-est, a 10-est pedig a gyűjteményből elhagyva. Bár e sorozattal kapcsolatban semmiféle textológiai nehézség nem jelentkezett, Eckhardt saját értelmezéséhez igazította a gyűjteményt. Kialakítható azonban olyan értelmezés is, amely a verseket ránk maradt sorrendjükben interpretálja, ezen tehát nem szabad változtatni.

6. A *Cím nélküli gyűjtemény* is — az 1. pont meghatározásának értelmében — ciklus. Textológiai nehézségek itt sincsenek.

7. A *Hymni tres ad Sacrosanctam Trinitatem* szintén ciklus. Részét képezhette egy nagyobb vallásos verscsoportnak, mely gyűjteményként nem maradt fenn. Ha az 1589-es kötettervben egyáltalán szerepelt — egy megjegyzés (*Balassa-kódex*, 99) feltétlenül erre mutat —, akkor helyének megállapításához vagy az α vagy a β ágat kell felhasználnunk, mivel a két ág ellentmond e ponton egymásnak. S mivel az α ág épp itt önmagának is ellentmond, a β ág információját, Rimay előszavát kell figyelembe venni.

E pontok alkalmazásával kb. olyanná alakul a Balassi-verskötet tartalomjegyzéke, mint előadásom előrebocsátott mellékletén olvasható.

2. Belsőleges megközelítés: kompozíció

2.1. Nem poétikai kompozíciós elv

Irodalomról lévén szó, a kompozíció természetesen mindig poétikai fogalom marad. Ha azonban művet úgy komponálom, hogy poétikai szerkezete által egyúttal valami több-mint-poétikai — esetünkben: teológiai — kategória szimbóluma legyen, akkor kompozíciós elv lehet akár a teológiai számszimbolika is.

Balassi 1589-es kötettervének ill. a *Maga kezével írt könyvének* számszimbolikus szerkezete sajátos szinteződést mutat. Anélkül, hogy a korábban ismertetett eredményeket (vö. 1970) újra előadnám, szeretnék három ponton rámutatni e szinteződés sajátosságára.

1. A szakkritika — Süpek Ottó (1971), Julow Viktor (1972), Bán Imre (1976) — nem tiltakozott az ellen, hogy a 3×3 -as szerkezetű Balassi-versszaknak számszimbolikai jelentést tulajdonítsunk. Ez a metrikai szerkezet szintje.

2. Azt sem minősítették érdektelen megfigyelésnek, hogy a Legszentebb Háromsághoz írott három himnus sorainak száma éppen 99. Mint tudjuk, feltehetően e ciklus létrehozása közben alkotta meg Balassi a róla elnevezett versszakot is. Ez a mű és részben a gyűjtemény szintje.

3. Ma már aligha akad olyan filológus, aki merő agyrémnnek minősíti Gerézdi és Klaniczay azon hipotézisét, hogy verseit Balassi 1589-ben 2×33 -as osztású gyűjteménybe rendezte, és az istenes versek külön gyűjteményét azért nem tudta a kompozícióhoz illeszteni, mert még csak 10 verset tartalmazott. Esetleg tehát itt egy további 33-as csoport létrehozásának vágyát tételezhetjük fel a költőnél. Ha a javasoltam Rimay-coniectura Balassi szándékát tükrözi, akkor bizonyos, hogy az egész, 3×33 -as tervezett kötet élén épp a 99 soros *Hymni tres* állt volna. Ez már a gyűjtemény szintje.

Ha tehát a számszimbolikai szerkesztés nyomait keressük, akkor e nyomokat a legkisebb szinttől a legnagyobbig, a metrum, a mű és a gyűjtemény szintjén egyaránt megtaláljuk. Hasonlóan mély szerkesztési elvet tételezek fel Balassi poétikai kompozíciós elveként is.

2.2. Poétikai kompozíciós elv

Mint a számszimbolikus kompozíció esetében, úgy itt is azt a nagyon természetes hipotézist szeretném előadni, hogy Balassi ciklusainak és verseinek szerkezetében ugyanaz a mély kompozíciós elv figyelhető meg. E kompozíciós elv szabályszerű működését a következő formulával határozom meg: *nyílt és zárt szerkezet-párok létrehozása*. Anélkül, hogy e metaforikus fogalom párt megpróbálnám exakttá tenni, csak az intuitív szemléletesség kedvéért hadd soroljam fel röviden néhány paraméterét. A líra szempontjából nyílt szerkezet lehet lineáris, narratív, időbeli, fikciós, gyakran heterogén és hosszú. A zárt szerkezet pontszerű, nem narratív, időtlen, nem fikciós, homogén és rövid. A nyíltság és zártság itt logikailag nem gyűjtő-, hanem ideáltipikus fogalmak, tehát nem azonosak a paraméterek nyalábjával.

2.2.1. A gyűjteményekben

A legerősebben lineáris (= szegmentálható, részenként is értelmezhető), időbeli (= nemcsak a befogadás folyamatának, hanem az elbeszélte dolgoknak is megfordíthatatlan időrendje van), narratív, fikciós stb. — tehát definíciónk értelmében líráilag legnyitabb szerkezetű ciklus a költő *Maga kezével írt* könyvének második fennmaradt 33-as sorozata, az a sorozat, amelynek az ún. *Júlia-ciklus* is része. Most nem mondanám fel az ideális tartalomjegyzékből amúgy is jól követhető teljes narratív szerkezetet, elmesélve, hogy Cupido Credulusnak álmában megmutatja Júliát (37. szám), akivel az találkozik (38) és köszönti, mire Júlia csak mosolyog (39), s ezért Credulus Cupidóhoz fordul (40) stb. Csak a ciklushoz csupán legújabbban, a Gerézdi—Klanciczay-sejtés nyomán hozzácsatolt utolsó rész jelentőségére nem állom meg, hogy újból (vö. 1973) fel ne hívjam a figyelmet. Credulus látván, hogy Júlia nem fogadja hódolatát, megígéri, hogy Júlia nevét nem említi többé (58). A kutatás ugyebár itt szokta megállapítani az ún. *Júlia-ciklus* végét. Holott lélektanilag triviális választ ad a következő sorozat: a Zsófiához (59), a bécsi Zsuzsannához s Anna-Máriához (60), a vitézi élethez (61), a szűz Margithoz (*62), költőtársaihoz (*63) intézett versek sora. A szépségek e katalógusszerű felsorakoztatása azonban nem tudja elnyomni szívében a szenvedést (*64, *65), ezért elhagyja az országot, s verseit tűzre veti (*66).

A ciklus közepe azonban nem ennyire narratív és időbeli szerkezetű, s ezért egységes epikus interpretációt adni még ennek a legalkalmasabb jelöltként szóbajöhető ciklusnak sem helyes. Nézzük csak a „*Cupidonak való könyörgés*” (40) utáni tizenötös sorozatot! A következő darabot (41) a cím maga minősíti olyannak, „*kit írva küldött volt Júliának*”. Itt új kategória jelentkezik a gyűjteményben: az a verstípus, amely a ciklus fiktív világában misszilis: elküldött szerelmeslevél. E kategória nyílt (címbeli) bevezetésével Balassi lehetővé teszi olyan verseknek is a ciklusban való szerepeltetését, amelyek semmi módon nem vesznek részt a ciklust keretező, erősebben narratív és időbeli szerkezet kialakításában. A következő (42), mint a fikción belüli fikciót hangsúlyozó eredeti műfaj-megjelölése („*inventio poetica*”) mutatja, szintén fiktív szerelmeslevél. A 43-as: „*altera inventio*”, mely tehát szintén nem vesz részt a narratív-időbeli szerkezet alakításában. A 44. megint: „*inventio poetica*”. Úgy látszik, ezt a műfajmegjelölést Balassi kifejezetten e fiktív szerelmesleveleknek, elküldött bókoló költeményeknek tartja fenn. A 45-öst és 46-ost szintén ezek közé sorolja a 47-es felirata visszamenőleg: „*item inventio poetica*”. Stb. az 51-esig. E fiktív szerelmeslevelek (a címek alapján is) három típusba sorolhatók: hasonlat-versek, Cupido-történetek, dialógusok. Sorozatukat három darab zárja le: egy Cupido-történet, egy hasonlat-vers és egy dialógus — így a fiktív szerelmeslevelek mindhárom típusa képviselve van. Ugyanakkor a dimenziók reprezentatív módon megnőnek. Az 52-es olyan Cupido-történet, „*kiben morog Cupidóra, hogy csak ígérte, s nem adja meg Júliát*”, tehát ez a vers a fiktív szerelmeslevél kategóriáját logikailag szétfeszíti, mivel olyasmire, a Cupidóval való korábbi megállapodásra utal, amiről a címzett a fikció világában nem tud. Az 53-as, eddig nem tapasztalt dimenziójú, kozmikus hasonlat-vers („*Az hét planétához hasonlítja Júliát*”)

címe szintén felszámolja a fiktív szerelmeslevél megszokott határait: a költő nem Júliának, hanem önmagának, művészi céllal ír: „*Sibi canit et Musis*”. Ugyanígy nem fér bele a fiktív szerelmeslevél eddigi kereteibe a harmas mikrociklus utolsó darabja, az 54-es sem, a „*Dialogus, kibén úton járván az vers szerző beszél Echóval*”. A cím folytatása ugyanis nem olyan hangú, amilyent Júliával szemben megengedhetne magának a költő: „*de ezt nem értheti jól meg az, aki nem tudja, mi csoda az Echo*”. Végül, az 55-ös hosszú címfelirattal végződik e tizenötös sorozat; itt térünk vissza a korábban elhagyott narratív-időbeli szerkezethez: „*Mind ezekre is a vers szerző találmányokra . . .*” — kezdődik a cím. Itt tehát az eddigi „*inventio poeticákról*”, a fiktív szerelmeslevelekről lesz szó. „*. . . kiket a könyörgése után ide írt . . .*” — folytatódik. Ez nyilván a 40-esre utal, a „*Cupidónak való könyörgés*”-re. A fiktív szerelmeslevelek valóban ez után, a 41-essel kezdődtek, „*kit írva küldött volt Júliának*”. A cím folytatása: „*. . . midőn Júliától sem izenletben, sem levélben semmi választ nem vehetne . . .*” stb. Itt bizonyosodik be a ciklusolvasó gyanúja, aki ezt a tizenötös csoportot a maga egészében fiktív szerelmesleveleknek érezte, noha ez a minősítés csak a verscsoport első tagjának címéből volt kiolvasható.

A Júlia-versek közepéből kiválasztott verscsoport terjedős elemzésével azt szerettem volna igazolni, hogy a harminchármas sorozat egyes részeiben megfigyelhető időbeli szerkezet nem magát az egész sorozatot jellemzi, mert bár az „*inventio poeticák*” sorozata is lineáris, narratív, fikciós és heterogén szerkezet, de nem időbeli. A sorozat tagjai az időbeliség megsértése nélkül egymással felcserélhetők lennének. A nyílt lírai szerkezet tehát nem jelent feltétlenül cselekményt és epikai zárttságot. Még kevésbé kereshetünk világos cselekményű epikumot az előző harminchármas sorozatban, amelyben nincsenek olyan jó hosszú, mindent megmagyarázó címek, mint a következőben, s így a versek összeköttetése eleve homályosabb. Nagyon nehéz lenne tagadni itt a pluralista olvasás létjogosultságát, s minden ésszerűségét az olyan, Varjas Béla (1973) olvasatához képest alternatív javaslatoknak, amelyek közül munkahelyi vitámon annak idején az „Anna vagy Christina?” kérdés tűnt a legnyugtalanítóbbnak, s váltotta ki a legnagyobb vihart. Ami Klaniczay szerencsés kifejezését, a „lírai önéletrajzot” illeti, — a dolog sokkal inkább lírai, mint önéletrajzi, ha az önéletrajz szónak — jogosan — epikus konnotációt tulajdonítunk. Az „események” belevetítetteknek, a „fejlődésrajz” pszichológiaiainak, a pszichológia fiktívnek és — annak fényében, amit a költő valóságos életrajzáról egyáltalán tudunk — erősen artistikusnak, a retorikai *varietas* elve szerint rendezettnek látszik: elég itt példaként csak arra utalni, hogy Balassi életének döntő, válságokban gazdag szakasza a házasság és a válás között a *Maga kezével írt könyvéből* hiányzik. A versgyűjtemény életrajzi forrásként való kiaknázása tehát nem ígérkezik könnyűnek. Egy ilyen vállalkozásnak négy, eléggé összemosódó réteget kell a gyűjtemény szerkezetében világosan elkülönítenie. Ezek közül a felszíni réteg — mostani tárgyunk — a gyűjtemény tisztán művészi szerkezete, melynek az életrajztól függetlenül is autonóm érvényességet kell tulajdonítanunk. A második, mélyebb réteg az a verzió, amelyet a költő saját életrajzából közönségének szánt, és ennek megfelelően átalakított. A harmadik: a költő saját víziója saját életrajzáról. Erről már kevesebbet tudhatunk! A negyedik végül: a költőnek — a modern biográfus szempontjából — valóságos életrajza.

A két 33-as sorozat elég sokban eltér. A *metrumok* szintjén az eltérés szembeszökő: a második sorozat sokkal homogénebb. E részben a versek túlnyomó többsége abban a reprezentatív versformában van írva, amelyet az utókor a költőről nevezett el. Az első részben ez a metrum elő sem fordul, szerepel viszont korábbi, fejletlen változata. Az első sorozat metrumai a korabeli magyar irodalomban sokkal konvencionálisabbak, mint a másodikéi. Szintén csak előzetes benyomásként rögzíthető, hogy a második sorozat a *műfajok* területén is homogénebb, mint az első. Vannak ugyan az elsőben is műfaji csoportok, s egy ízben ez a címben is kifejezésre jut: a 11-es (*Áldott szép*) a cím szerint „*In laudem verni temporis*” készült, s felirata szerint a következő (12-es, *Széjjel tündökleni*) ugyanebből a műfajból, „*eiusdem generis*” való. A második sorozatban már nemcsak e tendenciát látjuk, hanem a különböző — nem sokféle — műfajba tartozó versek szabályszerű váltakozását. Jellegzetes ilyen csoport pl. a sorozat közepén álló tizenöt

„*inventio poetica*”. Az *idealizálás* szempontjából is szembetűnően különbözik a két ciklus. Az elsőben gyakran szerepel Balassi Bálint, Losonczy Anna neve, nemcsak akrosztichonba rejtve, hanem címben is. A másodikban ezeket a valóságos alakokat ideál-szereplők helyettesítik: Credulus és Júlia. A ciklus további két főszereplője nyíltan ideál-alak: Cupido és Venus. A második ciklus világa szembetűnően egyneműbb és ideálisabb, mint az első, és így a kétrészes kompozíció arra csábít, hogy ne zárkózzunk el a szerkezetben megfigyelhető *ascensio* platonikus értelmezése elől.

Az egymástól sokban — de jól felismerhető egységes irányban — eltérő ciklusok egységét a kompozíció chiasztikus szimmetriája biztosítja, mely a *témák* szintjén a legszembetűnőbb. Ez a következő vázlaton kommentárt nem igénylően szemléletessé tehető:

Rész	Téma	A versek sorszáma
I.	HÁZASSÁG	2—3 (—5?)
	SZÉPSÉGEK	4 (6?—) — 18
	ANNA	19—30 (—31?)
	BŰNBÁNAT: HÁZASSÁG	(31?—) 32—33
II.	HÁZASSÁG: BŰNBÁNAT	34—35
	JÚLIA	36—58
	SZÉPSÉGEK	59—63
	ELBUJDOSÁS	62—66

A *Valahány török beyt* . . . ciklus-szerkezetéről felesleges nyilatkozni, hiszen Szörényi László éppen ülőszakunkon fogja ismertetni részletes olvasatát. Az bizonyosnak látszik, hogy a *Maga kezével irt könyve* nyílt szerkezetű sorozatának — melynek sarkpontjául, Rimay kifejezését idézve, a költő Júliát tette meg — ez zárt szerkezetű párja. Az igazolandó kompozíciós elvnek — hogy ti. Balassi a nyílt szerkezetű ciklussal egyidejűleg egy nem lineáris és nem narratív, időtlen, nem fikciós, homogén s rövid szerkezetű ciklust is létrehoz hasonló szellemben — ez az első példája. Ennyi már Szörényi elemzésének elébe nem vágva is valószínűnek tetszik.

*

A *Celia-gyűjteményben* mind a kétféle cikluskompozíciós elv működik, de világosan elválasztva egymástól. A költő formálisan elkülöníti a kettőt. A nyílt kompozíció elve a tíz számozott darabot köti össze egymással, a zárt a négy számozatlan mikrociklust, melyeknek mindegyike egy-egy verspárból áll csupán. (A verspárok első tagja számozva van, és része a nyílt szerkezetű ciklusnak, második tagja számozatlanul zárt szerkezetű mikrociklust alkot az előtte állóval.)

A tiztagú nyílt szerkezet nagyon hasonlít a *Maga kezével irt könyvét* záró harminchármas sorozatéhoz, sőt explicit ciklusközi utalásokkal találkozunk. Az első három vers itt is, mint a Júlia-versek eleje, Cupidónak való könyörgés, illetve Cupido ígérete — a különbség az, hogy Cupido ezúttal betartja ígéretét. A nyílt szerkesztés időbelisége — mint a Júliához intézett

„*inventio poeticák*” esetében már láttuk — ezzel ideiglenesen meg is szűnik (4–8). A ciklus vége — az elejével szimmetriában s a *Maga kezével irt könyvével* párhuzamosan — ismét visszanyeri az időbeliség paraméterét. Ahogy a Júlia-verseket, úgy a Celiákat is Cupidóval való konfliktus keretezi. Ezt a párhuzamosságot a 9-es nyílt ciklusközi utalásai még hangsúlyozzák is. Már a címben: „*Júliához hasonlítja Celiát minden állapotjában. Cupidóval is feddik, hogy (holott hazájából is ő kergette ki) ott sincs nyugalma miatt*”. Ilyen utalás maga a hasonlítás:

„Egyenlő két rózsza, kinek mind pirossa, állapotja, színe egy”,
vagy a Cupido-konfliktus lényege, az elbujdosás:

„*Hazámbul ki üzél, ide is rám jüvél, érd bátor immár végem*”.

Ilyen erős és explicit visszautalások között a *Maga kezével irt könyvében* járatos olvasó aligha lepődik meg, ha az *elbujdosás* (az adott esetben inkább csak *távozás*) és a *más szépségek* motívumai zárják a ciklust, épp, mint a Júlia-verseket. De mégis mennyire másképp! A Mars és Pallas oltalmát kérő 2-es költemény Cupido elleni fogadkozására a szimmetrikusan ellentett 9-esben Cupido szellemes mithologizmussal ráriposztol, s a költő Celiától hova bujdosik?

„*Meggyek, hova menjek, jobb-é, hogy ergedjek, mert se Mars Cupidónak
Nem árt vilézséggel, sem Pallas elmével, úgy, mint világ bírónak,
No tehát ergedek (mert vele sem érek) én is hát ez rontónak*”.

Serre következnek a *más szépségek*, lengyel szép Zsuzsanna, porcogós Annóka (10). Miért kellene megcsönkitani ezt a gyűjteményt?

Az egymáshoz számozatlanul kapcsolódó versek közt semminemű lineáris kapcsolódás nincs. Ha már mértani metaforával élünk, akkor a kapcsolódás pontszerű. A második tag ugyanarra más módon reflektál, mint amit az első mond. „*In eandem fere sententiam*” — ha jól fordítom: „*körülbelül ugyanabban a szellemben*” —, mondja a két ízben kitett felirat fölötté.

•

A *Cím nélküli gyűjtemény* egyszerre képviseli mindkét kompozíciós elvet. Zártnak mutatja ugyan, hogy teljességgel nélkülözi a narratív és a fiktív elemét. Nem lehet lineárisan elemezni, mert nincs olyan rész-sorozat benne, mely önmagában értelmes összefüggést mutatna. Hangneme egynemű, terjedelme rövid. Ám — s ez a különös — rendkívüli ciklus-közi utalásai révén igen erős benne az időbeliség: a nyílt szerkezet legmarkánsabb, már-már epikus jegye. Időbeli és így nyílt szerkezete ellenére a ciklus időtlen és zárt. Magyarázza ezt sajátos vershelyzete, hogy ti. ez a visszatekintés versciklusa.

Zártsága ellenére viszontlíthatjuk benne a *Maga kezével irt könyvében* erősebben, a *Celia-sorozatban* enyhébben megtört chiasztikus szimmetriát, s a zárlatban az *eltávozás*, a *más szépség* felé való fordulás motívumait is. A sorozat öt versből áll. A középső három a költő korábbi verseiből kivágott, némileg megváltoztatott és új címmel ellátott egy-egy versszak. Az első viszont másuttan nem ismert költemény „*Az erdélyi Asszony kezéről*”. Kár, hogy most nincs mód röviden kommentálni ennek a különös versnek azt a — már a kortársaktól, úgy látszik, felismert — sajátosságát, hogy nem udvarlásra készült szerelmes vers, hanem olyan, amelyben a költő vágya magában, céltalanul, az életeseményektől függetlenül szólal meg. Itt ez lenne tehát a „*Cupido*”-motívum.

A ciklus közepét alkotó három költemény közül egy a Júlia-, kettő a Celia-versekből készült. A művek e megelőző nyersanyag-fázisát (a korábbi verseket e szempontból nyersanyagnak tekinthetjük) mostani, e cikluson belüli jelentésük megítélésakor is szem előtt kell tartani. Épp a ciklus közepét alkotó három vers előléte miatt mondhatjuk a sorozatot a visszatekintés versgyűjteményének. A versek e ciklusbeli alakjukban is őrzik néhány nyomat korábbi felhasználtságuknak. Így a ciklusban második helyen álló, ha úgy tetszik, az egész Júlia-sorozatot szimbolizálja itt:

„Az maga elméjének gyors voltáról az szerelem miatt

*Forr gerjedt elmémre, mint hangya fészekre sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben gerjedez szüntelen szerelmed tüzes langja,
Szózatod bűm verő vigasság tételnek gyönyörű édes hangja.”*

Ez — még mint versszak s csaknem azonos szövegezésben — a *Maga kezével irt könyvének* nagyon nevezetes helyén (40) állott: abban a „*Cupidónak való könyörgés*”-ben, mely utat nyitott a ciklusbeli fiktív szerelmes levelek tizenötös sorozatának. Sőt: a versnek épp ez az itt önállóvá lett szakasza volt az, amely e sorozat létrejöttét a költő pszichológiája felől megalapozta. Az utolsó, retrospektív ciklusban tehát ez a vers nem általában Balassi szerelmi költészetére, hanem határozottan a Júliának írt és neki el is küldött sorozatra utal, még pontosabban nem is a verssorozatra, hanem a költőnek a sorozat írása közbeni saját lelkiállapotára. De ha az ilyen ciklus-közi utalásokra az olvasó nem lenne fogékony, a vers előéletére, korábbi elkötelezettségére akkor is fel kellene figyelnie a 2. és 3. sor egyes szám 2. személyű alakjának nyomán.

A harmadik helyen Celia-versből (7) átfogalmazott mű áll. Előéletére — a ciklus-közi utalásokra nem fogékony olvasó számára is — világosan utal címe „*Az Celia bánatjáról*” és 4. sora is, mely megnevezi Celiát.

A negyedik helyen álló (*Hajnalban szépülnek*) szintén korábbi Celia-versből (2b) készült, az eddigieknél erősebb átalakítással. A szerelmi sikert bejelentő versből itt szabályos *alba* lett — „*Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni*”. A műfaji átalakítás következményeképp jelentős szerepet kap a *búcsúvétel* motívuma, mely a ciklus-közi célzásokra fogékony olvasót az eddigi gyűjtemények zárlatainak rokon motívumaira — a Júlia-versek utáni *elbujdosásra*, a Celia-versek utáni *távozásra* — kell, hogy emlékeztesse.

A ciklust lezáró vers már címében utal a másik többször megfigyelt motívumra, a *más szépségek* felé való fordulásra: „*Fulviáról*”. A vers egyúttal visszamenőleg jogosulttá teszi azt az eljárást, hogy a kis gyűjteményben az olvasó a ciklus-közi utalásokra is figyelt, hiszen a vers maga épp ilyen ciklus-közi utalást fogalmaz meg:

*„Lettovább Júliát s letinkább Celiát ez ideig szerettem.
Attól keservessen s ettől szerelmissen vígan már búcsút vettem”*

És itt nemcsak a *más szépségek* (az adott esetben: *más szépség*) felé való fordulás előtti *búcsúvétel* (*elbujdosás* és *távozás* motívumát egyesítő) motívuma az, amely közös vonás Balassi ciklus-építő művészetének korábbi technikájával. Közös az is, bár természetesen csak a *Celia-ciklus* zárlatával, hogy szerelmeit egymáshoz hasonlítja. Ez eddig csak a *Celia-ciklus* 9-es versében történt meg, hasonló, ciklus-záró pozícióban: „*kiben Júliához hasonlítja Celiát minden állapotjában, Cupidóval is feddik, hogy (holott hazájából is ő kergette ki) ott sincs nyugalma miatta.*” A kis Fulvia-vers idézett sorai szövegszerűen is utalnak a korábbi vers kezdetére:

*„Júlia szózatját, kerek ábrázatját Cupido úgy mutatja
Celia beszédén, örvendetes képén, hogy mikor szemem látja,
Júliának véli, mikor tekintéli, mert szívemet áztatja.”*

Így a Fulvia-vers zárlata is —

„Most Fulvia éget, ki ér bennem véget, mert tüzén meg gerjedtem”

— ugyanerre a versre való erős visszautalásnak látszik:

*„Átkozott Cupido, szerencsémét rontó régi nagy ellenségem,
Hazámbul ki üzél, ide is rám jüvél, érd bátor immár végem”.*

A kis Fulvia-versnek a *Celia-sorozat* végére, s ezen keresztül a *Maga kezével irt könyvének* zárátára való erős ciklus-közi hivatkozása egyúttal a kis cikluson belüli eddigi verseket is összefogja a „*Most Fulvia éget*” sor „*most*” szavában: hiszen a ciklus kezdete (a vágy) és zárata (a visszatekintés az új — *déjà vu* — szerelem kezdetén) között olyan versek szerepelnek, melyeknek előélete a költő *Maga kezével irt könyvében* illetve *Celia-sorozatában* már-megkezdődött. Az egész ciklus homogén nézőpontja így a maga elé emlékeket állító költő „*most*”-ja, s ez megfelel annak a megfigyelésnek, hogy a ciklus egyszerre kettős: nyílt és zárt szerkezetű.

2.2.2. A versekben

A versek poétikai szerkezetét Dantéval mint egyrészt retorikai, másrészt metrikai szerkezetet definiálhatjuk: „*fictio rhetorica in musicaque posita*”. Arisztotelész a lírai vers szerkezetéről nem intézkedett, Horatius poétikája pedig minden gyakorlatiassága ellenére nem volt rendszeres és operatív. A költő és az olvasó a mondanivaló kitalálását (*inventio*), elrendezését (*dispositio*), díszítését (*stylus*; *figurae*) a retorikából sajátította el, a versek zenéjéről pedig a klasszikus metrikából értesülhetett. Balassi retorikailag képzett volt, magyar metrikát azonban nyilván nem ismert.

A klasszikus retorika a beszéd háromféle genusát különbözteti meg (Cicero a *Partitiones*ben csak kettőt): a demonstrativumot, deliberativumot és iudicialét. Balassi beszédanyagai elég jól elhelyezhetők e rendszerben, s még műfajmeghatározó verscímeinek egy része is mintha efféle rendszerre utalna. Csak példaként: egyértelműen a demonstrativum vagy bemutatónembe utalható verseinek nagy része: a dicsérő és panaszkodó költemények. A deliberativumba sorozni már sokkal problematikusabb: én olyan didaktikusabb, megbeszélő jellegű műveket vennék fel, mint az *Áldott szép Pünkösdek*, a *Széllal tündökleni*, a *Szabadsága nagyon*, a *Szentírás szerint is* vagy a *Mire most barátom*. A iudiciale genus kategóriája sem marad üresen: ide sorolandó Balassi számos vád- és védőbeszéde, mint pl. *Az én szerelmesem*, vagy az *Én édes szerelmem*. Az utóbbi címében is jelzi genusát, az előbbi a törvényszéki beszéd egyik klasszikus dispositióját valósítja meg.

A dispositiót (Eckhardt, 1913 ellenére) nem elemezték. Pedig nagyon csábító elővenni egy-egy költői vádbeszédét, s elemezni: elkülöníteni a bevezetést és a thesist vagy propositiót, megfigyelni: a vád vagy a cáfolat ismertetése előtt hogy tesz egressiót vagy kitérőt, a bizonyításban mikor él a loci communessel s mikor exemplumokkal, mikor s milyen tropusokat és figurákat használ. Azonban mégis e területre tartozónak vélem Varjas Béla (1970) és Komlowszki Tibor (1973) azon javaslatait, hogy Balassi egyes versszerkezeteit „hárompillérűnek” vagy „arany metszés-arányúnak” lássuk. Ezen arányok megfigyelése mindkettejüknél a mondanivaló tagolására irányul, tehát per definitionem a retorikai elrendezésre. Ha pl. Cicero *De oratore* javasolja, hogy a szónok a beszéd egy pontján forduljon önmagához, s önmagának tegyen fel kérdéseket, akkor valószínű, hogy a hárompillérű vagy az arany metszésű szerkezet tanulmányozója is e határhoz pillért vagy Fibonacci-pontot helyez. Igaz, hogy a Komlowszki által megfigyelt szerkesztésmód állomás lehet a zárttság felé vezető úton, de az is, hogy ezen az úton — én úgy mondanám: a retorikai dispositio útján — a zárttság el nem érhető, legfeljebb a retorizáltság.

A stílusok tanáról csak egész röviden. Meggyőződésem, hogy — mint Eckhardt a *Szép magyar Comediában* megfigyelte már — Balassi koncepciózusan alkalmazza ezt az elvet, amelyet feltehetően az auctor ad Herenniumtól tanult. Csak utalnék egy nagyon vitatható beosztás lehetőségére. E szerint az istenes versek élesen elkülönülve részint az egyszerű, részint a fennkölt stílusba tartoznának, a világi költemények pedig általában a középsőbe. Kivételt képeznek egyes — általában 1589 tájára keltezett — hosszú, világi, illetve vallásos versek, főleg amelyeket a szakirodalom, különösen Komlowszki Tibor, zaklatott szerkezetűekként elemez, s amelyeket így a fennkölt stílusba osztanék be. A stílusok jelentőségét a szerkeztelemzésben az adja meg, hogy a jórészt a stíluselmélet az, amely a figurák felől intézkedik.

A *Celia-gyűjtemény* számozatlan tagjai közül a metrikailag zárt szerkezetűek másként alkotnak oppozíciót az előttük álló számozott darabokkal. Amikor a számozatlan versek terjedelemszökkenése — a folyamat a ciklus kezdete óta tart — elér az egyetlenegy stróféig, számozott párjaik terjedelemlnövekedése ugyanakkor éri el a terjedelem e ciklusbeli maximumát (e versek együttál figurálisan is nyíltabbakká válnak).

A nyílt/zárt oppozíciót a *Cím nélküli gyűjtemény* esetében sem kívánom különösen részletezni. Az oppozíció itt megint másként — a már meglevő nyílt változatból egy zárt változat *kivágásának* útján — valósul meg.

*

Egyesek Balassiban a zárt, sőt egyáltalán a megkomponált szerkezetet létrehozni nem tudó költőt látták: így Arany János (1889), Turóczi-Trostler József (1938), Horváth János (1973). Mások — pl. Komlószi Tibor (1968), akihez korábban magam is csatlakoztam (1973) — Balassi költészetében egyre zártabbá váló szerkezeteket ismertek fel, s a vita csak azon folyhatott, hogy a *Celia-gyűjtemény* vagy a *Cím nélküli gyűjtemény* darabjai képviselik-e a zártság tökéletesebb fokát. Ám, mint láttuk, ez is csak félígazság. A törökből fordított beytek nem szüntetnek meg a Júlia-verseket, hanem alternatív megoldásokként állnak mellettük a kötetben. A *Cím nélküli gyűjtemény* középső versei sem semmisítik meg azokat a hosszabb költeményeket, amelyekből, jöllehet, ki vannak vágva. S a *Celia-ciklusban* sem a versek egyirányú rövidülése kelt figyelmet, hanem ellenkezőleg: a polarizálódás: amikor — a ciklus közepe táján — a számozatlanok terjedelemszökkenése eléri az egy strófát, akkor nőnek meg a számozottak.

Úgy látszik tehát, hogy ugyanazt a kompozíciós szabályt — a nyílt és zárt szerkezetpárok szabályát — alkalmazza Balassi verseiben is, mint amit versgyűjteményeinek összeállításakor követ. A szabály mindkét alkalmazási módja 1589-től kezdve válik megfigyelhetővé. A két területen működő szabály-pár a legkevésbé sem független egymástól. Összefüggésük nemcsak az általánosságnak azon a szintjén fogalmazható meg, mint amit korábban a számszimbolikai szerkezet megfigyelésekor láttunk, hogy ti. az egyik területen működő szabály a ciklusokra mondja ki ugyanazt, amit a másik területen működő a versekre. Az összefüggés ennél sokkal közvetlenebb és egyszerűbb, hiszen ha nyílt szerkezetű ciklust ír Balassi, abban nyílt szerkezetű versek fognak szerepelni, ha zárt ciklust, akkor abban zártak — és vice versa a költemények felől ugyanazt fogalmazható meg.

Itt az ideje, hogy az elemzés után elérkezzünk az irodalomtörténeti értékeléshez. Ettől azonban el kell, hogy tekintsek, és így engedelmmükkel előadásomat befejezetlenül hagynám. Látszólag ugyan könnyű lenne megfelelő külföldi párhuzamokat találni (hazai analógia nincs), hiszen — bár Balassi talán török minták után is haladt — a vulgáris nyelvű reneszánsz lírának kétségkívül legpregnansabb metrikai jegye (az időmérték és/vagy) éppen a terjedelmi zártság gyakori megvalósulása. Petrarcának és (olasz, francia, angol stb.) követőinek metrikailag zárt szerkezetei ugyan már korábban, a dolce stil nuovóban, sőt Giacomo de Lentinónál is elő-előfordulnak, a trubadúroknál azonban még nem, és egyetemesen csak a 16. század szonett-, dizain- stb.-költészetével terjednek majd el. Csak a 16. századból ismerem a metrikai zártság/nyíltság szembenállás első elméleti megfogalmazásait is, pl. Trissino vagy Daniel poétikáiból. Balassi cikluskompozíciója sem rokontalan. Pl. a catullusi varietas-elvet kétségkívül továbbfejlesztő *Maga kezével írt könyvének* kétrészes, aszcendens szerkezetében — már a *Canzoniere* ilyen — a petrarkisták platonikus szerkesztményeinek párhuzamát láthatjuk, aligha jogtalanul, hiszen pl. a Balassi által nem ismert Ronsard kétrészes *Second livre des amours*-ja a maga enyhén megtört, chiasztikus szimmetrikus kötetkompozíciójával szintén jó analógiának tűnik. Efféle analógiák felsorakoztatásával azt a látszatot kelthetnénk, mintha Balassi poétikája jól beilleszkednék a kortárs, nyugati reneszánsz poétikák sorába. Ezt a látszatot el szeretném kerülni.

Más alkalommal remélhetőleg módom lesz részletesen ismertetni azokat a meglepően szoros, bár szervesen kapcsolatokat, amelyek Balassit az első nyugat-európai lírikushoz, Guilhem IX de

Peitieu trubadúrhoz fűzik. A Balassi-versszak jellegzetes (a költő hat más metrumában is előforduló) rímképlet-típusát, amelyet az általam ismert kortárs rímelméletek nem vesznek fel (így Puttenham), vagy középkorinak minősítenek (így Trissino), megtaláljuk majd a 16. század végén Chiabréránál, de egyébként az olasz cinquecentóban nem. Chiabrera a Pléiade költőitől veszi át, akik, mint a francia múlt hagyományát, archaizáló, antipetrarkista konnotációval ruházzák fel (vö.: a hexameter—alexandrin-vita). A francia trouvère-ek, ugyanúgy, ahogy a Minnesang vagy a szicíliai iskola költői, ezt a rímképlet-típust az occitán trubadúroktól tanulják, akik közül maga Guilhem IX találja fel e rímképlet-típust *Pos de chantar* kezdetű, 1099 utáni költeményében az egész nyugat-európai líra számára. Minden valószínűség szerint Balassi éppúgy, mint Guilhem IX, részint a paraliturgikus újtípusú sequentiából, részint az arab (ill. török) zadzsál-strófából alkotja meg a Balassi-versszak típusát. Ez az analógia egészen rendkívülinek mondható. Kevésbé meglepő, de nem kevésbé közeli párhuzam mutatkozik Balassi és Guilhem IX szerelmi verstípusai között is. Gerézdi Rabán (1962, 1965) részletesen ismertette Balassi „udvari” és „lator” virágénekeinek sajátos szembenállását. Balassi nagy elődjének költészetére, akit a szakirodalom épp ezért nevez „kétarcú trubadúrnak”, ez a szembenállás még sokkal jellemzőbb: gondoljunk a *Farai un vers de dreyt nien* híres, már semmivé-idealizált szerelemkoncepciójára s ugyanakkor a *Farai un vers pos mi sonelh-ra*, mely elbeszéli, hogy Agnes és Ermessen úrnők miként csillapították együtt és 188 ízben a költő vágyát. — De legalább ennyire figyelemre méltók bizonyos különbségek Guilhem IX és Balassi között, így pl., hogy az ifjú Balassi időnként nők nevében ír szerelmi verset. Ez a különös vershelyzet, amelyet a Balassi-kutatás, Eckhardt Sándor (1913) bizonyítékait kritikátlanul elfogadva, közvetlenül az ovidiusi heroidákkal hoz kapcsolatba, kissé tüzetesebb vizsgálat nyomán sokkal inkább látszik a nyugat-európai női dal (cantiga de amigo; Frauenstrophe; chanson de toile, — d’histoire, — de mal mariée; stb.) rokonának. Hogy Balassi (vagy a francia, portugál, német stb. líra) női dalainak megfelelőit a trubadúroknál (Marcabru kivételével) hiába keressük, azt nem a műfaj kései (Guilhem IX utáni), hanem éppen korai jellegével magyarázzák. Az *O admirabile Veneris idolum* s hasonlók ellenére, különösen a Samuel Stern és követői által újabban közzétett, mozarab környezetben keletkezett khardzsák egyértelműen bizonyítják, hogy az európai női dal a trubadúrok által kifejlesztett, nő-középpontú szerelmi lírához képest archaikus jelenség.

Az itt felsorolt analógiák ellenére sem kívánom kétségbe vonni, hogy Balassi ún. reneszánsz költő. Pásztorodramája, Marullus-, Angerianus-, Joannes Secundus-fordításai, vagy akár a most megfigyelt kompozíciós szabályok eleve komolytalanná tennének egy ilyen vállalkozást. Nem kívánom a reneszánsz rovására hangsúlyozni Balassi általános középkoriasságát, részint, mert ebben alighanem számos reneszánsz kortársával, még akár Shakespeare-rel is osztoznia kellene, tehát nem állítanék semmit, részint pedig, mert szeretném nem elkövetni azt a hibát, hogy a civilizáció történetének erre a számomra áttekinthetetlenül bonyolult, forradalmakban gazdag, hosszú szakaszára mint egységesnek képzelt „középkorra” utaljak. Am nyomatékosan hangsúlyozni kívánom Balassi költészetének alapvető rokonságát az első trubadúréval. Anélkül, hogy belemennék ama régi kérdés újratárgyalásába, hogy voltak-e előtte magyar nyelvű világi lírai költők, annyi nagyon valószínűnek látszik, hogy ha voltak is valaha, Balassi éppúgy nem ismerte őket, mint ahogy pl. a humanista Janus Pannoniust sem. Önmagát kétségkívül első költőnek tekintette, aki nemzetének mintegy megoldja a nyelvét. Ezért nem lehet meglepő, hogy poétikája, bár döntő pontokon 16. századi szellemi környezetéhez kapcsolódik, ugyanilyen döntő pontokon nem is általában a középkori költészettel (ez az absztrakció túl szélesnek tűnik), hanem különösen az első költőkkel, pontosan az első nyugati lírikussal rokon.

Hasonló következtetésekre az eszményi Balassi-kiadás kötetkompozíciójának iménti kommentárja persze nem adott lehetőséget. Ehhez már igazi műelemzésre lett volna szükség, mely a részletekbe megy. Én feladatomnak csak annyit tartottam, hogy azokra a vonásokra mutassak rá, amelyek a Balassi minden ciklusára s szinte minden költeményére jellemző legáltalánosabb kompozicionális elvek felismerésére vezetnek. A műelemzés — mely éppen az eltérésre, az egyedi

jellegzetességre figyel — csak ez után kezdődhetnek, viszont a műelemzőnek olyan tényezőkkel is számolnia kellene, amelyek jelenlegi tárgyamon — a kötet verseinek sorrendi kérdésein — kívül esnek. Szigorúan definiált anyagomból tetszetős ám hamis irodalomtörténeti következtetéseket levonni kézenfekvő és helytelen lett volna.*

Irodalom

ARANY János

1889 *A magyar népdal az irodalomban*, in Uő., *Hátrahagyott iratai és levelezése*, Bp. II, 7—50.

BÁN Imre

1976 *Balassi Bálint platonizmusa*, in Uő., *Eszmék és stílusok*, Bp., 122—139.

BÓTA László

1954 *Balassi istenes verseinek kronológiájához*, in *ItK*, LXVIII, 420—429.

ECKHARDT Sándor

1913 *Balassi Bálint irodalmi mintái*, in *ItK*, XXIII, 171—192, 405—450.

GERÉZDI Rabán

1962 *A magyar világi lira kezdetei*, Bp.

1965 *Balassa János éneke solymocskájáru*, in *ItK*, LXIX, 689—693.

1967 *Balassi Bálint*, in *Kritika*, VI, fasc. 5—6, 13—26.

1968 *Balassi Bálint utóélete*, in *ItK*, LXXII, 401—410.

GERÉZDI Rabán—KLANICZAY Tibor

1964 *Balassi Bálint*, in *A magyar irodalom története 1600-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 448—481.

HORVÁTH Iván

1970 *A Balassi-sor számmisztikai értelmezéséhez*, in *ItK*, LXXIV, 672—679.

1973 *Balassi poétikája (Kérdések)*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XIII, 33—41.

HORVÁTH János

1973 *Amade László*, in *It*, LV [V], 670—740.

JULOW Viktor

1972 *Balassi katonaénekének kompozíciója*, in *ItK*, LXXVI, 640—652.

KLANICZAY Tibor

1957 *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához* in *MTA I. OK*, XI, 265—338.

1961 *A szerelem költője*, in *MTA I. OK*, XVII, 165—246.

KOMLOVSZKI Tibor

1968 *A Balassi-vers jellegéhez*, in *ItK*, LXXII, 633—643.

1973 *Balassi és az aurea sectio*, in *Régi magyar századok*, Bp. 16—17.

STOLL Béla

1976 *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban (kézirat)*, Bp.

SÜPEK Ottó

1971 *Balassi Bálint Katonaénekének szám-szimbolikus szerkezete*, in *MTA I. OK*, XXVII, 443—449.

TURÓCZI-TROSTLER József

1938 *Az első magyar szonett (Faludi és a gáláns költészet)*, in *It* (kiny.: 1—10).

VARJAS Béla

1944 *A Balassa-kódex*, in *Balassa-kódex*, közlésesi VARJAS Béla, Bp., v-xxxiv.

1970 *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, in *ItK*, LXXIV, 479—491.

1973 *Balassi házasságáig szerzett énekeinek ciklusa*, in *Régi magyar századok*, Bp. 7—10.

WALDAPFEL József

1926 *Balassi költeményeinek kronológiája*, in *ItK*, XXXVI, 185—210, 271—285.

* Az Ádám Péterrel, Klaniczay Tiborral, Pirnát Antallal, Stoll Bélával folytatott értékes beszélgetéseket hálával nyugtázom. Külön mondok köszönetet Balassi-cikkeim élesszemű bírójának, a Balassi-filológiában mesteremnek, Varjas Bélának.

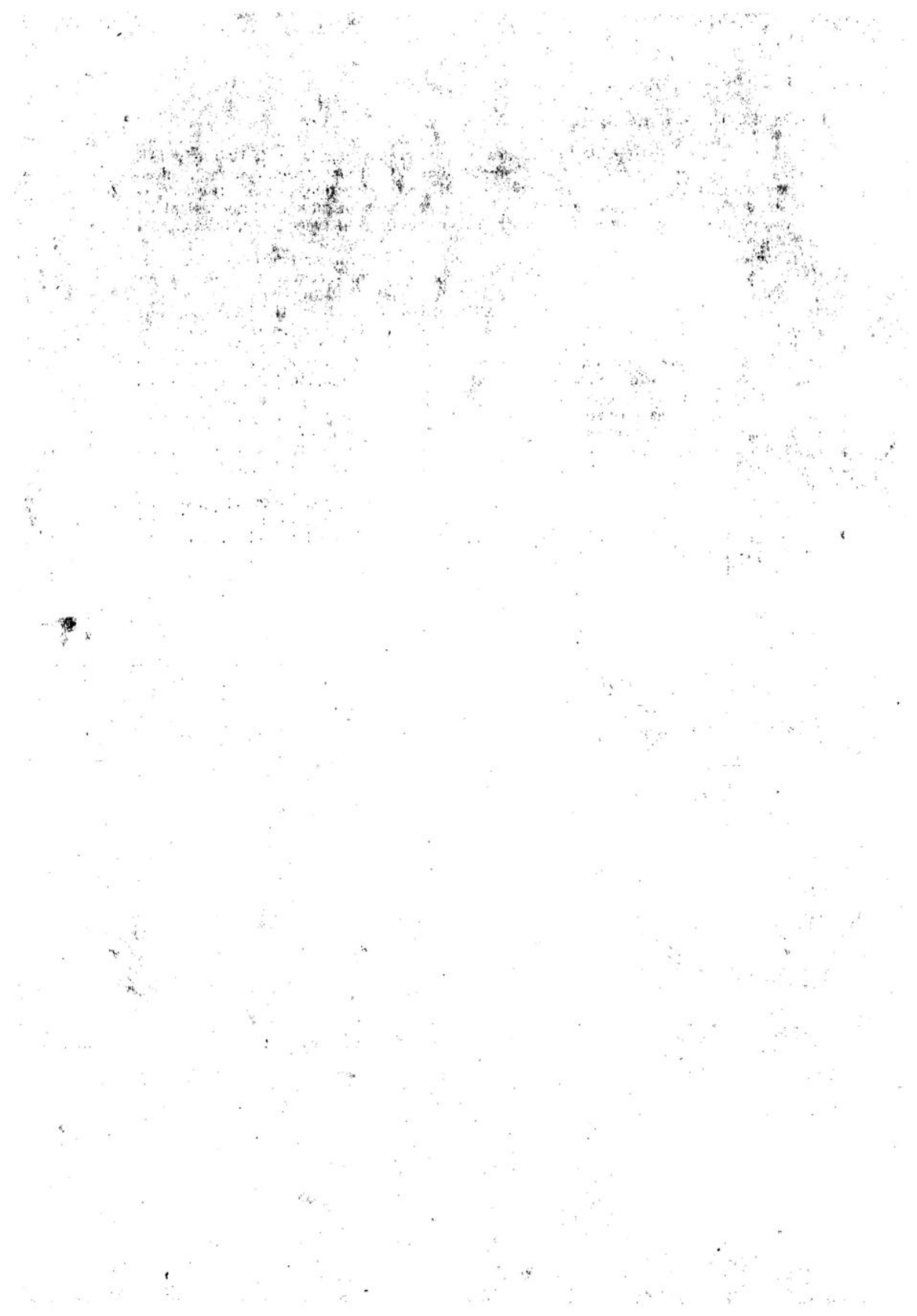
POUR UNE ÉDITION IDÉALE DE BALASSI

C'est une première définition de l'ordre des poèmes projeté par le poète Bálint Balassi (1554—1594) mais jusqu'à maintenant jamais réalisé dans les éditions de son oeuvre. Je n'ose pas ici détailler les efforts textologiques nécessaires à la reconstruction du plan. Il est peut-être suffisant de dire que nos sources les plus importantes ne sont qu'une édition assez peu informative qui date de 1670 et un manuscrit presque aussi tardif (vers 1655), travail d'un troisième copiste.

L'approche extérieure de la textologie faite, j'ai essayé de trouver une bonne interprétation de l'information poétique codée dans la succession des poèmes, comme M. Jean Rousset l'avait proposé sur les pages des *Mélanges* Alan M. Boase (Londres, 1968).

Après avoir déchiffré le système vraiment dantesque d'un symbolisme théologico-poétique des nombres (il s'agit d'un recueil reconstruit qui se compose de 3 parties, chacune de 33 poèmes lyriques dont la plupart ont été écrites en „strophe Balassi” de 3×3 vers rimés — et où les 3 premiers poèmes du recueil sont les *Trois hymnes à la Sainte Trinité*, petit cycle comptant exactement 99 vers), un principe compositionnel d'une même profondeur (allant des recueils aux mètres) s'est montré dans le domaine rhétorico-poétique aussi: le principe de l'opposite systématique des structures ouvertes et closes (métaphoriquement parlant ± linéaire, temporelle, fictive, narrative, hétérogène, longue). Malgré la stricte binarité et l'ascension structurale platoniciennes il faut tenir en évidence que du point de vue choisi les éléments troubadour de la poétique de Balassi ne peuvent naturellement pas figurer dans l'examen mais cela n'implique pas leur absence non plus.

Je tiens à remarquer que l'hypothèse de base que je me suis proposé de développer et de vérifier (cf. déjà mes articles de 1970 et de 1973 dans ma bibliographie) est due à l'étude (1964) de Rabán Gerézdi (†1968) et Tibor Klaniczay. Elle date de 1964 et a été catégoriquement rejetée par la critique.

Jóllehet még sok új eredmény várható az újabb kutatásoktól, mégis elmondható, hogy az irodalomtörténeti elemzések eredményeként egyre pontosabban körvonalazódott, egyre egyértelműbbé vált a manierizmus fogalma. A Cinquecento és Seicento művészeti vitáiratainak elemzésével, a *maniera* fogalmának pontos kritikái meghatározásával, valamint annak a folyamatnak vizsgálatával, mely során a képzőművészetben használt fogalom átkerült az irodalomba, illetve a két terület közti dialektikus kölcsönhatások felmutatásával az irodalomtörténet számára is lehetővé vált a bonyolult jelenség történeti igénnyel megfogalmazott egységesebb értelmezése. Így a manierizmus annak a nagyon széles körű, összetett jelenségnek jelölésére szolgál, mely a reneszánszsal össze nem egyeztethető világnézeti és egzisztenciális válságból született.¹

A manierizmus a klasszikus reneszánsz válságfolyamatakénti értelmezése elfogadhatónak látszik, bár létezik egy olyan módszertani megközelítés is, amely eredményeit a manierista jelenségek kialakulásának egész Európára kiterjedő vizsgálatából származtatja (a manierizmus egész Európára érvényes meghatározását megfogalmazva), illetve csak ezt követően teszi lehetővé az egyes irodalmakon belüli további rész kutatásokat, a manierizmus általános kategóriájának helyenkénti felülvizsgálatát és konkrét kimutatását.

A szóban forgó kérdések összetettsége nemcsak a manierizmus megjelenési helyének és idejének meghatározásakor jelentkezik, de annak különféle jelentkezési formáinak megállapításakor is; olyannyira, hogy a manierista jelenségek jellemző stílusformáinak elemzése kiegészült a manierizmus értelmiségi-irodalmár típusának alapvetően fontosnak tartott szociológiai és ideológiai vizsgálatával.

Ezek a vizsgálódási irányok határozzák meg a jelen tanulmány általános módszertani premisszáit is, mely során, attól a meggyőződéstől hajtva, hogy a manierizmusnak európai távlatú

¹ A manierizmus kérdéséről: A. HAUSER: *Social history of art and literature*, I—II, London, 1951; W. SYMPHER: *Four stages of Renaissance style. Transformations in art and literature, 1400—1700*, Garden City N. Y., 1955; G. R. HOCKE: *Manierismus in der Literatur, Sprach-Alchimie und esoterische Kombinationskunst*, Hamburg, 1959; R. SCRIVANO: *Il manierismo nella letteratura del Cinquecento*, Padova, 1959; E. RAIMONDI: *Per la nozione di manierismo letterario*, in *Manierismo, Barocco, Rococó: concetti e termini* (Atti del Convegno Internazionale dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 21—24 aprile, 1960), Roma, 1962. 57—79, és in: *Rinascimento inquieto*, Palermo, 1965. 265—303; F. WÜRETEBERGER: *Der Manierismus, Der europäische Stil des sechszenten Jahrhunderts*, Wien, 1962; J. BOUSQUET: *La peinture manieriste*, Neuchâtel, 1964; E. BATTISTI: *L'antirinascimento*, Milano, 1962; A. HAUSER: *Der Manierismus, Die Krise der Renaissance und der Ursprung der modernen Kunst*, München, 1964; R. SCRIVANI: *La discussione sul Manierismo*, in: *Cultura e la letteratura nel Cinquecento*, Roma, 1966. 117—297; A. CHASTEL: *La crise de la Renaissance*, Genève, 1968; KLANICZAY, T.: *A reneszánsz válsága és a manierizmus*, ItK 1970. 419—450., és in: *A múlt nagy korszakai*, Bp. 1973. 226—282., és *La crise de la Renaissance et la Maniérisme*, in: *ALitt* 1971. 269—314., valamint *La crisi del Rinascimento e il manierismo*, Roma, 1973.; M. PRAZ: *Il giardino dei sensi*, Roma, 1975.; A. QUONDAM: *La parola nel labirinto*, Bari, 1975.

értelmezését kell követni, a legújabb irodalomtörténeti viták során többé-kevésbé egyértelműen kirajzolódó, a magyar irodalomban jelentkező manierizmus kérdését kívánjuk vizsgálatunk tárgyává tenni. Természetesen most nem nyílik lehetőség arra, hogy a manierizmus jegyében született összes költői és irodalmi jelenségről általános összefoglaló képet adjunk.² Ezzel szemben a dolgozat arra vállalkozik, hogy Balassi Bálint költészetében mutassa fel azokat a formai és pszichológiai motívumokat, amelyek már semmiképp sem értelmezhetők a dinamikus szétváló jelenségek megértésére alkalmatlan reneszánsz tipológiával. Ezek a motívumok és jelenségek a reneszánsz műveltségnek arra a belső válságára vezethetők vissza, melyet a manierizmus fogalmával jelölünk.

Hasonlóképp nem áll szándékunkban Balassi egész költészetét és életművét egységesen a manierizmus címkéjével ellátni, továbbá nem szándékozunk olyan részletkutatásokba bocsátkozni, melyek során az életművet ízekre bontva egy klasszikus és egy manierista Balassi-képet rajzolnánk meg, mely vitathatatlanul téves megközelítési módja lenne a költő nagyon is összetett, de egységes belső költői világának. A dolgozat célja csupán a reneszánsz kultúra alapvető petrarcái mintáitól való igen jelentős eltéréseknek felmutatása, illetve, annak megállapítása, hogy a petrarkizmus keretein belül maradvá Balassi mennyiben tér el és mennyiben marad hű a Petrarca-kódexhez.

Balassi manierizmusa a költészetében kimutatható manierista elemek jelenlétével határozható meg. Nem kívánjuk Balassit kizárólagosan manierista költőként bemutatni, de nem fogadjhatjuk el azokat a megfogalmazásokat sem, melyek Balassi művészetét a korabarokk vagy a koramarinista költészethez kapcsolnák.³ Balassi reneszánsz költő volt és az is marad, mert költészetét mindenütt áthatja a reneszánsz világszemlélet, ugyanakkor azonban meglehetősen gyakran olyan formai és tartalmi jegyek jelennek meg költészetében, melyek semmiképp sem hozhatók összhangba ezzel a reneszánsz világképpel.

Elemzésünk nem korlátozódik csupán a manierizmus formai jegyeinek vizsgálatára, figyelmünket Balassi személyére is ki szeretnénk terjeszteni, hogy így felmutassuk azt a világnézeti változást, amelyből az egyre kevésbé derűs természeti háttérű költemények születnek, hogy kimutassuk a testiséghez vezető, nagyon kifinomult érzékiségű költészetet kísérő érzelmi, valamint az istenes verseket átható lelki válságot. Az élet és költészet egyre szorosabbá váló termékeny kapcsolatában kívánjuk felvázolni Balassi poétikáját: az ember válságában kimutatni egy egész korra jellemző válságot, a költői fejlődésben az ízlés megváltozását, azaz Balassi költészetének elemzésén keresztül kívánjuk kimutatni a magyar reneszánszon belül kialakuló manierizmust.

² Az 1970. május 7–9-i sárospataki manierizmus-ülésszak felszólalásai az ItK 1970-es évfolyamában (419–542.).

³ KARDOS T. *Premarinismo e Marinismo in Ungheria*, in: *Premarinismo e Pregongorismo* (Atti del Convegno Internazionale dell'Accademia Nazionale dei Lincei, Roma, 1971 április 19–20), Roma, 1973. 197–206; G. GÖMÖRI: *The Slavonic and East European Review*, 1968. 383–396. Az ilyen megállapítások tekintetében Bán Imre véleményét valljuk: „Itt kell megmondanunk, hogy Balassi manierizmusában vagy éppen a barokk művészi vonásait feltételező elméletben nem hiszünk. Számunkra a Balassi-stilisztika és verstechnika kiteljesedése, meggazdagodása nem elég ahhoz, hogy őt 1589-től manieristának minősítsük.” BÀN I.: *A magyar manierista irodalom*. ItK 1970. 451–465.) Éppen ezért — mint majd látni fogjuk — nem lesz szó Balassi szűkebb értelemben manierista költőként való meghatározásáról, ugyanakkor olykor szükséges kiemelni a manierizmus irányába mutató fejlődési vonalakat, amelyek valóban a manierista válságot mutatják, és amelyek a magyar későreneszánsz belső fejlődésén belül hozzá fognak járulni egy olyan költői iskola kitormálódásához, melyek már határozottan manierista irányban fejtik ki költői tevékenységüket.

1. Elterés a petrarkista szabályoktól: a szerelem és a női eszmény fogalma

A Balassi költészetében jelentkező manierizmus jegyeinek kimutatásához feltétlenül szükséges azt a Balassi egész költészetét magában foglaló fejlődési folyamatot követni, mely során az egyre mélyebb egzisztenciális és lelki válság hatására átalakulnak a költőt alapvetően meghatározó pszichológiai jegyek. Az európai petrarkizmus áramlatához tartozó Balassi költészete már az ifjúkori versektől kezdve a belső egyensúly megbomlásának jegyeit mutatja. A fejlődés során erősödnek és sűrűsödnek az egyre kevésbé derűs hangulatok és színek, míg végül már Balassi világnézetében és magatartásában is jelentős változásokat tapasztalhatunk. Ilyen változás tükröződik a szerelem és a női eszmény fogalmának, valamint természetszemléletének és Istenfogalmának átvértékelődésében.⁴

Balassi költészete már a nőalak megfogalmazásában és a szerelmi ideál tekintetében is kettős, ellentmondásos arculatú. Az uralkodó petrarkizmus nyomán haladva a nőalak eszményítése Balassinál is a külső ékesség és a kifinomult báj leírásának megszokott formáiban történik. Ilyen vonatkozásban hivatkozhatunk a 10. költemény alábbi versszakára:

„Járásban, ruhában csak ötet szemlélik,
Módjában asszonyok, lányok ötet nézik,
Formáját követik,
Beszédét, erkölcsét mindenek kedvelik”

vagy akár a 43. költeményre:

Kegyesség, kedvesség, ékesség, édesség
épen mind benne látszik,
Tekintet, nyájasság, okosság, vidámság
rajta nyilván meglátszik
Ő szépség formája, illik minden módja,
mert menybelinek tetszik.”⁵

⁴ Amikor Balassit az európai petrarkizmus képviselőjeként említjük, akkor épp olyan összetett egyéni vonásokat kívánunk felmutatni benne, mint az Giovanni Della Casa vagy Tasso esetében lehetséges, akiknek nagyon sok közös jellemvonásuk van a magyar költővel. Olyan teljesen sajátos és gazdag egyéniségekről van szó, akik egy egész kort és ízlést fejeznek ki, és ugyanakkor egyszerre ennek a kornak és ízlésnek meghaladását is jelentik. Ezeknek a kivételes egyéniségeknek válsága egyúttal a petrarkizmus válságát mutatja, az új művészi törekvések és kifejezőmódok, új művészi irányzatok kiformalódása irányában. Della Casa költészetét illetően elsősorban Walter BINNI: Giovanni Della Casa tanulmányát kell megemlítenünk a Critici e poeti dal Cinquecento al Novecento, Firenze, 1951. kötetből. — Tassóról lásd G. GETTO: La polemica sul Barocco, in: Letteratura e Critica nel tempo, Milano, 1968. 269. — A petrarkizmusról és az ezen belül jelentkező válság jellemzőiről: Luigi BALDACCI: Il petrarchismo italiano nel Cinquecento, Milano-Napoli, 1957.; illetve tanulmánya a Petrarca e il Petrarchismo (Atti del III Congresso dell'Associazione Internazionale per gli studi di lingua e letteratura italiana, Aix-en-Provence, 1959.) Bologna, 1961. c. kötetben. — Balassi petrarkizmusáról: ECKHARDT S.: Balassi Bálint irodalmi mintái, ItK 1913. 171–192., 405–450., valamint Balassi-tanulmányok, Bp. 1972. 172–252., Valentino Balassi e Petrarca, Corvina, 1921. 59–71., Barlay, Ö. Sz.: Contributi alla storia de petrarchismo ungherese, Italia ed Ungheria, dieci secoli di rapporti letterari, Bp. 1967. 135–145., BÁN, I.: Il petrarchismo di Balassi Bálint e le sue fonti veneziane e padovane, Venezia e Ungheria nel Rinascimento, Firenze, 1973. 261–274. — Balassi költészetének manierista vonásairól: KLANICZAY T.: A szerelem költője, MTA I. OK 1961. (XVIII) 165–246.; és Reneszánsz és barokk, Bp. 1961. 183–295., francia fordításban: Réalité et idéalisation dans le poésie petrarquiste de Bálint Balassi, ALitt 1966. 342–370., KOMLOVSZKI T.: A Balassi-vers jellegéhez, ItK 1968. 633–643., francia fordításban: Considérations sur la physionomie de la poésie de Balassi, ALitt 1969. 315–328., VARJAS B.: Balassi és a hárompillérű verskompozíció, ItK 1970. 479–491.

⁵ Idézeteink a legutolsó, STOLL Béla által gondozott kiadásból valók: Balassi Bálint összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése, Bp. 1974.

A női alak következetesen platonikus értelemben, mint Istenhez legközelebb álló lény, az Istenhez való közeledés eszközeként jelentkezik:

„Én bús szívem vidámsága, lelkem édes kívánsága,
Te vagy minden boldogsága, veled Isten áldomása.” (44. vers).

De Balassi költészetének további fejlődése során megbomlik az ilyen módon eszményített nőalak fogalmának belső egysége, olyannyira, hogy végül is a költő fantáziájában szerelmének tárgya egészen távoli, képzeletbeli régiókba kerül, ahol a nőalakot meghatározó formák elvesztik pontos körvonalukat, ahol a szerelem lehetetlensége egy megfoghatatlan misztikus lény feletti kontemplációvá alakul át. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé Balassi költészetének alapvetően ellentmondásos jellegét: itt a szerelmi költészen belül is megfigyelhetjük a vonzás és taszítás kettős játékát, a remény és csalódás állandó, dinamikus, fényárnyékos, chiaroscurós-színekben megvalósuló váltakozását. Azért mondjuk ezt, mert bár Balassi élete igazán nem volt szűkében a valós szerelmi érzéseknek, mégis mindvégig elbűvölte őt a szerelem titka, mindvégig a tomboló érzelmek rabja maradt. És így a nő, mint később az istenes énekek esetében Isten, érthetetlen-né, felfoghatatlanná, titokzatos lénnyé válik, egyszerre lesz közeli és elérhetetlen, egyszerre lesz öröm és kín forrása.

Igen jellegzetesek azok a formák, melyekben ez a változás Balassi költészetében megnyilvánul: a nő külső szépségének leírása átvált a nő-fogalom lényegének mitológiai jellemzésébe (a kezdetekben még szélesebb értelemben vett klasszikus mitológiai formák csak később alakulnak át egy sajátosan magyar tipológia alkalmazására), amely magába olvasztja a vallásos költészet sajátos jellemző jegeit is. Végül is a *tündér* alakjának jelentkezésével a magyar hagyomány került ki győztesen: ezen a ponton kezd átjárni Balassi költészetét a titokzatosság rejtélyes borzongása, a dolgok elérhetetlensége fantasztikus méreteket ölt, a közeli és távoli múlt emlékei a valóság és irrealitás képeivel keverednek, és kialakul az a hol megjelenő, hol eltűnő női alak, mely sem térben sem időben nem határozható meg, melynek háttere egy olyan természet, melynek kontúrai egyre kevésbé pontosak, ahol a reneszánsz térszemlélet objektivitása már csak emlékként érződik. Egy olyan női alak, amely feltehetően „a távoli hegyeken és tengereken túl”, „sziklák, havasok és égig nyúló hegycsúcsokon túl” él, ott, „ahová a madár sem repülhet”.⁶

És ha nyomatanakosan hangsúlyozzuk azt a tényt, hogy ez a változás elsősorban Cristoforo Castelletti *Amarilli*-jének⁷ fordításán keresztül jelentkezik, ha meggondoljuk, hogy „érthető,

⁶ IPOLYI A.: Magyar mythológia, Pest, 1854., Bp. 1929. I—II. A tündér alakjáról I. 127—187.; ennek néhány részletét megtalálhatjuk Az ősi magyar hitvilág, Bp. 1971. DIÓSZEGI V. által gondozott kötetben (164—172.). A szó etimológiájáról: OTROKOCSEI F. F.: Origines Hungariae, 1963. A *tündér* szó szemantikai forrásairól és jelentéséről: PAIS D.: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből, Bp. 1975. 213—249.

⁷ Castelletti pásztordrámájának Balassi költészetében való szerepéről: WALDAPFEL J.: Balassi, Credulus és az olasz irodalom, ItK 1937. 142—154., 260—272. és Irodalmi tanulmányok, Bp. 1957. 101—134., olasz fordításban: Le fonti italiane della poesia di Balassi, in: Annuario della R. Accademia d'Ungheria in Roma, 1937. II. 177—210., francia fordításban: La poésie de Bálint Balassi et la littérature contemporaine italienne, in: A travers siècles et frontières, Bp. 1968. 119—153., ECKHARDT S.: Balassi Bálint szép magyar komédiája, MTA I. OK XIV., 257—265., és Balassi Bálint Szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei, szerk.: MIŠIANIK—ECKHARDT—KLANICZAY, Bp. 1959. 35—48., és Balassi-tanulmányok, 376—387., CSANDA S.: A XVI. századi magyar és szlovák költészet új értékei a Fanchali Jób-kódexben, Valóság és illúzió, Bratislava, 1962. 93—141., és Balassi Bálint költészete és a közép-európai szláv reneszánsz stílus, Bratislava, 1973. 295—340., BÁN I.: Il dramma pastorale italiano e la „Bella Commedia Ungherese” di Bálint Balassi, in: Italia e Ungheria, 147—156., DI FRANCESCO, A.: La fusione della versione dell' „Amarilli” di Cristoforo Castelletti nella formazione lirica di Bálint Balassi, ALitt 1974. XVI. 25—42., Bálint Balassi e l' „Amarilli” di Cristoforo Castelletti, in: Rapporti veneto-ungheresi all'epoca del Rinascimento, Bp. 175. 389—404.

hogy ez a közeli és távoli múlt emlékeit, a természetes és a szokatlan elemeit összemosó allegorikus, kifinomult pásztorköltészet a manierizmus egyik legkedveltebb formája lett”,⁸ akkor a Balassi költészetében jelentkező manierista elemek kialakulását már nagyobb biztonsággal köthetjük egy olyan meghatározott időszakhoz, amelyben a különböző tényezők találkozása egy új költői korszak kiformalódásához vezet. Az egyre élesebb hangsúlyt öltő formai elemek egyensúlyának felbomlásában jelentkező lelki válság és az új irodalmi műfajjal való találkozás, amelyben az alkotói fantázia a valóság és az illúzió játékában érvényesül, Balassi költészetében határozott szakítást idéz elő a korábbi klasszikus életérzéshez képest, és egy új érzelmi és lelki tipológia kialakulásához vezet, amelyben már a fantasztikus lesz a központi meghatározó elem.

Ennek ellenére Balassi költészetének fejlődési íve távolról sem egyenletes, noha mindvégig jellemző lesz rá a kontraszt, amely itt a nőalak értelmezésében is kimutatható. Olyan ellentét ez, melyben a homályos chiaroscuro mögött fények és árnyak váltakoznak, ahol kibékíthetetlen az égi és földi világ, a vágy és akarat, az illúzió és valóság ellentéte. A női alak megfogalmazásában is az ember belső elégikusi elvágyódása tükröződik. Balassinak ez a manierista kétértelműsége már az érett költészetére jellemző. Nagyon kifinomult és szinte alig érezhető ez a motívum, mert az emberi lélek legbensőbb rejtékén húzódik meg, és mint ilyen tükröződik csupán a műalkotásban. Balassi manierista ellentmondásossága megkettőzi a női alakot; egyfelől mitikus, fantasztikus, éteri lényvé varázsolja; másfelől a materiális testiség szintjére redukálja, ugyanúgy mint ahogy természetszemléletében is kettéválik a részletek megrajzolásának különös gondossága azoktól a kozmikus távlatoktól, amelyekben belül megszűnik a tér valós érzete, eltűnik az áthatolhatatlan nagyságtól megremült ember, vagy ahogy vallásosságában elkülönül egymástól az egyre kínzóbb büntudat a megfoghatatlan isten szomorú kontemplációjától.

A női alak megfogalmazásának megkettőződése egészen példaszerű, mert Balassi a felmagasztalt női alak istenítése mellett egy nagyon is egyértelmű, kifinomult érzékiség példáit szolgáltatja. Balassi nemcsak az istenített nemes hölgy, a „*donna gentile*” költője, de a kurtizáné is:

„Friss szép fejér póka,
Édes szűrő móka,
Porcogós Annóka,
Szerelemnek oka,
Mit haragszol?
Hogy nem játszol
Velem, kivel egy fraj szól?
Ládd-é, vig kiki táncol?” (89. vers).

Itt a felszínen meghűződő játékos hangulat elsősorban a rímek és a kicsinyítő képzők halmozásában nyilvánul meg. A Hammuskához írt rövid költeményhez hasonló vidám gondtalanság fejezhető fel a *Bécsi Zsuzsannához* írt énekben is:

„Kezet fogván egymással azontúl,
Házban lépénk mindnyájan utcárúl,
S mint az méhek székfü szép virágrúl,
Mézet szedénk egymás ajkárúl;
Minden bánatunktúl
Ott mi esénk távul,
Hogy szerelmet nyerheténk egymástúl.
Többet szólnom dolgunkról nem szükség,
Elég hogy megvolt minden édesség,
Ölelgetés, csók, tánc, gyönyörűség,
Ékes beszéd, tréfálás, nevetség,
Ki ugyan nem elég
Bús szívemnek, mert ég,
De versemben itt legyen immár vég.” (65. vers)

⁸ HAUSER, A.: i. m. II. 36.

Ebben az esetben valóban elmondhatjuk, hogy Balassi szerelemfelfogásának másik végéténél járunk, ahol a Júliáért való gyötrelmes epekedés eltűnik és átadja helyét a nyilvánvaló érzéki testiségnek; itt az érzéki örömek egyértelműen győzedelmeskednek a még megmaradt lelki motívumokon is. A költeményben megnyilvánuló könnyedség és természetesség nagyon valószínűvé teszi, hogy Balassi igazi lelki tartalmai itt fejeződnek ki, legalábbis a költő természetes, ösztönös megnyilatkozásai ezekben a pikáns képekben a költői személyiség legfeltűnőbb jellemvonásait látszanak megrajzolni. De ha ez a feltevésünk hibásnak is bizonyulna, akkor is megmarad az a meggyőződésünk, hogy Balassi életének és költészetének sorsa kétségtelenül az ellentmondásosság jegyében fogantatott, és ennek az ellentmondásosságnak egyik megnyilvánulási módja csupán ez a könnyedség. És amikor ezt állítjuk, akkor egy olyan teljes és alapvető kettősségre gondolunk, amelyben az ellentmondás jelenti magát az életet, olyannyira, hogy a korábbi meggyőződések állandó újraértékelésének, egy „concordia discors”-nak lehetünk tanúi, ez tükrözi Balassi igazi személyiségét. Így a költői életmű figyelmes végigkísérése után megkísérelhetjük a költő igazi arcának helyenkénti felmutatását, hogy ennek segítségével különbséget tudjunk tenni az őszinte és valóságos alkat, valamint a felvett mesterként költői magatartás között. Így, végeredményben az igazi Balassi mindenütt jelen van, legalábbis mindenütt fel lehet mutatni az ellentétektől meghatározott személyiség igazi, de „a manierista látásmódra jellemző kétértelműség abszolút értelmében” váltakozó különböző oldalait.⁹

2. *Eltérés a petrarkista szabályoktól: természetszemlélet* (Balassi természetszemlélete)

„Miként a szerelem, úgy a természet esetében is kifejlődött az igény a komplikált, a morbid, a rafinált iránt. Az az idillikus, az embert barátian körülölelő táj, mely oly vonzóvá teszi a Quattrocento umbriai és toszkániai képeit, átalakul félelmetes, titkokat, veszélyeket rejtegető természetté.”¹⁰

Balassi esetében is hasonlóképp tapasztalhatjuk, hogy a kezdetben idilli leírásból a tájleírás olyan változata alakul ki, amely ugyan még nem azonosítható teljesen a Tassónál jelentkező áthatolhatatlan, félelmetes rengeteggel, de mindenképp a tér újfajta, kozmikus értelmezése felé mutat.

Az idilli nyugalomnak tökéletes kifejeződése a 16. költemény:

„Kimentem egy csergő patakra
Találék oly hívesre, tisztára,
Mint fényes kristálra;

Partja búves sok gyöngyvirágokkal,
Ékes sok jószágú violákkal,
Két rózsabokorral,

Mellette egy kiterjedt ciprusfa,
Kinek szép zöld bojtos ágaiba
Fülemüle szóla”

bár a vers atmoszférájában már érződik valamiféle tudattalan zavart nyugtalanság is. Ez a manierizmusra annyira jellemző belső nyugtalanság majd Balassi jellegzetes lelki magatartásának kialakulásához vezet, amely sajátos módon hamarosan kivetődik a költemények szintjére is. És valóban, a 11. költeményben Balassi belső nyugtalansága chiaroscuro-s színeket ölt:

⁹ HAUSER, A.: i. m. I. 430.

¹⁰ KLANICZAY T.: i. m. 428.

„Már csak éjjel hadna énnekem nyugodnom,
Ha nappal miatta nyughatatlankodom,
De lám éjjel-nappal érte csak kinlódóm,
Gyakran költ álmomból róla való nagy gondom.”

Ez a költemény tulajdonképp magában hordozza a 16. vers előbb idézett motívumait is. Ám itt az álom motívumának bevezetésén keresztül egyúttal tanú lehetünk a valóságos élet és az irrealitás, a képzelet világa közt ingadozó kép kirajzolódásának, amelyen keresztül a költő a hamisítatlan reneszánsz természetszemlélet keretein belül megmaradva is egy olyan fantasztikus világot teremt, amelyben fejrémlik mindaz, ami a hétköznapi valóságban lehetetlen lenne. Ismételtén szeretnénk hangsúlyozni, hogy az atmoszféra, a térérzékelés, a természeti környezet pontos megválasztása egyértelműen a Balassi reneszánsz költészetének sajátja, csak hogy itt, mint költészetében általában, ezeket a motívumokat átjárja a nyugtalanság, a bizonytalanság kéte-lye, és így végeredményben a leírt valóság egyaránt elveszti objektivitását és kiegyensúlyozot-tan derús jellegét.

Ez a nyugtalanság és válság határozza meg tehát Balassi természetszemléletének fejlődését a természet szívhez szóló, mélyen átértett képeinek kiformalódása irányában, és hasonlóképp azoknak az emberi érzéseknek kialakulásához, melyeket a környező világ befolyásol. Elmond-hatjuk, hogy Balassi természetszemléletét egy olyan határtalan, kozmikus tér iránti vonzódás határozza meg, melynek fő meghatározó eleme a magányosság, az emberi elszigeteltség. A ter-mészet világa feletti szemlélődés olyan erős szorongásérzetbe torkollik, amely az embert az uni-verzális szomorúság érzésével tölti el. Ez a lelkiállapot jut kifejeződésre az alábbi rövid, de igen plasztikus képekben:

„Ha olyan ő mint sík mező az jó kikeletnek
áldott idejében” (13. vers)

„Mint sík mezőn csak egy szál fa egyedül úgy élek,
Szerelem tüzes lángjátul szüvemben én égek” (25. vers).

„Mely szépek tavasszal sík mezők virággal,
boldogsággal jókedvem
Azom módon rakva” (34. vers)

amelyekben ismét kimutathatjuk a kontraszt Balassira annyira jellegzetes jelenlétét. Az előbb idézett részekben kétszeres a „sík mezők”-re való hivatkozás, mindkétszer a költő szívével való összehasonlításban, egyszer pozitív, egyszer negatív töltést kapva. Épp ezért lesz kétértelmű a vershangulat, amelyen belül a természet nem objektív mivoltában szerepel, hanem az emberi lélek tükröződéseként, egy olyan léleké, amely a legmélyebb válságok szorításában még a való-ban naturalisztikus képeket is birtokába veszi. A természetet a hanyatló Cinquecento képviselő-jeként megjelenő válságoktól felkavart ember szemszögéből látjuk, és a természeti képek, mint a „sík mező” is, az ember és táj között létesülő szorosabb kölcsönviszonyban egyre szubjektívebb jelentést kapnak.

Balassi fiataalkori költészetében több helyen is felfedezhetjük ezt az idilli és a meghatározat-lan kozmikus természet közti ellentmondást, másfelől pedig érzhető az a fejlődési tendencia, amely során a költő az ember és természet viszonyát egyre bensőségebbé, érzelmesebbé teszi. A természet- és tájábrázolásnak ez a két rétege nem különül el egymástól, összefonódásukból új költői eredmények születnek, de ezekben sem szűnik meg a Balassi költészete fejlődését megha-tározó két alaptendencia. Így születnek meg azok a tökéletes megformálási képek, amelyekben a természet új, mindent betöltő lelkesültségű érzésekkel töltődik meg:

„Neked virágoznak bokrok, szép violák,
Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak,
Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.
....

Újul még az föld is mindenütt tetőled,
Tisztul homályából az ég is teveled,
Minden teremtettt állat megindul tebenned." (27. vers)

A költő itt a táj minden oldalára kiterjedő leírás segítségével fejezi ki a világmindenség végtelen nagyságának érzetét. Az összkép azonban már nem a részletek aprólékos idilli színeit kapja, a költő figyelme a totalitás, a világmindenség titkaira irányul. Ebben nyilvánul meg Balassi naturalizmusának mesterkéeltségtől, irodalmi hatásoktól mentes, teljesen autentikus jellege. Sőt elmondhatjuk, hogy a manierára visszavezethető mesterkéeltség Balassi természetábrázoló költeményeiben igen kismértékű (ilyen a már idézett 16. költemény), ezzel szemben már a fiatalkori versekben is megtalálhatjuk a nagy dimenziókat öltő, univerzális természetszemlélet jelentkezését.

Magától értetődik, hogy a természet ilyen értelmezése még nagyon messze esik a manierizmus fő vonalától, mégis igazoltnak érezzük, hogy a hangsúlyt erre a visszafogott melankólikus hangulatra helyezzük, amely a határtalan magányos partok széles horizontja feletti extatikus kontemplációban nyilvánul meg:

Mezők illatoznak jószagú rózsákkal,
sokszínű violákkal,
Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngenek
sokféle madárszókkal.

.....
Mind meny, föld és vizek, ládd-é úgy tetszenek
mintha megújulnának?" (28. vers)

— elsősorban annál az oknál fogva, hogy végső kicsengésében, Balassi természetérzése a költői fejlődés során a világmindenségben való végleges feloldódásba torkollik. Ilyen a 64. költemény óriási lélegzetű képe:

„Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
csillagok palotája,
Szép zölddel béborult, virágokkal újult
jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő gallyákat viselő
nagy tenger morotvája!"

ahol a költő teljesen átadja magát az extatikus kontemplációnak. Am amikor egy olyan költeményt elemzünk, amelynek keletkezése közvetlenül Castelletti *Amarilli*-jére vezethető vissza, akkor az összkép bonyolultabbá válik, mert jelentkezik a pásztordráma meghatározó összetevője is. Ebben az irodalmi műfajban a természeti elem van túlsúlyban, az ember és természet közötti kapcsolat állandó és a lehető legszorosabb, az ember feloldódása a tájban tökéletesen megvalósul. Így érthető, hogy a pásztorköltéssel való megismerkedés által Balassi költészetének tájszemlélete gazdagabb lesz érzelmekben és árnyalatokban, kevésbé marad lineáris, rafináltabbá válik. A pásztordráma formai elemei ugyan nem helyettesítik, nem nyomják el a korábban már kialakult költői formákat, de feltétlenül gazdagítják azokat, segítenek a már meglévő költői törekvések kibontakozásában. A korábbi költői eszköztár és az új műfaj együttes megjelenésének bizonyítéka az a két Júlia-ciklusba tartozó költemény, a 64. és a 60., amelyek Castelletti pásztordramájának egy-egy részletét dolgozzák fel. A korábban idézett részlet mellé most a 60. költemény egy jellemző részét hozzuk fel például:

„Megdicsőült színben, hogy gerjedt szívemben
vidám Júlia tűnék,
Egy sűrű erdőben és úton mentemben
felszóval így éneklék,
Kérdezkedésemre verseim fejébe
Ekhótul ily választ vék."

Itt már azt tapasztalhatjuk, hogy Balassi a természetértelmezés egy új, irreális, fantasztikus elemeket tartalmazó, kevésbé derűs és sokkal árnyaltabb módját sajátította el. A megjelenő nőalak, a sűrű erdő, a visszhang válasza alkotják a vers titokzatos légkörét a varázslat határához érkezve, kevés hiányzik ahhoz, hogy joggal gondolhassunk Tasso elvarázsoltkertjeire és mágikus erejű sűrű erdőségeire. Hasonlóképp érdemes figyelni arra, hogy az előbb idézett versszak megfelelőjét hiába keresnénk a Comédia megfelelő részében, mert csak a ciklusba felvett költeménybe lett beleszőve annak bizonyosságául, hogy a pásztorköltészet elemeit olyannyira elsajátította Balassi, hogy a műfaj jellemző jegyeinek felhasználásával önálló költészet megteremtésére volt képes.

Ezek után vizsgáljuk meg közelebbről a komédia természeti elemeit. A korábban már megálapított jelenségek mellett most a Balassi- és Castelletti-féle pásztordráma találkozásának egyik másik vonatkozását szeretnénk hangsúlyozni. Láthattuk, hogy már Balassi fiatalkori verseiben is megtalálható egy olyan belső érzelmi feszültség, az a törekvés, hogy a környező természet leírásában oldja fel saját felkavaró érzéseit, és az ember és természet együttes szemléletét adja. Ez a tendencia az Amarilli-átköltésben találja meg legtökéletesebb megvalósulását, ott, ahol az ember és természet között már nincsenek kijelölhető határok, ott, ahol természet és ember együttélése állandóvá válik. Sőt emellett még egy másik jelenség tanúi is lehetünk; annak, hogy az olasz pásztordráma kiszámított, egyértelmű természetábrázolása Balassi fantáziájában új elemekkel gazdagodik. Azokról a sokkal erősebb kontrasztív színelemek felhasználásáról van szó, amelyek révén a magyar komédia a költő lelkiállapotát tükröző fényárnyékos tónusok alkalmazásával sokkal erősebben ölt melankólikus hatást, mint az eredeti olasz változat. Ilyen tekintetben vizsgáljuk meg a következő részeket:¹¹

Ei val sì nel cantar; che mentre move
La lingua à dolci, et amorose note
L'aere addolcendo, e lusingando i venti
Taccion gli altri pastor tinti d'invidia
Frenan gli augelli il volo;

Et Echo alterna à prova i vaghi accenti.
Che l'Amadriadi sì terrian felici
Le Orcadi, e le Napee
Sol ch'ei ver lor volgesse un grato sguardo
E tu da te lo scacci, e tu lo sprezzi.

E che con l'alte strida i boschi destò.

Il Semicapro Pan, la cacciatrice
Dea centò volte de le labbra tolsero,
Quell'incerate canne, e questa il corno
Intenti ad ascoltar le mie querele:
E per compassion gli antri, e le valli
Piansero meco, et iteraro a gara
Tutte le voci mie.

Quest'herbe, e queste piante
Non han potuto più tener celate
L'interne fiamme mie.

Hiszem tudod, minemű bölc, hogy
csak éneket is külömb külembféle
szép nótákra mond, az erdők is
ugyan zöngenek, az madarak repösnek
bele, sőt még az szép vadak is

örülnek örömekben, de még Ekhó is
noha tündérasszon, megfelel néha
verseire, mikor valamiről szól neki,
s ezt nem szereted ám te!

(II., 2)

Azulta magad nagy bizonságom, hogy
mind csak az utánad való keserves
kiáltásim zengettek az vad erdők
között.

Az a szép Diana, az vadásznak istenasszo-
nya, gyakran elhatta mulatságát,
s figyelmetessen hallgatta az én
verseimnek siralmát, sőt még az erdők,
hegyek, völgyek, berkek, kövek is
hallván az én keserves énekimet,
mellettem keservesen megzengettek.

(III., 1.)

Az amint látom, még az füvek s virágok
is kikiáltják az én nagy szerelmemet.

(III., 3.)

¹¹ Az Amarilli részletei a L'Amarilli, Pastorale di Christoforo Castelletti... in Venezia, M. D. LXXXVII. kiadásból valók.

„... Vengonmi
In memoria quest'alberi, ch'udirono
Pur'hor di me la mia homicida ridere
E'l piè ritraggo, e quindi scendo subito:
Et a voi corro, a voi, che testimonio
Potrete far de la mia morte asprissima
Non solo a tei, che n'é cagion, maagli huomini
Che nasceranno dopo mille secoli.

Ó ti magas fák, kik szokszor hallottátok az
én keserves sírásimot, kiken az én gyilkosom
Júlia csak mosolgott, ti legyetek mostan is
az én testamentumosim, s ti tegyetek bizon-
ságot mind ő előtt, s mind más előtt az én
szörnyű halálomról.

(IV., 4.)

Itt Balassi természeti érzésének csúcspontján vagyunk, mert ugyan el kell ismernünk, hogy nagyon erős az Amarilli hasonló természetábrázolásának hatása, Balassi azonban szabadon kezeli az olasz pásztordráma ilyen jellegű elemeit, és ezeknek új értelmezést ad. A magyar költő az olasz költői műalkotás átdolgozása során egy egészen sajátosan új érdeklődéssel fordul a természet felé és fedezi fel azt.

Ebben a természet iránti érdeklődésben két egymástól eltérő magatartást is megfigyelhetünk, amelyre a derűs, illetve a melankolikus természeti képekben jutnak kifejeződésre, de mindkettőre alapvetően a szubjektív természetábrázolás a jellemző. A II. felvonásból kiragadott részlet egy már az irreálitással érintkező ábrándképet tükröz, amelynek meghatározó jellegű naturalizmus mellett Balassi már az új izlést juttatja érvényre, amelyben elsősorban az egyes részletek gondos megrajzolása, a különös iránti vonzalom, a figuratív elemek mesterként feldíszített könnyeddé tétele és egy olyan színpadias illúzióvilág végetekig vitt fokozása érvényesül, amelyben a realitás és irreálitás kettősségét a fantasztikus elemek eluralkodása haladja meg, és megjelenik a *tündér* alakja. Az erdő visszhangjai, a madarak játszi röpködése egy olyan mesterként, nagyon választékos kifinomult világot tükröz, és ennek következtében olyan irreális légkört teremt, amelyben a formáknak nincs többé meghatározott jellege. Mindezt összegzi magában a *tündér* állandóan tovatűnő alakja, amely az egész képet a fantasztikum területére viszi.

Ezek a meghatározó jegyek kimutathatók Balassi másik jellemző költői magatartásában is, melyre a határozottan melankolikus hangulat jellemző (az idézett versrészletnek második részében). A természet itt is mint az emberi érzések hordozója jelenik meg: a természeti környezet interpretálja az emberi érzéseket. Azaz, minden olyan elem megtalálható, mely az olasz eredeti sajátja, de ugyanakkor a gazdagodás Balassi esetében egyértelmű.

Ez a gazdagodás és kibővülés elsősorban a költői stíluselemeknél mérhető le; míg az olasz költői szöveg megmarad a kiszámított nyelvi letisztultság határán belül, melyben egyértelműen érződnek a klasszikus pásztordramák jellegzetes mitológiai szóképei, addig a Szép magyar komédiában jól megfigyelhető Balassi költészetének legkedvesebb forma- és színelemeinek átültetési szándéka. Ilyen tekintetben különös figyelmet érdemelnek a III. felvonás első jelenetének kiragadott részei, ahol először a *L'atte strida* (hangos kiáltások) lesznek *keserves kiáltásim*-má, illetve az *i boschi* válik *vad erdők*ké, majd a *gli antri e le valli* bővül ki az *erdők, hegyek, völgyek, berkek, kövek* szóhalmozássá. Hasonlóképp érdemes figyelni a költőnk érzelmi világa kulcsszavának, a jelzőként használt *keserves* vissza-visszatérő alkalmazására. Összefoglalva az eredeti, saját szóhasználat és a pásztordráma nyelvi közhelyeinek és szóképeinek összefonódását tapasztalhatjuk, és ennek eredményeként egy olyan egyre erősebben érvényesülő melankolikus kontempláció születik, amelynek szándéka, hogy a költő érzései átjárják az egész világmindenséget, csakhogy ez a világegyetem már nem az objektív valóság, hanem egy teljesen egyéni, szubjektív, nyugtalanítóan fantasztikus univerzum.

Természetesen a komédiában nem egy olyan rész található, ahol a természetábrázolás idillikus, de immár manierista jellegű idillről van szó, a pásztordráma megszokott közhelyéről, egy olyan mesterséges elemről, mely minden kétséget kizáróan nagyon közel áll Balassi természetfelfogásához. Balassi szövegében veszi át az olasz költemény ilyen jellegű részeit, ám nem ezekben juttatja kifejezésre saját érzéseit. Másutt található Balassi költői fejlődésének kimutathatóan manierista irányultsága, ott ahol határozottan átírja a saját költészetéhez legközelebb-

nek vélt részeket: azaz érdeklődése elsősorban nem a derűs, idillikus leírások, hanem a fényárnyék játékában tükröződő nem objektív, a lélek mélyéig hatoló, felkavaró hatású természet felé irányul. Minél erősebbé válik Balassiban a pásztorköltészet hatása, annál inkább tapasztalhatjuk ennek az élménynek meghaladását, és az új, a pásztorköltői hagyományban ismeretlen költői megoldások kifinomultságát. A Balassi érett költészetét képviselő Célia-versekben ennek a természetábrázolásban jelentkező új költői ízlésnek további fejlődését tapasztalhatjuk.¹² Az idilli először átalakul egy kozmikus távlatú képpé, majd az árnyalt, fantasztikus látásmódon keresztül Balassi eljut a természetábrázolás olyan változatához, amelyben a központi helyen a festői elemek kifinomultsága és színelemek fokozottabb érvényesülése áll. A kozmikus látásmód egyre halványabb, ennél kissé erősebb, de hasonlóképp nem központi szerepű a meghatározatlan természet-érzés, amit itt tapasztalunk, az már az érzések ellenállhatatlan kitörése és érvényesülése a részletek gondos és keresetten választékos rajzában. A leírásokban nem érvényesül semmiféle történetiség, eltűnik a háttér, minden részlet csak önmagát képviseli: az idilli képeket és a színpadias jeleneteket felváltja a részletek aprólékos, stilizált, érzelmektől telített rajza: Erre példa a 79. költemény alábbi részlete:

„Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek
harmaton hogy nap felkél,
Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad
reggel, hogy elmúlt éfél,
Újul zöld bokor is, de nekem akkor is
gondom csak merő veszél!”

Itt Balassi költészete súlyosabbá, gondolativá válik az új egyéni hang kialakításának következtében. Sőt bizonyos mértékben egy bizonyos fokú kimért és nyugodt eltávolodást is tapasztalhatunk a leírt képtől. De nincs távolság a részletek leírásában, sőt ez egyre bensőségebb lesz, itt a költői metaforák hatása igen erősen érvényesül. Olyannyira, hogy a korábbi átfogó színpadias kép széttöredezik, vázlatossá válik, a költő a hajnal leírásánál is fokozott mértékben érvényesíti a tompább és homályosabb tónusokat. Ez már nem igazi természetfestés, mert a költő időnként elszakad a konkrét természeti világtól, hogy szimbólumokat teremtsen. A természeti kép töredékessé, szimbolikussá válik, nem létezik többé konkrét tér, a kép elveszti háttérét. Mindezt megtaláljuk a 81. költemény alábbi részeiben:

„Mint az kevély páva verőfényen hogyha
kiterjeszti sátorát,
Mint égen szivárván sok színben horgadván
jelent esőre órát,
Célia oly frissen, új forma sok színben
megyen táncban szaporát.

Mint nap szép homállyal fejr felhőn által
verőfényét terjeszti
Oly gyenge világgal vékony fátyol által
haja szénét ereszti
Célia befedvén s mellyén tündökölvén
drága gyémántkereszti.

¹² A Célia-versekkel és általában Balassi manierizmusának kérdésével kapcsolatban emlékeztetni szeretnénk KLANICZAY megállapítására: „Balassi a Célia-ciklusban már a késő-renaisszánsz manierizmusának a határát súrolja, megjelennek lírájában a dekadencia, a mesterkélttség vonásai. Ezt tudnunk kell ahhoz, hogy a bennük levő mélyebb tartalmak és a mögöttük meghúzó költői magatartást helyesen meghatározhassuk.” (A szerelem költője, 231.).

Támadtakor napnak, mint holdnak csillagnak
 hogy enyészik világa,
 Úgy menyek-szüzeknek, mint az szép füveknek
 vesz szépsége virága,
 Mihent közikben kél Celia, az kinél
 égneik nincs szebb csillaga."

Érdemes megfigyelni a ritmikusan egymáshoz kapcsolt hasonlatok (Mint... Mint... Mint...) egymásra következését. A természet többé nem jelent emberi környezetet, mint az idillekben, megszűnik a költő cselekvéseinek és érzéseinek kozmikus tere lenni, hasonlóképp eltűnik a pásztordráma meghatározatlan, bizonytalan háttér: a természet jelzésére immár csak néhány jellemző külső jegy, impresszionisztikus elem szolgál. Nem az egész természet kerül a költeménybe, hanem annak csupán néhány jellemző megnyilvánulása, azok, amelyek legjobban tükrözik azt a vizuális hatást, amely megragadta a költő tekintetét. Így egyrészt a nő-alak dualisztikus jelentkezését, másfelől egy új nézőpont kialakulását tapasztalhatjuk, amelynek halvány sfumatos színei hatják át a képet és a titokzatosság légkörét teremtik meg. Az utolsó versszak ilyen szempontból különösen jellemző, itt a beköszöntő hajnal bizonytalan képei meghatározhatatlan kétértelműségükben vetítődnek a női alak és a természet szorosan kiszámított együttesére, amelyben a női szépség a természettől, a természet pedig a női szépségtől nyer új értelmet.

Balassi ekkor már különösen kedveli a homályos tónusokat, sőt szándékosan keresi és erőlteti a nő és természet kölcsönviszonyában jelentkező szépség megjelenítését, amely mindvégig háttérben marad és csak időnként, impresszionisztikus jelleggel fedi fel magát. Hasonlóképp érződik Balassinak az a törekvése, hogy egy új természetet teremtsen, nem véletlenül időzik el minduntalan a nap felkelésének, az első fénysugaraknak megjelenésénél. Nem a hajnal leírása az új, hanem a fényhatások nyelvi megjelenítésének gondossága: azoknak a feszültséggel terhes pillanatoknak ábrázolása, amikor a fény diadalmaskodik a sötétségen. Ilyen szentimentális tónus mutatható ki a 85. költeményben:

„Mint tavasz harmatja reggel ha áztatja
 szépen jól nem nyílt rózsát,
 Mert gyenge harmattúl tisztul s ugyan újul,
 kiterjeszti pirosát,
 Celia szintén oly, hogyha szeméből foly
 könyve, mossa orcáját.

Mint szép liliomszál, ha félben metszve áll,
 fejét földhez bocsátja,
 Úgy Celia feje vagyon lefigesztve,
 mert vagyon nagy bánatja,
 Drágálatos könyve hull mint gyöngy görögve
 vagy mint tavasz harmatja."

csakhogy itt a költő figyelme a tavaszi harmatra irányul, amely könnyeiben áztatva újjávarázsolja a természetet. Azaz, Balassi elsősorban a természet újjászületésének pillanatait kedveli: a reggeli fény születését, a virágok nyílását, a harmat bájosságát.

Ezen a ponton a költészet vizsgálata, az új költői irány, az új költői elem felmutatása elvezet Balassi belső pszichológiai világának elemzéséhez, annak az újfajta belső szorongás kimutatásához, amelynek már nem lesz elégséges az elmerengő szemlélődés, hanem egy új világszemlélet kialakításának vágyát jelenti, törekvést egy új és tökéletesebb lelki, érzelmi, emberi és vallási világkép kialakítására. Balassi a női arckép megrajzolásának elemeit egy új szemmel nézett, megújult, teljesen egyéni, bensőségesen átértett természetből veszi. Az élet viszonytságai elől a költő egy csodás, elvont világba akar visszahúzódní, amelyben megszűnik a természet és ember

fájdalmat okozó ellentmondásossága. Ezen az úton jut el Balassi egy irreális természethez, ahhoz hasonlóan, ahogy eljutott a fantasztikus értelemben ábrázolt nő alakjához, és ahogy el fog jutni egy nagyon távoli és érthetetlen Isten fogalmának megfogalmazásához.

3. Pszichológiai manierizmus: vallásos költészet

Jogos az a megállapítás, hogy „Balassi vallásos énekeit viszont nem Isten dicséretének szándéka hívta életre, hanem az ember, a személyes lírikus gondjainak, mondanivalójának a megvallása”.¹³ Mert valóban, Balassi költészete a vallásos téma területén is lírai életrajzként jelentkezik: ott, ahol Balassi az ember jelenik meg Isten színe előtt, költészetét igazi líraiság hatja át, és éppúgy megszűnik Isten objektív lényének ábrázolása, mint a misztikus kontempláció jelenléte.¹⁴

Balassi személyes-költői kiindulópontja itt is a petrarkizmus. És a többi petrarkista költőhöz hasonlóan Balassi is a szerelem és a kontempláció két pólusa között bontakoztatja ki saját lírai költészetét. Ez a két szélső pólus azonban egymásba is olvadhat, mert a női alak iránt érzett szerelem átsapathat az Istenhez fordulásba, vagy fordítva a női alak szépsége feletti kontempláció válhat az Istenhez való felemelkedés eszközüvé. A két pólus szinte mindig szorosan kapcsolódik egymáshoz, ennél fogva meglehetősen nehéz a Balassi költészetében jelentkező vallásos és szerelmes versek különválasztása, hisz mindkettőt azonos élmény táplálja, mindkettő esetében ugyanaz Balassi költői, emberi magatartása. Mégis, ha most Balassi vallásos költészetének önálló tárgyalásába kezdünk, azért tehetjük meg ezt, mert egyrészt meggyőződésünk szerint Balassi minden sokoldalúsága mellett is egyértelműen vallásos arculatot mutat, másrészt pedig, mert ezt a tárgyalást Balassi költészetének általános keretén belül végezzük.

A szerelmi és a vallásos költészet tehát egyaránt ugyanabból a petrarkista példából bontakozik ki. Ami a szerelmi költészetét illeti, már láthattuk, hogy a petrarkizmus keretén belül miként érlelődik az egyre erősebb belső költői fejlődés, és hogy az olasz pásztorköltői művészettel való találkozás hatására miként haladja meg azt, hogy olyan új költői utakra térjen, amelyek egyértelműen a reneszánsz válságának kifejeződései. Most feladatunk az, hogy megvizsgáljuk azt a kérdést, hogy milyen eredményekkel jár, milyen irányba mutat a vallásos költészet fejlődése, ám az már most is világosnak tűnik, hogy itt is — mint Balassi egész költészetében — a belső személyes válság irányában haladunk. A belső szellemi nyugtalanság, az érzésvilágban megnyilvánuló elégikus jellegű elbizonytalanodás, az életút során a világ és önmaga közt felismert diszszonancia léte, mindez fokozottan visszatükröződik Balassi Istenhez fűződő viszonyában is. Ezáltal a költő válsága teljes lesz, felöleli az összes emberi és költői vonatkozást: szerelem, természet, Isten egyaránt nagyon messzi, megközelíthetetlen és elérhetetlen lényekké válnak Balassi számára. Isten épp oly mértékben válik felfoghatatlanná, mint amennyire ezt a személyes léte sors kudarcában jelentkező válságot hírül adta a világgal és a szeretett nővel való kapcsolatteremtés kudarcában. A költő lelki magánya egyre hangsúlyosabbá válik, egyre mélyebbre ássa magát saját emberi válságának, Istentől való távolságának áthidalhatatlan szakadékaiba.

A vallásos tárgyú költemények vizsgálata mindenekelőtt a Balassi által kifejezésre juttatott vallásosság minőségének kérdését veti fel. Már a fiatalkori versektől kezdve megtalálhatjuk a

¹³ KLANICZAY T.: i. m. 186.

¹⁴ Balassi istenes énekeivel foglalkozó irodalomból elsősorban a következő műveket követjük: ECKHARDT S.: Balassi Bálint, Bp. 1941., A füves kertecske, ItK 1954. 373—385., és Balassi-tanulmányok, 351—376., BÓTA L.: Balassi istenes verseinek kronológiájához, ItK 1954. 420—429., KLANICZAY T.: A szerelem költője,; Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához, MTA I. OK 1957. (XI.) 265—338., NEMESKÜRTY I.: Bornemisza Péter, az ember és az író, Bp. 1959., A magyar széppróza születése, Bp. 1963., SZIGETI J.: A fiatal Balassi Bálint, in: A mű és kora, Bukarest, 1970. 192—273.

költő Istennel való kapcsolatának jellegzetes passzivitást sugalló jegyeit. Még ott is, ahol úgy látszik, hogy Balassi egy autentikus kapcsolatot megteremtésére, azaz egy igazi szellemi és lelki egyesülésre törekszik Istennel, azt tapasztalhatjuk, hogy tulajdonképpen nem képes a felsőbb lénnel való közvetlen párbeszédre, és ebből egy olyan jellegű ellentét alakul ki, amelyben egyre feloldhatatlanabbá válik a tökéletesség és fogyatékoság ellentéte. Balassi átérzi Istenhez fűződő kapcsolatának alapvető problémáját és kérdésszerűségét, verseiben kifejezi ennek súlyát és teljes drámaiságát, de ekkor még nem lép túl ezen, még nem foglalkozik Isten fogalmának értelmezésével, jöllehet már elszenvédi ennek a hiánynak minden következményét. De még nem harcol, megpróbálja elviselni a gyötrelmeket.

Ennek a passzivitásnak meghatározó eleme a bűn és az ehhez kapcsolódó büntudat fogalma. Ez a motívum lesz Balassi vallásosságának kiindulópontja, Istennel való szembekerülésének legfontosabb összetevője. Balassi egész költészetét átfogja a bűn szorongató és vibráló motívuma, a bűné, amely felkavarja a költő lelki életét és a végső kétségbeesés határáig sodorja a költőt. Ha elolvassuk a 6. költemény alábbi versszakát:

„Anyámnak méhében bűnben fogantattam,
Kiből noha téled kimosogatattam,
De gyarlón maradtam
És annak utánna visszatántorodtam”

akkor megérthetjük azt a teljes passzivitás-érzetet, amelyet a költő a bűnnel szemben érez. Sőt ezt olyannyira leküzdhetetlennek véli az emberi életben, hogy képtelen lesz hinni az ember teljes bűntől való megtisztulásában is.¹⁵ De túl ezen, az említett versszakban kirajzolódik a bűntől bűnig vezető út is. A versszak minden egyes sora ennek az útnak egy-egy szakaszát jelenti: a bűnben való fogantatást (*Bűnben fogantattam*), majd a megváltás pillanatát (*kimosogatattam*), ugyanakkor azonban az ember esendő voltát (*gyarlón maradtam*), és végül a bűntől való megtántorodás mozzanatát (*utánna visszatántorodtam*).¹⁶

Ez a versszak nagyon jellemző Balassi büntudattal kapcsolatos egész vallásos viselkedésére. Azokra az ellentmondásos mozzanatokra, egyértelműen inkoherens szellemi magatartásra gondolunk, amelyeket már alkalmunk volt kimutatni a szerelmi költészet chiaroscurós színeiben, és amelyek a vallásos tematikán belül állandóan váltogatják az Istentől való teljes elhagyatottság és az isteni kegyelembe vetett erős remény mozzanatait. A második költemény alábbi versszakára gondolunk:

„Ne tántorodjunk mi el soha uram téled
Ne kételkedhessünk is többé már felőled,
Nyughassék meg mi lelkünk igaz hittel benned,
Vallhassunk mindenkben urunknak csak téged.” —

amely annak a lelki állapotnak vágyát és reményét hivatott kifejezni, amelyhez a költő el szeretne jutni, de ahová sohasem sikerül elérkeznie. Sőt a felszín feltűnően biztos hangja mögött ott húzódik meg Balassi legbelsőbb világának valósága. Nem véletlen, hogy az isteni reménységben

¹⁵ Az eredendő bűn motívumát megtalálhatjuk az utolsó versek közé tartozó 97. költeményben is, annak bizonyosságául, hogy Balassi ezt az elemet a vallásos hithez való hűségen túl is nagyon erősen érezte, egészen olyan fókig, hogy ennek egyéni vonatkozását is adja:

„Engem mert vétkével anyám éltetett el
méhében hogy hordozott...”

Hasonlóképp fontos az a tény, hogy a bűn problémájától Balassi egészen a halálig képtelen volt megszabadulni. Az ember és Isten, a tökéletesség és a gyarlóság közti ellentét így sohasem kap feloldást.

¹⁶ A vers mindegyik versszakában megtalálható a *bűn* szó használata, így a 4, 9, 10, 13, 17, 19, 21, 33, 35, 37, és 38. sorokban.

való bizonytalanság a „*tántorodni*” igenévben ölt kifejezést, hasonlóképp lesz Balassi állandó kétségekkel terhes lelki világának kifejeződése a „*kétkedni*” és az állandóan visszatérő „*nyughatatlan*” motívuma. Azokra a költő lelki világában érvényesülő egymást kiegészítő ellentétes mozzanatokra gondolunk, amelyeket a remény és reménytelenség kettősségével jelölhetünk (amit az eddigiekben alkalmunk volt megvizsgálni a szerelmi költeményekben és a pásztordramában). Ugyanezt az ellentétet tapasztalhatjuk a fiatalkori istenes versekben, ahol a már idézett 6. versben az egész szöveget kitölti a bűntudat érzése, erre pedig a 7. vers hasonló érzésvilága következik, amelyben a költő saját bűntől való megtisztulásának lehetetlenségét emeli ki:

„Ne adj felettébb az kísértetre, csak míg eltűrhetem,
Mert nyilván látod gyarló voltomat, én édes Istenem,
Ha elhadsz engem, ó hová legyek? kétségben kell esnem.”

Ezen a ponton kell megemlíteni, hogy a magáramaradottság érzetére szinte azonnal ráépül egy optimista réteg, a Balassiban feszülő belső ellentét másik, pozitív oldala, ezen a belső kettősségen alapuló dialektikus gondolkodásmódjának pozitív fázisa. Ennek a jelenségnek igazolására szolgál a 14. költemény első szakasza:

„Ó szent Isten, kit kedvedben mint kegyes kebledben
egyszer már bevettél,
Annak szíve bátor, kedve vig, mert nincs félelme,
rakva igaz hittel,
Ördög, ellenség, sok bű, szegénység,
nem árthat, mert teljes reménységgel.”

Ám úgy véljük, hogy ez a szinte könnyed biztonságérzet, amely nemcsak ebben a versszakban, de az egész költeményben is érvényesül, sokkal inkább egy szándékosan felvett magatartás következménye, mintsem egy valóban átélt lelkiállapot, hisz Balassi életének és küzdelmeinek világa ennek gyökeres ellentéte volt.¹⁷

Természetesen a bűn fogalmának megfogalmazásában, az ember bűnös voltának felismerésében és az isteni kegyelemben való reménykedésben, mindebben elsősorban Bornemisza Péter tanításainak hatását kell meglátnunk. Sőt Eckhardt Sándor Bornemissza tanításait elemezve joggal mutat rá, hogy „A pönitencia pedig három részből áll, ezek: a bűnnek megutálása, a hitnek biztatása és a jó cselekedet, vagyis a megjavulás. Az első rész, az a töredelmesség, azaz a bűnön való törődéses keserűség... A másik része a pönitenciának a hit... Végül harmadik része a pönitenciának 'az új kegyes igaz és józan élet' s noha akaratunk ellenére sokszor elejt a test, a sátán és e világ, de mindannyiszor igyekezzünk újra meg újra szent életet követni.”¹⁸

Ezen a ponton feltétlenül fontos nagy figyelmet szentelni arra a tényre, hogy Bornemisza tanítása mennyire alapvető Balassi fejlődése szempontjából, mert ez alakítja ki a költő lelkének mély érzékenységét a bűn, a démon, az isteni tökéletességgel szemben álló emberi bűnösség motívumai iránt. De nemcsak ez a hatás jelentős, hanem főleg az a tény, hogy Bornemisza tanítása és Balassi lelki, érzelmi magatartása a reformáció és ellenreformáció szorítása között örlődő lélek széles és igen nagy hatású válságában találkoznak. Tulajdonképpen azt kell megfigyelnünk

¹⁷ A vers hetedik versszakában megállapítja:

„Ha vétetni mér, mindjárt megtér, s ha az bűn hozzá fér,
nem esik kétségben...”

ahol a „nem esik kétségben” sor egyértelmű ellentétben áll a 7. költemény; „*kétségben kell esnem*” gondolatával. Ezt az ellentétet csak látszólag oldja fel az, hogy mindkét esetben Balassinak az isteni közbelépésre van szüksége. Ám éppen áll az igazi ellentét: hiányzik Balassi emberi egyesülése Istennel.

¹⁸ ECKHARDT S.: Balassi Bálint. 25–26.

— anélkül, hogy az ok-okozati összefüggés folyamatát kívánnánk felvázolni —, hogy Balassi vallásossága a dialektikus kölcsönviszony következtében miként szívja magába a Cinquecentót mélyen átjáró vallási krízist, hogy Balassi emberi viselkedése és költői magatartása mennyiben járul hozzá a válság további elmélyüléséhez, új arculatának kialakulásához.

Ilyen értelemben eléggé valószínűnek látszik, hogy a vallásos versek esetében is egy diakrónikus fejlődési vonal rajzolódhasson ki, amelynek végső költői eredményei egyrészt a maguk módján meghatározzák Balassi vallásosságának pontos képét, másrészt újdonságuknál fogva jól jellemzik azt a történeti réteget, melyet a reneszánsz válságának nevezünk. Ugyanezt a diakrónikus fejlődési tendenciát lehet felmutatni az egyes témák és motívumok, és így a szóban forgó bűn motívuma esetében is. Így jutunk el az 1585—88 között írt költeményekhez, melyekben az általunk vizsgált téma a legkülönbözőbb emberi vágyak égető tüzeiben egy nem kevésbé fontos, új kifejezést nyer Balassi költői fejlődésének általános keretében. Szinte önkéntelenül a 35. vers plasztikus, expresszív képektől mozgalmas strófája jut eszünkbe:

„Az én búsult lelkem én nyavalyás testemben
Tétova bujdosik mint madár nagy szélvészben,
Tőled oly igen fél, reád nézni sem mér,
Akar esni kétségben.”

Ezzel a költeménnyel a bűn motívumának új típusú értelmezése kezdődik. Bizonyos értelemben azt lehetne mondani, hogy maga a bűn fogalma ölt új arculatot. Balassi lelki életének ebben az új fejezetében a bűn lényege bonyolultabbá válik. Legalábbis a fiataalkori versekben jelentkező bűntudat átalakul, amely átalakulás az Istennel való kapcsolat formáinak bonyolultabb kifejeződésében jelentkezik, amely viszony immár magába foglalja magát az életet, és ezáltal alapvetően egzisztenciális elemmé válik. Talán már ekkor kialakul a költő lelkében — ha még elfojtott, visszafogott formában is — saját életének elviselhetetlenségének tudata, amelyre nem ad megoldást az Istenhez fordulás, avagy a halálba menekülés sem, mely ennek következménye lesz. Ezen a ponton Balassi belső vallásosságának ellentmondásosságát (az Istenbe vetett reménység és a magáramaradottság elkeseredett érzésének váltakozását felváltja a két elem — saját szomorú létsorsára való rádőbbenés és ennek kivetítődése az Istenhez való menekülésben) elkülönülése és egymás fölé rendelése.

Ekkor lesz a lét nem-lét, a tökéletesség tagadása; bűn. Maga a szerelem-érzés is elveszti kezdeti neoplatonikus Istenhez való felemelkedés jellegét, bűnössé válik, és a nőalak az elkárhozás eszköze lesz, Bornemisza tanításának értelmében démonná változik. A démoni-szerelem kettősség egyre erősebben határozza meg Balassi bűn értelmezését, az élet értelmének tagadásává válik. Visszatérve az előbb idézett versrészletre megérthetjük az ellentmondás igazi értelmét, a test és lélek közti ellentmondást (búsult lelkem — nyavalyás testem), amely szétrombolja Balassi korábbi életfelfogását. A testbe zárt lélek szomorú és bánatos, mert egy nyomorult test rabja, „tétova bujdosik mint madár nagy szélvészben”. Itt plasztikus képet kapunk a költő lelki világáról: a test és lélek feloldhatatlan ellentéte eljuttatja a költőt az élet viharokénti megjelenítéséhez, amelyben az ember a képben jelentkező madár módjára minden menedék reménye nélkül próbál menekülni.

Nagyon érdekes megfigyelni továbbá, hogy itt jelentkezik először a *bujdosó*-motívum, mely e következő élet és költői korszak jellemző jegye lesz, és ezen az úton eljutunk a *bujdosó* motívum új, vallásos értelmű megfogalmazásához. Csak most rajzolódik ki igazán teljes bonyolultságában Balassi igazi emberi és költői alakja, most látszik csak világosan, hogy költészetének különböző elemei milyen módon kapcsolódnak egymáshoz, hogy az egyes költemények akkor is tartalmazzák ennek a költészetnek összes jellemzőjét, ha a konkrét esetben csak az egyik elem lesz hangsúlyos. Tulajdonképpen csak most döbbenünk rá arra, hogy Balassi a *bujdosó* motívumát vallási értelemben egy olyan lelki, vallásos válság kifejezésére használja, amely egész lényét felkavarja.

Olyan erős a költői kifejezésre való kényszer, annyira egybeesnek emberi érzései és elkeseredésének költői kifejeződése, annyira mély szakadékokat jelent a magány, hogy a költő versét a legelkeseredettebb és legvigasztalanabb képpel zárja:

„Éneklem ezeket nagy keseredett szűvel,
Várván Úr kegyelmét fejemre szent lelkével,
Tétova bujdosván, bűnömön bánkódván,
Tusakodván ördöggel.” (35. vers)

Érdemes megfigyelní az utolsó két sort. Balassi itt is kifejezésre juttatja zavart belső lelki világának, elviselhetetlen életének három összetevőjét: a *bujdosót*, a bűnt és a démont. Hasonlóképp érdemes közelebbről megvizsgálni ennek költői-nyelvi megnyilvánulását három jelleghzetes ige-névben (*bujdosván, bánkódván, tusakodván*), amelyek a lélek belső konfliktusait hordozzák, ugyanígy a jelzői értelmű „*tétova*” és a két főnév; a *bűn* és az *ördög* állandóan visszatérő használata világítja meg, hogy mennyire állandó a belső ellentét Balassiban. Olyan konfliktus ez, amelynek nincs megoldása, mert a *bűn* és az *ördög* mindenütt jelen van. Így születik meg a költő belső mikrokozmoszában a *bujdosó* motívuma, amely ezt követően kivetődik a külső makrokozmoszra, az életre is, ekkor kezd meg a költő keresni lelke számára a szabadulást a testi bűnösségtől, majd ezt követően maga a költő lesz a *bujdosó*, ennek egyetemes szenvedését érzi tükröződni saját reménytelen életének kiútjait, egy olyan oltalmat keresve, mely által elménékülhet a világból, ahol szenved, hisz képtelen megtalálni az ősi, természetes harmóniát.

Balassinak saját fájdalmas, hányattatásokkal teli életútján keresztül kellett eljutnia az egyetemes diszharmónia pesszimista érzéséig, és ennek elemei jelennek meg a vallásos költeményekben, így a 36. és a 37. versekben:

„Látod engem sok háború mint elburított,
Veszedelem mindenfelől körül befogott,
Nagy hatalma csak tereád immár szorított.
Emberi segítségtől, mindentől megfosztott.”
(36. vers)

„En reám most mert nagy sokan feltámadtak,
Olyanok, kik veled semmit nem gondolnak,
Sürgetik lelkemet, mert szörnyű halálomra járnak,
En pedig segítségül csak téged egyedül várlak,
Im majdan elfogyatnak,
Ha elhadsz és torkokban vetsz azoknak.” (37. vers)

Eltekintve most a költőt ért bánatmak konkrét vizsgálatától, elég csak arra emlékezni, hogy ezekben az években Balassi élete valóban reménytelenné válik. Különösen érdemes arra a tényre felfigyelní, hogy mennyire egyszerre jelentkeznek valóságos sorsának és lelki életének gyötrelmei, épp annak a felfogásnak következményeként, hogy az élet maga jelenti az elkárhozást, az elkárhozás lehetőségét. Azaz, ezen a ponton is találkozik a kezdetekben még a példákából átvett negatív életfelfogás és az átélt élet tapasztalata, amely beigazolta a korábban elsajátított világ-szemlélet jogosságát. Úgy véljük, nem alaptalan ezen a helyen eltűnődni a költő pszichológiai kételyei felett, mert ezek értetik meg velünk azt a magatartást, amellyel a változó idők jeleként a késő Cinquecento elit-intellektuelleje, s így Balassi is, saját személyes vallási válságát létkérdéssé változtatta.

A reneszánsz válságával felbomlott az ember és világ közti eredeti összhang, a világ megszűnt az emberi élet természetes környezete lenni. A harmónia felborul, az arányosság ingadozik, a díszítmények és a szépség hamis bálványokká válnak, az ember nem képes kellően megválaszolni azokat az egyre égetőbb kérdéseket, amelyek felborították és megváltoztatták a reneszánsz álmokat és érzelmeket. A reneszánsz álma túlságosan is merésznek bizonyult; az újonnan felme-

rült problémák, a politikai, vallási, társadalmi, ideológiai kérdések sokasodása megérteti a késő Cinquecento emberével, hogy végérvényesen elveszett mindaz, az összes álom és ideál, amely eddig az élet fő alkotóelemét képezte. Így a késő-cinquecento értelmisége, amellet, hogy tudatában van annak, hogy mindez egy általános válság kifejeződése, egyúttal átéli saját személyes válságát is. Nem közelít többé az alkotás és teremtés vágyával a világhoz, megelégszik a szemlélődéssel, és a kontempláció önmagában le is zárul. Így a korszak nagy válsága az egyes személyek tudati válságában jelentkezik, és a legkülönbözőbb személyes tragédiák épp abból születnek, hogy az emberek rádöbbennek az álmok és ideálok végleges megsemmisülésére.

Az 1585—88 között írt versekben alakul át Balassi szellemi-lelki krízise létválsággá, és ez a személyes sorsra utaló elemek megjelenését idézi elő. Ezek az alapvető életelemekek egyre homályosabb színekkel töltik meg Balassi költészetét, egyre erősebben hangsúlyozva a költő lelkében végbemenő átalakulási folyamatot:

„Segéll meg engemet én édes Istenem!
Reméltelenségemben ne hagyj elsillyednem,
Im minden elhagyott, nincsen hová lennem,
Nem tudok mit tennem.

Sok nyavola miatt apadott hitemet
Most többíts meg bennem, segélvén engemet,
Kit ez világ utál, csúfolván engemet,
Veszett életemet.

Mint galamb, ki Noé bárkájából repült,
Nagy vízőzön miatt meg bárkára került,
Szájában ágot hozván tetejére ült,
Ki zöld ággal újult” (39. vers)

Ezekben a versszakokban sűrítetten jut kifejeződésre Balassi lelki állapota; elkeseredése, hivatkozása az átélt élményekre, a menekülés és az oltalom vágya.

De ahhoz, hogy teljesen megértsük a 39. költeményt, előbb feltétlenül meg kell vizsgálnunk a közvetlenül előtte született 38. éneket. Igaz, ez nem jellegzetes istenes vers, de mind tartalma, mind jellegzetes hangulata révén teljes joggal kapcsolható ehhez a témakörhöz, különösen az alábbi két versszak:

„Mint halálra vált kór nem tűr orvosságot,
Mert halál sürgeti, nem kedvel semmi jót,
Én sem hallgathatok vigasztaló szép szót.

Vigasztalás, jó társ nem adhat vig kedvet,
Bús fejem egyedül csak bujdosni szeret,
Mert pokolnak tetszik ez világi élet.”

Ezekben a részletekben Balassi szinte önkéntelenül is kifejezésre juttatja elszenvedett gyötrelmeit: a számára elviselhetetlen életből egy emberi erővel fel nem oldható szorongásérzet születik. Itt Balassi ösztönösen kifejezi az egyén és a világ személyes jellegű és egész korra érvényes szembenállását és ellentmondásosságát. Azaz megjelennek a manierista irracionalitás elemei, melyek főként a magánosság érzetében jutnak kifejeződésre. Az ember, s így Balassi is, nem keresi többé gyötrelmeinek feloldását az őt körülvevő világban, hanem egy olyan menedék illúziójával kecsegteti önmagát, amely már átlépi az emberi realitás határait.

Sőt ezen a ponton lehetségesnek látszik Balassi lelki fejlődése egyes állomásainak pontos meghatározása is, mert a különböző fázisok tükröződnek a versekben megnyilvánuló ember és világ közti összhang felborulásának kifejeződésében, a természet pokollá, börtönné való átvértékelésében, az Istenhez fordulás során egyre szorongatóbb ellentétként jelentkező isteni tökéletes-

ség és emberi gyarlóság közti kontrasztban, a bűnnek mint a tökéletességet lehetetlenné tevő tényezőnek felfogásában, a platonai megváltó szerelem hitének szétfoszlásában és a szerelemnek bűnként való értelmezésében, mely során a test a lélek, a világ pedig az ember börtönévé válik. Mindezért mondhatja Balassi: „csak bujdosni szeret, Mert pokolnak tetszik ez világi élet”.

Ilyen megfontolások után valóban megalapozottnak tűnik a késő-cinquecento kora embere magányosság érzetének, és ennek a magányos, rejtelmes, kontemplatív magatartásnak fokozottabb kihangsúlyozása, amely a világi dolgok kihívó elutasításába torkollik, mert az ember nem volt képes hinni az emberi megoldás lehetőségében.

De az is biztos, hogy Balassi esetében ez a folyamat nem zajlott le minden ellenállás nélkül. Csakhogy az ő ellenállási kísérlete egészen sajátos, mert Balassi nem harcolt, hanem egy csodás menekülés illúziójába menekült, melyről maga is tudta, hogy nem lesz könnyű elérni. Azaz, lemondva a reális emberi megoldás lehetőségéről Istenhez, majd később hasonló módon a halálhoz fordul.

Ezzel a kisebb kitéréssel, úgy véljük, még jobban megvilágosodik a 39. költemény, amely a teljes tehetetlenség nyílt bevallásából (első versszak), a világi élet mint a bűnök forrásakénti megjelenítéséből (*sok nyavola miatt apadott hitemet*) és saját elkárkozásának megfogalmazásába (*kit ez világ utál, csúfolván engemet, veszett életmet,*) fordul (2. versszak), míg végül az Istenbe vetett bizalom mint az utolsó menedék jelenik meg (*Mint galamb nagy vízözön miatt meg bárkára került*).

Az istenes versek további elemzése során jutunk el a 95. költeményhez, a XLII. zsoltár szabad átdolgozásához. Feltétlenül figyelembe kell vennünk, hogy a zsoltárfordítások során általában olyan elemek épülnek a szövegbe, amelyek a fordító lelki világának és konkrét élethelyzetének tükröződései. Sőt épp ezekben fejeződik ki az elviselhetetlen élet és az Istenhez való menekülés közti örök ellentmondás. De azt is megállapíthatjuk, hogy ettől a pillanattól kezdve ennek a kölcsönös viszonynak kifejeződése is átalakul: Balassi a bűntudat megfogalmazásától eljut a bűnös élet fogalmában megnyilvánuló egzisztenciális krízis egyre mélyebb és tágabb leírásához, amely során a bűn fogalma elveszti korábbi kizárólagos morális jellegét, hogy magában az életben oldódjon fel teljesen, áthatva, megrontva azt.

Ezzel egyidejűleg átalakul az ellentétpár másik eleme, az Istenhez való menekülés maga is. Igaz, Balassi már fiatalkori verseiben is kifejezte a remény és reménytelenség váltakozását, de mint megbizonyosodhatunk róla, épp ez az Istenbe vetett remény értelmezése fog megváltozni. Mert ebben a belső lelki váltakozásban az Istenben való bizakodás mindvégig szilárd és biztos volt, ez az Istenbe vetett reménység még elsősorban a világi, főleg materiális javak forrásaként jelentkezik. Most viszont Balassi nemcsak ennek az őszinte bizalomnak meggyengülését fejezi ki. Immár amikor megpróbál Istenhez folyamodni nem saját sorsa megjavulásának, saját létkérdései megoldásának vágyát fejezi ki, hanem egy olyan belső elfásultságot, amely már előlegezi a végső Istenhez való menekülést, amikor Isten valóban az utolsó menedéket jelenti:

„Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istenem?
Mert mérgemben akkor nem tudok mit tennem,
Hogy azzal terjesztik keservemet bennem,
Kész volnék holt lennem.”

Mint azt az idézett versszak is mutatja, időközben az Isten fogalma további átalakuláson ment keresztül. Jobban mondva, ezektől az évektől kezdve Balassiban egyre jobban megszilárdul a halál motívuma, mint az élet gyötrelmeinek végső feloldója. Lényegében véve úgy tűnik, hogy Balassi gondolatmenetének fejlődése úgy rajzolható meg, hogy a kezdeti *aktív* Isten fogalom átalakul egy *passzív* Isten-értelmezéssé. Másképp fogalmazva: az Istenbe vetett remény átalakul az utolsó menedék érzetévé, és ez egyre inkább kifejeződik az Istenbe vetett remény mind nyilvánvalóbbá váló szétfoszlásával, a halálvágy egy mélyebb és higgadtabb jelentkezésével.

De hasonlóképp kell felfigyelnünk arra is, hogy ez a belső lelki elmélyülési folyamat mindig megmarad a vallás hagyományos hivatalos formái között: Balassi Istenét is a mindenhatóság, a messziség és a jóság jellemzi. A költő olyan stíluseszközöket használ, amelyek az egyház hivatalos szókincséhez tartoznak, ám ez a tény, amely már önmagában is igazolhatná Balassi hitének ortodox voltát, feltétlenül hozzájárul ahhoz, hogy az isteni lény tökéletességével összemérve önmagát kifejezze a nagy szakadást, és képes legyen megrajzolni azt a gondolati és érzelmi hullámmozgást, mely a remény és reménytelenség, a bizalom és elkeseredettség végletei között határozza meg Balassi gondolatvilágát.

Ugyanebbe a témakörbe tartozik Balassi Szentháromsághoz írt három himnusza is, elsősorban a stíluselemek jellege miatt. Tartalmukat illetően ezek a versek az „alkalmi versek” csoportjába tartoznak. Az első himnusz valóban *Ad Deum Patrem pro levamine malorum* íródott, a második *Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute*, a harmadik *Ad Spiritum Sanctum, pro felici coniugio*. Vizsgálódásunk szempontjából a legérdekesebbnek az első himnusz látszik, itt a költő saját gyötrelmeitől hajtva fordul az Atya-Istenhez:

„Vesztett fejemnek mert oly állapotja,
Mint hajónak, kit elvert tenger habja,
Nincs senki vezére s kormánytartója,
Az sok víz közt csak az te kezéd ója.

Reméltelen mindeneknél életem,
Látván veszttem, örül sok ellenségem,
Csóválván fejeket csúfolnak engem,
Barátim is mind idegenek tőlem.

Gondod nincs rám, mert minden azt tudja;
Hogy eddig is éltem, kiki csudálja,

Balassi itt is plasztikusan ábrázolja saját helyzetét annak a hajónak képében, „kit elvert tenger habja”, mert a költő gondolatainak sincs „senki vezére s kormánytartója”. Az elveszésnek ez az érzete teszi érthetővé a következő versszakot, ahol az élet reménytelenné lesz a „sok ellenségem” és a „mind ennyi sok háborúmban” viszontagságai között, és ami a legjellemzőbb a költő lelki állapotára, hogy képtelen helyzetéből megtalálni a kiutat. Ezen a ponton lesz jellegzetes Balassi Istennel szembeni viselkedése. Mert már korábban saját elkeserítő élettapasztalatai hatására eljutott az élet pesszimista szemléletéig, amelyre a bűn fogalmának sajátos megfogalmazása volt a legnagyobb hatással, és amelynek eredményeképpen semmi más segítséget nem remélve menekül végső oltalomért Istenhez. Most ez a remény is szertefoszlik, mert egyre kevésbé jelent reális megoldást, egyre kevésbé bízik az isteni feloldozásban, szinte elhagyja magát és passzívan, felszínes érzésekben kifejezve („érzi lelkem”) várja már csak utolsó lehetőségként az isteni közbeavatkozás csodáját. De a költő hamarosan nagy elkeseredésében és őszinteséggel bevallja önmagának, hogy nem látja ennek semmi lehetőségét. Ezt fejezi ki a 67. költemény 6. versszaka:

„De mind ennyi sok háborúmban is
Érzi lelkem, hogy reménség kívül is,
Csudaképpen még kimentesz végre is,
Noha nem látom most egy csepp módját is”

ahol érdemes, az eddig már kiemelt motívumokon túl megfigyelnünk az utolsó sort, mely jellegzetes kontrasztot képez az előző versszak zárósorával:

„Lehetetlen, hogy senki szabadítson” (20. sor)
„Noha nem látom most egy csepp módját is” (24. sor).

Lényegében véve az 1585–88 között írt versekkel lezárul az újabb lelki kitárulkozási kísérlet: a költő meglehetősen erőltetetten kifejezi ugyan Istenbe vetett hitét, de egyúttal kifejezi Isten reménytelen messziségét és a lelkét egyre jobban uralmába vevő kételyt és elégedetlenségét is. Innen származik a teljes lemondás, és az Istenhez fordulás fájdalmas lemondássá, magáramaradottsággá való átalakulása. Ez az új lelkiállapot rajzolódik ki az 1589-ben írt költeményekben, amikor is Balassi válsága egyre akutabbá válik, kialakul létfelfogásának új központi eleme, a konkrétan is átélt „*bujdosó*” motívum. Ezekben a versekben a magáramaradottság és a lemondás fejezi ki legjobban a költő belső lelki világát:

„Nincs már hova lennem, kegyelmes Istenem,
Mert körülvett engem szörnyű veszedelem
Segedmem, légy mellettem, he nagyj megszégyenednem!

Vagy ha azt akarod, hogy tőrjem ostorod,
Csak rút szégyentül ódd fejemet, ha bántod,
Halálomat inkább elhozd, hogynem rútíts orcámat.” (91. vers)

Immár a halál gondolata látszik az egyedüli meghatározó komponensnek, az lesz minden ellentét végső állomása. Ebben jut kifejezésre a „világ harmóniájának” teljes kudarca. Balassi belső kényszere ez, hogy küzdjön a világi élet és saját lelkének belső zavarai és megpróbáltatásai ellen, és ekkor Isten már nem jelent többé biztos menedéket, és a versekben egyre erősebb lesz az Istennel szembeni ellentét. Ennek következtében a halál jelenti az egyedüli kiutat a szörnyű fenyegetettség érzetéből.

Azáltal, hogy az 1589. esztendő Balassi lelki és költői fejlődésének új korszakát jelzi, nem csodálkozhatunk azon, hogy ettől az időponttól kezdve az istenes énekekben is hangulatváltás történik; megváltozik a költői kifejezés módja, ami az új lélektani magatartás kifejeződése: az élet és halál már nem jelentik többé egymás gyökeres ellentétét, az élet egyre inkább elviselhetetlen, míg a halál egyre kevésbé tűnik rettenetesnek, sőt éppenséggel egyre inkább a halál látszik a legbiztosabb és legnyugalmasabb menedéknek. Így 1589-től kezdve a halálért való könyörgés az élet szörnyűségei leírásának kísérő jelenségévé válik:

„Ne hagyj az sötétben s ne rejts előlem
szerelmes orcád fényét,
Veszнем szinte ne hagyj kísértet miatt
s tarts meg adtad életemet,
Sok ellenségitől, kik vettek már körül
egyedül ártatlan fejemet;
Engem már barátim, szüleim, rokonim
elhattanak mint veszett embert.” (90. vers)

Természetesen azonban a költőben mindig megmarad a remény, a menekülés utolsó reménysugára. Utolsó reménye Istenben van, könyörgése Istenhez szól. De az ember egyre jobban tudatában lesz saját lankadásának, az üdvözülésbe vetett reménység hasztalanságának; úgy érzi, hogy nincs többé ereje Istenhez felemelkedni (ez valóban nem is adatott meg számára), ugyanakkor azt is érzi, hogy Isten könyörtelen, nem hajlik le a bűnös emberhez. Ezért lép a költő gondolataiban az általános üdvözülés helyébe egyre gyakrabban a halálvágy, a halál mint Isten teremtménye, félelmetességének megnyilvánulása, de ugyanakkor egy bizonyos formájú segítség és oltalom egyik eszköze is.

És az is igaz, hogy Balassi költészetét és létfelfogását meghatározó ellentmondásosság eredőjeként a teljes reményvesztettség szorongató percei után képes ismét az Istenbe vetett bizalom képeit, mint a biztos segítség eklatáns kifejeződéseit felmutatni költészetében. Ilyen képet kapunk a 96. költeményben, a CXLVIII. zoltár átdolgozásában is. A zoltárok szabad átírása Balassi érett költő korszakában teljesen új, sajátos jelentéstartalommal gazdagodik. A zoltár

magasba szárnyaló, szívhez szóló énekké lesz, amely átjárja az emberi lélek és környező világ minden titkos zugát. Ezekben a költeményekben Balassi hangja személytelenné válik, hogy ezáltal egy nagy egyetemes nézőpontból át tudja fogni az egész teremtetést. Ebben lehet megtalálni azt az átmenetet, azt a kölcsönkapcsolatot a mikro- és makrokozmosz között, melyben Balassi egyre mélyebb válsága kitárulkozik, hogy az egész környező világ megértésévé váljon, és ezen belül fejezze ki saját végső békesség iránti vágyakozását. Ezekben a kései istenes énekekben is érvényesül a természetre való állandó hivatkozás: ebben nyilvánul meg Balassi reneszánsz jellege, csakhogy a horizont kitarul és a tér meghatározhatatlanná válik a kozmikus világmindenség megértésének és az abban való feloldódás vágyában. Természetesen a kozmikus természetfelfogás már érvényesült az eredeti zsoltárszövegben is, de Balassi költészetére jellemző módon most gazdagabb lesz, indulattal, erővel, az autentikus költészet varázsával telik meg:

„Tenger mély örvényi, menydörgés, s villámás,
Kőseő, hó, szélvész, háború, csattogás,
Hegyek, völgyek s nyárban fejeződő sok havas,

Szép halmok, zöld ággal ékesült kis dombok,
Fák, kik külemb-külemb szép gyümölcsöt hoztok,
S füvek, kik gyönyörű szaggal illatoztok,

Sok színben tündöklő ékes szép virágok,
Erdőkben, cserékben vadak kik lakoztok,
Örökre az Úrnak nevét kiáltátok!”

Úgy véljük, jogos felfigyelni erre a kozmikus kitárulkozásra, az élő világegyetem kozmikus és meghatározatlan szemléletének jelentkezésére. Itt egyúttal lehetőség nyílik, hogy rámutassunk Balassi vallásos ihletének egyik központi jellemzőjére, arra, hogy Balassi daloskönyvében a szerelmi motívum és az istenes versek egyaránt az általános költői fejlődés menetét követik. Mind a *Julia ciklusban*, mind a *Szép magyar comoedia* esetében megfigyelhetjük a korábban már elsajátított költői formák fokozatos átalakítását és átértékelését: így a lelki és érzelmi feszültségek hatására a szerelem elveszti eredeti természetes emberi vonatkozásait és a szeretett nő iránti vágyakozás homályos, határozatlan, keserűséggel teli érzéseiben oldódik fel. A nőalak is elveszti a korábbi leírásban érvényesülő meghatározott körvonalait, és átalakul egy megfoghatatlan, rejtelmes, a vágyakban megjelenő nő-alakká. Ezek jelentik a költő belső lelki átalakulásának alapját, az élet reáliskörülményei és sürgető szükségai ezen aponton arra kényszerítik az embert, hogy egy új pszichológiai magatartás irányában húzódjon vissza. Balassi költői és emberi magatartása kérdésessé válik: a biztonságérzetet felváltja a nyugtalanság és az ellentmondásosság, míg az Isten és a szeretett nő iránt kifejezett érzelm felőrlik az illúziók és szorongások egymást váltakoztató pillanataiban, míg végül teljesen átalakulnak a nyugalom és béke olyan jellegű keresésébe, mely már a halálvágy jelentkezését készíti elő.¹⁹

Ezek az érett istenes versek, amelyeknek fő ihletforrását a zsoltárok jelentik, tartalmazznak valamit a szerelmes versekre jellemző *udvarlás-meghódítás mozzanatból*; ahogy a korábbi költemények ostromolták a szeretett hölgyet, úgy kéri most Balassi Istent. Ezek a költemények a béke- és nyugalom-vágy győtrődéseinek kozmikus kifejeződései, egy az univerzumot fürkésző panteisztikus isten-keresés formájában megnyilvánuló könyörgés a megsemmisülésért.

¹⁹ A Balassinál megtalálható *Isten-nő* kettősséggel kapcsolatban szükséges emlékeztetnünk KLANICZAY észrevételére: „Isten is épp olyan elérhetetlen, mint az imádott hölgy, s ha úgy érzi, hogy Isten elfordult tőle, amiatt éppúgy panaszlik, mint kedvese kegyetlenségén, s mindkettőhöz megértésért, bocsánatért könyörög. Ez a hasonló alaphelyzet nemcsak az érvelés hasonló menetét, hanem gyakran szinte azonos fogalmazást, a szerelmi énekek frazeológiaiájának az istenesekbe való átvitelét eredményezi.” (*A szerelem költője*, 188.).

Balassinak ez a természet iránti kozmikus kitárulkozása tartalmazza a *bujdosó* elemét is, amely költői, érzelmi motivumból itt egzisztenciális, lelki tényezővé válik. Az élet belső feszültségei uralják ismét költészetét, és az ebből születő érzelmi szükségletek újabb lélektani viselkedési formákat váltanak ki. Ekkor már az istenes énekek jelentik Balassi költészetének központi magját, egyre nyomasztóbbá válik könyörgése Istenhez, az utolsó menedékhez. Ilyen hangulat hatja át a 74. költeményt (*Szarándoknak vagy bujdosónak való ének*), melyet Balassi száműzetésbe indulásakor írt:

„Könyörgök, nekem is hogy légy már vezérem,
Mert im bujdosni úz nagy bú és szemérem;
Én Istenem, ebben ne vesszen el vérem,
Őrizd meg gonosztól, felségedet kérem.

Jártamban költőmben hogy csak reád nézzek,
Búmban, örömben reád figyelmezzek
S jó, gonosz szerencsét csendesen viseljek,
Soha semmi helyen el ne felejtselek.

Ugyanigy kéri Istent egy másik bujdosó énekében (immár 1591-ben járunk), hogy legyen vezére és vezesse a béke biztos révébe. Ez a vers a 92. költemény, melyben a költő *könyörög Istennek, hogy bujdosásában viselle kegyelmesen gondját s terjessze is reád újabb áldását:*

„Kegyelmes Isten, kinek kezében
életemet adtam,
Viseld gondomat, vezérlj utamat,
mert csak rád maradtam.”

Ettől az évtől kezdve a költőt teljesen eluralja az elkeseredés, nem harcol többé, átengedi magát a félelem szorongató érzésének, hagyja, hogy egyre mélyebbre ássa magát lelkében a saját szomorú sorsa feletti belenyugvó kontempláció érzése. Nyílt fájdalom hatja át azt a nagyon tanulságos levelet, melyet Balassi 1591 szeptemberében vagy októberében írt:

„Kérem tehát és igen könyörgök neki, tekintse előbb Istent és az én szomorú állapotomat; nézze, hogy én annak a veszedelemnek félelmétől, mely engem jószágaim eladására bírt, Fenségeitek kegyelméből megszabadultam és nincs, hol lakjam, hol magamat és fiacskámat táplálhassam, s hogy Fenséged jószágával annyira elhalmozott, hogy immár csak jószágaim hiányzanak.”

Balassinak ez a megnyilatkozása azért is különösen megindító, mert eddig még soha nem fejezte ki ennyire közvetlenül saját sorsának keserűségét. Eddig csak a harcos Balassit ismertük, aki, ha nem is mindvégig kitartóan, de kétségek és reményvesztések közepette is tudott harcolni az ellenséges körülményekkel. Most azonban úgy tűnik, hogy a költő saját életkörülményei fölé emelkedik, elszakad a valóságtól és egy emelkedettebb kontempláció világába menekül, nem bizik többé, képtelen egy jobb életet remélni. Épp ezért visszahúzódik, bezárkózik saját keserű és kielégítetlen gondolatainak világába, mely teli van belső nyugtalansággal, így jut el Istenhez, attól remélve a lélek megnyugvását:

„Adj már csendességet, lelki békességet, mennybéli Úr!
Bujdosó elmémet ódd bűtől szívemet, kit sok kín fúr!

Sok ideje immár, hogy lelkem szomjan vár mentségére,
Őrizd, ne hadd, ébreszd, haragod ne gerjeszd vesztségére.

Nyisd fel hát karodnak, szentséges markodnak áldott zárját,
Add meg életemnek, nyomorult fejemnek letört szárnyát,

Repülvén áldjalak, élvén imádjalak vétek nélkül,
Kit jól gyakorolván hallak meg nyugodva bú s kín nélkül.”

(94. vers)

De ez a lelki békesség, ez a szellemi megnyugvás Balassi számára már csak az üdvözülés távlatában volt elérhető, a lélek bűnök mocskától való, általa annyira óhajtott megtisztulásában. Ekkor már csak az itt is megjelenő halál gondolata képes csupán meghozni a költő számára az isteni feloldozást. Épp ebben áll Balassi vallásfelfogásának kritikus volta, ezekben a kései versekben ismét hatalmas erővel tér vissza a bűn motívuma, mintha csak a fiatalon írt versekkel való kapcsolódást kívánná hangsúlyozni, egyre véglegesebbé válik az isteni tökéletességtől való, korábban már jelzett eltávolodás ténye. Isten mindenhatósága és tökéletessége ezekben a versekben Isten messziségének, elérhetetlenségének lesz kifejeződése. Amikor Isten érthetetlenségét említjük, elsősorban a 93. vers következő részeire gondolunk:

„Nem tagadom, mert vétkeztem,
Hitemet gyakran megszegtem,
Rút fertelmes volt életem,
Kiért im lám megfiztettem.

Hol az te irgalmasságod,
Kivel vertedét gyógyítod?
Hol az te erős jobb karod,
Kivel híved szabadítod?

....

Legyen azért elég immár
Sok bűm és szenvedtem nagy kár,
Rút szégyen, ki mint hegyes ár
Lelkembem keservesen jár.

Ne tessék az, hogy heába
Bízam magamot magadra.”

Ebben a versben Balassi költészete a paradox helyzet végső pontjára jut. Ha megfigyeljük az idézett költemény második versszakát, ott világosan látható Balassi pszichológiai ingadozásának egyértelmű kifejeződése. Az ember felismeri, hogy bűnt követett el, ennek következtében elárulta hitét, elismeri, hogy fertelmes életet élt, ám ezért saját életének boldogtalanságával fizetett. Az első és a harmadik versszak figyelmeztetnek a korábban már kimondott gondolatra, hogy az élet maga a bűn forrása, a bűn és élet azonos fogalmak. A második és negyedik versszak ennek a ténynek kifejtései, a hit erőtlenségét, a hitben való kételyt fejezik ki.

Ezen a ponton véleményünk szerint, teljes joggal lehet Balassi bensőséges, pszichológiai és manierista jellegű vallási krízisééről beszélni. Itt már szertefoszlik a derűs, emberközpontú reneszánsz világértelmezés, az ember, természet és Isten harmonikus viszonya. A reneszánszra jellemző ember és Isten közvetlen kapcsolata helyén a reneszánsz humanizmusának válsága következtében ismét fellép egy kora-humanista, gótikus felfogás: ezekben a Balassi-versekben Isten elérhetetlen messziségbe kerül. Halálának évében a 97. költeményben Balassi már *foghatatlan Istent* említ, amely plasztikus ellentétét fejezi ki a háladatlan és rossz embernek:

„Én rút, háladatlan azért, foghatatlan
Isten, hozzád kiáltok,
Tisztíts izsóppoddal, irgalmassággoddal,
Mert la nagy kint vallok,
Hogy undok vétkemből megtisztulván belől
legyek szebb hogysem vagyok.”

Bizonyos mértékben igazuk van azoknak, akik Balassi vallásosságát elemezve felfigyeltek arra a tényre, hogy Balassiban nincs helye az Istennel szembeni misztikus viszonynak, sőt ez inkább utilitarisztikus, dologi kapcsolat formájában jelenik meg, így a *Mi hasznod, uram, ha elveszek* típusú versek alapján valamifajta felszínes és általános felfogásra gondolnak. De véleményünk szerint, talán épp ezekben a költői kifejezésekben, épp ezekben a kérdésekből, könyörgésekből összeálló versekben fedezhető fel Balassi vallási krízisének igazi magja, de legalábbis alkalmat adnak ennek a válságnak megértésére. Balassi Istene többarcú Isten, néha ellentmondásos, az esetek többségében megérthetetlen és felfoghatatlan. Azon túl, hogy Balassi igazi hívő, és az ortodoxia keretei között marad, mégis megkockáztatjuk azt az állítást, hogy ennek ellenére Balassi Istene már az ellenreformáció korának Isten-képét adja. Így az istenes versek többségének teljesen önálló belső szerkezete van, külsejükön pedig a pompa és nagyság jeleit mutatják.

Balassi Istene a hivatalos egyháze, annak minden tulajdonságát megtalálhatjuk verseiben. Mégis szükséges figyelni arra a tényre, hogy a versek felépítésében sokszor megjelenik a személyes vallásos érzelem, Balassi saját egyéni emberi vallásos hite, melyet a szorongás, az elkárhozástól való félelem, egy büntudattól áthatott, a bűn és a megtisztulás vágyának feloldhatatlan ellentétéből felépülő vallásosság jellemez. De a megtisztulási szándék elégtelenségének felismeréséből születő félelemérzés szüli a költőben a megújulásra, az Istenhez való felemelkedésre teljes tehetetlenség érzetét. Ekkor lesz szemében Isten a teljes tökéletesség, hibátlanság és a végső nyugalom megtestesítője. Ezen a ponton éri a költő a legerősebbnek az ember és Isten különbözőségét, mert őt átjárja és összetöri a büntudat, míg az áhított és több ízben is megkísérelt Istenhez való menekülés eredménytelen marad.

Elmondhatjuk tehát, hogy Balassi vallásossága nagyon is közel áll az emberi világhoz, és a legkevésbé sem transzcendens jellegű. Balassi Istennel folytatott párbeszéde a legbensőségesebb emberi hangon folyik, ebben nagyon sok jellegzetes reneszánsz jellemző jege található. Amikor a költő egy bizonyos ponton a büntudat belső égetésének tüzeiben szinte teljesen feladja saját emberi méltóságát, akkor ez a reneszánsz ember-Isten kapcsolat felborul, hogy végül is a két elem egymás ellentétévé váljon.

Végeredményben Balassi képtelen az isteni üdvözülés misztériumának megértésére, hiszen verseiben inkább valamilyen belső, immanens jellegű üdvözülésre gondol, melyet egy jobb és szebb élettel lehetne megváltani, egy olyan élettel, amelyben az embernek nem nyílna alkama a bűn elkövetésére. Balassi vallásfelfogásának passzivitása épp a választás lehetőségének kiküszöbölésében áll, a bűn elkerülhetetlen, és ezt Isten nem szándékozik megváltoztatni. Balassi passzívan várja az isteni kegyelmet, melynek nem ismeri feltételeit és mikéntjét. Ennél az oknál fogva nem képes megérteni, hogy miként lehetne az életet valóban vallásossá, hittel teljessé tenni, és így az állandó, biztosnak látszó vallásos felszín alatt egy nyugtalan, kielégítetlen belső zavartság húzódik meg, amely a nyílt kétkedés, kérdések formájában fogalmazódik meg, melyek sohasem kapnak kielégítő választ és megoldást. Balassi ellentmondásos élete a teljes elégedetlenség szakadékaig jut, keserűséghez, szorongáshoz, beletörődéshez vezet, egy olyan egzisztenciális, érzelmi és vallási krízishez, melynek elemei egymást váltogatják, és amelyek belső összefonódása alakítja ki a költő végső, nagyon összetett szellemi arculatát. Ennek a teljes mértékben személyes, fantasztikus világnak keresésében határozható meg Balassi költészetének manierista összetevője: olyan világ ez, amelyet az elidegenedés, a végső lemondás határoz meg, ebben a világban képes csak a költő megnyugtani a bűn által felkavart, egy állandóan eltűnő varázslatos nőalak iránt és a messi, megfoghatatlan Isten iránt érzett érzelmeit.

Összegzés

Balassi manierizmusa valós kérdés. Ez már korábban is különböző alkalmakkor és különböző nézőpontok szerint megállapított tény volt. Mi a kérdéshez egy új nézőpontból közelítve szeretnénk volna egy-két újabb adalékkal szolgálni. Természetesen nem kecsegtetjük magunkat azzal, hogy tanulmányunk kimerítené az egész szóban forgó kérdést, mégis úgy véljük, hogy immár teljes mértékben jogos Balassi költészetének manierista voltáról beszélni, és manierista jegyeket felmutatni ebben az alapvetően klasszikus költői életműben, ha módszertani megfontolásaink kettős rendjét szigorú következetességgel betartjuk. Egyrészt az egész kérdéskört összehasonlító irodalomtörténeti szempontból kell megvizsgálni, másrészt konkrétan ki kell mutatni ennek érvényesülését Balassi egyes költői megnyilatkozásaiban. Így a kettős vizsgálati módszert a következő vázlatpontokban kísérelhetjük meg összegezni:

európai szinten:

1. A manierizmus mint a reneszánsz belső jelensége
2. A petrarkizmus manierista irányokban való felbomlása
3. A manierizmus mint a reneszánsz teljes válságának kifejeződése

Balassi költészetének szintjén:

1. A reneszánsz költészet egyre erősebb feszültsége
2. Eltérés a petrarkai normáktól
3. Pszichológiai manierizmus

És amennyiben ilyen megfontolások alapján összegezést kívánunk adni, akkor megállapíthatjuk, hogy ily módon konkrétan is lehetővé válik *Balassi költészetének normatív lehetőségkénti felhasználása* a Balassit követő magyar költészet újabb eredményeinek vizsgálatában, egy olyan irodalomtörténeti, esztétikai és kulturális fejlődési vonal megrajzolásán belül, mely Balassitól Rimayig és Zrínyiig húzódik; amely fejlődési tendencia nemcsak elkülöníti, hanem néha egészen meglepő módon és mértékben össze is kapcsolja a régi magyar irodalom e három jelentős alakjának költői eredményeit.

(Ford.: Sárközy Péter)

Amedeo Di Francesco

LES TRAITS MANIÉRISTES DE LA POÉSIE DE BÁLINT BALASSI

La poésie de Balassi qui appartient au courant du pétrarquisme européen montre, à partir de ses poèmes de jeunesse, les notes de la dislocation de l'équilibre intérieur. Au cours de l'évolution, les affections et les couleurs de moins en moins sereines s'affermissent et se condensent, ce qui conduit à des changements considérables dans la conception du monde et dans l'attitude de Balassi aussi. Un tel changement se reflète dans la revalorisation de sa conception de l'amour et de l'idéal féminin et dans celle de sa conception de la nature et de Dieu. La caractère de la figure féminine idéalisée se transforme graduellement dans la poésie de Balassi, et, à la fin, l'objet de l'amour se transpose, dans l'imagination du poète, dans des régions tout à fait lointaines, imaginaires, où les formes qui déterminent la figure féminine perdent leurs contours précis, où l'impossibilité de l'amour se transforme en une contemplation sur un être mythique insaisissable. La conception de la nature de Balassi subit aussi des changements: de la description idyllique au commencement, on voit se développer une telle variante de la description de paysage, qui, certes, ne peut pas encore être identifiée complètement avec la forêt impénétrable et terrible du Tasse, mais qui indique déjà une interprétation nouvelle, cosmique de l'espace.

L'étude s'occupe en détail, en connexion avec les chansons pieuses de Balassi, de la question du maniérisme psychologique du poète. La notion de Dieu qui est active au commencement, se transforme dans ses poèmes en une interprétation passive de Dieu. L'espoir en Dieu se transforme en un sentiment de dernier refuge et cela s'exprime de plus en plus par la dissipation de plus en plus manifeste de l'espoir en Dieu, par l'accentuation de plus en plus profonde et calme de sa nostalgie de la mort.

L'auteur accentue le caractère classique de la poésie de Balassi, mais parallèlement à son évolution poétique, on peut observer de plus en plus des traits maniéristes dans son oeuvre lyrique.

„Az élmény csak akkor jelentkezik a verssé válás lehetőségével, sőt kényszerével, mikor már visszagondolunk rá; mikor már nem a külvilágból jön felénk, hanem a saját alkatunk mélyéről merül föl, mint a telt vödör a kűtfekről.”

(Weöres Sándor: *A vers születése*)

„Hála néked szörnynevelő tenger hajókat hordozó”

(Vas István: *Ljubomira*)

Reneszánsz kori irodalmunk mind szélesebb alapozású vizsgálata közben egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyugat-európai irodalomfejlődésnek megfelelően a magyar reneszánsz századaiban nemcsak a földkerekséget felfedező és felmutató úgynevezett utazási irodalom műfajai virágoztak, de valóságos tapasztalatok vagy költészetté absztrahált irodalmi élmények eredményeként jelenlevő volt, szerves műveltségi, világképi elemmé lényegült a földrajzi létezés tudata is. Janus Pannonius költészete éppúgy tanúsíthatja ezt, mint Balassié, akinek költői világképét csak a reneszánsz létezés-tudat föld, tenger, ég határolta végtelen dimenzióira függesztett szemmel összegezhethetjük biztonságosan. A világmindenségbe vetett ember földrajzi létezésének tudatos átélésekor Balassit természetesen csillagászati és geográfiai ismeretek is ösztönözték, de mivel költő volt mindenekelőtt és „tudományos elméjéből” sugárzó műveltségét lírává transzponálta, életművének költészetté oldott geográfiáját kell vallatónak fogunk. Az Óceánumot megidéző cím erre a szándékra utal és tudatosan visszhangozza Eckhardt Sándor jó harminc évvel ezelőtti dolgozatának szép intonálását is (*Balassi Bálint az Óceánum mellett!*), hiszen a modern Balassi-kutatás Eckhardt köpenyéből bujt ki. Ez a köntös ugyan nem díszmagyar már, mint volt a XIX. századi Balassi-értelmezőké; érzékeny ízlésre valló, franciás szabású inkább, vonalai azonban mára mégiscsak divatjamúltak. Eckhardt kutatói logikája, módszerei és eredményei ekképpen tárgyunk szempontjából is felülvizsgálandók — a címmel is invokált kezdeményező iránti tisztelettel.

Balassit hitelt érdemlő tanúk tartották csillagászatban s földrajzban jártasnak: a znióváraljai tudós jezsuiták. Egyik allegorikus latin gyászversükben többek között azt állítják, hogy Balassi nappal Arisztotelész tanulmányozásával foglalkozott, „s aztán egész éjjel Ptolomaeus barátságos csillagait vizsgálta”. A Balassi-költészet csillagképe valóban tündöklő, de tudományos és költői értelemben is konvencionális inkább, semmint az újdonság erejével ható. Amikor pl. Az *hét planétához hasonlítja Júliát*, Angerianus egyik epigrammája nyomán úgy kezdi versét, hogy „Hét fő csillag vagyon az égi forgáson, kik által embereknek / Istentől szerencse adatik fejek-re . . .” Asztronómiája tehát asztrológiával elegyedik — ami kordivat egyébként —, s nyilvánvaló, hogy az „égi forgáson” kifejezés (ugyanúgy, mint a CXLVIII. zsoltár parafrázisában a „Tüzes hatalommal forgó ti nagy egek”) a Kopernikusz előtti ptolomaeusi felfogásra utal: a Föld mozdulatlan s körülötte a planéták keringenek. „Mint egek forognak örök környezetben” — alkalmazza a hasonlatot még Zrínyi is majd, pedig Rimay megírta már, hogy „Kerekded ez világ, gömbölyű, mint laptá . . . / Minthogy állhatatlan, nem szűnik forgása . . .”, sőt azt is hallani vélte: „Gyakran szélzúgásban tetszik is morgása.” Törvényszerű, hogy az abszolút lírikus Balassi még ptolomaeusi alapon sem bocsátkozhat efféle tudós fejtegetésekbe; ő nem a „kerekded ez világ” tételén elmélkedik, hanem a „nagy kerek kék ég” felé emeli tekintetét, s amikor maga is a laptá-hasonlatot verseli meg („Mert miképpen laptát mikor ketten játszá . . .” stb.), játékos ötletét nem bonyolítja Rimay módján tudományossággal. Ez a lírikusra jellemző termé-

szetesség hogyan is láthatná csillagtérképnek az égboltozatot; „csillagok palotája” az Balassinál, dicsőség, fényesség lakják, s vakító ragyogása mind rátékozolható Júliára és Coeliára. Azt írják a derék jezsuiták, hogy „zsenge fiatalságában” Balassi az „átvirrasztott éjszakákon” Ptolomaeus bolygóin jártatta a szemét. Az érett költő Júlia szépségével felel nekik: „Lebegnek zemei, mint a menny csillagi téiben éjjel szép égen . . .”

Balassi csillagászati és földrajzi tudásának ifjúkori tárháza inkább persze a Ptolomaeusnál olvasmányosabb Volaterranus-enciklopédia lehetett. Lapozunk hát bele a mester és a tanítvány, a Bornemisza és a Balassi széljegyzeteit őrző 1530-as kiadás Esztergomban becses ereklyeként őrzött példányába, azokat a részeket keresve, amelyekből a ptolomaeusinál korszerűbb ismeretanyag tűnhet elénk. A vaskos fóliás geográfiai fejezete első 137 lapjának egyre csüggesztőbb áthajtása után végre a XII. könyv rövid függelékéhez érünk: *Loca nuper reperta*, azaz *Az újonnan megtalált helyek* leírása következik. Volaterranus enciklopédiájának első kiadása 1508-ban jelent meg, s arra vagyunk kíváncsiak nyilván: tud-e már és mit tud a reneszánsz földrajzi világtérképét hatalmasra kitágító újvilági felfedezésekről? A bőbeszédű szerző most ugyan szűkszavúnak mutatkozik, de azért nem tájékozatlan. Némi évszámítésvetéssel elbeszéli, hogy a spanyolok először 1496-ban vitorláztak nyugat felé a Gades oszlopaitól, és a már Plinius által emlegetett Insulae Fortunatae, a Kanári-szigetek érintése után (amint ez köztudott, itt majdnem egy hónapot töltött az expedíció) 33 nappal később egymáshoz közel fekvő szigeteket fedeztek fel. Egyiket Hispániának keresztelték, s oda nemrég küldtek egy előjárót. Volaterranus itt Haiti szigetről és Kolumbusz öccséről, Bartolomeóról beszél, akivel az Óceán tengernagya második útjáról visszatérőben találkozott az Indiákon. Lehetséges, hogy Volaterranus 1492 helyett azért teszi 1496-ra Kolumbusz indulását, mert második útjáról akkor hajózott vissza Cadiz kikötőjébe. Bármiként is volt, lényegesebb, hogy egyéb felfedezései sem maradnak említés nélkül. Megnevezi még pl. Joanna (Juana, azaz Kuba), Cannibula (Carib vagy Caniba, azaz Puerto Rico) és Jamaica szigetét is. Canibuláról pedig azzal a híradással szolgál, hogy ott találhatók az Amazonok, akik férj nélkül élnek. A Nők Szigetének ókori eredetű legendáját és az ezzel kapcsolatos újvilági hiedelmeket Kolumbusz is feljegyezte hajónaplójába. Bevallása szerint egy indián mesélte neki, hogy a Martinique-kal azonosítható „Matinino szigeten csak nők élnek . . . férfiak nélkül”. A bővérű Bornemisza és a jó iskolamesterét holtig követő Balassi Bálint túlfűtött fantáziáját éppúgy tovább szíthatta ez a mitológiát vélt valósággal szembesítő tudósítás, mint a bennszülöttek és az emberévs említése. Volaterranus — Kolumbusz naplójával megint csak egybehangzóan — azt írja a szigetlakókról, hogy isten és törvény nélküli háborítatlanságukban mezítelenül járnak, legfeljebb pálmák levelével takarják testüket, bőrük világos színű, füvekkel táplálkoznak, némelyek pedig megeszik az emberhúst is.

Mindebből mi őriződhetett meg Bornemisza és Balassi emlékezetében? Azt hihetnők, hogy az *Ördögi kísértetek* „rettenetes gyolkosság”-ot elbeszélő rémtörténete a bosszúálló szerezcsenről talán az indiánus vademberi erkölcsök példázata. A szerezcsen azonban etióp — Bornemisza forrása, Manlius is így nevezi —, tehát fekete bőrű afrikai vadember. Ellenben bátran az amerikai földrészre vonatkoztathatjuk a *Foliopostilla* ama szőlásszerű prózai utalását, mely szerint a kereskedő „Indiába is elmenne, sátrából mégsem jön elő prédikációra”.

A lírikus Balassi megint csak nem ilyen praktikus hasonlító. Őnéki „ez széles föld”, „ez széles világ” bármelyik messzi vidéke épp úgy szentség, mint a közelebb „sík mező” vagy a „Kerített városok, kertek, mezők, szép tók” békességes tájképi harmóniája. Legizgalmasabban tengerélményének finom változásai jelzik e minden köznapit lírai minőséggé lényegítő szemléletmód sajátosságát. Először 1577-ben látott tengert, amikor Báthory István kíséretében Dancka környékén járt. „Danckából valami lengyel baráti 7 mérföldig Marburgig kísértették” — írja Balassi Andrásnak már itthonról, 1577 nyarán, ami azt jelenti, hogy társaságával végiglovagolta a Visztula-öböl félkaréjának egy részét. A tengerről azonban hallgat a levél, mint a sír, hiszen miként megvallja, még azt is elfeledte, hogy átadja itthon „az zandomiri vajdáné” általa küldött üzenetét. És nem számítván az itt-ott előforduló konvencionális utalásokat, hosszan hall-

gat a mű is, mígnem egy évtized múltán váratlanul előtör a régi élmény. Mielőtt idéznénk, megint egy levélbe kell belétekintnünk.

Az a Kapy Sándorhoz címzett, 1588 március elején kelt híres tudósítás ez, amelyben a magabizó Balassi aggálytalan nyíltsággal arra utal: ha élteti isten karácsonyig, azt gondolja, nagy úr léssen, ha egyébképpen nem is, titkosírással megnevezett férfiassága után. Legalább ilyen nagyvonalú fantáziálás, amit az előző bekezdés tanúsága szerint ugyancsak akkortájt forgatott fejében, hogy ti. beállhatna „az pármái herceghez” katonának, mert mivel „az spaniai királ . . . angliai királné asszonnyal hadakozik Flandriáért”, őt is hívják vala, s mindjárt „minden katonára” adnának is „tizenkét-két tallért”. Ez a pármái herceg az egyik legtehetségesebb XVI. századi condottiere, Alessandro Farnese, V. Károly császár unokája volt, aki akkor a Németalföldet dúló II. Fülöp spanyol király hadvezéréként használta kardját, s 1588 tavaszán 17 000 katona élén várta a parancsot, hogy a spanyol hajók Észak-Flandriából a protestáns Anglia megtámadására a tengeren átszállítsák. Németalföld aranykorának kiváló tollú historikusa, Wittman Tibor szerint 1588 nyarán „A nagy esetlen spanyol gályák azonban nehézkesen mozogtak a homokzátonyok között és a környéi angol és holland hajók megakadályozták őket abba, hogy a nyílt tengerre kijussanak. A tétlenül veszteglő spanyol Armadán kiképzetlen és tapasztalatlan matrózok, ékszerekkel páváskodó nemesek tartózkodtak, s a lomha, nehézkes gályák egymás után lobbantak lángra a kisebb angol és holland gyűjtő-hajók támadásai következtében. A menekülésre kényszerített Armadát a dühöngő tengeri vihar is pusztította, és a skót, ír partoknál olyan romboló munkát végzett, hogy a »győzhetetlen« hajóhadnak csak a roncsai érkeztek haza a spanyol kikötőkbe. Mintegy 10 000 spanyol vesztette életét, köztük a legelőkelőbb családok fiai.” Balassi 1588 márciusában még csak az előkészületekről tudott, értesülésének frissége azonban éppúgy meglepő, mint megközelítő pontossága. Az irodalomtörténetírónak a tényeket, nem a biográfia esetleges és lehetséges alakulását kell követnie, fantáziánk-nak mégsem parancsolhatunk most, hiszen akár meg is történhetett volna, hogy Balassi „vöröfolyés kamokából” szabott Dávid-címeres hadizászlaját nem az esztergomi táborban csattogtatja a májusi szellő, hanem már hat évvel korábban ott lobog kibontva valamely spanyol hadi gályán a sós tengeri szélben . . . Persze épp oly merésznek tűnhető feltételezés Balassit spanyol zsoldban elképzelni, mint takarékos férjnek a dúsgazdag és fősvény Losonczy Anna oldalán. A költő azonban 1588. március 7-én írott levele szerint mindkét lehetőségre gondolt, s fel kellett merülnie képzeletében a Danckánál egyszer már látott tenger élményének is.

Az egyre élesülő emlékkép aztán fogva is tartja, és amikor a pásztordráma fordítása közben 1588–89 telén versbe teszi át az egyik monológot, ilyen hatalmas összegező képben szakad ki belőle:

*Ó nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség, csillagok palotája,
Szép földdel béborult, virágokkal újult jó illatú föld tája,
Csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger morotvájá!*

Jóllehet irodalmi tapasztalást is tükröz, csupa személyesség, mélyen átélt és kiérlelt valóságos élmény ez a tenger-képzet. A Volaterranus- és a Fulgosius-példatár csodás bestiariauma, Münster kozmográfiájának és a korabeli térképeknek metszetekkel is szemléltetett tengeri szörnyei mozgathatták meg képzeletét, s azok a hajózások, amelyekről már Volaterranusban olvashatott, s majd azok a hajók, amelyek a danckai öbölben kerülhettek szeme elé. Mert oda mutat vissza a morotva-kép is. Balassi látomását már Eckhardt összevetette Szepsi Csombor Márton néhány évtizeddel későbbi útirajzának Dancka és Brunsberg környékét leíró tudósításával, idézve az *Europica varietas* ama helyét, ahol az áll: „általeveztünk az tenger morotváján . . .” A tárgyi látványra koncentráló józan Szepsi Csombor itt épp olyan köznapi, mint a hasznos példázatokat kereső Bornemisza, vagy a tudós játékoságú Rimay, amikor tollukra vesznek egy-egy balassias motívumot. A Dancka melletti Visztula-öböl morotvájáról e derék ifjú geográfus-útleírónak hogyan is juthatott volna eszébe csudálatosság, szépség, nagyság, ég, föld és tenger

örök harmóniája, amikor az „általevezés” közben „nagy eső, nagy mennydörgés, nagy villámlás volt”; áhítat helyett bizony a vizet kellett facsarnia útiköpenyéből. Balassi ellenben lüktető elevenségű, „csudákat nevelő, gályákat viselő nagy tenger”-re álmódja ezt a sekély, mocsaras, holt-vízű öblöt, amely pedig annyira mozdulatlan, hogy vitorlázni sem lehet, evezni kell rajta.

De nemcsak a mindent lírává dúsitó készség növeli nagy tenger-méretűre a kicsiny morotvát. Hatalmas dimenziókba emelését a vers szöveggörnyezete is feltétlenül elősegíti. A pásztordráma Sylvanus, akinek nevében Balassi feljajdul az ég-föld-tenger hármassághoz, „az tengerszakadékok mellett” panaszkodik, Candia, azaz Kréta pedig, ahová Castelletti a pásztortjáték cselekményét helyezte, tengertől körülfogott távoli sziget, ahol a szereplők Robinson módján horgásznak, madarásznak. Környezetük egzotikumát az fokozza tovább, hogy „az minemő városból” ahová bánatukban elbujdostak, az külön „sziget” a szigetben: „rút havasok”-kal szegett, „vadon erdők”-től bozotos táj, ahol a „magas kösziklák, kietlenben nőtt fák” szolgálnak díszletül epedéseikhez. A valóságosan pásztor Dienes ugyan két vastag káromkodás között egy kis „eperjés” kosárával csetlik-botlik, egyszer Galathea is „valami hitván gombostűt” emleget, „kivel az fátyolt egyengetné az fején”, de a horgászásban kiváló Júlia ugyanúgy hatalmas késsel jár, mint Credulus, s azzal akár egy Balassi-strófát is kész „kimetéltni” a Credulus búcsúversével összevetett fiatal fa zöld héjából. A bukolikus jelleg ily módon rusztikus primitívizmussal keveredik. Az olasz pásztortjáték lenge idilli finomságait Balassi ráadásul magyar módra hangolja át: férfiasabb és érdekesebb a forrásánál, de futólagos példáinkból láthatóan gondot fordít az egzotikum hangsúlyozására is. És ha már olyan egzotikus, regényes történetről van szó, amelyben Robinsonok téblábolnak, ott legalább egy *Pénteknek* is meg kell jelennie. Dieneset persze nem léptethetjük fel e szerepben, az „emberjárta ösvénytől nem szabadt vadonban mégis előkerül a vadember, igaz, hogy végtelenen lírai helyzetbe-szerepbe transzponálva, reneszánsz kori képzetének fölöttébb elmosódott körvonalával.

Sylvanus—Balassi *Ó nagy kerek kék ég* . . . kezdetű verses monológjából következtethetünk erre, e vers ugyanis különböző módon értelmezhető mint a pásztordráma betét-darabja és mint a Júlia-ciklus egy strófával megtöltött záróéneke. Ciklusbeli értelmét a pásztortjátékból hiányzó záróstrófa és a latin argumentum pontosan megmagyarázza: a költő nem említi többé „Júliát immár versül”, „látván, hogy Júliát sem beszéddel, sem érvekkel nem tudja szerelmével felgyújtani, panaszával eget-földet, tengereket betölt . . .” A *Szép magyar komédiában* ezzel szemben arra esik a hangsúly, amit már Waldapfel József oly világosan látott, hogy ti. Balassi „helyzete méltatlanságának érzését” panaszolja, kiélezve az ellentétet a természet csudálatosságai és a maga bujdokló nyomorúsága között. „Szörnyű havasok”, „Medvéknek barlangi”, „Emberek nem lakta föld”, „vadászás”, „madarászás” — íme a tenger szigetébe zárt primitív ember létezési színterei, cselekvésképeségei; ugyanazok a fogalmak és helyzetek, amelyekkel egyfelől a pastore történetét és szereplőit is jellemezhetjük. Persze ez nem valóságosnak vehető primitív-emberi létezés-tudat; csak transzponálás, csak szerep, vagy még inkább: elképzelt végletes és szörnyű szereplehetőség, mint pl. a hibbei bíróság felvételének víziója („Az hibbei bíróságot vegyem-e fel? Nem illik”), mint a prókátorság játékos ötlete („Ím egy decretum-könyvet szerzek, ahhoz egy fekete táskát”), mint a hátamon házam kifosztottsága („ez egy lakóhelyem is elkelvén tőlem, csigává kell lennem . . .”) vagy pedig mint meditációja arról, hogy spanyol zsoldba is beállhatna.

Balassi írásba teszi a *vadember* szót is — elsőként talán a magyar nyelv és irodalom történetében —, amikor Sylvanus nevének értelmezéséről szólva így fordítja Castelletti: „Ah Sylvanus, Sylvanus, ki méltán viseled az neved, tudniillik az *vadember* nevet, mert nemcsak szódrul s dolgaidról, hanem nevedtől is megtetszik az te vad természetednek kegyetler volta.” Talán mondanunk sem kell, hogy az olasz szövegben szó sincs ily mérvű részletezésről, ott mindössze ez áll: „A Selvaggio, Selvaggio, Selvaggio veramente / Al nome et a gli effetti.” Balassi a pastore egyéb helyein a „vad Júliát”, a „vad állatot”, a „vad erdőket” emlegeti, nem kétséges azonban, hogy a *vadember*-t jelzős szerkezet helyett összetételnek is felfoghatjuk, hiszen maga a fogalom

már Mohács előtt sem ismeretlen magyar földön. Klaniczay Tibor Mohács-esszéje említ egy érdekes adatot, mely szerint Brandenburgi György, II. Lajos nevelője a budai udvarban egy alkalommal „vadembernek öltözve vívott egy ördögnek öltözött társával”. A magyar végekre csak a maskara jutott, fényesebb európai udvarokban szerecsenek helyett immár divatosabb élő indiánusokat mutogattak. Ippolito Medici húsféle nyelvű barbárt tartott udvarában, Mexikó meghódítója is egy indián bohócot ajándékozott a pápának, amikor egyidőre hazalátogatott az Újvilágból. De Balassi kedvelt „kerített városa”, Pozsony is sokáig működtetett falai között a Lőrincskapu utcában egy *Vademberhez* címzett divatos fogadót („Gasthaus zum Wilden mann” volt a neve), s erről már 1533-ból adatunk van. Nevezetes vendégei közé tartozott a bécsi haditanács elnöke, Losonczy Anna sógora, Ungnád Dávid is, Balassi ugyancsak mulathatta ott az időt. De ahol a pásztordramát magyarítá, Erdély földjén is körülríták már a vadember figuráját. A kalandos életű szabadgondolkodó Jacobus Palaeologus *Cathechesis Christina* c. dialógusa 1574-ben pl. éppen egy mexikói rézbőrű testvérpárt szerepeltet, akik mint rabszolgák „ex nostra patria Mexico” érkeztek az Óvilágba. Az azték Telephus története — mert így nevezi Palaeologus a kolozsvári hitvitákba belebocsátkozó egyik indiánust — Pirnát Antal találó kifejezésével szólva egyenesen „miniatűr kalandregény”. A pásztordráma viszont teljességgel kalandos történet a matéria legjavából. Kifejezetten vadember-szereplője nincsen ugyan, a „vademberség” — mint láttuk — csak a lírai szerepjátszás jelmeze, maskara, amit a Losonczy Anna szerelméből és kölcsöneiből kikopott költő épp úgy felölthetne, mint ama rossz „bördolmányt”, amelyben 1589 őszén megrendezte Lengyelországba bujdosását, Forgách Simon tudósító levele szerint ígervén új jelmez, „olasz ruha” felvetését is a Krakkóba való megérkezésükor. „És úgy indul el onné...” Hogy hová? Természetesen „az tengeren túl”-ra. Ami pedig, ha szó szerint vesszük — mert vehetjük úgy —, alighanem a spanyol fennhatóságú földeket jelenthette.

De hát Balassi költő és vitéz volt, nem kalandor és nem utazó, számára minden valóságos messzi látványosságnál mélyebb jelentésű Candia fantázia-szigete, a vágyott szerelmi egymásra találás utópikus lírai transzformációja. A magyar reneszánsz tolforgató utazói nem küldhettek és nem hozhattak haza lelkes beszámolókat az Újvilág csodáiról, tengeri szigetek vadember lakóiról; nekünk csak a hétköznapiabb „Európai változatosságok” vagy legfeljebb a török fogásban kényszerűségből megtapasztalt látnivalók jutottak. Irodalmunkban nincsen Kuba szigetéit mitizáló mórusi *Utópia*, vademberekről értekező Montaigne-esszé, Prospero szigetét valóságos minták után elképzelő Shakespeare, aki *A viharban* az anagrammatikus *Caliban/canibal*, a „vad és idétlen rabszolga” figuráját is megálmodhatta, és még az a Kochanowski is hiányzik, aki *Satyriájával* valóságos lengyel irodalmi divatot teremtett. Szenci Molnár Albert konzervatív forrásokat követő szótára *A vihar* születése idején is úgy tudta még, hogy a *vadember* a *Satyros* és hogy az *anthropophagi* az *Emberhús evő népek Scythiában*. A reneszánsz-kori irodalmak divatos egzotikus motívumaiból — sokkal inkább tudatosan, mint a széphistóriák vagy az afrikai és indiai dolgokat „jelengető” Valkai András csikorgó históriás énekei — nálunk kézenfekvő törvényszerűséggel a legnagyobb szintetizáló: Balassi markolta össze a legtöbbet és a legkorszerűbbet. Lírikusi természetének megfelelően azonban nem a már Volaterranusnál olvasott tudósításokat tárgyasította, hanem a szörnyeket nevelő, gályákat hordozó nagy tenger és a bujdosáshoz legalkalmasabb sziget utópikus költői szféráiba transzponált minden efféle motívumot. A pásztordráma és a Júlia-ciklus összefüggéseit és a Júliához írt versfüzér jelentését felfejtő Klaniczay Tibor „az ideális emberi harmónia” megteremtésének áttételes vágyát, a csak „csodálatos utópia”-ként elképzelhető „harmónia világának lehetőségét” látja Balassi törekvésében. Amit a boldogság szigetét modellírozó pásztordramáról elmondhattunk, e helyes felfogás igazát támogatja.

Az életmű szerves összefüggéseiből, a költői mentalitásból logikusan következik, hogy Balassi akkor is a lírikus szemével lát és a költő elméjével gondolkodik, amikor konkrét történeti földrajzi műveltséganyagot értelmez. Idézzük bizonyosságul és értelmezzük mi is a *Szép magyar komédia* prologusának eme egyszerre tudományosan tényszerű és mégis titokzatos kijelentését:

„Ha atyánk Mátyás királynak, Károly császárnak nem volt kárára, sőt nagy hasznára az Diákság, Asztrológia azonképpen; ha Cortes Ferdinandusnak, ki *jeles versszerző volt* (az ki jobb részre egész Indiát, kinek *nova terra* neve, meghódoltatta Károly császárnak), nem hozott szégyent, sem kárt az Diákság, mi időnkbeli Swendi Lázárnak ha nem ártott, sőt használt az Philosophia, Geometria, mi miért irtóztunk úgy az jó s bölcs tudomántól, ha látjuk, hogy az kinek az Isten az bátor szű mellé az jó tudománt is adta, annak nem tompítja, hanem igen megjobbítja szabljája élet vele.”

Ami ebből történeti-földrajzi tény, hogy ti. Balassi a legnagyobb mértékben tudott arról: Amerika egy részét, azaz Mexikót Cortés hódoltatta meg V. Károlynak, önmagában is becses értékű. A gondolatmenetéből kitetsző távlatos koncepció: vitézség és humanista műveltség egymásrautaltságának fényes példákkal való szemléltetése hasonlóképpen bizonyossága kivételes műveltségének. Ami leginkább figyelmet és meghökkenést kelt, az a Cortés-adat, abból is a konkvistádor „jeles versszerző” voltának kiemelése.

Hernan Cortésről — vagy nevezzük csak Balassival Cortez Ferdinándnak — mindenekelőtt azt tudja a história, így Istvánffy Miklós magyar története is, hogy „Mexico rákjegy alatti ország feltalálója”, aki által „úgyszintén Temistita (azaz Tenochtitlan) város, mely mint Velence, a tengerre (a valóságban tóra) építettett . . . bátorság s szerencse által fölfedeztetett”. Cortés eredetileg spanyolul írt és V. Károly császárhoz címzett részletes mexikói beszámolóit az 1520-as évek eleje óta számos kiadásban és fordításban megjelentek, nemcsak önállóan, hanem gyűjtemények darabjaiként is. Ramusio hatalmas velencei kollekciójában pl. 1554-től olaszul is olvashatták a leveleket az érdeklődők, Simon Grynaeus latin *Novus orbis*a pedig az 1555. évi 5. kiadástól kezdve iktatta antológiájába Cortés leveleit. Magyarországi olvasók főként ezt a Grynaeus-féle *Novus orbis*t lapozgatták. Egy XVI. századi névtelen bejegyző, aki Maximilianus Transylvanus Magellan-krónikájának margójára odaírta hogy „Fahij hun terem”, széljegyzetekkel látta el Cortés leveleit is. De egybegyűjtöttek Cortes expedíciójáról minden fontosabb tudnivalót az útibeszámolókat feldolgozó olyan összefoglalások is, mint pl. Palaeologus forrása és Szamosközy István kedvelt kézikönyve, a latinul ugyancsak kiadott Girolamo Benzoni-féle *La historia del mondo nuovo* vagy a Petrus Martyr összeállításában megjelent *De rebus oceanidis et novo orbe decades tres*, amit pedig — címlapbejegyzése szerint — az a Thurzó György forgatott érdeklődéssel, akinek nagybicsai udvarában nemcsak másolták a pásztordrámat, de be is mutatták talán, s aki nem csupán egy alkalmi latin epigrammát, hanem kézíratos velencei útibeszámolót is hagyott maga után. Cortésnek viselt dolgait ily módon számos forrásból ismerhették nálunk, Balassitól állított „jeles versszerző” voltát azonban nem említik sem a nagyobb szöveggyűjtemények, sem a feldolgozások. Meglehetősen eldugott, kuriózus adatról lehet szó tehát, hiszen ha mégis megbújik esetleg valamely kellően át nem böngészett XVI. századi föliánsban, akkor is feltűnő, hogy a szóba hozott fontosabb munkák mitsem tudnak róla. Eckhardt is eleve reménytelenül nyilatkozik: nem tudja „honnan veszi Balassi azt, hogy Cortez, Mexikó felfedezője »jeles versszerző volt«,” mert „Cortez verseiről nem tudnak a bibliográfiák.”

Könnyű helyzetben vagyunk Balassival, hiszen a kor történetét a historikus Istvánffy foglalta össze, a költő Rimay az egész pályafutást végigkísérő nagyszerű tanú és tudatosító, a jezsuita gyóntató Dobokai Sándor pedig az utolsó órák hagykozásának megörökítője. Hosszú felfedező munkával idáig, ilyen összefüggésekig kell eljutnunk Cortés esetében is, hogy a nagyobb léptékű korabeli összefoglalásokból hiányzó adat valamelyik személyesebb közelségű műből, a historikus, az életút tanúja, vagy a gyóntató munkájából mégiscsak elénk tűnjön. A Mexikóval foglalkozó történeti munkák soha nem hagyják említés nélkül William Prescott amerikai történész 1843-tól több kiadásban megjelentetett és sok nyelvre lefordított, máig népszerű és maradandó monográfiáját Mexico és Peru meghódításáról. Prescott Cortés életrajzi adatait is számbaveszi. Elmondja, hogy a Perut meghódító analfabéta Pizarróval szemben Cortés műveltnek mondható, két éven át a salamancai egyetemen is tanult, és „minthogy valamennyire elsajátította a latin nyelvet és szépen megtanult prózát, sőt még *verset is írni*, amelyek mint egy régi szerző

megjegyezte, »némi beccsel bírtak, tekintve hogy Cortez szerezte őket«. Ki ez a Prescott forrásál szolgáló „régí szerző”: a történész, az életút közeli tanúja vagy a gyóntató? A történésznek mutatkozik, mert bármelyik jegyzetes Prescott-kiadásban az áll, hogy „Argensola, Anaes, p(agina) 220.” Továbbá, hogy „Mind Las Casas, mind Bernal Díaz tanúsítja, hogy a jogtudományok baccalaureatusa volt a salamancai egyetemen.” Bartolomé Juan Leonardo de Argensola nevezetes spanyol historikus, *Anales de Aragon* c. munkája azonban csak spanyolul jelent meg, ráadásul jóval Balassi halála után, 1630-ban. Keressük hát Cortes pályafutásának leghűbb tanúját. Bernal Díaz del Castillo lesz az, aki egyike volt a Cortes lobogója alatt 1519-ben Mexikó földjére lépő spanyol katonáknak. Ötven évvel később, 1568-ban, amikor Díaz már csak ötödmagával volt életben Cortés hatodfélszáz főnyi első spanyol seregéből, a kivénhedt zsoldos nekiült, hogy megírja Mexico meghódításának igaz krónikáját. Bevallása szerint 119 csatában vett részt, de cseppet sem reszketett a keze, amikor tollat fogott. Színes, erőteljes katona-nyelvezetű krónikája, a *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España* legalább olyan népszerű történeti olvasmány, mint Prescott monográfiája. Német közvetítéssel körülbelül egyötödét magyarra is lefordították a múlt század végén, két kiadásban fogyott el, pedig a sovány szemelvényanyagból a szemfüles Gaál Mózes kiszabott még egy ifjúsági regényt is.

Bernal Díaz tárgyyszerű rajongással rajzolja meg Cortés figuráját, a tudós és művelt katonáét. „Boldog, aki nem tud írni, és ennél fogva képtelen halálos ítéletet aláírni” — mondatja Cortészel egyszer, más helyt meg arra utal, hogy a katonáit hírnévszerzésre buzdító hős vezérkapitány „Sok szép hasonlatot mondott, s beszélt a rómaiak hőstetteiről.” Mindez egybevág Cortés feltétlen irodalmi értékkel bíró leveleinek szórványos jelzéseivel. A levélíró Cortés olykor egyenesen úgy szerénykedik, mint valami hivatásos humanista: „bár nem vagyok oly járatos az írás művészetében: hadigondjaim alatt nem nagyon értem rá, hogy ebben valami bőségesen gyakoroljam magam”; „Én bizony arra sem vagyok alkalmas, hogy” a mexikói főváros csodáinak „ezredrészét elmeséljem. Mégis megkísérlem . . . Bár tudom, hogy nem az írók díszes modorában teszem meg . . .” A művelt konkvizisztádor tükre a címerpajzsa is. Díaz ezt éppúgy megmagyarázza, mint Rimay Balassi zászlajának jelentését: a láncra fűzött emberfejeket egykor a Cortés által legyőzött barbár fejedelmek hordták nyakukon, a föléjük írt „jelentős latin mondas” pedig nyilvánvalóan műveltségre is utal. Díaz *Historia verdadera*-ja szintén megemlíti Cortés verselő képességét: „Tisztjei és katonái iránt, különösen irántunk, kik még Kubából kísértük volt el, mindig szíves volt. Latinul jól tudott és tudós emberekkel mindig ezen a nyelven beszélt. Verseket is tudott írni; egyáltalában jó tolla volt; mulatságokban is igen kedves és ügyes ember tudott lenni.” Ez bizony a megszólalásig Balassi arcképe is lehetne, csak Kubát kellene felcserélni Egerrel, Patakkal vagy Érsekújvárral. S legnagyobb örömünkre tudósít Bernal Díaz Cortés ténylegesen létezett verseiről is. Amikor arról ír, hogy aranyéhségükben bosszús katonái gyakran gúnyverseket írtak mexikói palotája falára, hozzáteszi, hogy Cortés „sohasem kísérelte meg a tettesek felkutatását, hanem válaszul szellemesebb gúnyverseket írt az övéké mellé.” De hát tudjuk Balassiból, hogy „Idővel paloták, házak, erős várak, városok elromolnak”, s még „Márvánkőbe metszett írás” is „kopik, veszhet”, ekképpen gyors enyészet várhatott a falra írt Cortés-versezetekre is. Egy háromsoros szellemes epigrammát azonban — aminek szerzője minden valószínűség szerint Cortés — mégis megőrzött Bernal Díaz krónikája. Ezt bizony maradandóbb gyarmati matériára írták, azaz vészték vagy domborították, mert egy Phoenixnek nevezett színezüstből öntött diszággyú oldalát ékesítette. El Capitan Bernal Díaz del Castillo a *Historia verdadera* IV. kötete CLXX. fejezetében kissé nehézkesen szó szerint ezt írja: „. . . Cortes összegyűjtött nyolcvanezer peso értéket, valamint a csatakigyót (culebrinát), melyet »Fenix«-nek neveztek el, s amelyet most öntöttek, s amely rendkívüli számszám volt, alkalmas arra, hogy oly nagy úrnak és császárnak ajánlják fel, mint a mi Nagy Cézárunk, s egy az ágyúny szereplő írás ezt mondja: »Ez a madár hasonmás nélkül született, ugyanúgy szolgálom Önt, mint senki más, mint ahogyan nincs senki Önhöz hasonló a világon«. Mindezt elküldte Öfelségének azaz V. Károlynak egy Diego de Soto nevű, Toro-ból származó nemesemberrel.” Mivel Díaz még hozzáteszi, hogy Cortésnek

ezt a gesztusát némelyek túlzottnak vagy merésznek tekintették, és semmi esetre sem emlékeztek Károly császárral szemben hasonló gesztusra, nincs okunk kétségbe vonni, hogy nemcsak az ezüstágyú-ajándék ötlete, de a rávésett vers is az övé, mert ugyan ki lett volna még „jeles versszerző” marcona katonái közül, kinek engedte volna át e dicsőséget, illetve ami még nyomósabb érv: ugyan ki merte volna megtenni rajta kívül, hogy csak úgy ezüstágyú oldalán szellemeskedjen császára dicsőítésére — nemcsak az ágyút és a császárt nevezve egyedülvalónak a világon, hanem önmagát is —, ráadásul versben?! Ezen csodálkoznak a Díaz kapitány által említett udvaroncok is. A magyarul *csatakigyónak* nevezhető *culebrina*, tehát kisebb ágyú verses felirata spanyolul a következő:

*Esta ave nació sin par
yo en serviros sin segundo,
y vos sin igual en el mundo.*

Esőisten siratja Mexikót című regényében Passuth László is elmeséli ezt a jelenetet, Bernal Díaz, a forrás említése nélkül, de szíves felvilágosítása szerint természetesen őt követve. Amikor határozottan Cortés verseként fordítja le az epigrammát, jó ösztönnel utal a konkvisztádor salamancai egyetemi tanulmányaira és latin költészeti ismereteinek emlékeire:

*Phoenix e különös madárnak neve,
melynél ritkább még sohasem született,
ilyen hű szolgád vagyok én neked,
császárom, kinél nagyobb a világ nem uralt.*

A verset fogalmazó konkvisztádor jelenete megint csak Balassit juttatja eszünkbe, a vitéz költőt, ahogy a szagos mezőn jó lova mellett való füven létében Marullus poétát fordítja deákbul. Az ágyú pedig azt, hogy ennek illusztrációja is van a magyar reneszánsz irodalmában: Szamosközy István *Mexico, Peru: regni Americae* felíratú rajzos térképvezetékén, ahol azt látjuk, hogy kétkerekes füstölő ágyú lövi a „Keximal” tó közepére épített azték metropolist.

Megvilágosodott immár szinte minden, csak az a bökkenő még, hogy Bernal Díaz krónikája ugyanúgy nem feküdhetett ott Balassi előtt, mint a történész Argensola műve, mert csak 1632-ben adták ki nyomtatásban és spanyolul. A Díaz által tapasztalt és feljegyzett tényeket azonban jól ismerhette más is, mindenekelőtt a gyóntató — mert harmadikként íme ő is sorra került —, akit Díaz forrásként forgatott és akinek túlzásait éppen hogy korrigálni igyekezett. Lopez de Gomarához, a Cortés-család udvari papjához jutottunk ily módon, aki Díaznál is elfogultabban magasztalta Cortés Ferdinánd sokoldalú képességeit. 1560-ban halt meg az Újvilág földjén, de *Hispania victrix, historia general de las Indias y de la Nueva Hispania* c. kétrészes művét spanyol és németalföldi tipográfiai adták ki 1552 és 1554 között. Az 1560-as és 70-es években olaszul is megjelent velencei és római nyomdászoknál *La historia generale delle Indie Occidentali*. . . , illetve *La historia dell'illustrissimo et valorissimo Ferdinando Cortes*. . . címmel, Augustino Cravaliz fordításában. Ezek a ritka olasz könyvek hiányzani látszanak hazai nagykönyvtárainkból, de Balassi még éppúgy könnyen elérhette őket, mint bármelyik Gomarát követő közvevő forrása. Ha Bernal Díaz del Castillo históriája Lopez de Gomara Cortés iránti elfogultságait szándékozott kiigazítani, bizvást kizártnak tarthatjuk, hogy Gomaránál vagy az őt követő szerzőknél ne lenne meg a Cortés költő voltára utaló adat.

Cortés Ferdinand jeles cselekedeteiről olvasván Balassi előtt nyilvánvalóan megvilágosodhatott Mexikó meghódításának teljes drámai története: az igazi nagy „Cortés-költemény”, a Conquista véres éposza. Cortés levelei valóban eposzi pátozsuak, s ugyanúgy vérrel is írtak, mint a *Szigeti veszedelem*. Mintha csak Zrínyit olvasnánk, amikor pl. Cortés elszólja magát, hogy „bizonyos harctéri események következtében kénytelen volt megszakítani a jelentés írására

szánt időt”. Amde Balassi megint nem jegyezt fel semmi epikus-tárgyas érdekességet a Conquistáról. Ő, aki Rimay tanúságtétele szerint „Tíz igen többet nyom, mint más nagy rakás szón”, költőként hajolt Lopez de Gomara vagy más könyve fölé is, és csalahatatlan lírikusi érzékenységgel és azonosulással azt emelte ki a Cortés-életrajzból, amire a nagy geográfusok, a hangyaszorgalmú anyaggyűjtők és rendszerezők ügyet sem vetettek; azt hogy „Cortés Ferdinandusnak, ki jeles versszerző volt . . . , nem hozott szégyent, sem kárt az Deákság . . . ”

Amikor Balassi Bálint 1589 szeptemberében rossz lován és a hitvány bórdolmányban Kés-márk felé üget, hogy majd Krakkóba menjen, Forgách Simon „gyalog követé” és az a nemes ember, aki még kiegészíti értesüléseit, igencsak elámulnak furcsa válaszáin, mert ilyeneket mond nekik: „oda megyen, ahova a két szemével ellát”; „az tengeren túl megyen és soha ez országba nem jó”. A jámbor „gyalog követ” és a nemes ember honnan is tudhatták, hogyan is foghatták volna fel, hogy Balassi akkor már valóban túllátott a morotvás prúzországi és a homokzátonyos flandriai partokon; el egészen Mexikóig, ahová nem a nagy tenger már az út, hanem a végtelen Óceánus.

Amidőn 1591-ben megint a Dancka környéki morotva mellé érkezik, már túl van a pásztor-dramán és a Cortés-példázat értelmezésén. A „nagy tenger morotvája” immár csak Óceánummá fokozódhat. „Ezeket írák az tenger partján / Óceánus mellett” — így rekeszti, zárhatja csak be *Kegyelmes Isten* . . . kezdetű bujdosó fohászat. Egyéb földrajzi utalásait is költői értelemben kell felfognunk, nem úgy, mint Eckhardt tette egy kései írásában. Amikor a mexikói felfedezések dolgában is járatos Balassi azt mondja, hogy a „föld szélére” kergették, hogy „Világ határra való bujdosásra indul”, ezt nem kozmológiailag, hanem csak földrajzi képzeteket is asszimiláló költői képként szabad felfognunk. Ellenkező esetben — ahogy az ókoriakat idézve Eckhardt mondja — „A Föld végetér az Óceánumnál, mely a Földet körülvevő folyó”. Ennek bizony már Volaterranus ellentmondott, Cortésről nem is beszélve.

Végzőként is hangsúlyozzuk, hogy Balassi lírai költő, neki nem térkép a táj, nem csillagászat, nem földrajztudomány s nem navigáció az ég, a föld s a tenger szépséges titokzatossága. A sekély Visztula-öböl szelíd hullámveréséből ő úgy hallotta ki messzi földrészek híradását, rop-pant világtengerek bösz dörejét, hogy a tapasztalás salakját — amit a jó filológus újra egybe-hordhat — az átélés tűzével kiégette a látomásból.

Ezért is hatalmas költő.

JEGYZETEK

Az olvasmányosság érdekében a jegyzeteket alább függelékként foglaltam össze. Balassi és Rimay szövegeit ECKHARDT Sándor kritikai kiadásából idézem: Bp. 1951, 1955. A *Balassi Bálint az Óceánus mellett* c. dolgozat (1943) újabban *Balassi-tanulmányok* c. posztumusz kötetében is megjelent. Szerk. KOMLOVSZKI Tibor. Bp. 1972. 97—104. Ugyanitt, a 161. lapon olvasható a jezsuiták gyászverséből vett idézet. (Ezt Rimay is beépíti tervezett Balassi-kiadásának előszavába.) Zrínyi hasonlata: *Arianna sirása* 3,3. A lapta-gömbölyűségű kerekded Föld forgását valló Rimay heliocentrikus felfogásának ellentéte Szenci Molnár Albert zsolttárainak biblikus geocentrizmusa: „Az föld fundamentomát megvetéd, / Azmelyre erősen helyhezted, / Hogy azon mindenkoron megállna, / Ez helyéből soha ki nem mozdulna.” (*CIV. zsolttár*. RMKT XVII. 6. 239.) A mindkettejükkel kortárs Prágai András nem foglal állást, mindenesetre kedvtelve emlegeti „az földnek kerek alma formáját” és Amerika őslakóiról szólva „az egész kerek ég alatt lévő gömbölyű földet.” Lásd a *Fejedelmeknek serkentő órája* (Bártfa, 1628) *Valaki ez könyvet fogad olvasni* . . . kezdetű ajánlóversében és a Rákóczi Györgyhöz címzett ajánlásban. Annak bizonyosságául, hogy a modern csillagászati és földrajzi ismeretek széles köri elterjedése mennyire hosszú folyamat volt, idézzük pl. Bod Péter 1780-ban megjelent *Szent Hilarius*-ának egyik latin-magyar epigramma-betétjét: „A föld olyan mint egy lapta, / Vajon kezébe ki kapta, / Aerben függ, egyhelyben áll, / Feljebb nem hág alább nem száll.” Ime, Bod Péter csak a *lapta-kapta* rimet veszi át Rimaytól, de változatlanul a Föld mozdulatlan-ságát hirdeti. (Lásd erről K. S. I. A *zsolttár* fordító földrajzi világhépe — Szenci Molnár Albert és Amerika. Világosság, 1975. 1. sz. 42. A *lapta-kapta* rím egyébként előfordul Csenkeszfai

Poóts Andrásnál is: *Ifjúi versei*. Pozsony—Komárom, 1791. 187.) Weöres Sándor *Három veréb hat szemmel* c. antológiája (Kortárs, 1976 1118.) hasonló szemléletű változatot idéz a XVIII. századi Szőnyi Benjáminról: „A Föld igen nagy gömbölyű kerekesség, / Vele nagy kerek domb minden tengerség, / Így van levegő égből függése, / De egy felé sem lehet dülése” (*A kerek földről*). Balassi lapta-hasonlata: „Mert miképpen laptát mikor ketten jádják, / Tudod hogy egymásra ütök és hajítják, / Így szívemet húzzák / Szerellem s bosszúság ide s tova vonszák” (*Ó te család világ...*). Rimay itt olyannyira Balassira rimel, hogy nemcsak verskezde (Ó te család világ... — Kerekded ez világ...), de versformája is követi a mestert: a nótajelzésül idézett *Bizonnyal eszmérem*... kétszer is előfordul Balassi-sor, a dallam pedig a Balassinál gyakori „Az Palkó nótájára”. Rimay első sora tartalmilag különben régi iskolai közhely: „Non quadratam sed rotundam continet formam”, tehát a Föld nem kocka, hanem gömb alakú — tanították már a XV. századi sárospataki iskolában. Vö. MÉSZÁROS István: *A Szalkay-kódex és a XV. századi végi sárospataki iskola*. Bp. 1972. 229. Bornemissza is Balassi Volaterranus-példányáról, bejegyzéseikről: SCHULEK Tibor: *Bornemissza Péter*. Sopron — Bp. Győr, 1939. 19—20., ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Bp. 1941. 13—24. Vö. még: Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 164. és ZOLNAY László: *Balassi Bálint családi emlékei Esztergomban*. Művészettörténeti Értesítő, 1964. 143—146. Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár R/g 1. 35. sz. példányának idézett lapjai: 138b—140a. Az újonnan felfedezett helyekről szóló rész sietős betoldás lehet, mert Kolumbusz pl. a névmutatóban nem is szerepel. A szívetek azonosítása, a Kolumbusz-idézetek: *Az Újvilág hajósai*. Kolumbus, Vespucci, Magellán. Ford. és bevezette TASSY Ferenc. Bp. 1968. 21, 55, 79, 91, 95, 103, 108—109, 145, 150—151, 153. Bornemissza szerencsén története: *Ördögi kísértetek* (1578). Kiad. ECKHARDT Sándor. Bp. 1955. 163, 262—263. A *Foliopostilla*-adat: NEMESKÜRTY István: *Bornemissza Péter az ember és az író*. Bp. 1959. 354. A parmai hercegről: Id. Balassi-kiad. 371. és WITTMAN Tibor: *Németalföld aranykora*. Bp. 1965. 129—130. Carla CORRADI *Parma e l'Ungheria* c. összefoglalása (Parma, 1975) múltunknak ezt a „pármai vonatkozását” nem ismeri. Balassi zászlajának leírása Rimay gyászversében. Vö. még: ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Id. kiad. 192. A példatárak csodás állatairól: Uo. 20, 23, 188—189. Sebastian Münster kozmográfiája részletesen leírja és látványos metszetekkel is szemlélteti a tengeri szörnyeket: *Cosmographiae universalis libri VI*... Bazel, 1572. 1004—1005. Szepsi Csombor a morotváról: *Összes művei*. Kiad. K. S. I. és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 170. A pásztordrámából vett idézetek ECKHARDT Sándor kiadásában: Balassi Bálint *Összes versei, Szép magyar komédiája és levelezése*. Bp. 1968. WALDAPEL József értelmezése: *Balassi és az olasz irodalom* (1936). Lásd *Irodalmi tanulmányok* c. kötetében. Bp. 1957. 31—32. Balassi szereplehetőségei leveleiben bukkannak fel. Id. Kiad. 346, 226. 366. A „vadember” a páasztordráma eredeti olasz szövegében: Ján MIŠIANIK—ECKHARDT Sándor—KLANICZAY Tibor: *Balassi Bálint szép magyar komédiája*... Bp. 1959. 114. A Castelletti páasztordrámáját átdolgozó Balassi természetszemléletének átalakulásáról, irreális, fantasztikus, szorongásos jellegzetességeiről érdekes megfigyeléseket tartalmaz Amedeo DI FRANCESCO tanulmánya (monográfia-részlete): *Balassi Bálint és a manierizmus*. (Az „i boschi” pl. „vad erdők”-ké alakul, s megjelenik — mintha csak Tasso elvarázsolt kertjeiben, mágius erdejében járnánk — „a tündér”. A durva „vadember” légies, mesés fantázia-párja — tehetjük hozzá e finom megállapításhoz.) KLANICZAY Tibor adata: *Mi és miért veszett Mohácsnál?* Kortárs, 1976. 788. Ippolito Medici barbárjairól: ECKHARDT Sándor: *Balassi Bálint*. Id. kiad. 112. A pápának küldött „indian bohócot” Bernal Díaz alább idézendő krónikája emlegeti (a szemelvényes magyar fordítás 183. lapján). A Vademberhez címzett pozsonyi fogadóról: ORTVAY Tivadar: *Pozsony város utcái és terei. A város története utca- és térnevekben*. Pozsony, 1905. 334. (Erre az adatra Ács Pál figyelmeztetett.) A Vademberről elnevezett fogadók európai és hazai divatjáról lásd a Szepsi Csombor utalásait is hasznosító CSATKAI Endre könyvét: *Cégek*. Bp. 1971. 9, 57, 61. Palaeologus mexikói vademberei: Iacobi Chii Palaeologi *Catechesis Christiana Dierum Duodecim* (1574). Primum editio Ružena DOSTÁLOVÁ. Varsó, 1971. 61. Benzoniról: Uo. 9, 62—63, 165, 255. A kiadványról PIRNÁT Antal írt alapos ismertetést: ItK 1975. 384—389. Forgách Simon levelét TÓTH István publikálta: *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról*. MKSz 1975. 61—66. Morus, Montaigne és Shakespeare vadember-értelmezéseiről lásd a kubai Roberto Fernández RETAMAR tanulmányát: *Caliban. Megjegyzések a mi Amerikánk kultúrájáról*. FK 1974. 330—340. A kérdés monografikus összefoglalása: Giuseppe COCCHIARA: *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára* (1961). Ford. LÁSZLÓ János. Bevezette ORTVAY Gyula. Bp. 1965. Kochanowskiról: KOVÁCS Endre: *A lengyel irodalom története*. Bp. 1960. 69. KLANICZAY Tibor megállapításai: *Reneszánsz és barokk*. Bp. 1962. 254—255. Istvánffy Cortésről: *Magyarország története 1490—1606*. Ford. VIDOVICH György. I. köt. Debrecen, 1871. 31. Cortés leveleit bevezetéssel ellátva PASSUTH László fordította magyarra: *Hernando Cortés Levelei V. Károly császárhoz*. Bp. 1944. Cortés beszámolóinak az útleírás-antológiákban való előfordulásairól lásd Max BÖHME: *Die grossen Reise-*

sammlungen des 16. Jahrhunderts und ihre Bedeutung. Strassburg, 1904. 55–81. A névtelen bejegyző glosszái az MTA Könyvtárának 551.758. szám alatt őrzött példányában olvashatók. Szamosközy Benzon-i-kötetéről: K. S. I. *Pannóniából Európába*. Bp. 1975. 86–87, 287–288. Thurzó György Petrus Martyr-kötete a kölni 1574-es kiadás: OSzK Ant. 5600. A Thurzó-udvarról lásd KLANICZAY Tibor bevezető tanulmányát a *Szép magyar komédia* id. 1959. évi kiadásában: 28–30. Eckhardt csüggeteg nyilatkozata: Uo. 42, 55. Az egyelőre kiadatlan latin nyelvű velencei útinaplót Komlowszki Tibor fedezte fel. Eckhardt az idézett helyeken megjegyzi, hogy Cortés mellett Schwendi Lázár is V. Károly bizalmas hadvezére volt. Egy általa nem említett közlemény (Martian Julian: *Magyarok V. Károly császár udvartartásában*. Erdélyi Múzeum. 1910. 53–54). arra figyelmeztet: a császár kíséretében, mint udvartartásának rendes tagjai, 1546–47-ben a következő magyarok szolgáltak német földön: Nyáry Ferenc huszárezredes, Bakics Péter, Erdődy Péter, Horvát Bertalan, Zay Ferenc, Bornemisza Sebestyén, Pethő János. Egyik lovásza pedig nem volt más, mint Báthory Kristóf, Erdély későbbi fejedelme. Prescott Cortésről. *Mexico és Peru meghódítása*. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket készítette BOLGÁR Lajos. Ford. KOSÁRY Domokos. Bp. 1967. 17. Egy jegyzetes kiadás: *History of the Conquest of Mexico ... and the Life of the Conqueror Hernando Cortes*. Vol. I. London, 1857. 128. A Mexikó történetét tárgyaló tudományos és szépirodalmi művek nem kerülhetik el Prescott alapvetését. A Cortést kifejezetten elítélő cseh szerzők, Václav Šolc és Petr Hofejs például (*Amerika őstakói*. Ford. KONCSOL László. Pozsony, 1970. 188.) szó szerint másolják: „Hernando otthon téblábolt, s amikor a szülők rábeszélésére elment, hogy a híres salamancai egyetemen jogi tanulmányokat színeljen, ott folytatta a téblábolást. Pontosan úgy élt, mint a többi sikeres szülő sikerületlen csemetéje. Ráadásul még unalomból verseket is írogatott — a krónikás véleménye szerint állítólag »bizonyos értékük is van, ha tekintetbe vesszük, hogy szerzőjük Cortez volt.«” Szintén Prescott kutatásaira támaszkodik Ivan Olbracht negyvenes évekbeli regénye, *A hódító*, amelynek „Gátlástalan tömeggyilkos hőse, Cortez, Hitlerre utal.” Vö. *A huszadik század külföldi írói*. Szerk. KÖPECZI Béla és PÓK Lajos. Bp. 1968. 308. Cortes költő-voltát azonban a túlzó Olbracht sem hallgathatja el: „A tanulás untatta, a könyvektől irtózott. Életének ebből a szakaszából még annyit tudunk, hogy néhány rossz verset írt.” (SZEKERES György fordítása. Bp. 1973. 14.) Cortés-zel szemben sokkal megértőbb felfogású a konkvisztádor humanista iskolázottságát szinte Balassihoz hasonlóan kiemelő Passuth László. Ugyancsak Prescott művét követő népszerű történelmi regénye, az 1938 januárjában befejezett *Esoisten siratja Mexikót* éppen azzal a jellel indul, hogy az ifjú Cortést beiratják a salamancai egyetemre. A regény más helyén Cortés római régiségek ásatásánál segítkezik, s természetesen jól ismeri Passuth László — mint erről alább szó esik még — Cortés verselő tevékenységét is. Lásd minderről mexikói útikönyvöt (*Találkoztam esoistennel*. Bp. 1972.) és a regény 1974. évi kiadásának utószavát. Argensoláról: *Világirodalmi Lexikon* I. köt. Szerk. KIRÁLY István és SZERDAHELYI István. Bp. 1970. 444. Bernal Diazról: Uo. II. köt. Bp. 1971. 706–707. E címszót Passuth László írta, aki Diazról előbb idézett műveiben is többször megemlékezik, főként az útirajz 307–309. lapjain. Diaz magyarul: Castillio Diaz Bernal: *Mexico felfedezése és meghódítása*. Átdolgozta BRÓZIK Károly. Bp. é. n. (A fontosabb idézetek a 40, 42, 189. lapjáról.) Népszerűsége igazolhatja az OSzK-ba származott példány előéletéről tájékoztató bélyegző: „Szent Domokos utcai Autóbuszállomás forgalmi személyzetének könyvtára.” Gaál Mózes ifjúsági regénye: *Cortez Hernando, Mexico meghódítója*. Diaz Bernal után elmeséli G. M. Bp. 1899. Cortés önjellemzése levelei id. kiadásában: i2, 62–63. A falra írt versek kapcsán Diaz KELEMEN Pál idézi: *Istenek csatateré* (Battlefield of the Gott). Ford. F. RÉTAY Margit. Bp. é. n. 26. Az idézett Diaz-szemelvényt Passuth László volt szíves számomra lefordítani, spanyol eredetijét lásd saját példányában: *Historia verdadera de la conquista de la Nueva España, escrita por el Capitan Bernal Diaz del Castillo, uno de sus conquistadores*. Nuevo edicion corregida. Tomo IV. Párizs, 1837. 84. (A verses szöveg kurzivált, de nincs sorokra törölve.) Diaz merész gesztusáról — hogy az epigrammában a császár leghűbb szolgájának tüntette fel magát — azok az udvari nemesek vélekedtek elítélően, akik „ugyancsak öfelsege nagy és kiváló szolgáinak tartották magukat”. Vö. Uo. 86. Passuth Lászlótól 1976 tavaszán nemcsak készséges levélbeli felvilágosításokat kaptam, de konzultálhattunk is a felmerülő kérdésekről. A Cortés-epigramma magyarul az *Esoisten siratja Mexikót* id. kiadásának 509. lapján. Szamosközy térképvázlata az id. *Pannóniából Európába* képanyagában. Gomaráról lásd: *Bibliotheca Hispana sive Hispanorum*. Authore Nicolao Antonio. Vol. I. Róma, 1672. 334. Itt 1560. és 1565. évi velencei kiadásokról olvashatunk. Jacques-Charles Brunet (*Manuel du libraire et de l'amateur de livres ... Tome II*. Párizs, 1861. 1655.) 1566-os római kiadást említi; ennek a kettős kötetnek a címét idézem. A párizsi Bibliothèque Nationale (ahonnan a kötet mikrofilmjét várom) ezt az olasz kiadást őrzi: *Historia di Don Ferdinando Cortes ... Parte 3^a*. Velence, 1576. Cortés elszólását PASSUTH László idézi a levelek id. fordításának 19. lapján. Ha mondjuk, Balassi fordított volna Cortés leveleiből, valószínűleg afféle kemény, vitézi, hadas magyarásgú, szép erőteljes szöveget

teremtett volna, mint Campianus-fordítása, ahol pl. ilyen (Cortést is jellemezhető) megoldásokkal találkozunk: „vért zengenek, semmi mesét”; „kard karddal, legény legénnyel sűrűn öszveelegyezik” stb. ECKHARDT kései írása: *Balassi Bálint és Lengyelország*. Megjelent: *Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Szerk. CSAPLÁROS István, HOPP Lajos és mások. Bp. 1969. 161–174. Talán ide vágó Balassi-reminiscencia Weöres Sándornál ez két sor: „A félkaréjos, rezgősejtű tenger... Titkok kapuja, világ vége ez!” (*Norvégia*). Biztosabban témánkra utal DIENES András szép Balassi-regénye, a *Bogáncshadnagy* egyik meditációja arról: „megváltotta-e a Messiás az Indiánok lakozó rézbőrűeket”? Dienes ezt a kérdést 1944-ben adta Balassi szájába, az Amerika-adatot tartalmazó pásztordráma csak 1959-ben került elő — az írói sejtés igazolódott! Lásd erről K. S. I. *Magyarok, lengyelek, ellenállás, tenger*. Magyar Nemzet, 1975. január 17.

Lopez de Gomara Cortés-életrajzának mikrofilmjét mégsem kellett Párizsból meghozatni! 1976 telén Prágában jártam, és a Klementina (a mai Állami és Egyetemi Könyvtár) tudományos olvasótermében sikerült áttanulmányoznom az Agostino di Cravaliz fordításában megjelent 1564-es velencei kiadást. A *Historia di don Ferdinando Cortes*... ama fejezete (a 244b–245a lapon), mely „arról az ezüstágyúról” szól, „amelyet Cortés a császárnak küldött”, igazolta feltételezésemet: a konkvisztádor költő voltáról bőven szó esik itt is. Sőt, az derül ki, hogy Díaz kapitány leírása szó szerint Gomara könyvét követi. Gomara spanyol és Cravaliz olasz szövegét Passuth László fordításában idézem, a verses részeket olaszul is:

Cortés elküldött a császárnak „hetvenezer arany castellanost Diego de Sotoval, valamint egy ezüsből készült culebrinát, amelynek huszonnégyezer aranypeso volt az értéke. Ez a gyönyörű darab inkább a szemnek készült, semmint arra, hogy használják. Nagyon súlyos volt, ezüstje Michuachanból származott. Egy Főnix-madár volt domborműként kiverve rajta a császárhoz intézett következő verses szöveggel: *Questa nacque sola al mondo, / Et in servirvi io non ho pari, / Et a voi nullo e secundo*. (»Ehhez hasonló nem született, / Az Ön szolgálatában engem nem előzhet meg senki, / Hiszen Önhez hasonló nincs a világon.«) ... ez az ágyú irigységet keltett, s bizonyos személyek az udvarban rossz néven vették, éppen a jelmondat miatt ... A verset ő maga (Cortés) készítette, s nem is hangzott rosszul. Számosan igyekeztek az ő szellemi kiválóságát, valamint költői képességeit utánozni, de bizony nem arattak sikert. Ezért mondta Andrés de Tapia: *Fara molta gente pazza. / Questa pezza nella piazza*. (»Úgy tűnik nekem, hogy ez az ágyú / Sok embert megbolondított«.)»

Immár semmi kétségünk nem lehet afelől, hogy Gomara olaszra fordított Cortés-életrajza (vagy esetleg annak valamely kivonata) az olaszul tökéletesen tudó Balassi olvasmányai közé tartozott, hiszen az idézett velencei kiadás megjelenése több mint húsz évvel megelőzte a pásztordramát. Lásd minderről jelen tanulmányom korrektúrájával egyidőben megjelent (többek között a prágai példány címlapjával illusztrált) cikkemet: *Epigramma az ezüstágyún (Balassi és Cortés)*. Új Tükör, 1977. január 16.

Sándor Iván Kovács

BÁLINT BALASSI ET L'OCEANUM

L'étude examine l'intérêt astronomique et surtout géographique et les connaissances dans ce domaine du poète le plus considérable de la renaissance hongroise, Bálint Balassi (1554–1594). En tant que reflet de la conscience de l'existence géographique à l'époque de la renaissance, elle souligne p. ex. le sujet de l'„homme sauvage” de la *Belle Comédie Hongroise*, travestie de l'italien en le comparant aux autres données sur l'„homme sauvage” qui apparaissent déjà dès les années 1520 en Hongrie. Elle éclaire encore plus en détail renvoi du prologue de la *Belle Comédie Hongroise* d'après lequel Hernán Cortes, le conquistador, le conquérant du Mexique „était un auteur de vers célèbre”. Les grandes synthèses ne savent rien sur les vers de Cortes, mais c'est Bernal Díaz del Castillo, ancien soldat de Cortes qui confirme Balassi, quand il souligne, dans son mémoire intitulé *Historia verdadera*..., les capacités de versificateur de Cortes, de plus, il publie un de ses épigramme — gravé sur un canon. Balassi ne pouvait pas encore connaître son ouvrage, mais il pouvait avoir à main la biographie de Cortes, écrite par son confesseur, Lopez de Gomara, biographie qui a paru déjà en italien aussi, aux années 1560–1570. Balassi avait donc des connaissances solides sur l'Amérique, surtout sur la conquête du Mexique. Ce chaînon important complète bien les investigations de l'auteur de l'étude, qui visent d'élaborer, sous la forme d'une monographie, la littérature hongroise du voyage à l'époque de la renaissance, et de rassembler les données de Hongrie concernant l'existence de l'Amérique aux XVe–XVIIIe siècles.

Balassi Bálint szentszéki pere

Amikor Balassi Bálint 1584 karácsony estéjén a sárospataki templomban meglepetésszerűen megesküdött negyedéve megözvegyült első unokatestvérével, Dobó Krisztinával, és néhány órára Patak várát is hatalmába kerítette,¹ két pert is vont magára. Mindkettőt Krisztina fivére, a várat addig kormányzó zálogbirtokos, a nagy hatalmú Dobó Ferenc indította ellene. Az egyiket az esztergomi (nagyyszombati) érseki szentszéken a rokonházasság érvénytelenítésére, a másikat a világi fórumon az *incestus* és az erőszakos foglalás címén a hűtlenség bélyegének kiszabására.² Bár ezek időben összefonódtak, elvileg élesen el kell választanunk egymástól az egyházi és a világi pert: házassága érvénytelenségét csak az előbbiben, javainak elkobzását csak az utóbbiban mondhatták ki. A házassági peren kívül Bálintnak még kétszer volt dolga a szentszékekkel. A nota-pert csak mellékesen érintve most három egyházi perével szeretnénk foglalkozni, amit jelentősen megnehezít, hogy kettőnek az iratai nem maradtak ránk.³

Dobó Ferenc, aki már 1585 januárjában magának adományoztatta az ifjú házasság vagyonát,⁴ e hó végén a Nagyszombatban működő érseki szentszékre idéztette őket. Ezt abból a levélből tudjuk, amelyet a támogatást kereső Bálint jóakarójához, a protestáns Batthyány Boldizsár főasztalnokmesterhez intézett (az ónapár szerint) február 11-én. A levél, „Balassi Bálint jogászai és érzelmes prózai stílusának klasszikus példája”, nem olyan érzelmi érvelés, mint Eckhardt Sándor gondolta.⁵ Érdemes alaposabban elolvasnunk, mert kitűnik belőle, hogy Bálint érvelése mind protestáns egyházi, mind hazai jogi szempontból teljesen megállja a helyét.⁶

A Batthyány jóindulatának megnyerésére szolgáló és valóban érzelmi (befejező) részen kívül hét csoportban sorolja fel érveit. Első a mózesi törvény, mely nem tiltja meg az első unokatestvérek házasságát; Mózes 3. könyvére (Leviticus 18. cap.) és a 4. könyv végére (Numeri utolsó cap.) való hivatkozásai helytállóak. Tegyük hozzá, hogy irányadó kálvinista felfogás (Méliusz) szerint a mózesi törvényt elébe kell helyezni a világ hamis törvényeinek, így Werbőczy Hármaskönyvének is!⁷ Az érvek második csoportjában „az Szentírás magyarázó Doktorok” kapnak helyet, a protestantizmus legnagyobb tekintélyei: Melancthon, Béza, Hemming, Bullinger és Viktor Striegel, kik az első unokatestvérek házasságát megengedik.⁸ A levélfő Melancthon Corpus Doctrinae-jéből idéz is egy mondatot.⁹ E hivatkozások forrása azoknak „az mi hitünkön való főpapok, mind az püspökök”-nek írásos véleménye, akiknek biztatására Kapy Sándorhoz írt levelében hivatkozik, s akiknek a levelét Dobó Krisztina egy bizalmas emberének a ládájában megtalálták.¹⁰ Harmadiknak példákat sorol fel az író, József házasságától Miksa császáron keresztül a vöröskői tiszttartóig; ezek annak bizonyítására vannak hivatva, hogy Bálint eljárása nem volt sem új, sem szokatlan.

A negyedik csoportban jogi érvek következnek, mégpedig elsőnek Justinianus törvénye, mert bár „annak semmi ereje nincsen Magyarországon”, az atyafiak házasságát megengedi.

¹ ECKHARDT Sándor: Balassi-tanulmányok, szerk. KOMLOVSZKI Tibor (Bp. 1972) 33.

² Az utóbbiról részletesen ILLESSY János: B. B. lakodalmá, EPhK 20 (1896) 841–860.

³ A házassági per iratainak elvesztéről Zákonyi Mihály közlése alapján ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen B. B. (Budapest, 1943) 124, 253, 295. Hálas köszönettel tartozom ROSDY Pál primási levéltárigazgatónak, aki ezt a tényt kérésre megerősítette.

⁴ ILLESSY: i. m. 847–848.

⁵ Az ismeretlen ... 110.

⁶ Közlése uo. 110–113. B. B. Összes művei (ezentúl ÖM) I. 336–339. Kivonatolva közli TAKÁTS Sándor: B. B.ról, a Régi idők, régi emberek c. kötetében, 2. kiadás (Bp. é. n.) 142–145.

⁷ MAKKAJ László: Etat des Ordres et théocratie calviniste au XVIIe siècle dans l'Europe Centro-Orientale (Bp. 1975, Studia Historica 99.) 14. Hálaas köszönet a szerzőnek református egyháztörténeli felvilágosításait.

⁸ Vö. ZOVÁNYI Jenő (szerk.): Teológiai ismeretek tára (Mezőtúr, 1894–1899) I. 131, 175. II. 378. III. 231.

⁹ A lípcsel 1560-l vagy 1572-l kiadásból.

¹⁰ A Kapy-levél ÖM. I. 335, Dobó Jakab levele ECKHARDT Sándor: B.-tanulmányok 34.

A *lex* számát elírva lényegében jól idézi az Institutiók (1, 10, 4) következő szavait: „Duorum autem fratrum vel sororum liberi vel fratris et sororis iungi possunt.”¹¹ Áttérve a magyar jogra, elismeri, hogy vétett ellene, de büszkén nem kér kegyelmet. Az ötödik érvcsoportban a Hármaskönyvet elemzi, mégpedig a vérrokonok házasságával foglalkozó I. rész 106–108. címet. Nem ok nélkül hangsúlyozza, hogy öccse hozzájárul házasságához, mert ennek az idézett titulusok szerint súlyos következményei vannak a gyermek törvényességére nézve. Minthogy a tudatos rokonházasságnál ingatlanok vesznek el, részletesen leírja, hogy mindkettőjüknek csak ingóik vannak, illetve inskribált javaik, amelyek a Hk. I. rész 102. címe szerint ingó számba mennek.¹² Azt persze nehezen tudná megcáfolni, hogy az I. rész 14. címe szerint az *incestus* hűtlenséggel jár, de hiszen — mondja — keresztény ember itt nem is beszélhet vérfertőzésről! Leleményesen használja ki azt a tényt, hogy a Hármaskönyv külön foglalkozik a rokonházassággal és máshelyütt mondja ki a *notát*.¹³

S itt érkezünk el az érvek hatodik csoportjához. Kálmán törvényét idézi a házasságkötés nyilvánosságáról, amelyhez kétség nem fér. A Kálmán-kori esztergomi zsinat híres 16. cikkére való hivatkozás¹⁴ származhatnék a Corpus Juris Hungarici akkor friss (1584-i) első kiadásából, de a zsinatot tartó Lőrinc érsek említése már csak a törvénygyűjtemény kéziratában van meg. Így Balassi valamelyik kéziratot gyűjteményt használt! Vagy talán egyik kassai tanácsadója vezette hozzá, amint így lehetett Justinianus Institutióival is, amely megvolt egy korabeli kassai polgár hagyatékában.¹⁵ A Hármaskönyvet azonban már 1572-ben megszerezte, s olyan szorgalmasan tanulmányozta, mint Cicerót.¹⁶ Talán szabad arra következtetnünk, hogy Balassi széles körű magyar jogi műveltséget szerzett, s ezzel győzhette meg a tanácsban ülő jóakaróit, akiket érvei hetedik csoportjában emleget. Csak Mossóczy Zakariás és Révay Ferenc tartott ki az *incestus* felfogása mellett.

Ha meg is állottak Balassi érvei egy protestáns úr szemében, aki az isteni törvényért hajlandó volt a Hármaskönyvet félretenni, nem győzhették meg a katolikus szentszéket. S ebben mutatkozott meg Dobó Ferenc — az erős kálvinista! — különös rosszindulata. A református egyház ugyanis már az alakulás századában megteremtette a maga házassági jogát, részben éppen a katolikus egyházi bíróságok elleni védekezésül. Házassági ügyekben a parciális, ill. generális zsinatok bíráskodtak.¹⁷ Igaz, hogy a főurak nem szívesen mentek ilyen esetekben az esperesi traktusra, de ez a protestáns bíróság igazat adott volna Bálintnak és Krisztinának! Dobó Ferenc ennek tudatában fordult a (rangosabb) érseki szentszékhez, és feltűnő, hogy ők sem tiltakoztak ennek hatásköre ellen.¹⁸

A kánonjog álláspontja már 1215 óta világos volt: a házasság negyedfokú, ill. közelebbi rokonság vagy sógorság esetén érvénytelen, más szóval az ilyen közeli *cognatio* bontó házassági akadály.¹⁹ Ezt a szabályt alkalmazta a magyar szokásjog is, a Hármaskönyv szerint: „Consanguinitas enim secundum canones et regni quoque nostri legem usque ad quartum gradum inclusive connubium prohibet atque vetat.” (I. 107.)²⁰ Bálintot és Krisztinát a kánonjogi izszámítás másodikfokon kötötte össze, sikerre tehát Nagyszombatban nem számíthattak. A vikárius, Kutassy János nagyprepost, a későbbi primás, kérelhetetlen volt a protestánsokkal szemben, és intranzigens a házassági ügyekben.²¹ Talán az ő hire indította Balassiékot arra, hogy 1586 július végén a szepesi káptalan két kiküldött kanonokja előtt ünnepélyesen megvallják a katolikus hitet, a Rómában (!) elterjedt vádakkal szemben kijelentsék: fiacskájukat keresztény módra Jánosnak, nem Musztafának keresztelték, és bemutassák: a gyermek nincs körülmetélve. A férj egy hónapra rá Nagyszombatban is megismételte hitvallását, és megtagadta ifjúsága „eretnekségét”, 1587 tavaszán meg mindketten meggyóntak-megáldoztak a két szepesi kanonok előtt.²² Ha ezeknek a fogásoknak a klérus megnyerése volt a céljuk, teljes kudarcot vallottak, az ítélet csak marasztaló lehetett.

A per lefolyásából — jobb híján — csak az ítéletlevélből tudjuk, hogy Dobó Ferenc keresetet nyújtott be, a felek perbe bocsátkoztak, az alperes házaspár személyesen tett vallomást, a bíróság tanúvallomásokot rendelt el és tekintett meg. Ezután Isten nevében 1591. szeptember 26-án — erre még visszatérünk — meghozta ítéletét, miszerint Balassi Bálint és Dobó

¹¹ A törvényhely azonosítását B. Kállay Istvánnak köszönöm.

¹² A levélben tévesen 142 áll.

¹³ A különbségre rámutat br. ROSZNER Ervin: Régi magyar házassági jog (Bp. 1887.) 195–196.

¹⁴ ZÁVODSZKY Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Bp. 1904.) 208.

¹⁵ V. KOVÁCS Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. MKSz 1975. 69.

¹⁶ ECKHARDT Sándor: Újabb fejezetek B. B. viharos életéből. (Bp. 1957.) 75. 18. jz., ÖM. I. 311.

¹⁷ RÉVÉSZ Imre: Magyar református egyháztörténet. I. 1520 tájától 1608-ig. (Debrecen, 1938.) 213–214., 216.

¹⁸ Köszönettel tartozom MAKKAI Lászlónak, aki erre a szempontra felhívta a figyelmemet.

¹⁹ H. E. FEINE: Kirchliche Rechtsgeschichte. Die katholische Kirche. (Köln–Graz, 1964.) 432.

²⁰ ROSZNER: i. m. 194.

²¹ KOLLÁNYI Ferenc: Esztergomi kanonokok 1100–1900. (Esztergom, 1900) 178–179.

²² ÖM. I. 349, 352, 355.

Krisztina között érvényes házasság nem jöhetett létre, együttélésük vérfertőző volt, és ellentétben Isten akaratával. Ezért őket a perköltségben és kártérítésben marasztalja el.²³ Itt az a nehézség merül fel, hogy 1591 túl késői ítélet az öt évvel előbb indult perben. Nem azért, mert Dobó Krisztina ekkor már halott volt, és Balassi sem kívánta volna vissza, hanem mert az asszony már 1588-ban férjhez ment Gersei Pethő Gáspárhoz, a férfi pedig ugyanakkor Losonczy Annát kívánta feleségül venni. Az ítéletet tehát már 1588 elején meg kellett volna hozni. Elírást a pápa uralkodási évének feltüntetése miatt nem tehetünk fel.²⁴ Jobb híján Kutassy egyik diplomáciai útjára gondolhatunk, amely a már meghozott ítélet írásba foglalását késleltette; Eckhardt Sándor úgy informál, hogy Kutassy akkor adta ki végítéletét, „miután Krakkóból hazakerült”.²⁵

Mindenesetre a költő birtokpereiben szívesen hivatkozott arra, hogy tulajdonképpen nem is volt házas, mert csak így tarthatta meg Liptóútvár és más javak jövedelmét. A véglesi ügyben összeállított latin emlékiratában (1591) a Nagyszombatban „rite et legitime” meghozott válási ítéletet említi, ugyanebben az évben már Balassi Zsigmond ellen hozza fel, hogy „még házas ember nem volt”, az 1592-ben írt útvári „Informatio”-jában pedig igazságosnak és törvényesnek mondja a nagyszombati ítéletet, mely házasságát egyszerűen együttélésnek nyilvánította.²⁶

„... mostan csak én vagyok az község csudája házasságom miatt Magyarországra”.²⁷ panaszkodik Balassi 1585 elején, hosszan tárgyalt levelében. Még hat évre rá is felelegeti, hogy házassága miatt általános gyűlölet és irigység vette körül, a pataki kudarc miatt tekintélyének és megbecsülésének jó részét elvesztette.²⁸ De volt a szentszéki per idején egyéb gondja is, mégpedig felesége hűtlensége. Erre kétségtelen utalások vannak a véglesi ügyről később írt memorandumában: „... hol az feleségével való rettenetes dolognak kellett gondját Egren viselni, hol az szentszéki perre Szombatba vigyázni, ... hol az pataki jószágba kellett kapdosni, hogy el ne veszténé feleségétül.”²⁹ Még világosabb a fivérével együtt írt levele 1587. augusztus 7-én: „... nyilván vagyon, minemő nagy dolgunk mostan minekünk itt Egren vagyon: mely nemcsak jószágunkban, hanem egész familiánk tisztességében járó dolog.”³⁰ Eckhardt Sándor helyesen következtet arra, hogy itt a házasságtörés miatt az egri püspöki szentszéken folyó perükről van szó.³¹

Az ügy részleteit megvilágítja az az oklevél, amelyet Klaniczay Tibor talált a pozsonyi káptalan levéltárában.³² 1587. december 11-én a király (valójában a személynök) hiteles átiratban kiadja Vizkelety Bálint személynöki ítélőmester feljegyzéseit, amelyeket Báthori István országbíró parancsára mutatott be neki. A protonotarius Balassi Bálint és Dobó Krisztina bevallásáról készített (királyi) oklevelet, de az érdekelték nem váltották ki tőle. Eszerint ő november első napjaiban (Vág)beszterce váralján időzött, amikor Bálint és Krisztina személyesen egyezsére léptek előtte. Bár a közelmúltban „bizonyos irigyeiknek, a házastársi béke és csendesség ellenségeinek biztatására és gonosz rábeszélésére bizonyos gyanú folytán ellentét és egyenetlenség támadt köztük, s e gyanú miatt Balassa Bálint említett felesége ellen a törvény útján kívánt eljárni, mivel azonban az efféle per és vizsály további folytatásából mind a maga, mind a felesége tisztességének megfogyatkozása származhatnék, főként mivel észrevette, hogy említett felesége mit sem tud arról, amit reá mondtak”, elfelejti a dolgot, többé nem hozza föl, s a jövőben jó férj módjára tiszteli és szereti, Dobó Krisztina viszont megbocsátja neki az elszenvedett jogsérelmet és zaklatást, jó magaviselete feltételével ezután is hű feleségként tiszteli és szereti, és neki engedelmeskedik, még ha Bálint bizonyos időre el is bujdosnók (*peregrinatio*), amint erről tudomása van.

Mindenekelőtt a megegyezés kelte érdemel figyelmet. Az ítélőmestert — a kor szokása szerint — Balassi András „hozatta el” október közepén a lipótvári uradalom megosztására. Bálint november 3-án szerződésben adta, ill. zálogosította el birtokait Andrásnak, ennek igen előnyös feltételek mellett. Vagyonának elherdálása sürgős utazási szándékára vall; november 12-én került volna sorra hűtlenségi pere az országgyűlésen, ő pedig a jószágvesztéstől, talán

²³ Báthory István 1592-i átiratában közli ECKHARDT Sándor: Az ismeretlen ... 253–254. Az OL Forgách-levéltár árendezése miatt az oklevelet nem találtam meg.

²⁴ A keletben XIII. Gergely pápa első éve helyett XIV. Gergelyé olvasandó.

²⁵ Az ismeretlen ... 122.

²⁶ Uo. rendre 143, 269; 148; 122, 272, ÖM. I. 298–299.

²⁷ Az ismeretlen ... 110.

²⁸ Uo. 256.

²⁹ Uo. 126, 256, ÖM. I. 294.

³⁰ Az ismeretlen ... 114.

³¹ ÖM. I. 214–215.

³² SSUA Pozsonyi káptalan orsz. lt. Capsa 93, no. 29. Lásd a Függelékben.

³³ Az ismeretlen ... 135–138.

még rosszabbtól félt. Erdélybe készült, ezért számolta fel vagyonát.³³ Nem is jelent meg az országgyűlésen, ott viszont elnapolták az ügyet, és 1588 elején már megkapta a királyi kegyelmet.³⁴ ami a hasonló ügyekben már teljesen sablonossá vált (*relaxatio litis*).³⁵ Mindenesetre a november eleji pánikhangulatban, az éppen a környéken tartózkodó ítélőmester előtt békült ki feleségével is. Az elbujdosási szándékot ez az oklevél is tanúsítja.

De többet is elárul ennél. Balassi negyedével előbb fáradozott Egerben a familia „tiszteességében járó dolog”-ban. Az ítélőmester finom fogalmazása szerint a házasság békéjét megzavaró gyanúsítás érte Dobó Krisztinát, ezt Balassi elhitte, és per útján járt el ellene; ezt azonban később a mindkettőjük tisztességét érő kár miatt abbahagyta. Mindezek az adatok megerősítik Eckhardt Sándor feltevését, hogy az egri szentszéken perelte Krisztinát, nyilván *adulterium* címén. A levélből látható, hogy a per megindult a Krisztina lakóhelye szerint illetékes vikárius előtt. A házastársak békéje nem tartott sokáig. Dobó Ferenc, akivel húga időközben helyreállította a kapcsolatot, láthatóan belenyugodott Bálinttal való együttélésébe; most viszont egy Balassi kezébe került kompromittáló levél alapján beleegyezett az elválásba.³⁶ Bálint második szentszéki perében akkor jutott döntő bizonyítékhoz, amikor már abbahagyta.

Szó szerint kell hát vennünk azt a verstöredéket, amely arról szólt, „miért árolta el az felesége”. A következőt viszont akkor szerezte, „mikor az feleségétől elvált”³⁷ Dobó Krisztina 1588-ban már Gersei Pethő Gáspár felesége volt.³⁸

*

A nagyszombati ítélet, amely — valószínűleg régebbi döntés alapján — „szabadságot adott” Bálintnak és Krisztinának a házasságra, sajátos módon azért maradt ránk, mert Losonczy Annának szüksége volt rá. A gyönyörű Júlia-versek dacára az asszony nem Bálintnak adta a kezét, hanem a 23 éves Forgách Zsigmondnak, 1589 őszén.³⁹ Három évre rá ők ketten fordultak Nebojszai Balogh Gergely országbírói ítélőmesterhez, hogy az őket illető (1) szentszéki ítéletet megkaphassák. Megidéztek Pathó Menyhért hiripi nemesét, akire valaki (talán maga Balassi) „biztonságos megőrzés végett” bízta. Az oklevél hiteles átiratát Losonczy Anna és férje az országbíró pecsétje alatt kapta meg.⁴⁰

Annának azért volt szüksége az ítéletre, mert Bálint Legyelországból hazatérve, 1592 elején beperelte őt az esztergomi érseki szentszéken. Későbbi feljegyzés szerint *infamia*-perről volt szó, amely érinthette éppen úgy Anna, mint Bálint becsületét. Valószínűleg helyesen látja Eckhardt Sándor, hogy Anna rossz nyelve okozta a bajt. Nem véletlenül írta róla Bálint öccse, Ferenc: „... az peritől és nyelvéből némely embereknek inkább félek, Isten is tudja, az fegyverénél.”⁴¹

A perben Anna makacs ellenfélnek bizonyult. Az első idézésre nem felelt, hagyta magát a nagyszombati templom kapuján idéztetni (*litterae valvales*), majd megintetni (*monitorium*).⁴² Közben maga is visszavágott: az említett Pathó Menyhért példányából átiratta Balassinak egy évtizedes kötelezvényét, melyben 1400 forint tartozása fejében 200 jobbágytelkét kötötte le neki, és az országbírótól végrehajtást kért.⁴³ Ekkor szerezte meg ugyancsak tőle az első szentszéki perben hozott ítéletet. Ekkor már elküldte ügyvédjét Nagyszombatba. Ez azzal értelt, hogy mind a kánonjog (Gratianus), mind a hazai jog (Hk. II. 30.) elzárják az infámis személyt a perindítástól, márpedig Bálintot Kutassy ítélete „vérfertőző együttélés” miatt infámissá tette. Ismét Kutassy vikárius mondta ki, hogy Bálint nem perelhet, Annát pedig felmentette. A nunciushoz való fellebbezést a felperes nem folytatta le, így kerek egy év után az ítélet jogerőre emelkedett.⁴⁴

Keserves lehetett Balassinak, hogy a szentszék őt nyilvánította becsületét vesztettnek, aki a „jó hírért, névért” kész volt mindent feláldozni; még keservesebb, hogy ezt a csapást régi szerelme mérte rá. De egy jó évre rá az „infámis” Balassi megszerezte a hősi halál dicsőségét.

³³ L. erre Illéssy János cikkét (fent 2. jegyzet).

³⁴ Roszner i. m. 197.

³⁵ Az ismeretlen ... 121.

³⁶ OM. I. 87–88.

³⁷ Az ismeretlen ... 82.

³⁸ Uo. 180.

³⁹ Lásd fent 23. jegyzet.

⁴⁰ Az ismeretlen ... 187–190.

⁴¹ A periratokat közli ILLESSY János: Br. B. B. egy pöre. ItK 20 (1910) 193–197.

⁴² OL Forgách It. Fasc. V. No. 338–339.

⁴³ Lásd 42. jegyzet és Az ismeretlen ... 190.

1587. dec. 11. *Rudolf király (személynöke) Dobó Ferencnek hiteles átiratban kiadja a Balassi Bálint és felesége, Dobó Krisztina közötti kibékülésről Vizkelety Bálint személynöki ítélmester feljegyzését.*

Nos Rudolphus secundus Dei gratia electus Romanorum Imperator semper augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Rex, archidux Austriae, dux Burgundiae etc. damus pro memoria, quod fidelis noster egregius magister Valentinus Wyzkelethy personalis praesentiae nostrae prothonotarius nostram personalem veniens in praesentiam exhibuit et praesentavit eidem quasdam litteras fidelis nostri spectabilis et magnifici comitis Stephani de Bathor iudicis curiae et consilarii nostri, necnon comitatum Simigiensis, Zathmariensis et de Zaboch comitis praeceptorias eidem prothonotario sonantes, in papiro patenter confectas, sigilloque eiusdem iudiciali ab intus in inferiori eorum margine impressivè consignatas, hunc tenorem continentes: Comes Stephanus de Bathor, iudex curiae sacratissimi principis et domini domini Rudolphi secundi Dei gratia electi Romanorum Imperatoris semper augusti ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Regis, archiducis Austriae, ducis Burgundiae etc., necnon comitatum Simigiensis, Zathmariensis et de Zaboch comes, egregio magistro Valentino Wyzkelethy personalis praesentiae Sacratissimae Caesareae et Regiae Maiestatis prothonotario, salutem cum favore. Expositum est nobis in persona generosi ac magnifici domini Francisci Dobo de Rwzka, comitis comitatus Barsiensis, necnon partium regni Hungariae cis Danubianarum supremi capitanei, qualiter superioribus diebus magnifici Valentinus Balassa de Gyarmath ac domina Cristina Dobo in facto quorundam negotiorum tibi bene cognitorum certam quandam coram te fecissent transactionem et compositionem, unde coram te fassionem quoque fecissent ac forsitan litteras etiam superinde fassionales pro ipsorum parte excepissent, cuius tamen fassionis signatura seu minuta apud te in specie extaret et haberetur, super qua quidem fassione seu transactione idem dominus exponens litteris fassionalibus summe indigeret essetque necessarius. Requisiti itaque sumus superinde nomine et in persona praefati domini exponentis debita cum instantia, ut eidem circa praemissa de opportuno iuris remedio provideremus praescriptamque minutam seu signaturam super praefata fassione per te (si quidem ea apud te in specie extaret) requirere, illa vero non reperta totam seriem eiusdem fassionis per te referendam ac in transumpto litterarum extradandam iniungeremus. Et quia iusta petenti non est denegandus assensus, pro eo te harum serie hortamur atque autoritate nostra iudiciaria, qua fungimur, requirimus diligenter, quatenus acceptis praesentibus et praemissis sic, ut praefertur, stantibus seque habentibus praescriptam minutam seu signaturam dictae fassionis antefactorum Valentini Balassa et dominae Cristinae Dobo coram te modo praemisso factae apud te diligenter requirere, illa vero non reperta vel in specie minime extante totam seriem eiusdem fassionis in memoriam revocare et recognoscere, recognitamque ac in memoriam revocatam in transumpto litterarum sub sigillo praefati domini Imperatoris et Regis nostri iudiciali, apud egregium Joannem Joo personalis praesentiae eiusdem domini Imperatoris et Regis nostri in iudiciis locumtenentem et consiliarium habito, iuris praefati domini exponentis ulteriorem ad cautelam extradare debeas et tenereis, communi suadente iustitia, secus non facturus. Praesentibus perlectis exhibenti restitutus. Datum Posonii feria quinta, in festo videlicet beati Andreae apostoli, anno domini millesimo quingentesimo octogesimo septimo.⁴⁵ Quibus exhibitis et praesentatis tandem idem prothonotarius annotatae personalis praesentiae nostrae ex debito officii sui retulit eo modo, quod licet superioribus retroactis diebus praenotati Valentinus Balassa et domina Christina Dobo consors eiusdem coram eodem prothonotario quandam fecissent fassionem et transactionem, litteras tamen adhuc superinde fassionales ab eodem prothonotario pro ipsarum parte nondum excepissent, nihilominus eandem signaturam seu minutam super ipsa fassione per eundem prothonotarium factam mandato annotati iudicis curiae nostrae satisfacere volens requisivisset et invenisset huiusmodi sub tenore:

Nos Rudolphus secundus Dei gratia electus Romanorum Imperator semper augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Rex, archidux Austriae, dux Burgundiae etc.⁴⁶ memoriae commendantes per praesentes litteras nostras significamus, quibus expedit universis, quod fidelis noster egregius magister Valentinus Wyzkelethy personalis praesentiae nostrae prothonotarius nostram personalem veniens in praesentiam ex debito officii sui eidem fideliter retulit eo modo, quod cum ipse feria quarta proxima post festum Omnium Sanctorum proxime praeteritum⁴⁷ in suburbio castri Beztercze⁴⁸ vocati in comitatu Thrynchiniensi extructi fuisset constitutus, magnificus Valentinus Balassa, filius magnifici condam Joannis Balassa de Gyarmath,

⁴⁵ 1587. nov. 30. az ő kalendárium szerinti (András napja éppen esik csütörtökre).

⁴⁶ A király neve és címe beszűrés, sürítve.

⁴⁷ Nov. 8. az ő kalendárium, nov. 4. az új szerinti.

⁴⁸ Vágbeszterce.

math ab una, parte vero ab altera domina Cristina Dobo consors eiusdem coram eodem prothonotario personaliter constituti in infrascriptis taliter inter sese convenissent et concordassent, prout convenerunt et concordarunt eo modo, quod quamvis superioribus retroactis diebus inter ipsum Valentinum Balassa ab una, parte vero ab altera praefatam dominam Cristinam Dobo consortem suam ratione cuiusdam suspicionis ex inductione et mala persuasione nonnullorum emulorum, pacis et tranquillitatis coniugalibus inimicorum quaedam controversia discordiaque fuisset suborta atque excitata, ob eamque suspicionem idem Valentinus Balassa contra praefatam coniugem suam iuris ordine procedere proposuisset, quia tamen eiusmodi litis et controversiae ulteriorem prosecutionem non sine diminutione honoris suis et coniugis suae futurum esse, praesertim cum dictam coniugem suam nihil horum, quae ex parte ipsius dicebantur, consciam animadverteret, ob hoc idem Valentinus Balassa praemissorum oblivisci et eandem dominam Cristinam Dobo, prout antea, ita etiam in posterum amore et sincero corde amplecti vellet, et quod in posterum nullo unquam tempore dictae coniugi suae quippiam tale obicere, sed eandem, prout fidelem, probum bonumque virum decet, omni honestatis officio amoreque singulari et dilectione sincera quoad superviveret, prosequi velle se obtulisset et obligasset, e converso vero praefata etiam domina Cristina Dobo coniunx eiusdem omnes illas iniurias et molestias aliasque quamplurimas calamitates suas, quibus ab eodem domino et marito suo antehac affecta fuisset, eidem Valentino Balassa condonasset et relaxasset; hoc tamen adiecto, ut in posterum idem Valentinus Balassa emendare et ipsam omni honestatis officio tenere et servare debeat, quae si praestiterit, etiam ipsa domina Cristina Dobo eundem sicut antea, sic etiam in posterum, ea dilectione, quae inter fideles coniuges servari deberet, prosequi, eique in omnibus, ut decet, morem gerere, parere et obtemperare, debitumque honorem exhibere vellet, assecurans insuper eundem Valentinum Balassa, quod etiam si idem Valentinus Balassa (prout ipsa intellexisset) certo temporis intervallo peregrinationi se committere proposuisset, nihilominus ipsa in premissa oblatione sua constanter perseverare vellet, prout partes ipsae sese convenisse, reconciliasse ac recordasse, necnon in premissis fideliter persistere velle retulissent et sese obligassent coram prothonotario praenotato, harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante. Ad cuius quidem prothonotarii annotatae personalis praesentiae nostrae fidelem relationem in fidem et testimonium praemissorum omnium praesentes litteras nostras fassionales partibus eisdem sub sigillo nostro iudiciali apud fidelem nostrum egregium Joannem Joo de Kazahaza personalis praesentiae nostrae in iudiciis locumtenentem et consiliarium nostrum habito dandas duximus et concedendas. Datum Posonii feria tertia proxima post festum beati Nicolai episcopi et confessoris⁴⁹ anno domini millesimo quingentesimo octogesimo septimo.

Cuius quidem signaturae super premissa fassione ac transactione per eundem prothonotarium factae seriem de verbo ad verbum sine diminutione et augmento aliquali transumi et transcribi, praesentibusque litteris nostris patentibus inseri et inscribi facientes dicto Francisco Dobo iuris eiusdem ulterioris ad cautelam sub antelato sigillo nostro iudiciali apud dictum personalem praesentiae nostrae locumtenentem et consiliarium (nostrum extradandam)⁵⁰ duximus et concedendam. Datum Posonii feria sexta proxima post predictum festum beati Nicolai (episcopi et confessoris, anno domini millesimo⁵¹ quingentesimo octogesimo septimo supradicto.⁵²

Lecta et correcta in versu interlineali et alias ubivis.

Bónis György

Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére

Balassi Bálint jelentőségének összegezésénél nem elhanyagolható szempont a közvetlen irodalomalkító hatás értékelése. Ez a vizsgálat a költő lírájára vonatkoztatva több tanulmányban¹ meg is történt, a *Szép magyar komédia* utóéletének kutatásával azonban mindmáig addig maradt az irodalomtörténetírás. A hazai udvari dráma tisztázatlan fejlődéstörténete felveti a következő lényeges kérdést: hatott-e Balassi *Szép magyar komédiája* szerelmi drámáinkra. Megvalósult-e az ajánlásban megfogalmazott gondolat: „Akaram azért ez Commedia szerzest

⁴⁹ 1587. dec. 12. az ó kalendárium, dec. 8. az új szerint. (Az átiró oklevél kelte mutatja, hogy az utóbbit kell választani.)

⁵⁰ Ezeket a szavakat a pecsét papírfelzete a filmen takarja.

⁵¹ Ezeket a szavakat a pecsét papírfelzete a filmen takarja.

⁵² 1587. dec. 8. az ó kalendárium, dec. 11. az új szerint. (Az utóbbit kell választani, különben az átiró oklevél kelte későbbi lenne az átirónál.)

¹ L. B. utóélete. A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. Bp. 1972. 289.

úí forma gíanant elő üenni, hogy ha az ötben üalo Ifiak az idekíualokot, az üers szerzesben nem csak köüettik, hanem sokal inkább megis előczottek, eben se maradnanak ell az ide üaloktúl. Sött indolnanak el ütannak, egy' en reszemre penigh ezt sem banom, ha aztis mint az üers szerzett el üeszik, tölem . . .”²

Ha valóban folytatták Balassi szerelmi drámateremtő kezdeményezését — s rövid tanulmányomban ezt kívánom bizonyítani —, akkor alapvetően megváltozik a hazai drámatörténet jelenlegi képe. Mind ez ideig szerelmi témájú drámaíinkat külföldi példák nyomán, illetőleg fordításuk alapján született műveknek, egymástól elszigetelt szörványoknak értékelik az irodalomtörténetírás. De ezen belül, ha bizonyítékaim elfogadhatók, magának a *Szép magyar komédiának* jelentősége is megnő ezzel a drámai irodalom alakító szereppel.

Előljáróban le kell szögezmem: a drámai műnemben eleve nem kereshetünk olyan jellegű epigonirodalmat, mint a lírában. Ez a két műnem különböző helyzetéből adódik. A Balassi-életmű hatása alatt álló szerelmi témájú epigonköltészetet nem befolyásolják olyan nagy mértékben a korstílus-váltások, mint a drámai műveket. A funkció mind a reneszánszban mind a későreneszánszban és a barokkban is azonos — az udvarlás eszköze. Ez magával hozza a megmerevedett, jól bevált formai sablonokat és a sztereotip motívumok rendszerét. Az énekeskönyvekben másolatgott közlírát figyelve — a kifejezőeszköz alig változik, a hagyományosbe belesimulnak az új stílus keresettebb, bízarrabb képei, de ezek a képi rétegek könnyen szétválaszthatók, s inkább a Balassi-hagyomány variálódását látjuk bennük.

Más a dráma helyzete. A *Szép magyar komédia*n kívül összesen két szerelmi témájú dráma maradt fenn jelentős alkotók tollából, így eleve nem beszélhetünk virágzó udvari drámai irodalomról a tizenhetedik században. Balassi művével együtt ez a három dokumentum olyan közös sajátosságokat mutat, mely a közvetlen olasz hatás ellenére, a magyar szerelmi dráma útját Közép- és Kelet-Európa drámafejlődéséhez teszi hasonlatossá. Ennek oka a színpad hiánya, mivel az esetleges műkedvelő jellegű udvari színjátszások jelentősége a fejlődés szempontjából elhanyagolható.⁴ A színpad hiányából adódik, hogy mindegyik udvari dráma egymástól eltérő funkciójú. A tizenhetedik századi anyanyelvű szerelmi drámára teljes mértékben érvényes Lukács György elméleti fejtegetése, mely szerint: „Színpad nélkül nincsen dráma: azaz a drámából nélküle hiányoznia kell mindannak, amit a spontán hatás kategóriája megkövetel. Minden drámánál, amely nem egy nagyerejű, eleven, érzéki kultúrájú színpadba, vagy legalább is ahhoz hasonló intézménybe kapcsolódott bele, sőt — igen sokszor — erőszakolódott reája, minden ilyen dráma a kor hangulatának megfelelő valamely irányban túlságosan intellektuális lesz.”⁵

Ez, a „kor hangulatának megfelelő túlzott intellektualizmus” arra vezet, hogy irodalmunkban a drámai műnem az, amely legérzékenyebben reagál a korstílusra. Itt nincsen egy mesterember középgárda, hanem csak egy-egy próbálkozás, hol a tehetséges szerzőt magának a műnemnek az újszerűsége vonzza, és ez az újat akarás magával hozza a kifejezőeszköz újdonságát is. Ezzel magyarázható, hogy Balassi lírai nyelve nem kerül utánzásra, és a másik két mű nem a lírai hagyományokra támaszkodik. Így a *Constantinus és Victoria* céljának megfelelően a későreneszánsz vulgarizált filozófiájának hatása alatt áll, s az ebben a korban divatos bölcselkedő irodalom nyelvezetével tart rokonságot, a *Florentina* pedig, ugyancsak funkciójának megfelelően, melyben a szerelem erotikája kap hangsúlyt, a barokk szerelmi epika csillogó kifejezőmódjához kapcsolódik. Leegyszerűsítve a kérdést, szinte azt mondhatom — azonos témájú művekről lévén szó — a döntő különbség abban van, hogy Balassi éli a szerelmet, a *Constantinus és Victoria* elmélkedik róla, a *Florentina* álszent módon mulat rajta. Három különböző alapállás, három különböző kor, három különböző stílus. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Balassi drámája ne lett volna hatással az utókorra, ez csak a szolgai utánzást zárja ki.

Rátérve a *Szép magyar komédia*ra visszavezethető egyezésekre, első döntő azonosság a művek struktúrájában lelhető fel. Mind a *Constantinus és Victoria* mind a *Florentina* jóval bonyolultabb cselekménnyel rendelkezik, mint Balassi műve, és ez a két dráma szerkezeti megoldását tekintve gyakorlatilag két részre osztható. Az első részben következetesen végigvitt Balassi által módosított pásztortjáték szerkezet figyelhető meg, s a második rész súríti magába a tényleges bonyodalmat. Számunkra az első szerkezeti egység az izgalmas, a továbbiakban ezzel foglalkozom.

Mindhárom dráma a szerelmes ifjú nagy-monológiájával kezdődik, majd meghitt barátjuknak elbeszéli szenvedésük okát, szerelmük tárgyát, s a szerelem reménytelenségét.

² J. MIŠIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T.: Balassi Bálint szép magyar komédiája — A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Bp. 1959. (Irodalomtörténeti Füzetek 25.) 49. (Továbbiakban: Balassi: komédia 1959.)

³ Vö. DÖMÖTÖR Tekla: A kelet-európai színjátszás kezdetei. Theatrum 1963. I. 49—64.

⁴ A magyar udvari színjátszásról való szörvány adataink nem mutatnak olyan magas szintű színpadi kultúrát, mely a drámaírást befolyásolhatta volna.

⁵ LUKÁCS György: A drámai forma elvi kérdései. Művészet és társadalom. Bp. 1968. 27.

A barátok meg is ígérk a segítséget. Következő lényeges fordulat a kerítés motívuma. A három hősnő hallani sem akar a szerelemről, s az ifjak segítőitársai próbálják rábeszélni őket. A kerítő szerepét Balassinál Briszeida, Constantinusnál Leonora, Florentinánál Hermiás tölti be. Balassinál és a Florentinánál a kerítés a későbbiekben megismétlődik, a *Constantinus és Victoria* egy jelenetben sűríti a meggyőzés érveit. Az első szerkezeti egység lényegében a hősnők megnyerésével le is záródik. A második részből csak egy motívum tartozik ide: az egyik elkecsereedett szerelmes fél öngyilkossági jelenete.

Első látásra úgy tűnik, ezek a szerkezeti azonosságok a pásztorjátékok sztereotip motívumával egyezők. Igaz, hogy eleve óvatossan kell bánni minden olyan egyezéssel, mely nemzetközi sablon, s mivel Balassi művének eredete is olasz pásztorjáték, nehéz leválasztani az általánosan elterjedtről a speciálisan csak a *Szép magyar komédiára* jellemző jegyeket. De ezeknek a sablonoknak a felhasználási módja az, melynek vizsgálata célhoz vezető.

Mindjárt első döntő bizonyítéknak fogható fel a drámák kezdő szerelmi monológja. A pásztorjátékokban prologust mondó Apolló, Amor stb. hosszan elmélkedik a szerelemről, s így dramaturgiai megfontolásból, ezután a lényegében monológ hatású jelenet után már nem ismételtetik el ugyanazt a főhőssel. Így az első jelenet vagy a szerelmes egy rövid helyzettel jellegű bevezetőjével kezdődik, vagy ez elmarad, s rögtön egy dialógusból tudjuk meg az alapkönfliktust.⁶ Ezzel szemben a három magyar drámában egy terjedelmes kezdőmonológot találunk. Ismert Balassi változtatásai Castelletti művéhez képest,⁷ ennek alapján Balassinak tulajdonítható teljes egészében Credulus monológjának felépítése. Balassi erőteljes intonálású egyéni kezdése: „Oh en uestet feiem megiek immar ha megh piros Hainalis őregheti gerieztí az en keseredett szíuemben fel giúlt buzgo nagy szerlemmemk tűzeth...⁸ Ugyanilyen robbanékony kezdés figyelhető meg Constantinusnál: „Ó Jupiter, ki vagy Mennynék és földnek Istene, mi dologh lehet az, hogy engemet illen igen elhagyal?”⁹

A továbbiakban is azonos a két monológ struktúrája. Az erőteljes kezdés után mindkét műben egy lírai, elmélkedő rész következik: Balassinál az éjszaka és nappal szerelmes nyugtalanságai és csalódásai, Constantinusnál a szerelem tüneteinek elemzése Petrarca CII. szonettjének segítségével. De ezt a lírai elmélkedést Balassi gondolatával vezeti be: „micsoda elűrhetetlen kín? mely mia sem nappal nem nyughatom, sem éyel, az sok rendbéli gondolkodásim mia nem alhatom, és elfarat testemet sem nyugtathatom.”¹⁰ A monológok párhuzamos építkezése a későbbiekben is megfigyelhető. Credulus a keserves szerencséhez és Juliához fohászodik, Constantinus pedig Victoriához könyörög, majd a szerencsét emlegeti. Balassi monológja egy feltörő kiáltással végződik: „... oh atkozot szerelem szerelem.”¹¹ Constantinus pedig egy erőteljes hangú fohászzkodással zárja monológját a szerelemhez, Cupidohoz.

A következő jelenet, a két barát beszélgetése ugyancsak egyező felépítésű, és több hasonló stílusis fordulatot tartalmaz, de itt Balassi jobban ragaszkodik az olasz eredetihez, így az azonosságokat nem vehetjük bizonyító erőnek.¹² A szerelemre való kerítés jelenete már több elemmezhető azonosságot mutat. Igaz, hogy a rábeszélés érvei ugyancsak sablonok, minden pásztorjátékban, illetőleg az idilliköltészetben is megtalálhatók, de az érvek felhasználási módja, sorrendje, valamint a frazeológiában megtalálható szép magyar komédia remiszenciái valóban a közvetlen Balassi komédia hatás bizonyítékai. Credulus Briszeida szerint könyörög, hogy Juliával beszélhessen, Leonora orvosságot és szabadságot kér egy beteg rabnak. Júlia válasza: „... mert eleob el futt az Oroszlanj az Szaruas eleot, mint en el ualtoztasam az en tökelet s el uegezet tizta szandekomot.”¹³ Victoria válasza: „Egyszer töt fogadasomath semmi-képpen megh nem szegem, és elvégezett dicséretes szándékomat, megh nem maaslom.”¹⁴ Mind Constantinusnak mind Credulusnak előnyös tulajdonságai két alkalommal szerepelnek a meggyőzés érveként. Majd mindkét műben a szépség mulandóságának fenyegető ténye hangzik el. Ezután közvetlenül a szerelem nagy hatalmáról emlékeznek meg, mely mindkét műben Jupiterrel van illusztrálva.¹⁵ A két hősnő elutasító válasza után Briszeida és Leonora nem

⁶ Vö. Castelletti műve vagy Tasso: *Aminta*.

⁷ Vö. J. MISIANIK—ECKHARDT S.—KLANICZAY T.: i. m., valamint Amedeo DI FRANCESCO: *La formazione lirica di Bálint Balassi. Kandidátusi értekezés, kézirat.*

⁸ Balassi: komédia 1959. 59. Actus I. Scena I.

⁹ Régi magyar drámai emlékek. II. Bp. 1960. 107. (Továbbiakban: RMDE: Constantinus.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Balassi: komédia 1959. 60.

¹² A két jelenet közötti különbség: Constantinus és Achatés szerepet cserélnek. Constantinus elítélkölja érzelmet, és ő az, aki Achatést kikérdezi, hogy minél többet megtudjon a szerelemről. Maguknak a dialógusoknak a felépítése azonban azonos: a faggatás, a hősök nem akarják elmondani bánatuk okát, a bizalmatlansággal való gyanúsítás stb. Ezek azonban általános, sztereotip fordulatok.

¹³ Balassi: komédia 1959. 70. Actus 2. Scena 2.

¹⁴ RMDE: Constantinus. 118. Actus I. Scena III.

¹⁵ Jupiter példája szinte minden pásztorjátékban szerepel. De az megfontolandó, hogy míg az olasz drámákban a szerelem hatalmának érzékeltetésére hozott sok-sok példának csak egyike az istenek szerelme, addig a két magyar dráma kizárólag csak ezt az egy példát emlegeti.

érzik véglegesnek a vereséget, „... mert az sok uagassal dölle az nagy fa...”, illetőleg „Oly erős vár sem lehet, mely okos ostromlónak gyakorlatos volta mia, bár nagy késsőre is, meg ne vétessék.”¹⁶ Az érvek sorrendje, egymásra építése Balassi hatásnak vehető, véleményem szerint nem lehetnek véletlen egyezések azok a hasonló szóhasználatok sem, mint például: „Júlia: Chak heiban heiban haniot az Borsod az falra, chak heiban hegedőlz az malomban...”¹⁷ Victoria: „Csak hiaban minden elbihető beszédet, tanacsod, és sok rendbélyi intesed.” „Pusztá malomban hegedülz.”¹⁸

Most már vázlatosan érintve az öngyilkosság jelenetét. Credulus elszánására: „... az en lölkem faidalmat, orvosolia az halal, ki minden nemő búban s niaüaliaban hamar üget szokot érnj.”¹⁹ Victoria szavai szinte rimelnek: „Nem tanalok eddig túrt nyughatatlansagimnak és szünetlen aradando siralmimnak vége szakaszto jobb orvosságot az halálnal; mivelhogy halal által az ember mindennemü dolognak végére szokta érnj.”²⁰ De a *Szép magyar komédia* visszhangozhatott a *Constantinus* szerzőjében Victoria öngyilkossági jeleneténél is, mikor a hősnő a viharzó tenger partján késsel akarja kioltani életét.

A *Constantinus* és *Victoriában* is megtalálható az a kettősség, mely a vegyes műfajú drámák jellemzője. Ez mintegy horizontálisan két rétegre bontja a művet; egyrészt az emelkedettebb stílusú szerelmespár dialóg és monológ rendszerére, másrészt a szolgák szerepeltetésénél az alacsonyabb humort képviselő stílusra. Célszerű kettéválasztani a két réteget, mert a *Florentinában* már megtörténik a teljes elkülönülés, s a humoros közjátékok csak lazán kapcsolódnak a fő cselekményhez. A *Constantinus*ban a szolgák tréfái terentiusi ihletésűek, ezért a hosszas névtévesztés Achates és Dromo között inkább a klasszikus vigjátékhöz kapcsolható és nem a Silvanus-Dienes jelenethez.²¹ Van azonban egy fontos momentum. Galathea himzett inget ígér Dienesnek jutalmul, Dromo pedig Leonorától kap ígéretet egy himzett czifonyas ingre. Mivel a *Szép magyar komédia* nyomtatott szövegében már keszkenő szerepel, valószínű, hogy a *Constantinus* és *Victoria* ismeretlen szerzője egy kéziratot példányt ismerhetett. Talán nem túl merész következtetés a következő: kutatásaim során a *Constantinus* legvalószínűbb születési helyének a Thurzó-udvart találtam.²² A Thurzó-udvarban keletkezett Fanchali Jób-kódex, mely a Balassi-komédia szövegét őrzi, tartalmaz egy Balassi-versparafrázist, a „Rementelen keppen minap teortenetbeől” kezdősort. Ebben Júlia helyett Iffis név szerepel. A *Constantinus* és *Victoriában* Victoria udvarlóleányát nevezik *Iphisnek*. A név ritkasága a magyar irodalomban — kizárólag csak a Jephtha históriában található²³ — arra enged következtetni, hogy ez nem lehet véletlen egyezés, és esetlegesen a *Constantinus* és *Victoria* általunk ismeretlen szerzője a Fanchali Jób-kódex féle komédiváltozatot ismerhette.

Mielőtt rátérnénk a Gyöngyösi Istvánnak tulajdonított *Florentina* drámára, említenem kell Zrínyi Miklós idilljét. Bár műnemét tekintve nem dráma, de szoros rokonságot tart a pásztorjátékokkal, valójában szerkezetében, érvrendszerében nagyon sok hasonlóság van a pásztorjátékok kerítő jeleneteivel. Zrínyi idilljeiben is megtalálható a szerelem mindent legyőző erejének ábrázolása, az öregedés motívuma, a szerelmes jó tulajdonságainak felsorolása, a hajthatatlan kedves alakja, elsősorban antik és olasz hatások alapján. Képkincsében viszont bizonyos szép magyar komédiai reminiscenciákat véltem felfedezni. Így például: Balassi drámájában:

Az regi fennüifais elegh kemin, de azért sok uagassall ugyan ledül sött megh az erős kösziklakonis megh teczik neholl az hangya niomis, a holl sok hangyák iarnak.”²⁴

Zrínyi Miklósnál;

Acél meglágyulhat tűzzel, mesterséggel:
Hangya-nyom kűsziklán esmerszik üdövel;²⁵

¹⁶ Balassi: komédia 1959. 72. és RMDE: *Constantinus*. 119.

¹⁷ Balassi: komédia 1959. 71.

¹⁸ RMDE: *Constantinus*. 119. 519. s. és 543. s.

¹⁹ Balassi: komédia 1959. 94. Actus 4. Scena 4.

²⁰ RMDE: *Constantinus*. 165. Actus V. Scena III.

²¹ E jelenetnek más összetevői is vannak. Vö. DÖMÖTÖR Tekla: Népies színjátszó hagyományaink és az iskoladráma. ELTE Bölcsészettudományi Karának Evkönyve 1952–53. Bp. 1953. 206.

²² Ezen feltételezés indokait 1973-ban az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadásomban ismerttettem.

²³ Iphis, női név a Jephtha-histórián kívül a világirodalomban Ovidius: *Metamorphoses*-ében található, ez a történet azonban nem terjedt el a magyar reneszánszban.

²⁴ Balassi: komédia 1959. 78. Actus 2. Scena 4.

²⁵ Zrínyi Miklós összes művei. I. Bp. 1958. (Továbbiakban: Zrínyi ÖM.) 14. (I.) Idillium.

Vagy a kegyetlen kedves jellemzésénél:
Balassi-komédia:

Talam im ez repedezet keosziklaktúl szöletel? úgy Cartago natariban, Oroszlan tejet ittal?
Vagj az Armeney Pardúszok czeöczeit szoptat;²⁶

Zrínyiél:

Bizony mast elhittem: Caucasus volt anyád,
Örmény oroszlány volt szoptató dajkád;²⁷

S végül egy utolsó illusztráció:
Balassi:

... s az keő esső sem nagyob (ellensége) az eretlen gimölcznek s az szaraz der sem az úy plan-
táknak ...²⁸

Zrínyi:

Fuss tülem, verseid mert nekem éles tör,
dér virágnak,
Kü búzának.²⁹

Elképzelhető, hogy Zrínyi nemcsak Balassi verseit ismerte, hanem a komédiát is, talán a könyvtárában levő *Balassi Bálint fajtalan énekei* kézirat a *Szép magyar komédiát* is tartalmazta. Zrínyi idillköltészete a drámafejlődés szempontjából sem mellőzhető, képkinccse erős hatással volt Gyöngyösi-re.³⁰

A *Florentina* emelkedettebb szerelmi dialóg és monológ rendszere Balassi komédiájának, Zrínyi idilljeinek és a *Constantinus* dráma reminiscenciáinak ötvözete, mindez Gyöngyösi erőteljesen egyedi stílusában. Ebből adódóan, a szerelmi rétegben nehezebben mutatható ki a közvetlen Balassi-hatás, a barokk stílus eléggé elfedi az azonosságokat, de a közös vonások egy döntő bizonyíték ismeretében mindenképpen felfedezhetők. Véleményem szerint elégséges e rövid referátumban csak a döntő bizonyítékot ismertetnem. Gyöngyösi a szerelmi dialógusokban elég önálló saját képkinccsel él, de a népi alakok beszélgetésénél bizonytalanná válik. Az iskolai színjátékok mintájára beiktatott közjátékok megírásánál támaszt keres, egyszer egy közismert vénlánycsúfolónál, másszor Balassinál.

A *Szép magyar komédia* III. felvonás IV. jelenetében Dienes a következőket mondja Gala-
theának:

„Azt halom hogy edesb az szad az lagy saýtnal.”

Az I. felvonás III. jelenetében pedig Júliát így jellemzi: „... az melle mint egy gyömbelő
retkeczke az orczája mint egy parlagi rosa, az ajaka mint egy kis megh erth cseresnie, ollj
fejer az foga mint egy lizt langh, az orra úikon hoszúcza mint egy iukon hamzot salata tor-
saczka, io szago penigh mint az en ciczkemnek a kemenczeben.”³¹ A *Florentina* harmadik
közjátékában Demeter gazda szinte szóról szóra így jellemzi Florentinát:

Mert édes mint a' sajt annak az ajaka,
Fejér mint ama' szép meszelt -fal a' nyaka,
Mint a' mosott asztal sima a' homloka,
Mint az hántott torsa az orra hoszszatska.
Gömbölyű a' melle mint a' Német retek
Az ortzája gyenge mint az alutt étek,
Mint az én matskámnak a' szemei kékek,
Fogai mint liszt láng fejérek és szépek.³²

²⁶ Balassi: komédia 1959. 81. Actus III. Scena prima.

²⁷ Zrínyi ÖM. 30. (II.) Idillium. Ez az elemeiben antik irodalomra visszavezethető kép Zrínyi ismert forrásban nem szerepel, s a korabeli irodalomban is más jelleggel használatos.

²⁸ Balassi: komédia 1959. 91. Actus III. Scena II.

²⁹ Zrínyi ÖM. 370. Fantasia poetica.

³⁰ Zrínyi Idilljeinek, valamint a *Constantinus* és *Victorlának* közvetlen hatása Gyöngyösi drámájára nem tartozik szorosan a tárgyhoz, így ezt a fejlődéstörténet szempontjából lényeges problémát nem ebben a dolgozatban fejtem ki.

³¹ Balassi: komédia 1959. 86. és 67.

³² Régi magyar drámai emlékek. II. Bp. 1960. 309. Igaz barátságnak és szíves szeretetnek tüköre. A Zólyomi Szabó János által kiadott szöveg. 1762. Actus IX.

Azt hiszem, nem kell különösebb elemzés az azonosság megállapításához.

Hadd térjek ki még a rejtélyes „ciczke” szóra, mely talán az átvétel alapján megfejthető.³³ Indokolatlannak tűnik a „cz” kizárólag „cs” olvasata, mikor ugyanez az alak szerepel a „kemencében” szóban, és ott egyértelműen „c” a jelentése. Így véleményem szerint a helyes olvasat „cickém”. Az olasz eredetiben az áll, hogy Amarillis jó szagú, mint a birsalma, a szemei pedig csillognak, mint az én macskámnak a sötétben.³⁴ A *Florentina* korábbi ferences kéziratában a jó szag nem szerepel, de a Zólyomi Szabó féle „matskám” alak helyett „Tiztem” található. Vagyis „... mint az én Tiztemnek szemei kékek.”³⁵ Ennek alapján a *cickém* jelentése *cicem*, tehát macskámnak. Balassi komédiájának nyomtatott szövegében valószínű, hogy az olasz eredetihez hasonló mondat állhatott, hiszen Balassi ebben a részletben szorosan követi forrását. A kézirat szövegében viszont ezzel a szóértelmezéssel egy képtelen mondat keletkezne: jó szagu penigh mint az én „macskámnak” az kemencében. Mindenképpen a másoló itt hibázhatott, s az első mondat első részét — kihagyva egy sort — összeírhatta a második sor második részével. Talán így rekonstruálhatnánk tartalmilag az eredeti mondatot: io szago penigh / mint a birsalma, szemei csillognak / mint az en cickemnek az kemencében.

E kis kitérő után összefoglalva az eddig elmondottakat: Balassi *Szép magyar komédiájának* jelentősége az udvari dráma fejlődésében sokkal nagyobb mérvű, mint eddig hittük. Mindegyik megmaradt emlékünkre közvetlenül hatott, erőteljesen befolyásolta e műfaj magyarországi életét. Az összkép azt mutatja, hogy XVII. századi szerelmes drámáink egy szerves, speciális belső fejlődés eredményei, és a külföldi hatás mellett párhuzamosan, de azzal egyenrangúan, Balassi drámája volt a követendő példakép. Természetesen ez a fejlődés nem olyan nagy mértékű, mint a lírában, és hamar vége szakad, nem beszélhetünk dráma folyamról csak patakról, de ez is nagyban gazdagította irodalmunk színeit.

Ludányi Mária

„Irkák gyermek-képben”

Bezzeg nagy bolondság volt az balgatakban
Cupidot ki írta gyermekábrázatban,
Mert nem gyermek, aki bír mindent világban.”

Balassinak ez a Dobó Jakab éneke ellen szerzett éneke egy ellenvers, amely Angerianótól kölcsönzött érvekkel száll szembe Dobó Jakab ma már ismeretlen versével. A feleselgetés nem újkori. A vita Propertiusnál kezdődött majd századokon át folytatódott a gyermek Cupidót hívó meg a felnőt Cupidót valló — egyébként ettől is, attól is leigázott — költők két tábor között. A rendszerező filológusok örömeire a harc egyenlő esélyekkel folyt, nagy nevek vannak itt is, ott is.¹

Az ellenfél a mi esetünkben Dobó Jakab, aki Venusnak világtalan kisleányról a propertiusi hagyományt követte. Énekéről — Eckhardt Sándort idézem — „a tárgyán kívül ma sem tudunk semmit”. Rövidéletű volt ugyanis Négyesy László föltételezése, aki a szépséges Eurialus és Lucretia széphistóriánkhoz fűzött és a fordító önálló leleményének tartott Cupido-leírásban fölismeri vélte Dobó Jakab keresett versét:

„Gyermek a szerelem, mezítelen irkák,
nincs őnéki szakála,
Szeme vak őnéki, hajlandó kézijja,
vállán vagyon két szárnya,
Oldalán tegzében sok mérges nyilai,
kezében égő fákiya.

³³ ECKHARDT S. a jegyzetekben „cicské”-nek olvassa, és „cipó” jelentést tételez fel.

³⁴ MISIANIK — ECKHARDT — KLANICZAY i. m. 110. „O quegli occhini son pur lucciosi, somiglian quelli del mio gatto al buio.”

³⁵ RAKI, a volt Ref. Koll. iratai. Tomus I. 34. (Másolata: MTA Mikrofilmtár, A. 152 (II.) A jelenet a nyomtatott kiadásoktól eltérően prózában van írva. A Zólyomi Szabó kiadásnak megfelelő szövegrész a következő: „... mert. Édes mint a lány sajt annak az ajaka fehér mint ama szép meszelt fal, a nyaka mint a mosott asztal, síma, az homloka mint a hántott torsa, az orra hosszú, Gombolyú az melleje mint a német retek, az orcája gyenge mint a hideg éték Mint az én Tiztemnek a Szemel kékek, Foga mint a liszt láng nincsen benne vétek.”

¹ ECKHARDT Sándor: Balassi Bálint irodalmi mintái. ItK 23 (1913) 419.

² Balassi Bálint összes művei I. Összeállította ECKHARDT Sándor. Bp. 1951. 231.

Irák gyermek-képben, mert az ki bölcs, okos
 az eltávoztathatja,
 Csak az gyermekekhez hasonló emberek
 vannak birodalmában,
 Kiknek semmi eszek, semmi okosságok
 csak azokat ostromolja.

Mezítelen irják, mert a szeretőkben
 nincs szemérmesség,
 Vaknak azért irják, mert meg nem láthatja,
 micsoda a tisztesség,
 Jó cselekedet közt és a tévelygés közt
 nincs ő nála különbség.

Avagy hogy azt véli, hogy cselekedeti
 mindentől titkon vannak,
 Eszébe nem vészi, mindennék szemei
 hogy őreá vigyáznak,
 Sem istent, sem törvényt nem néz, adja magát
 csak az nagy bujaságnak.

Vannak sok nyilai, mert sok embereknek
 általlóvi szüveket
 Szárnyai azt jegyzik, mert csak idestova
 visel ő mindeneket,
 Igen állhatatlan, gyakorta elveszti
 az igaz ösvényeket.

Jobb kezében fáklya, mert birodalmában
 azoknak holdolása,
 Sebes láng azoknak szüveket szüntelen
 szokta sanyargatnia,
 Testeket rútítja, végre lelkeket is
 pokolba bétaszítja.”

Ezzel a fölfedezéssel megoldódott volna az Aeneas Sylvius latin prózáját magyar versekben fordító Pataki Névtelen rejtélye is. Utóbb mégis maga Négyesy ejtette el föltételezését. A széphistória ugyanis, zárószakaszának tanúsága szerint 1577-ben készült, akkor pedig Dobó Jakab még csak 15 éves volt. Ilyen, csak Balassihoz mérhető költői teljesítményre, Négyesy szerint, még nem volt alkalmas.³

Már a múlt században fölmerült és máig is elevenen él az a nézet, hogy vajon nem Balassi volt-e a széphistória magyarítója. Ebben az esetben indító ellenversünket nemcsak Dobó Jakab éneke ellen intézte volna, hanem saját korábbi hadállása ellen is. Mivel Balassi Propertius Cupido gyermek voltát valló elegiáját is lefordította, neve mindkét párt listájára fölkerült, és a gondosan felderített elődöknek sorát eggyel szaporította.⁴

Azokét az elődöket, akik közül egyetlen név hiányzik csak: Aeneas Sylviusé. Az ő verse ugyanis máig nem került a kérdéssel kapcsolatban vizsgálatra, most tesszük rá az első kísérletet:

„Vidimus effigiem lascivi nuper amoris
 Quae nimium mentem movit imago meam.
 Nec barba malis, nec corpore tegmen habebat
 Nudus terga manus pectora crura pedes.
 At humeris alae suberant et flexilis arcus
 Lumina sub tenero caeca supercilio.
 Cur puer imberbes nulla lanugine malas
 Cur melius nulla corpora veste tegat,
 Lumine cur careat pharetram cur gestet et arcum

³ NÉGYESY László: A Pataki Névtelen és Dobó Jakab. It 5 (1916) 81—86.

⁴ Az idézett Balassi-kiadásban a 76. vers.

Cur habeat pennas, Calliopea refer. —
 Sic ego. — Sic retulit quaesitas illico causas
 Maxima Pegasei Calliopea chori: —
 Qui sapit evitat malesana Cupidinis arma
 Et tantum pueros intrat ineptus amor.
 Sive qui est puero similis, qui coepit amare,
 Et perit mente, pingitur inde puer.
 Pingitur et nudus, nullam servare pudorem,
 Et meminit simplex et manifestus amans.
 Pingitur et caecus quia non bene cernit honestum
 Nec scit quo virtus, quo ferat error amans.
 Vel quia quae peccet credat secreta latere
 Cuncta nec in sese lumina versa videt.
 Sic est omnis amans, sic se, sic omnia nescit
 Consilium famam foedera iura deos.
 Aurea quae curvo torquebat spicula cornu
 Pungere corda ferus significatur amor.
 Et levibus volucres humeris suspendeat alas
 Causa est huc illuc quod levis errat amans,
 Vel quod amor cursum non semper servat eundem
 Nunc abit et parvas post redit inde moras. —
 Dixerat et pressis obmutuit orsa labellis.
 Effudi tales protinus ore sonos: —
 Quam vidi effigiem pharetram gestabat et arcum,
 Fax tamen in dextram non fuit ulla sua.
 Sed quoniam veterum finxere poemata vatum
 Quos ego quid temere commemorasse putem,
 Dic, precor, armatas cur habet igne manus. —
 Quaesitam verbis respondens Musa dubus
 Sic leviter causam reddidit: — Urit amor. —
 Accipe lascivi quatenus sit amoris imago
 Carole Cyprice gloria magna soli,
 Ut melius miserum caveas dum noris amorem
 Et redes ad te dum mea metra leges.”

Versét egy intő levélbe illesztette.⁵ Egy olyan levélbe, amelyet már mint II. Pius pápa intézett egy ifjúhoz. Ez utábbi levele éppen korábbi Eurialus-históriájára utal. „Quod Aenea probavit, Pius damnavit.” II. Pius pápa megtagadta a hajdani Aeneas Sylvius nagyon is evilági elbeszélését. Amit amaz rontott, azt ez az újabb levél, ez az „episztola revocatoria” volt hivatva helyrehozni. A világbíró szerelem veszélyeitől óvta volna ezzel híveit. De közben az annyiszor megtapasztalt, most már távoli szép gyötrelem — úgy érezzük — megint csak rabul ejtette. A világi hatyúdala ez a vers.

A levél további részében, hogy célját elérje, Cicerót meg az ókori bölcsüket, és Lactantius meg Prudentius tekintélyét kellett idéznie. „Aeneam reicite, Pium suscipite” — hangzik a figyelmeztetés. Azt kívánta volna, hogy históriáját adják tűznek és visszavonó levelét terjesszék.

Nos a terjesztésről utóbb a könyvnyomtatás gondoskodott. Élelmes nyomdászok a Cupido-versről önálló nyomatot készítettek a XV. század végén.⁶ Azok pedig, akik az „Epistola revocatoria” teljes egészében közreadták, eléje nyomtatták az Eurialus-históriát is. Különben ugyan honnan tudhatta volna a jámbor olvasó, hogy mitől is óvja őt főpásztor. Antwerpenből, Lipcseből és Kölnből is tudunk ilyen kiadásokról a XV. század végén, amelyek a Históriaval együtt közlik a gyermek-Cupido verset tartalmazó levelet is.⁷

Patakon, az „Úr gombos kertjében” is egy ilyen példányt, vagy egy ilyenről készült kéziratos másolatot forgathatott az ismeretlen költő. Ebből következően a História végén található Cupido-leírás se az ő találmánya, hanem műfordítás az is. Csakhogy itt az eredeti elégikus formából lett a „Lucrétia” vers. Első olvasásra szembetűnik, hogy a Pataki-Névtelen, aki a

⁵ Aeneas Silvius Opera. Basel, 1551. kiadásban a vers a 393. epistolában van, az Eurialus-história pedig a 114. számában.

⁶ Einblattdrucke des fünfzehnten Jahrhunderts. Hrsg. P. Heitz. Bd. 44. O. ZARETZKY: Die Holz- und Metallschnitte in der Kölner Sammlungen. Strassburg, 1916. No. 13.

⁷ Aeneas Silvius: De duobus amantibus ... cum epistola retractatoria. (Némelyik kiadásban „epistola revocatoria”). Köln, s. a. Quentell, Antwerpen, 1488, Leeu és Goes, Lipcse, s. a. Kacheloflen.

strófák százai során olyan ügyesen és szívesen alkalmazta a dialógust, itt föladta. Alig hihető, hogy nem tudott volna megbirkózni a föladattal. A széphistória, ahogy ma bírjuk, egy nagyon gondosan fölépített műalkotás. Bevezető strófái és a befejezés is szépen simul a főtörténethez. Nem a fordító, a mű nem bírta volna el a végén a történethez szervesen nem illeszkedő, Múzsával folytatott Dialógust.

A Historia bevezető-szakaszaiból és a Cupido-leírást körülvevőkről eddig azt tartottuk, hogy azok a fordító önálló hozzátoldásai. Valójában valamennyinek pontos latin megfellelője összeszedhető az Eurialus-elbeszélést megelőző ajánlólevelekből és az Epistola revocatoriából. A Pataki Névtelen következő sora például:

„Testeket rútítja, végre lakkeket is
pokolba bétaszítja”

a Piusnál idézett Prudentius-versben így hangzik:

„Corpora tu maculas, animas in tartara mergis”.

Az itt elmondottakkal a Pataki Névtelen és forrásának kapcsolatában ugyan valamelyest tovább jutottunk, de az út csak újabb kérdések erdejébe vezet.

Ha Patakon volt egy ilyen bővített Eurialus-szöveg, akkor abból Dobó Jakab a Cupido-leírást már 15 éves korában is lefordíthatta. Akkor talán mégiscsak az ő verse rejtőzik a széphistóriában. Az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban levő 1577. évet tartalmazó kolofon vajon nemcsak erre a Cupido-versre vonatkozik-e? Hiszen látjuk, ez is Aeneas Sylvius szövege alapján készült. Talán ezután a későbbi évek folyamán vállalkozott az egész mű lefordítására. De vajon egy gyakorlattal nem rendelkező verselő eltávolodik-e ennyire mintájától, az egyébként Balassitól is annyira kedvelt dialógustól.

Ennek a föltételezésnek ellentmond az, hogy Balassi már korai, 1578 tájára helyezett verseit a „Lucrétia” (a mi Lucrétiának?) nótájára írta. Ekkor tehát már az egész művet ismerte magyarául.

A Dobó Jakab énekére írt ellenverset mai tudásunk szerint 1588 tájára tesszük. Akkor pedig már a széphistória egy, de esetleg két nyomtatott kiadása is Balassi kezében lehetett. Képzeljük csak el amint olvasgatja a szuszékból asszonyi leleménnyel kimentett és végül mégiscsak célját elérő Eurialus lelkes ujjongását:

... „Bezzeg nagy bolondság
volt, barátim, éntőlem,
Hogy illy szerencsére egy asszony kezébe
bíztam volt az én fejem ...

III. 104.

Bezzeg nagy bolondság volt akkor én bennem
ha mostan meggondolom.”

III. 109.

„Bezzeg nagy bolondság volt...” — de hiszen Balassi is így kezdte a Dobó Jakab éneke ellen szerzett verset. És az ő kezében még ott volt a költőtárs műve. A téma is, az indítás is az Eurialus-históriából való. Balassi kettős célzása talán mégiscsak Dobó Jakab szerzőségére utalna?

Vagy Balassi saját korábbi verseit idézve játszik, felesel a Cupido-verset ugyancsak lefordító Dobó Jakabbal? Voltaképpen saját magával, mert Júlia reménybeli rabja megtagadja a Juditok, Krisztinák, Lucrétiák egykori bajnokát.

„Bezzeg nagy bolondság volt...” — A filológia itt nem, majd csak a Múza segít!

Ritoókné Szalay Ágnes

Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz

Balassi Bálint, miután 1589 nyarán befejezte régi és új verseinek összeállítását, a „maga kezével írt könyvet”, súlyos lépésre szánta el magát — a hazájából való kibujdosásra. A lépés fontosságát hangsúlyozza Illésházy gyakran idézett levele Balassi hirtelen távozásáról 1589 szeptemberében (tehát a lengyelországi tatár betörést követő első komolyabb ütközet után), amely beszámol arról, mi készítette a költőt arra, hogy elhagyja szülőföldjét „egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején”, hozzátéve még: „írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra”.¹ Illésházy István ugyan nem említi ebben az Ernő főhercegnek

¹ Balassi Bálint összes versei, szép magyar comoediája és levelezése. Bp. 1974. 404 l.

írott levélben, de mi tudjuk, miért mert Balassi vállalkozni erre a kockázatos lengyel útra — politikai szempontból ugyanis ellenséges cselekedetnek minősülhetett abba a Lengyelországba kivándorolni, ahol egy Habsburg-trónkövetelő alig egy évvel korábban szenvedett megsemmisítő vereséget — azért, mert meghívták „a török háborúba”. Meghozza nem is akárci: Báthori bíboros, a lublini nádor (Mikołaj Zebrydowski) és Wesselényi Ferenc.² Ez, a Zamojszki lengyel kancellárhoz írt levélben megadott sorrend, úgy hisszük, nem véletlen: Balassi mindig is Báthori-párti volt, érzelmileg sokkal erősebben kötődött Báthoriakhoz, mint a Habsburgokhoz. 1585-ben megfogalmazott végrendeletében Báthori István lengyel királyt hagyta meg felesége gyámjául „könyörögve Ő Felségének az élő Istenért, hogy tekintse meg az én szegén megölt atyámnak szolgálatját és barátságát”.³ A lengyel király, akit Balassi valaha szolgált, egy évre rá meghalt, de Lengyelországban maradt gazdag és befolyásos unokaöccse, Warmia püspöke, Báthori András bíboros. Nincs okunk kételkedni afelől, hogy *elsőnek* ő hívta Balassit Lengyelországba; lehetséges, hogy már 1589 nyarán Erdélyben találkoztak. Báthori András ugyan 1588-tól már püspöki székhelyén, az akkor Heilsbergben (ma Lidzbark Warmiński) lakott, de gyakran volt távol egyházközségeitől, így például 1589 folyamán két ízben is járt Erdélyben és csak 1590 őszén tért vissza Warmiába.⁴

Wesselényi Ferencet Balassi minden bizonnyal személyesen ismerte, hiszen Báthori István főkamarása, Lanckorona és Dembnó (lengyelesen: Dębno) ura már 1576-ban jelen volt Dancka ostrománál, ahonnan apja halála miatt Balassinak haza kellett térnie. Bár Wesselényi megmaradt az új király, III. Zsigmond szolgálatában, befolyása a régi Báthori-hívek fokozatos háttérbe szorulásával csökkent, s így feltehetőleg Báthori András (és később Zamojszki) támogatására volt szüksége, hogy Balassit és más katonai szolgálatra hajlandó magyarakat meghívhasson „a török háborúba”. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a lengyel zsoldba szegődött volt egri hadnagy szívesen látott vendég volt Wesselényiek dembnói kastélyában, s hogy hónapokig időzött itt és Krakkóban, Mars szolgálatát helyett Cupidó csapdájába esve. Változatosan szép és izgalmas manierista versciklust, a Celia-ciklust köszönhetjük Balassi dembnói vesztéglésének. Wesselényiné Szárkándi Anna (Bekes Gáspár özvegye) abban a korban lehetett, amikor az asszonyok kettőzött érdeklődéssel reagálnak minden férfi figyelmére — hogyan állhatott volna ellent a férfias, jókiállású, művelt, s ráadásul személyét versekben magasztaló magyar vendégnek? Dembnó nincs túl messze Krakkótól (mint Waldapfel kimutatta,⁵ Krakkótól keletre, Tarnów irányában fekszik), de III. Zsigmond idejében az országgyűlések már mind Varsóban voltak, s így ott volt az 1590 tavaszára összehívott szejm is; enyhe iróniával azt mondhatnánk, míg Wesselényi a köz ügyét szolgálta, Balassi — az ügyek alakulására várva — Cupidótt.

Ezen az 1590 márciusában megtartott szejmen még igencsak napirenden volt a háború ügye. A helyzet 1589 nyarán és őszén volt a legsúlyosabb — a krími tatárok betörései szeptemberben már Lwówot fenyegették, a tatárok mintegy hatvanezer embert fűztek rabszójra. Zamojszki gyorsan 6000 főnyi sereget szervezett a régi Báthori-hadjáratok veteránjaiból és a Kamionka folyónál megverte a tatárokat.⁶ Ezzel a közvetlen veszély ugyan elmúlt, de Zamojszki nem adta föl a török elleni megelőző hadjárat tervét és a fentemlített országgyűlésen sikerült is megszavaztatnia a háborús fejadót és az újoncállítást. Zamojszki kb. harmincezer főnyi hadsereget akart fölállítani, elsősorban zsoldosokból; a lengyeleken kívül még a kozákokra és nagyobb létszámú magyar gyalogságra is számított.⁷ Ezzel a hadsereggel akart aztán a kancellár a Havasföldre nyomulni és a Duna mentén fölvenni a harcot a törökkel. Nem állt azonban szándékában a háború kikényszerítése (bár a hadseregszervezés kétségtelenül az ő politikai pozícióját erősítette III. Zsigmonddal szemben), ezért követeket küldött IV. Henrik francia királyhoz, valamint Erzsébet angol királynőhöz, közvetítésre kérve fel őket. A háború megakadályozásában végül fontos szerepe volt az angol diplomáciának, amely annak érdekében, hogy biztosítsa a zavartalan lengyel gabonaszállítást Hollandiának, latbavetette befolyását a szultánnál.⁸ 1590 végére már nyilvánvaló, hogy nem lesz háború a törökkel. Ez a diplomáciai győzelem azonban Zamojszki számára taktikai veszteséget jelent; a byczynai ütközetet követő néhány évben *de facto* ő az új Lengyelországban, a király figyelmét svéd ügyek foglalják le, ingadozik a lengyel trón megtartása és a Svédországba való visszatérés között. Viszont a lengyel rendek egy része nem nézi jó szemmel Zamojszki hatalmának növekedését, s bár az 1590/91-es téli szejmen még az ő politikája érvényesül, személyi kérdésekben már ekkor ellentétbe kerül a királlyal, aki meghíúsítja terveit — erre még később, Báthori Andrással kapcsolatban visszatérünk.

² Uo. 408.

³ Uo. 358.

⁴ Dr. A. EICHORN: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Mainz, 1860. 369.

⁵ WALDAPPEL József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957.

⁶ Kazimierz LEPSZY: Rzeczpospolita Polska w dobie sejmów inkwizycyjnych. Kraków, 1939. 88.

⁷ Uo. 144.

⁸ The New Cambridge Modern History. Vol. III., Cambridge, 1968. 396.

Arra a kérdésre, mit csinált Balassi 1590 folyamán, egy-két tényen kívül találgatásokra vagyunk utalva. Azt, hogy 1590 tavaszán Dembnóban volt, az egyik Celia-versből lehet kikövetkeztetni („Kiben az kesergő Celiáról ír”, ahol az „oly keservesképpen Celia s oly szépen / sirt öccse halálakor” alighanem Báthori Grizeldisz halálára utal;⁹ márpedig Grizeldisz, Zamojszki fiatal felesége, 1590. március 14-én hunyt el Zamoőban. Balassi május 9-én Dembnóból ír Zamojszkinak, de nagyon valószínűnek tartom, hogy ugyanennek az évnék a júniusában Balassi átment Zamoőba, Báthori Grizeldisz temetésére. Itt nemcsak az erdélyi rendek képviselői (Bocskay István, Csáky Gergely) jelentek meg, hanem Báthori András bíboroson, valamint Wesselényi Ferencen és feleségén kívül többen „a még István király halála után lengyel földön maradt magyarok közül”.¹⁰ Ha Balassi ekkortájt még Dembnóban vendégeskedett, szinte elképzelhetetlen, hogy ne ment volna el erre a temetésre, hiszen tudjuk, büszke volt a Báthoriakkal való távoli atyafiságára, arról már nem is beszélve, hogy Grizeldisz temetése fontos társadalmi eseménynek számított. Ha ekkor bemutatták Zamojszkinak, aki még nem adta föl háborús terveit, a kancellár bizonyosan további türelemre és várakozásra intette.

Ami a várakozás idejét kellemessé tevő társaságot illeti, abban Balassi aligha szűkölködött, még ha nem is vesszük komolyan Balassi Ferenchez intézett levelének „urakra s hercegekre” vonatkozó kitételét. Verseinek tematikájából és utalásaiból kikövetkeztethetően a „Szép magyar Comedia” szerzője fesztelenül mozoghatott három különböző társadalmi körben: a főurak és a király tisztjei, s katonái között; a tudós papok és humanisták, valamint a műlatos diákok és könnyűvérű lányismerőseik társaságában. Mindhárom társaságból akadt bőven Krakkóban és környékén, ahol Balassi 1590 nyarat-őszét töltötte — Szárkándi Annának háza volt Krakkóban, ez a „Pod Baranami” nevű ház a főtér sarkán, ahol Anna asszony borkimérést is tartott, lehetett a költő főhadiszállása, egyébiránt pedig főleg a Báthori-Zamojszki párt híveinek társaságában forgolódhatott, Zebrzydowskinál éppúgy vendégeskedhetett, mint Mikolaj Firlej krakkói vajda kastélyában. Mégis, egyszerűsítésnek erzem Gerézdi Rabánnak ezt a mondatát: „A tervezett katonáskodás helyett nagyuraknál vendégeskedett, a duhaj lengyel nemesek életét élte, közben olvasgatott, így például Machiavellit is...”¹¹ Télen Balassi nyilván többet olvasott, mint nyáron vagy ősszel, amikor vadászni is lehetett járni, s adatok híján azt sem könnyű eldönteni, mennyit volt „duhaj lengyel nemesek” és mennyit, tegyük föl, Báthori bíboros és környezetének tudós társaságában. Mielőtt azonban rátérnénk Báthori András és Balassi Bálint feltételezett kapcsolatának tárgyalására, talán nem haszontalan szemügyre vennünk Balassinak a korabeli lengyel irodalommal szemben elfoglalt álláspontját.

Balassi a humanizmus és a protestáns patriotizmus légkörében nőtt fel, s jóllehet önértékesen emlegette azt, hogy fordításaival a magyar nyelvet gazdagítja („magyar nyelven is meg lehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet”), mégis modellje mindvégig a latin nyelvű műköltészet maradt, s Ovidius és Propertius, Marullus és Angerianus az „igazi” költők. Udvarló, vagy más magasabb témájú és választékos nyelvvezető verseiben Balassi őket igyekezett utánozni és felülmúlni, jóllehet „latrikánus” verseinek ritmusát inkább népszerű olasz vagy német dalminták sugallták. Az újlatin költők mellett haszonnal forgatta még Balassi az újabb olaszokat — bár inkább Castelletti, mint Tassót —, de a többi európai nyelv irodalmát kevéssé ismerte, vagy ha ismerte, nem tartotta egyenrangúnak sem a latinéval, sem az olaszéval. Kegyes iratot fordított ugyan németből, s egyes verseihez lengyel nőtájelzéseket adott meg, de sem a korabeli német, sem a lengyel nyelvű műköltészet nem érdekelte igazán. Mindkét nyelvet jól beszélte, de meggyőződése, hogy a lengyelt (a szűkebb házatáján beszélt szlovák nyelvjárással együtt) amolyan „házi” nyelvnek tekintette. Vajon miért érdekelte volna, hogyan alkalmazzák a kortárs lengyel költők anyanyelvükön Petrarca sablonjait vagy Propertius fordulatait? A kor legnagyobb lengyel költőjét, Jan Kochanowskit tehát ha ismerte is hallomásból, annak műveit, az 1580-ban illetve 1584-ben kiadott latin nyelvű versgyűjteményeken („Lyricorum libellus” és „Foricoenia sive Epigrammatum libellus”) kívül aligha forgatta. Szövegkritikai vizsgálatok egyelőre még nem támogatják azt a főtételt, hogy Kochanowski bármilyen formában hatott volna a magyar költőre. Hasonlóságokat, párhuzamokat ugyan találunk, például Balassi Magyarországhoz intézett búcsúversének utolsó versszaka nagyon hasonlít Kochanowski „Do swych rymów” c. fraszka-jához, a *Fraszki* második könyvéből.¹² A versek tűzbevetésével való fenyegetőzés azonban — amit a költő amúgy sem vesz komolyan — kedvelt humanista fordulata lehetett, mint ahogy a hasonlóság egy másik Balassi-vers („Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének”) és egy másik Kochanowski-vers nyitóképe között (*Fraszki*, II. 94: „O Milości”) sem lehet bizonyíték hatásra, hiszen az említett Balassi-vers alapötlete Angerianusra megy vissza.¹³ Mind Kochanowski, mind Balassi fordított

⁹ Balassi Bálint összes művei. I. Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1951. 264.

¹⁰ Dr. VERESS Endre hagyatéka az MTA irattárában, Ms. 433. 35.

¹¹ GERÉZDI Rabán: Janus Pannóniustól Balassi Bálintig, Bp. 1968. 503.

¹² Lásd ECKHARDT jegyzetét, Balassi Bálint összes művei. I. 257.

¹³ Balassi Bálint összes művei. I. 231.

Dávid zoltáiraiból, de ezt Kochanowskin kívül a kor más lengyel költői is megtették (Rej, Lubelczyk), s Balassinak szenvedélyes filológusnak kellett volna lennie ahhoz, hogy összevesse saját Buchanan-parafázisait Kochanowskinak ugyancsak Buchanan alapján készült zoltárfordításával.

Kikkel érintkezhetett hát utolsó lengyelországi tartózkodása idején Balassi? Olyan humanistákkal, akik valamilyen oknál fogva közel álltak vagy Zamojszkihoz, vagy Balassi talán legfontosabb lengyel földi pártfogójához, Báthori Andrásához. Ezek közé tartozott Joachim Bielski, akinek magyar kapcsolataira Waldapfel József kutatásai derítették fényt: Bielskinek még 1577-ben napvilágot látott egy Balassi János halálát gyászoló, nürnbergi kiadású epicédiuma, amit a Balassi családnak, tehát együttesen Andrásnak, Bálintnak és Ferencnek ajánlott. Waldapfel óvatosan úgy vélte, nincsen rá bizonyítékunk, hogy Bielski ismerte volna Balassi Bálintot,¹⁴ Eckhardt viszont felveti a gondolatot, vajon nem ő szolgáltatott apjáról adatokat Joachim Bielskinek epicédiumához?¹⁵ Bielski ugyanis írt egy szatírárt a Báthori Istvánnal dacoló danckaiakról, s tudjuk, hogy Balassi elkísérte a királyt Dancka alá. Eckhardt feltevését cáfolja azonban az a tény, hogy Bielski nem volt jelen Dancka ostrománál; az ostrommal kapcsolatos eseményekről csak másodkézből értesült, mert abban az időben éppen Anspachban járt követségben a brandenburgi örgrófnál.¹⁶ Ha 1576-ban nem is, 1590-ben Balassi és Bielski találkozhattak Krakkóban, de függetlenül attól, ez a találkozás megtörtént-e vagy sem (Bielski ekkortájt falun lakott, egy Gieraltowice nevű helységben az oswiecimi járásban, onnan látogatott be időnként titkári teendőit elvégezni a fővárosba), szinte biztosra vehető, hogy a magyar költő ismerte Joachim Bielski latin nyelvű műveit. Bielski nemcsak Báthori Istvánhoz írt, a kor szokása szerint, köszöntő verseket, majd a király halála után Báthori Andrásnak ajánlott négyrészes gyászeneket¹⁷ („Nenia”), de alig van a Báthori-Zamojszki körnek olyan jelentősebb személyisége, akihez ne intézett volna verset: magához a kancellárhoz, annak feleségéhez, Báthori Grizeldiszhez, Mikołaj Firjelhez, sőt még Wesselényiné fogadott fiához, Bekes Lászlóhoz is. Bielski kliense volt Zamojszkinak, akit számos versében hőrozként ünnepeelt („O pater salve patriae, o Polonae / Gentis immortale decus...”), sőt egy mitológiai utalásokkal megtűzdelt költeményben vigasztalta a kancellárt és Grizeldiszt, akinek 1589 augusztusában, Zamojszki távollétében halva született lánygyermeké.¹⁸

Joachim Bielskit a kor olvashatóbb újlatin költői között tartják számon; Tadeusz Bieńkowski jeles alkalmi költőként jellemzi, aki tipikusan későhumanista felkészültséggel, tiszta latinsággal és jó arányérzékkel versel, főleg Horatius, Vergilius és Ovidius nyomdokain.¹⁹ Mint már korai művei, így Balassi János-epicédiuma is mutatják, Bielski alapvető témája a török elleni harc, amit a kereszténység földadatának tart; ez megfelel Báthori István nagyszabású, de megvalósulásra már nem kerülő terveinek, illetve Zamojszki 1587 utáni politikájának. Ezért nem különös, hogy Bielski latinul és lengyelül is megverseli a 1589-es tatár támadás legnevesebb áldozatát, a Baworownál 1589 augusztusában kis seregével hőiesen harcoló és a csatában elesett vezért, Jakub Struś. Struśról számos vers születik ebben az időben, jelentőségét a kortársak kissé föl is nagyítják, amolyan lengyel határvidéki Zrínyit csinálnak belőle, de ennek természetesen politikai, agitáció szerepe van: a költők Zamojszki politikáját népszerűsítik és igazolják már-már barokkos fordulatokkal. Bielski latin nyelvű horáciuszi ódáján kívül egy lengyel nyelvű epicédiumot is írt Struśról („Pamiętka p. Jakóbowi Strusowi, staroście chmielnickiemu, nie bez żalu napisana”), amely „érzelmi mélységével és igaz hazafias aggodalmával” kiemelkedik a többi Struś-versek közül.²⁰ Ha Balassi egyáltalán olvasott valamit lengyelül ez idő tájt, Bielski rendkívül időszzerű művét alighanem olvasta. Vagy esetleg azt a másik Struś emlékének szentelt művet, amit egy fiatal erdélyi humanista, Kolozsvári Jeremiás adott ki Krakkóban 1590-ben.

A mű teljes címe „Epicidium Generosi et Fortissimi Viri Jacobi Strussi, a Scythis dum patriam strenue defenderet, atrociter interfecti”. A szerzőről keveset tudunk, illetve annyit azért mégis, hogy mint az egy másik epicédium-gyűjteményből kiderül, Kolozsvári Jeremiás ez időben a jezsuiták növendéke volt Braunsbergben. Az epicédium Horatiusból meríti mottóját („Dulce est pro patria mori”), a szerző Zamojszkihoz írt ajánlásában Tyrtaeus példájára hivatkozik, majd arra, hogy barátai valósággal kényszerítették rá, hogy „csekély tehetsége eme zsenge gyümölcseit” nyomtatásban is közzétegye. Maga az epicédium eléggé szokványos

¹⁴ Pamiętnik Literacki. Vol. XLVII, Z. 1–2 (1956) 473.

¹⁵ ECKHARDT Sándor: Balassi-tanulmányok. Bp. 1972. 99.

¹⁶ J. NOWAK—DŁUZEWSKI: Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni, Pax, 1969. 216.

¹⁷ Łąd Joachimi Bilscii Carmina Latina. Szerk. Th. BIENKOWSKI, PWN, 1962. 106–107.

¹⁸ Uo. 142.

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Polski Słownik Biograficzny. II. Kraków, 1936. 63. Bielski e műve 1589-ben vagy 1590-ben jelent meg.

modorban éneklí meg a tatárok (akiket következetesen „szittyák”-nak nevez) támadását és Jakub Struś halálát, aki Krisztus nevében s a haza védelmében áldozta életét. Kolozsvári, amikor Struśt, mint „a haza legszentebb áldozatát” (*patriae sanctissima victima*) emlegeti, már egy új vallásos, a humanista patriotizmustól eltérő hazafiságedál állít az olvasó elé, egy olyan ideált, amelynek első képviselője a lengyel költészetben Mikolaj Sep Szarzyński volt, aki „teljesen azonosította a lovagi kötelességet a vallással”.²¹ Błoński, akitől ez az idézet származik, meg is jegyzi: Seppel és a jezsuitákkal kezdődik a „Lengyelország — a kereszténység védőbástyája” motívum évszázados karrierje; érdekes módon ugyanez a gondolat magyar vonatkozásban éppen Balassinál fogalmazódik meg először költészetünkben: „Ő én édes hazám, te jó Magyarország / Ki kereszténységnek viseled paizsát . . .”

De vegyük sorra Balassi vélt vagy lehetséges lengyelországi ismerőseit. Joachim Bielskin és Báthori István udvari történetíróján, Reinhold Heidensteinen kívül találkozhatott az ugyancsak királyi titkári poszton, majd később Zamojszki titkáráként működő Piotr Cieklinskivel, aki 1597-ben egy Plautus-darab ötletes fordításával szerzett nevet magának. Cieklinski Erdélyben is járt, őt küldte Zamojszki Báthori Zsigmondhoz Grizeldisz halála után, hogy Grizeldisz hagyatékával elszámoljon. Ugyancsak a Zamojszki-körhöz tartozott a Simon Simonides néven európai hírnevet szerző költő Szymon Szymonowicz 1558–1629), aki ekkor még, Zamojszki humanista elvárásainak megfelelően, elsősorban latinul verselt, majd később részt vett a zamości akadémia megszervezésében. S végül szintén Zamojszki kliense volt, s feltehetőleg gyakran megfordult Krakkóban az a Jan Zawicki, aki megverselte az 1588-as byczynai győzelmet és gördülékeny versben lengyelre fordította George Buchanan *Jephtes* című latin drámáját (1587). Lehet, hogy Balassihoz hem jutott el ennek a fordításnak a híre, de ő is foglalkozott a Buchanan-dráma lefordításának gondolatával, talán el is készült belőle egy részlet, s így nem lehetetlen, hogy módját ejtette Krakkóban a rokon érdeklődésű humanista költőtársával való megismerkedésnek . . .

Minthogy Balassi nem vezetett naplót, s ebből az időszakból viszonylag kevés levele maradt fenn, a fentieket illetően találgatásokra vagyunk utalva; ami azonban Báthori Andrásval való kapcsolatát illeti, más a helyzet. Nem mintha a warmiai püspök leveleiben utalt volna Balassi Bálinttal való ismeretségére, de egyrészt a korábban idézett Balassi-levél, másrészt más, közvetett nyomok alapján biztosra vehetjük, hogy a bíborosnak fontos szerepe volt nemcsak Balassi „kibujdosásában”, hanem további utazásaiban lengyel földön, sőt a tervezettnél korábbi hazatérésében is. Mielőtt azonban rátérnénk ennek a kérdésnek a tárgyalására, foglalkoznunk kell a braunsbergi jezsuita gimnázium (kollégium) és pápai kollégium történetével, különös tekintettel Báthori András kapcsolataira ezzel a kollégiummal.

A braunsbergi (braniewói) kollégiumot Hosius (lengyelesen: Hozjusz) bíboros, a lengyel ellenreformáció egyik legkiemelkedőbb alakja alapította 1564-ben, de az iskola csak 1565 elején kezdte meg működését. Ez volt a jezsuiták első iskolája Lengyelországban, jöllehet a braunsbergi lakosság túlnyomórészt németajkú volt, maga Warmia csak 1466 óta tartozott a lengyel koronához. A *Collegium Hosianum*-nak hívták iskola mellett konviktum, valamint papképző szemináriumot állítottak fel, s 1578-tól pápai kollégium is működött Braunsbergben. A tanárok közt kezdetben sok volt az idegen: németek, csehek, sőt még egy skót jezsuita is akadt köztük, de az évek folyamán egyre inkább nőtt a lengyel születésű jezsuiták száma, s az 1583-ban itt oktató atyák többsége már lengyel anyanyelvű volt.²² Az ötosztályos középiskolában nyelvtanon, retorikán és költészetben kívül görögöt, német nyelvet, sőt matematikát is tanítottak — ez utóbbi ritkaság volt a kor iskoláiban. A tanév megnyitásakor, illetve ünnepek alkalmából a tanulóifjúság többnyire erkölcsi-vallásos célzatú latin nyelvű szindarabokat adott elő, de Báthori István szmolenszki hadjárata idején a lengyel fegyverek győzelmét is szindarab bemutatásával ünnepelték.²³

Báthori András bíboros, mint a warmiai püspökség koadjuktora, első ízben 1585-ben látogat el Braunsbergbe Reszka társaságában; ekkor megtekinti az „Euripus” című, gyakran játszott iskoladramát, amit a kollégium színjátszói adnak elő.²⁴ A bíborost, aki maga is a pultuski jezsuiták neveltje volt, érdekelte a kollégium munkája, s mihelyt Kromer halála után, 1589 márciusában megkapta a warmiai püspökséget, kettős figyelemmel kezdett el foglalkozni a braunsbergi iskolával. A pápai kollégium, ahová protestánsokat is fölvettek és ahol nem kellett papi ruhát hordani, főleg skandináv és más nemzetiségű (porosz, rutén, magyar stb.) ifjak részére létesült; itt 1580-tól kezdve már voltak magyaországiak és erdélyiek,²⁵ de nagyobb

²¹ Jan BŁOŃSKI: Mikolaj Sep Szarzyński a początki polskiego baroku. Kraków, WL, 1967. 219.

²² Ks. S. ZAŁĘSKI: Jezuita w Polsce. T. IV, Cz. I., Kraków, 1905. 8.

²³ Ks. Ludwik PIECHNIK: Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Nasza Przeszłość, T. VII. (1958), Z. 7, 25. l.

²⁴ Uo. 47–48.

²⁵ Vö. G. LUHR: Die Matrikel der päpstlichen Seminar zu Braunsberg 1578–1778. Braunsberg, 1925–27, a Monumenta Historica Warmiensis 11. kötetében.

számban csak Báthori István halála után, pontosabban 1588/1589-ben kezdtek jönni, Báthori András befolyásának erősödése idején. Mint a G. Luhr által közzétett matrikula adatai mutatják, 1588 és 1589 folyamán a pápai kollégium huszonöt új növendékéből tizenhárom magyar volt — nyolc „Transylvanus”, három „Ungarus” egy „Siculus” és egy „Pannonius” — s 1590-ben a névsor újabb tíz, 1591-ben újabb hat magyar és erdélyi névvel gyarapodott. Ezzel kapcsolatban idéznünk kell Luhr jegyzeteit: „... werden in Jahr 1589 8 Transylvanen ins päpstliche Seminar auf Veranlassung des Bischofs aufgenommen ... Im Jahr 1595 wurden 6 Siebenbürgische Studenten auf Kosten des Bischofs unterhalten. Von ihnen ist nur Wolfgang Apafi als päpstlichen alumnus nachweisbar, die andern müssen wir als Schüler des Kollegs betrachten.”²⁶ Vagyis Dr. Luhr nem tud elszámolni öt, Báthori András költségén taníttatott erdélyi diákkal, s feltételezi, hogy ezek nem a pápai, hanem a rendes jezsuita kollégiumban tanultak; ezt erősítik meg egyébként a korabeli, Braunsbergben kiadott latin nyelvű versgyűjtemények, amelyekben számos olyan magyar névre bukkanunk, amely nem szerepel a fentemlített matrikulában. Teljességgel igazolják ezek az adatok Szepsi Csombor Márton feljegyzését a jezsuiták „szép és nevezetes” kollégiumáról, ahol „...eleitől fogva az Magyar Urfiak főképpen az Erdeliek tanultak”,²⁷ de mint már céloztunk rá, a rendelkezésünkre álló adatokból kitűnik, hogy soha annyi magyar és erdélyi fiú (protestánsokat is beleértve, akik közül néhányat az atyák a tanulmányok folyamán megtérítettek) nem tanult Braunsbergben, mint Báthori András warmiai püspöksége idején. S hogy mennyire szíven viselte a fiatal kardinális ennek a kor oktatási átlagszínvonalát messze meghaladó intézménynek a támogatását, mutatja egy 1590-ből származó, igen érdekes adat. Eszerint az a többek, így Campano, Possevino és Marcin Kromer által is támogatott terv, hogy a braunsbergi kollégiumot egyetemi rangra emeljék, Báthori látogatásakor újra felmerült. Miután Warmia új püspöke megtekintett egy a Hosius és Kromer működését dicsőítő latin szindarabot, kifejezte a kollégium bővítésére és egyetemmé való átalakítására irányuló óháját, s erre a célra alighanem bizonyos pénzösszeget is kilátásba helyezett, mint az egykorú krónikás írja: „azonnal rokonszenvet és bőkezűséget mutatott a terv iránt”.²⁸ 1592-ben, tehát két évvel később, ennek eredményeként indult meg Braunsbergben a filozófia, valamint az erkölcsi és polémikus teológia oktatása. Később aztán a kollégiumból mégsem lett egyetem — talán azért, mert túl közel volt hozzá Wilno új egyeteme, amely magához vonta a legjobb jezsuita tanárokat Braunsbergből — de ez már nem Báthori András jóindulatán múlott.

1590 táján a braunsbergi jezsuita kollégium már jelentős kulturális vonzerővel bírt a lengyel és más nemzetiségű diákok számára. Erős katolikus szívet jelentett a többségében protestáns porosz lakosság tengerében, s az iskolának állnia kellett a versenyt olyan kitűnő protestáns iskolákkal, mint például a danckai vagy az elbingai (elblagi) gimnázium. A braunsbergi alumnusok között megtaláljuk a lengyel főnemesei családok fiait is; így Skarga egyik leveléből tudjuk, hogy Mikolaj Zebrzydowski — a lublini vajda, Balassi ismerőse — is itt végzett.²⁹ A Collegium Hosianum kitűnő könyvtárának egy részét a svédek 1626-ban hadizsákmányként magukkal vitték (Braunsbergből és Poznańból összesen 1500 könyvet raboltak), s Trypućko meg Kromer könyvtárából³⁰ már némi fogalmat alkothatunk a könyvtár gazdagságáról. Egyébként 1589-től Braunsbergben nyomda is működött. Jan Saxo alapította, aki három év alatt 16 könyvet adott ki; utána 1593-ban két kiadvány jelent meg „haeredes Joannis Saxo” szignóval, majd 1598-tól Schönfels nyomdája biztosította a braunsbergi könyvkiadás folytonosságát.³¹ Jan Saxo-féle könyvek között van néhány, amely különös figyelmet érdemel — nem annyira az irodalmi színvonalnak köszönhetően, hanem azért, mert kiderül belőlük, kik voltak a braunsbergi iskola diákjai között azok a magyarok, akik elég jól verseltek latinul ahhoz, hogy egy-egy alkalmi versgyűjteménybe bekerüljenek.

Az első ilyen braunsbergi kiadvány szerzője egy bizonyos Paulus Forró, akit irodalomtörténetírásunk Háportoni Forró Pál néven tart számon; néhány évtizeddel később Bethlen Gábornak lett udvari történetírója és magyarra fordította Curtius Rufus Nagy Sándor-históriáját.³² Forró Pál, aki magát „Nobilis Transylvanus im Collegio Braunsbergensi”-nek nevezi, a bibliai Jóból szóló, zengetes című művét („De Admiranda Iobi Fortissimi Malorum Necopinatum Tolerantia, Breve et Pium Poema”, Saxo, 1590) pártfogójának, Báthori Andrásnak ajánlja

²⁶ LUHR: i. m. 182.

²⁷ Szepsi Csombor Márton összes művei. Bp. 1968. 170.

²⁸ Annuae Prov. Pol. 1590 (ARSI Pol. 50. k. 68) Idézi Ks. L. PIECHNIK a Nasza Prezeszłość-ban közölt cikkében, 48–49.

²⁹ Uo. 66.

³⁰ A svéd anyagot József TRYPUĆKO adta ki: Polonica Vetera Upsaliensia. Uppsala, 1958. Kromer listáit közli Ks. Jan OBLĄK a Studia Warmińskie 1968-os számában. 9–15.

³¹ K. KOROTAJOWA: Oficyna Braniewska 1589–1773. Olsztyn, 1964. 5.

³² Arról, hogy Forró Pál Braunsbergben tanult, már hírt adott HERPEI János Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Bp. — Szeged, 1965. 195., majd órá hivatkozva KOVÁCS Sándor Iván: Szepsi Csombor Márton összes művei. 29.

és ajánlásában megindokolja, miért ír éppen Jóbról: azért, mert a sokat próbált bibliai hős sorsa aktuális ebben a világban, ahol háborúk és polgárháborúk dúlnak, s a baj és nyomorúság bármelyik pillanatban rázúdulhat a gyanútlan ember fejére. Forró rutinos verselő, három könyvön át szövi hexameterait az állhatatos Jóbról és elég termékeny is: a braunsbergi diákok 1590 és 1591 folyamán kiadott mindhárom versgyűjteményében szerepel. Ezek közül az *In Nova Tyberis cum Istula Commercio* című vegyes versgyűjtemény (Trypucco katalógusában a 641. számot viseli) érdekessége, hogy Forró Pálon kívül még négy-öt magyar diáktól van benne vers, úgy mint Kolozsvári Jeremiástól, Székelypéteri Andrástól (Andreas Petri-Siculus), Bornemissa Gergelytől és Dormann Tamástól³³ — „magyargyanús” nevek még a „Petrus Madier” (Magyar?) és a „Thomas Zechius” (Szécsi?). Közülük Kolozsváriról már hallottunk, Bornemissa Gergely lehet, hogy Báthori István vitéz katonájának, Bornemissa Jánosnak a fia; a többiekről nem tudunk semmi közelebbit. Lényegében ugyanezek a nevek szerepelnek abban az epicédium-gyűjteményben, amit a két Tuczyński testvér halálára adtak ki Braunsbergben, ugyancsak 1591 folyamán.³⁴ A gyűjtemény mottóját egyébként Kolozsvári Jeremiás Struś-epicédiumának befejező sorai adják meg. Érdekes módon a Luhr-féle matrikulában sem Háportoni Forró Pál, sem Kolozsvári neve nem szerepel, bár lehet, hogy mindketten, de Forró különösen becsben álltak Báthori Andrásnál. Forrónak néhány évről későbből fennmaradt egy hosszú, latin nyelvű üdvözlő verse a warmiai püspökhöz, aki őt — mint azt Bethlen Farkas egy feljegyzése bizonyítja — különféle bizalmi feladatokkal látta el.³⁵ Amikor Balassi megfordult Braunsbergben, biztosra vehetjük, hogy a tudós atyák társasága mellett szívesen elbeszélgetett ezekkel az erdélyi ifjakkal, akiket a latin poétika és retorika mellett nyilván a magyarországi s erdélyi állapotok is érdekelték. És talán az is, hogyan vélekedik a magyar vendég Machiavelli haszonnal forgatható írásairól. Amit alighanem magától a bíborostól, Báthori Andrástól kapott ajándékba, a Rimaynak küldött másik könyvvel együtt. Báthori András szeretett könyvet ajándékozni: amikor 1593-ban Berzeviczy Márton meglátogatta Heilsbergben, barátsága jeléül vendégét gyönyörű könyvvel ajándékozta meg.³⁶

Egy múlt századi lengyel történétíró, Niemcewicz így ír Báthori Andrásról: „A király [Báthori István] halála után megmaradt Báthoriak közül a lengyelek leginkább a bíborost szerették, ő ugyanis István király életében állandóan Lengyelországban lakott, megtanulta nyelvünket és szokásainkat, s különösen tudott alkalmazkodni ezekhez, valamint a lengyel jellemhez... Kiváló értelme, természetek ritka szépsége s számos erénye... nagyon is mellette szoltak, de az erényesek jóindulatát tönkretette a felforgatók makacssága.”³⁷ Báthori András karrierjét királyi nagybátyja egyengette: miután a Pultuskban tanult ifjút kinevezette miechowi prépostnak, kiküldte Rómába, ahol Báthori András már 1584-ben megkapta V. Sixtus pápától a bíborosi kalapot, s műveltségével, nyájasságával, ékesszólásával és nem utolsósorban bőkezűségével ügyeslőlván mindenkit elkápráztatott. 1586-ban újra Rómában járt, Báthori István titkos üzenetével — a török elleni háború nagyszabású tervéről való szó, amiben Báthori a pápa támogatására számított — itt érte nagybátyja halálának híre, amelyre sűrűn visszatért Lengyelországba.³⁸

Niemcewicz fentebb idézett utalása, különösen az utolsó mondat, csak akkor nyer értelmet, ha tudjuk, hogy azokra a feltevésekre vonatkozik, amelyek szerint Zamojszki Báthori Andrást szerette volna megtenni királynak, de javaslata a kemény Báthori-uralomtól berzenkedő lengyel nemesség egy részének olyan mérvű ellenállásába ütközött, hogy a kancellár végül is elállt a jelöléstől és az özvegy királynő, Anna Jagiello jelöltjét, Vaza Zsigmondot kezdte támogatni.³⁹ Meglehet, a fiatal bíboros trónesélyei soha nem voltak túl nagyok, de jelöltként szóba került 1587-ben csakúgy, mint 1590 közepe táján, amikor Zamojszki teljes joggal attól tartott, III. Zsigmond „henrikesen” mond búcsút a lengyel trónnak, vagyis megszönik és a trónt Habsburg Ernő főhercegre ruházza át.⁴⁰ Báthori András ekkor már teljesjogú lengyel állampolgár volt, 1589 áprilisában kapott indigenátust a szejmtől, Warmia püspöke lett és ha a királyságra nem is, a krakkói püspökségre, amit az idős és gyengélkedő Piotr Myszkowski foglalt el, minden bizonnyal pályázott. Tudta azt is, Zamojszki mindent megtesz annak érdekében, hogy Myszkowski

³³ Dormann alighanem szepesi, de mindenképpen észak-magyarországi német diák, aki szintén Báthori költségen került Braunsbergbe. Vö. J. KOLBERG cikkével Verz. d. Vorlesungen des Königl. Lyceum Hosianum zu Braunsberg. Som. S. 1910. 23.

³⁴ In Obitum Nobilissimi... adolescentis, Petri a Wedel Tuczyński Epicedia. Braunsberg, 1591, Trypucco-nál Nr. 685, de megvan az Ossolineumban is.

³⁵ Idézi Dr. Jos. ph. KOLBERG: Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bischofs von Ermland Andreas Báthory. Braunsberg, 1910. 76.

³⁶ VERESS Endre: Berzeviczy Márton. Bp. 1911. 194.

³⁷ J. U. NIEMCEWICZ: Dzieje panowania Zygmunta III-ego. Warszawa, 1819. I., 52.

³⁸ A bíboros második római útját és visszatérését Ausztrián és Észak-Magyarországon keresztül Hunyadi Ferenc (Franciscus Hunniadinus) énekelte meg Ephemerone, seu Intinerarium Bathoreum, Krakkó, 1586. c. kissé terjedős latin költeményében.

³⁹ Ludwik BAZYLOW: Siedmiogród a Polska 1576–1613. Warszawa, 1967. 56.

⁴⁰ K. LEPSZY: I. m. 202, 208, és 212.

kowski halála esetén őt nevezzék ki erre a politikai szempontból fontos és igen nagy (évi 200 000 tallér) jövedelemmel bíró tisztségre. Ezt bizonyítja egyébként Zamojszkinak egy 1591 januárjában tett nyilatkozata; amikor udvari orvosa, Bucella kérdésére, hogy ki lesz az új király, ha Zsigmond valóban elmegy Svédországba, a következőket mondta: „Báthori bíboros megleégszik a krakkói püspökséggel, az erdélyi vajda túl fiatal... marad tehát Ernő főherceg.”⁴¹ Körülbelül ekkor állott zenitjén Báthori András csillaga és önbizalma.

Igaz, nem túl sokáig. III. Zsigmond, aki trónját köszönhette Zamojszkinak és Báthori Boldizsárnak (akik Byszynánál megverték a trónkövetelő Miksa főherceg csapatait), nem tartozott a hálás természetű emberkek közé. Bár megígérte Zamojszkinak, hogy a pápa által is támogatott Báthori András kapja majd meg a krakkói püspökséget, amikor 1591. április 5-én Myszkowski halálával a püspöki szék megüresedett, úgy döntött, inkább saját politikai céljait egyengeti és a saját „emberét” ülteti bele. Báthori András nem volt az egyetlen jelölt, de a király a többi jelöltet is mellőzve, Jerzy Radziwill vilnai püspök mellett döntött. Radziwill nem örvendett különösebb népszerűségnek Lengyelországban, kiméletlen ellenreformátor volt, egy újabkori történész „tipikus litván mánás”-nak, „ellenszenves, öntelt szibaritá”-nak jellemzi.⁴² Fontos diplomáciai szolgálatokat tett viszont a királynak, s mintegy elenszolgáltatásul kapta a krakkói püspökséget; az is mellette szólt (a király szemében), hogy Radziwill Habsburg-párti és Zamojszki-ellenes volt. Jóllehet Zamojszki hívei, így Zebrzydowski lublini vajda (maga is buzgó katolikus), valamint Tylicki országnagy Báthori Andrást támogatták, s végül 1591 május elején Krakókba érkezett maga a kancellár is, hogy rábírra a király ígéretének betartására — mindhiába, Radziwill lett az új krakkói püspök, s ezt július elsején ki is hirdették. Meg kell jegyeznünk, hogy ekkorra már a viszony meglehetősen elmergesedett a király és Zamojszki között. A krakkói püspökség ügyének közvetlen előzménye az a szenátusban elhangzott szóváltás volt az 1590/91-es téli szejmen, ami az alkancellári tisztség betöltésével kapcsolatban pattant ki. A király erre a tisztségre nem Zamojszki jelöltjét, hanem Jan Tarnowskit nevezte ki, mire a kancellár szemébe vágta: „királynak és nem zsarnoknak választottak meg a lengyelek.”⁴³ Zamojszki ellenezte a királynak azt a tervét is, hogy Habsburg-királylányt vesz feleségül, s amikor ez mégis megtörtént 1592 májusában, a kancellár, bár meghívták, nem jelent meg III. Zsigmond és Ausztriai Anna esküvőjén.⁴⁴

Báthori András levelei és egyéb megnyilatkozása arról vallanak, rendkívüli módon lesújtotta és felbőszítette a krakkói püspökség betöltésében; évekig nem tudta magát túltenni rajta. Közvetlenül kihirdetése után XVI. Gergely pápához írt levelében igen éles hangon támadja a királyt „szőszegése” miatt, s felteszi a kérdést, vajon közönséges pénzhűség vagy megvesztegetés készítette a királyt Radziwill kinevezésére.⁴⁵ Mint Malaspina pápai nuncius jelentéséből kiviláglik, a harc Zamojszki és Báthori valamint a „regalisták” és király között még 1592 nyarán is tart, a király lemondással fenyegetőzik; az ellentétek annyira amennyire csak 1593 őszére simulnak el, amikor a király a czerwiński apátságot adja Báthori Andrásnak.⁴⁶ De 1591 tavaszán a bíboros úgy érzi, a király megalázta és elárulta őt; eddigi bizalma az emberekben és saját csillagában meginog, megfogyatkozik.

Mint már korábban utaltunk rá, Báthori András azok közé a katolikus főpapok közé tartozott, akikben a jezsuita nevelés még nem fordult szembe a humanizmus eszményeivel. Igen olvasott ember és nagy művészetpártoló hírében állott: Rómában Palestrina neki ajánlotta motettjeinek ötödik füzetét, Borromeo-érsek bíboros titkára, egy Giovanni Botero nevű olasz humanista, ugyancsak neki ajánlotta 1584-ben Milánóban kiadott *Del dispregio del mondo libri cinque* című művét.⁴⁷ Báthori András könyvszeretetét bizonyítja, hogy amikor az első olasz útjáról visszatért Lengyelországba, az ott vásárolt 23 ládányi holmi közül mintegy hét könyvvel volt tele.⁴⁸ Veress Endre közli a bíboros heilsbergi könyvtárának árverési jegyzékét és a könyvtár állományát mintegy 400 kötetre becsülve megjegyzi: „Báthori András magyar kortársai, illetőleg XVI. századi katolikus főpapjaink közül senki nálánál nagyobb könyvtárat nem gyűjtött”, így Telegdi Miklósnak és Náprági Demeternek is kisebb volt a könyvtára.⁴⁹ Ez a heilsbergi gyűjtemény egyébként kitűnő: A klasszikusok (Arisztotelész, Platon, Plutarkhosz, Cicero) mellett Warmia püspökének van Bonfinije, van könyve Erasmustól, van hat kötet Scaligere; Bembo levelei mellett megvannak Marcus Antonius Muret beszédei is (Zamoj-

⁴¹ Uo. 286.

⁴² Uo. 84.

⁴³ Uo. 246.

⁴⁴ J. NOWAK—DLUŻEWSKI: Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Pax, 1971. 68–69.

⁴⁵ Nunz. Pol. 31. f. 57. idézi dr. J. KOLBERG: Beiträge... 36.

⁴⁶ Encyklopedia Powszechna. T. II. Warszawa, 1860. 1016.

⁴⁷ Lásd VERESS Endre: Báthory István király. Bp. 1937. 254. és 252.

⁴⁸ VERESS Endre: Báthori András b. püspök könyvtára. Bp. 1905. 8.

⁴⁹ Uo. 21.

szkihoz hasonlóan Báthori András is levelezett ezzel a korában nagyhírű francia humanistával — a hitvitázó irodalmat viszont teljességgel mellőzi. Olasz, német és magyar nyelvű könyveit nem sorolja föl a lajstrom, de tudjuk máshonnan, hogy míg Pultusban tanult, „Erdélyből Boldizsár bátyja hozott neki magyar tárgyú műveket és kéziratokat”.⁵⁰ Mivel fennmaradtak magyar nyelven írt levelei, nem kétséges, hogy olvasott is magyarul — talán már 1589 előtt eljutottak hozzá Balassi kéziratban keringő versei.

Báthori András püspök rezidenciája Heilsbergben volt, itt tartotta legtöbb könyvét is, is nem lehetetlen, bár nincs rá adatunk, hogy Balassi a bitorost Heilsbergbe is elkísérte. Azt ugyanis az eddigi alapján szinte biztosra vehetjük, hogy Balassi elsősorban a bitoros ösztönzésére hagyta el Krakkót és látogatott el az „Océánus partján” fekvő Braunsbergbe, ahol Báthori András társaságában, de az is lehet, hogy nélküle volt egy ideig a *Collegium Hosianum* vendége. Ezt a körülményt egyetlen innen fennmaradt s Rimay által részben közölt levelében nem említi — érthető okból, hiszen sem Ernő főherceg, sem mások szemében nem lehetett a legjobb ajánlólevél, ha valakit Zamojszki barátja és a Habsburg-ellenes csoport egy olyan személyisége mint Báthori András pártfogol! Erre vonatkozhat az a célzás is a fentemlített levélben, hogy „akik az én mostani szarándokságomnak eredetét, igaz módját és állapotját nem tudják, azok közül sokkal rágalmazással szólnak felőlem”.⁵¹ Maga a bitoros sokat utazgatott, így Braunsbergben kívül gyakran járt Fromborkban, Elblagban és Malborkban, néha Gdańskban (Danczkában) is megfordult, de Warmia területén legszívesebben Heilsbergben és Braunsbergben időzött. 1590 július közepéig Varsóban volt, Braunsbergben (alighanem koraósszel) megtekintett egy színelőadást és csak 1590. szeptember 16-án érkezett vissza Heilsbergbe.⁵² Itt nem maradt sokáig, mert már október 10-én Miechówból (tehát Krakkó közeleiből) ír Báthori Zsigmondnak és ugyanez év decemberében részt vesz a varsói országgyűlésen is;⁵³ amikor ez a következő év januárjának közepén véget ér, megint főlmegy Heilsbergbe (1591. január 20-i keltezéssel ír innen a pápának), majd február 27-én Braunsbergben találjuk, ahonnan magyar nyelvű levelet ír Boldizsár bátyjának. Ekkor nem lehetett a legjobb egészségi állapotban, mert orvosságul „termés aranyat” kér bátyjától, ami úgy mond „reszketéstől és fájtól, nyilallástól és s pleuritisről, guttától próbált medicina”.⁵⁴ S végül, ha emlékezünk Myszkowski halálának időpontjára, tudjuk, hogy 1591 áprilisában a bitoros már Krakkóban van, s ott (illetve Miechówban) is marad ugyanaz év nyaráig.

Egy korabeli térképre vetett pillantás meggyőzhet bennünket arról, hogy ha Varsóból Heilsbergbe menet az utazó lengyel felségterületen akart maradni, át kellett haladnia Braunsbergben. Warmia püspökének pedig, mint jeleztük, volt oka, hogy megálljon ebben a városban: a jezsuiták munkáján kívül érdekelhette őt pártfogoltjának előmenetele is. Hogyha pedig személy szerint rokonszenvezett Balassi Bálinttal, akit többek között ő hívott meg az egyre húzódozó „török háborúba”, nagyon valószínű, hogy míg ő warmiai egyházkerületét látogatta, a vendéget télidőre a jezsuiták gondjaira bízta. Mivel a háború ügye éppen az 1590-91-es téli szejmen zárul le véglegesen, a hadsereg elmaradt zsoldjának kifizetése is itt rendeződik,⁵⁵ Balassinak január után nincsen „katonai” oka arra, hogy továbbra is Lengyelországban maradjon, s ha mégis még pár hónapig marad, emögött megint csak a warmiai püspök vendégszeretetét véljük látni. Lehet, hogy maradt volna még tovább is, ha Báthori András megkapja a krakkói püspökséget; az új politikai konstellációban azonban, amely kedvezőtlenül alakult mind Zamojszki, mind a warmiai püspök számára, jobbnak látta, ha hazatér. Hazatérését 1591 nyarára tehetjük; „Pallashoz azonban nem lett hűtlen, ezekben az utolsó években mind nagyobb teret foglalt el életében... a tudós irodalom tanulmányozása”.⁵⁶ És a braunsbergi kollégiumban töltött időszak (inkább hetek, mint napok) sem múlt el nyomtalanul; az Esztergomnál súlyosan megsebesült, a már haldokló Balassi meghagyja Dobokay páternek, hogy fiát „a Társaság iskolájába küldje, hogy ott a nyolcéves gyerek a katolikus vallással és tudománnyal eltéljék”.⁵⁷

A fenti adalékok többsége inkább a kultúrtörténeti és irodalomtörténeti háttér megrajzolásánál lehet hasznos; Balassi Lengyelországban írt verseit, amelyek minőségileg is újat jelentenek lírájában, szántszándékkal figyelmen kívül hagytam. Úgy hisszük azonban, a háttér aprólékos megrajzolása segít megvilágítani egy filológiai Balassi-problémát — a Balassa (Radvánszky) kódex két verse szerzőségének kérdését. Ezt a két verset a Varjas-féle szöveggyű kiadás 132. és 133. oldalain találjuk, a nótajelzés mindkét vershez „Legyen jó idő”, s az első vers sorkezdő betűi a BÁTHORI akrosztichont alkotják.

⁵⁰ VERESS: Báthory István király, 245.

⁵¹ Balassi Bálint összes versei. Bp. 1974. 414.

⁵² A. EICHORN: Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands. Mainz, 1860. 369.

⁵³ LEPSZY: i. m. 238.

⁵⁴ VERESS Endre hagyatéka... Ms. 419, II. 620.

⁵⁵ LEPSZY: i. m. 250–251.

⁵⁶ KLANICZAY Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 453.

⁵⁷ Balassi Bálint összes versei... 439.

Ezeket a verseket Eckhardt nem vette föl kritikai Balassi-kiadásába; még a „kétés” jelzetű versek közé sem, s nyilván az akrosztikon miatt Ecsedi Báthory Istvánt tartotta szerzőjüknek, bár azért a jegyzetekben hozzátette „persze a szerző lehet más Báthory is”.⁸⁸ A kérdés azóta is tisztázatlan maradt. Pedig véleményem szerint — ha nincs is rá közvetlen bizonyítékunk — hivatkozhatunk körülményekre és stílusjegyekre is, amelyek Ecsedi Báthory István szerzősége ellen és Balassi, illetve talán Báthory András bíboros szerzősége mellett szólnak.

Báthory Istvántól, Ecsed urától nagyon kevés hiteles szövegünk maradt fenn; egy vallásos meditáció, amit Toldy még 1870-ben kiadott,⁸⁹ valamint két verse, amit Toldy után legutóbb a *Régi Magyar Költők Tára*, XVII. század első kötete is közölt. Ennek a két versnek az alapján úgy tűnik, Ecsedi Báthory István fölöttébb gyengén verselt. Mindkét költeményét nyolcasokban írta, elég kezdetleges rímekkel; a „Noé fát készít bárkának” kezdetű vers ritmusa kétszer is nagyot döccen. Van ugyan bizonyos hangulati hasonlóság Ecsedi Báthory István vallásos meditációja és a Boldog az ki akarsz lenni . . .” mondandója között — mindkettőben van valami a *Vanitatum vanitas* hangulatából, de igen nagy különbséget érzek a hangulat kifejezésére szolgáló művészi eszközökben. A „BÁTHORY” akrosztikonú vers nemcsak szabályos tizenkettesekben van írva, hanem olyan költői invencióra mutat, aminek nyoma sincs ecsedi Báthory más fennmaradt verseiben.

Balassi lenne tehát e vers szerzője? Valószínűnek tartom, hogy igen. Több versét ismerjük, amely tizenkettesben íródott (pl. az „Animus ingratitude” és a „Szarándoknak vagy bujdosónak való ének” címűeket), s bár a „Boldog az ki akarsz lenni . . .” nem bővelkedik költői képekben, ez nem szól feltétlenül Balassi szerzősége ellen, hiszen írt ő argumentáló, Istennél érvelő verseket is. A „BÁTHORY” vers hét versszaka között van egy, ami azonban nagyon költőien, Balassi-módon cseng: „Hertelen el mulo hízelted vilag, / Chak arniekot mutatcz, mint az fel vett verag / Kivantatod magad tavasszal mind zöld agh, / Maga minden dolgod neked chak alnoksagh.”⁹⁰ A „zöld ág” Balassi kedvelt motívumai közé tartozik; igaz, ebben a kontextusban másutt nem találjuk meg nála, de itt éppen váratlan hangulati alkalmazása teszi rendkívül érzékletessé a képet. A versszak szókészletének többi részét („hertelen(ség)” és „álnokság”) is alkalmazza másutt Balassi. A következő versszakban a világ csalárdsága és hitegetése ellen inti lelkét: „Oh en szegeni lelkem, utald hat ezeket, / El ne tebolycza ez uilag eszedet, / Mert ez sokat íghér, hitegetti tegedet, / De nem adhat semmit, söt gonoszra vezet.”

Ritka hang ez Balassinál; ő még amikor töredelmes szívvel vezekel, akkor is előre tekint, új erőf gyűjt, Isten segedelméért fohászkodik, „áldd meg fejemet / ki bízik benned” írja — Istenhez. Itt valaki másról van szó, arról, akinek a költő azt tanácsolja: „Bízzék⁹¹ lelked egyedül csak az Istenben”. A vers címzettje szerintem Báthory András bíboros. Akinek egyetlen igazán sebezhető pontja — „kevélyesége”, vagyis szinte fejedelmi önrzete és becsvágya volt. Ezt a verset Balassi 1591 tavaszán írhatta neki, vigasztalásként, akkortájt, amikor elűtötték a krakkói püspökségtől pártfogóját.⁹² A „Boldog az ki akarsz lenni . . .” érdekes egyezést mutat azzal a Báthory Andrásnak ajánlott Botero-művel, amit már korábban említettünk, a *Del Disprezio del Mondo*-val, amelynek „öt fejezete arról tanít, miként kell a világot szeretni, mily kicsiny a föld az éghöz képest . . . s hogy a világ semmit sem ad csalódás és fáradtság nélkül”.⁹³ Könnyen lehet, hogy a bíboros adott egy példányt Botero könyvecskéjéből Balassinak, aki mintegy a mű költői változatának, summájának szánta moralizáló versét.

Az ezután következő vers nótajelzése „Alia ad Eandem notam”, ezzel a sorral kezdődik: „Segetsegül hilak teged io Istenem”,⁹⁴ s hangulatában eléggé eltér az előzőtől, a bölcselkedő-didaktikus hangvételt átadja helyét a szorongásnak, a szenvedélyesen személyes könyörgésnek. Ez a vers beleillik abba a könyörgés-sorozatba, amelyet Eckhardt kiadása 89–92. sorszámmal jelölt, s amelyek közül 90., 91. és 92. hiányzik a Balassa-kódexből; időrendben tehát közvetlenül a lengyelországi istenes versek után kell következnie. Szerintem két tényező utal itt Balassi szerzőségére. „Basiliscus szemű alnok ellensegim” írja a negyedik versszakban, „miert dühösködtek en Titkos Hoherim / Achitophel lelkő maga ajanloim / kik által alliatok mindenben utaim”.⁹⁵ Valósággal kiugrik belőle az „Achitophel” szó. Ki volt Achitophel? Dávid király tanácsadója, aki később Absolonhoz párolt; az ő tanácsára tett Absolon olyan lépéseket, amelyek

⁸⁸ ECKHARDT: Balassi Bálint összes művei. I. 277.

⁸⁹ Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Kőréből 1867–1869. Bp. 1970. I. 9., 49–101.

⁹⁰ RMKT, XVII. század I. Bp. 1959. 249.

⁹¹ A Balassa-kódexben *hizik* áll, amit Szilády és Dézsi „bízzék”-nak írt át, vö. Balassa-kódex, szerk. VARJAS Béla. Bp. 1944. 132.

⁹² Van több példa ilyen másnak írt akrosztikonos versre: lásd Nyéki Vörös Mátyás „Bornemissza” és Madách Gáspár „Hadadi Wesselényi Ferenc” akrosztikonját. Magyar költők, XVII. század, Bp. 1956. 135. és 198.

⁹³ VERESS Endre: Báthory István király. 252.

⁹⁴ Balassa-kódex. 132.

⁹⁵ Uo. 133.

lázadóból visszavonhatatlanul trónkövetelővé tették.⁶⁶ Aki tehát az „Achitophel” jelzővel élt, annak nemcsak az Ótestamentumot kellett jól ismernie, hanem ezen belül még Dávid király történetét is. Mármost az „Ő én kegyelmes Istenem” kezdősorú, valószínűleg Braunsbergben írt Balassi-vers három versszakon át foglalkozik — nem Dávid zoltáiraival, hanem a történeti Dávid király személyével: „Régén Dávidot Saultól / Szabadítád s mentéd bűtől” majd a rákövetkező versszakban: „Ellened való sok vétkem / Mint Dávidé olyan nékem”.⁶⁷ Balassi tehát azonosítja magát Dáviddal, nemcsak a zoltáros, hanem a történeti Dáviddal is, s ez szinte természetes módon adhatja szájára az „Achitophel lelkő” jelzőt — ellenségei gonosz tanácsadók, akik nemcsak javaira: életére törnek.⁶⁸

A másik fontos versszak a kilencedik. Írjuk át ezt, s rendezzük verssorokba:

„Hallgass meg ezekben Jehova engemet,
Hogy ne lássa ellenség veszedelmemet,
Tekintsd a keresztfán keresett érdemet,
Övd szegyenvallástól én szegény fejemet.”⁶⁹

Ebben az idézett versszakban szerepel két, Balassi vallásos verseire általában jellemző mozzanat: Krisztus keresztfá-váltásának említése és a „szegyenvallástól” való félelem hangoztatása. Mint egy korábbi versében, a „Hymnus Secundus”-ban írta: „Orcámról töröld el szép vitézségekkel / szegyent, kit mégis vallok”,⁷⁰ a három rövid lengyelországi istenes versben pedig megint csak különös jelentősége van a „szegyen”-nek. Felmerül persze a kérdés, miért hagyták ki a későbbi nyomtatott Balassi-kiadások mindkét fentebb tárgyalt verset — azért, mert a szerkesztők nem ismerték a Balassa-kódex tartalmát, vagy azért mert a vers kézírata elkallódván, más vagy mások (Báthori?) szerzőségére gyanakodtak?

Mert természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy mindkét verset maga Báthori András írta. Illésházy, Báthory Boldizsár és mások példája mutatja, hogy a XVI. század végén a műveltebb magyar főuraktól nem volt idegen az alkalmi, főleg vallásos versírás. Báthori András ilyen képességeiről eddig nem tudunk, de nem lehetetlen, hogy életének egy nehéz órájában ő is írt magyar verset, s hogy a fenti két költeményt Balassi hozta haza Lengyelországból, s az ő hagyatékából került a Balassa-kódex másolójának a kezébe. Ez a körülmény persze megmagyarázná, miért maradt ki a két vers a későbbi, rendezettebb Balassi-kiadásokból.

Feltevésünket megerősítene, ha sikerülne példányokat találni Báthori András magyar nyelvű könyveiből, vagy olyan nyomokat levelezésében, amelyek a Balassival feltételezett szorosabb kapcsolatra mutatnák. Ez a tanulmány tehát inkább csak felveti, mintsem véglegesen megoldja e kapcsolat kérdését, amelynek jelentős szerep jutott abban, hogy Balassi utolsó lengyelországi tartózkodása idején „Márstól” és „Cupidótól” végül „Pallás”, a tudományok és a lélek palléroztatása felé fordult.

Gömöri György
(Cambridge)

Machiavelli-hatás Balassi költészetében

(Az istenes versek kronológiájához)

(A) Balassi Bálint 1588—91-es lengyelországi bujdosó útja során eljutott Braunsbergbe is, s az ottani jezsuita kolostorban és iskolában tanulmányokat folytatott.¹ A költő braunsbergi tartózkodásának pusztán egy dokumentuma maradt Rimay Jánoshoz írt s a kolostorban 1591. újesztendején keltezett levele. „Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztetire küldtem két könyvet is. Elolvassván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felőlk való tetszését és opinióját. Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tisztéken igazgatása módjában annyit én nem okosodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából. Küldtem Kegyelmednek magam elméje faradékból

⁶⁶ Vö. Encyclopaedia Biblica (szerk. T. K. CHEYNE & J. Sutherland Black). Vol. I. A—D, London, 1899. 102.

⁶⁷ Balassi Bálint összes versei, 154.

⁶⁸ Ellenérveként felhozható, hogy Dávidra való utalást már Balassi első nyomtatásban megjelent művében, a Füves Kertcskében is találunk, pl. Balassi Bálint összes művei, II. Bp. 1955. 23. és hogy ebből a könyvből volt példánya Ecsedi Báthory Istvánnak is; mégis, úgy érezzük, Balassinál a Dávid királlyal való költői azonosulás különösen erős és jellemző vonás.

⁶⁹ Szövegűhő kiadását lásd Balassa kódex. 133.

⁷⁰ Balassi Bálint összes versei. 124.

⁷¹ ECKHARDT Sándor: Balassi az Óceánus mellett. Balassi-tanulmányok. Bp. 1971. 97—104.

vágotott rövid három énekecskémét is . . .”² Tehát két könyvről és három versről beszél a levél. A versek közül kettőt biztosnak ismer el a kronológia, bár csak az egyiket datálta Balassi kolofonnal („Kegyelmes Isten, kinek kezében . . .”). Az „Adj már csendességet . . .” kezdetű istenes ének tartalmi és formai megfelelései alapján a második braunsbergi versnek tekinthető. A harmadik költemény kérdése vitatott.

Lehet-e összefüggés Balassi olvasmányléményei és egy esetleg Braunsbergben keletkezett költemény között? Az egyik Rimaynak küldött kötet századunk első felében megkerült, s bár a II. világháború alatt elpusztult, könyvészeti adatai megmaradtak.³ A könyv Machiavelli *Discorsi*-jának latin fordítása: *Disputationum de Republica Romanorum*. A másik mű ismeretlen, de mivel Balassi „egymással ellenkező két autor”-ról ír, s a kötetet a kolostorban kapta, valószínű, hogy egy jezsuita ihletésű antimachiavelli lehetett.

(B) A Machiavelli-szöveg vizsgálata és összehasonlítása Balassi istenes verseivel érdekes eredményt hozott. Balassi CXLVIII. zsolttárparafrázisának egy szakasza pontosan rímelt Machiavelli egy passzusára. A *Disputatio* szövege: „Sicuti econtra etiam, sublata religione, corrumpere Rempublicam] oportet: quoniam sublato Dei timore, sequitur impietas, ex eaque ruina imperiorum. Nam etsi princeps ipse fortasse pius sit, et subditorum impietatem virtute sua aliquo modo compenset: quia tamen is est mortalis, et forte etiam vitae brevis, necesse erit, ut eo moriente, virtus quoque, que supererat sensim una cum imperio labatur. Quaecunque enim imperia unius tantum hominis virtute fulciuntur, diuturna esse nequeunt, quod rarissime contingat, ut illa eadem virtus in novo successore deprehendatur. Qua de re Dantes Poëta Italus sic cecinit: *Non sicut in ramos ex imo stipite succus Influit, in liberos sic orta parentibus ipsis Descendit Virtus.* — — —”⁴ És Balassi ominózus versszaka a CXLVIII. zsolttárból:

„Világ fejedelmi, urak és fő népek,
Kik községgel birtok s neki törvényt tésztek,
Örökké dicsérvén az urat féljétek!”⁵

A két idézetben az isteni félelem („Dei timore”) és az „urat féljétek” kifejezések egyezése figyelemre méltó, illetve ezeknek a kifejezéseknek a fejedelmekre való alkalmazása. Eckhardt fűz magyarázatot e szakaszhoz, úgy véli, Balassi feudális befogása nyilvánul meg itt amikor csak a fejedelmekről beszél, s az alsóbb osztályokról nem vesz tudomást.⁶ A szöveg helyes értelmezéséhez a Machiavelli-passzus adja meg a kulcsot. Balassi itt kifejezetten az uralkodókat figyelmezteti az istenfélelem megtartására, amelyen hatalmuk nyugszik. Nyilván nem véletlen, hogy a versben a természet, az egyszerű emberek és a hívők serege „dicséri”, „áldja”, „kiáltja” az Ur nevét, egyedül a „fő népek” dicsérvén félnek, akiknek bűven van veszteni-valójuk. Ugyancsak érdekes, ahogy a költeményben az új, jezsuita hatás Balassi protestáns múltjával ötvöződik. A kolostori atyák a bujdosó költő lelkét Istennel megbékítették, de a „fő népeket” figyelmeztető szakaszban a hajdani nevelő, Bornemisza prédikatori indulata csillan fel.⁷

(C) A „Mennyei seregek” zsolttárparafrázis alaphangja rokon a két biztosra vehető „Óceánium melletti” költeménnyel, mintegy egyenes folyománya azoknak. A braunsbergi istenes versekben érdekes változást figyelhetünk meg a korábbi istenes énekekhez képest. Ezekből a versekből eltűnik az a fenekedés, amely Balassit eltöltötte ellenségei iránt, s amelyet korábban sohasem mulasztott el Isten tudomására hozni. Tipikus reneszánsz, kalmár mentalitás volt ez, a költő az égi hatalmat magához közelállónak érezte, akivel üzenet lehet kötni, s meg is lehet alkudni.⁸ Balassi tehát korábban, mikor hitét, imádatát és verseit felajánlotta Istennek, cserébe többnyire ellenségei pusztulását kérte. A lengyelországi istenes versekben a költő mintha elfordulna a világi dolgoktól, nem törődik ezzel a szerződéses viszonytal, már csak az Úrhoz való kapcsolatát kívánja rendezni.

Mindkét ének alaphangja a megnyugvásé, melyben hitének megerősítését kéri a költő, s végül mindkét költemény magasztos dicséretben kulminál. A „Mennyei seregek” zsolttárpara-

² Balassi Összes Művei ECKHARDT kiad. Bp. 1951—55. (a továbbiakban BÖM) I: 381.

³ BÖM I: 381.

⁴ Nicolai Machiavelli: *Disputationum de Republica (ex Italico Latini facti)*. Mompelgarti, 1599. Foilletus. Lib. I. Cap. XI. p. 67.

Machiavelli *Discorsi*-jának egy magyar fordítása ismeretes. Machiavelli Miklós: *Értekezések Titus Livius Római történeteinek X első könyve felett*. Magyarította: Pados János. Pest, 1862. A latin idézett rész kérdéses mondatai Pados fordításában: „Mivel ott, hol az isteni félelem hiányzik, vagy tönkrement az ország, vagy pedig a fejedelmektől félelem által kell fenntartatnia, ki a vallás hiányát pótolja. És minthogy a fejedelmek rövid életűek, azon ország, melyet hiányozni fog benne a fegyelem, mindjárt semmivé lesz.” 53—54.

⁵ BÖM 94. sz. verse I: 138—39, 31—33. sor

⁶ BÖM I: 273.

⁷ E vonatkozásra MERÉNYI V. László hívta fel figyelmemet.

⁸ Balassi e reneszánsz magatartására BÓTA László mutat rá tanulmányában. Balassi istenes verseinek kronológiájához. ItK 1954. 220—229.

frázis tónusában az előbbi két ének egyenes folytatásának tűnik. Logikus lenne, hogy az embe-
rekkel megbékélt, s Istent immár önzetlenül dicsőítő költő ebben a hangulatában választotta
ki azt a 148. zsoltárt, melynek tiszta, szinte naivan magasztaló hangneméhez hasonló kevés
van a 150 dávidi zsoltár között.

(D) A korábbi kronológiai vizsgálatok nem zárják ki, hogy a „Mennyei seregek” zsoltár-
parafrázist 1591-re datáljuk. Eckhardt Sándor szerint a költemény az utolsó években kelet-
kezett, ezt a vers fejlett művészi kivitelével indokolja.⁹ Bóta László 1954-es cikkében¹⁰ a vers
keletkezését előre hozza, Balassi házassága felbontásának idejére, s ehhez a Kapy Sándorhoz
címezett 1588. március 7-i levelét idézi, melynek hangulata megegyezne a parafráziséval.¹¹
Ez a bizonyíték nem oly erős, hogy más ellenérvek cáfolhatóvá ne tennék.

Klaniczay Tibor 1957-es tanulmányában 1589-re datálja a parafrázist, a Balassa-kódex
vizsgálata alapján.¹² A „Maga kezével írt könyvé”-re vonatkozó újabb rekonstrukciós javas-
latok azonban kétségesen teszik Klaniczay akkori keltezését¹³, így filológiai érv nem gátolja
a „Mennyei seregek” 1591-re datálását.

(E) Végül felmerül a kérdés, vajon valóban Balassi invenciója volt-e az „istenfélelem”
kifejezés használata ennek a zsoltárnak a fordításánál.

Waldapfel József már 1927-ben kimutatta, hogy Balassi forrása a fordításnál Theodorus
Béza latin szövege volt.¹⁴ Eckhardt idézi is Béza szövegét, melyben az ominózus sor: „Ter-
rarum domini denique principes . . . Aeternis dominum tollite laudibus.”¹⁵ Tudjuk, hogy Béza
felhasználta Buchanan parafrázisait is. Buchanan szövege: „Reges et orbis praesides . . .
Laudate dominum . . .”¹⁶ Látjuk tehát, hogy Buchanan is a „dicsér” kifejezést használja,
akárcsak Henricus Stephanus 1562-ben megjelent zsoltároskönyvében: „Laudent nomen
Jehovae.”¹⁷

A korabeli magyar interpretációkban ugyancsak a „dicséret” kifejezéssel találkozunk.
Szegedi Gergely verse 1569-es énekeskönyvéből: „Földi királyok és minden köz népek, feje-
delmek és földnek bírái . . . Ditsérjétek az Istennek szent nevét.”¹⁸ Maga Rimay, a Balassi-
tanítvány sem az „istenféles” fogalmát használja fordításában: „Császárok, királyok, földi
sok hatalmasságok, nemzetes nagy urak . . . Ti is az Urat mind álgjátok!”¹⁹ Az első teljes
zsoltárfordítás készítője, Szenci Molnár Albert, Béza szövege alapján dolgozott. 1607-es
változata: „És e földön minden királyok, Minden népek valahol laktok, És világi fejedelmek,
Kik nagy tiszteket viseltek . . . Az Ő istent ditsérjétek.”²⁰ Az Unitárius énekeskönyv verseit
Thorday János fordította 1627-ben: „Ez földnek fejedelmi és urai, Bírák, tisztviselők, s föld-
nak hadai . . . Ditsérjétek az istent, mert igen nagy!”²¹

A Balassi nürnbergi kapcsolataira és német nyelvtudására való tekintettel megvizsgált
német zsoltárfordítások hasonló eredményre vezettek. „Ihr Könige auf Erden, und alle Leute . .
Sollen loben den Namen des Herrn.”²² (Luther) és „Dazu ihr Könige, gross auf Erden; All
Völker . . . Das Lob des Herrn nicht Verhált!”²³ (Ambrosius Lobwasser).

Úgy vélem, a felsorolt érvek alapján a CXLVIII. zsoltárparafrázist jelölhetjük meg Balassi
harmadik braunsbergi istenes versének. Bár a költő levelében „magam elméje faradékból”
vágatott énekekről beszél, ez nem zárja ki e vers lehetőségét, hiszen költői öntudata nyugodtan
tekinthette a parafrázist is önálló alkotásnak. 118.

Szőnyi György Endre

⁹ BÖM I: 271.

¹⁰ BÓTA László i. m.

¹¹ BÖM I: 368.

¹² KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK. 1957. 269–270.

¹³ Már a hatkötetes *A magyar irodalom története* Balassi-fejezetében GERÉZDI Rabán és KLANICZAY Tibor úgy tárgyalják a „Maga kezével írt könyvé”-t, mint tudatos költői koncepció által szerkesztett kötet-
tervet (MIT Bp. 1964. I: 471.). Ezt a teóriát támasztja alá HORVÁTH Iván is (*A Balassi-sor számmisztikai
értelmezéséhez*. ItK 1970. 672–679.). Amennyiben elfogadjuk a „Maga kezével írt könyvet”, mint tudatosan
szerkesztett kompozíciót, el kell fogadnunk, hogy Balassi nem írhatott istenes verseket szerelmes versei közé,
mint ahogy a MIT is írja: „A meglevő vallásos énekek egy részét valaki beírta aztán Balassi 'maga kezével
írt könyvé'-be, megzavarva ezzel az 1589 nyarán írt világi versek rendjét”, azaz a BC-t nem tekinthetjük
mérvadónak e vers kronológiai meghatározásában.

¹⁴ WALDAPFEL József: Balassi zsoltárfordításainak mintái. ItK 1927. 82–83.

¹⁵ Béza szövegét Eckhardt jegyzetben adja: BÖM I: 273.

¹⁶ Georgius Buchananus: Paraphrasis Psalorum Davidis poetica . . . Amsterdam, 1618.

¹⁷ Liber Psalorum, excudebat Henricus Stephanus. 1562. (Kiadási hely megjelölése nélkül; a szegedi
Somogyi Könyvtár tulajdona.)

¹⁸ Szegedi Gergely énekeskönyve 1569-ből. Kiadja SZILÁDY Áron Bp. 1893.

¹⁹ Rimay szövegét ugyancsak ECKHARDT idézi jegyzetben. BÖM I: 273.

²⁰ Szenci Molnár Albert: Psalterium Ungaricum. RMKT XVII. sz. 6. kötet.

²¹ Az Szent Dávid Király dicséreteinek magyar versekkel való rövid magyarázata. Ford. és kiad.: Thorday
János. Kolozsvár, 1627.

²² Der Psalter — verdeutscht von D. Martin Luther. Stuttgart, 1840.

²³ Reformiertess Gesang Buch, Die Psalmen Davidis nach Ambrosii Lobwasser. Buchar, 1761.

Nem új a megállapítás, mely szerint a reneszánsz és a barokk korában Dalmácia és a horvát tengermenték (Hrvatska primorje) városaiban (Dubrovnik, Split, Šibenik, Zadar, Hvar, Trogir) virágzott fel a kelet-európai specifikumokat is hordozó, ugyanakkor az európai értékrendbe is illeszkedő irodalom és műveltség egyik legizgalmasabb, feltehetően a magyar irodalomtudomány számára is tanulságokkal szolgáló rétege. Legjobb eredményeiről nálunk a szaktudomány művelőinek nem szlavista képviselői is tudnak: Marko Marulić, Brne Krnarutić, Mavro Vetranović és főként Ivan Gundulić művei a törökellenes tendenciák okán vonhatók magukra a figyelmet,¹ de a magyar szlavisztika avatott tudósainak (Margalics Ede, Hajnal Márton, Szegedy Rezső, Bajza József, Hadrovics László, Vujicsics D. Sztóján, Angyal Endre) és műfordítóinak (elsősorban Nagy László, Csuka Zoltán, Vujicsics D. Sztóján) közvetítő munkája nyomán a magyar és a horvát történelmi múlt közös jegyeit dokumentáló más művek, illetve jelenségek is ismertté lettek.² A történelmi tárgyú alkotások mellett a délszláv reneszánsz líra szerelmi tematikájú vonulatára is felfigyelhetek kutatóink: Vujicsics D. Sztóján legutóbb Balassi lírájának horvát vonatkozásait elemezve érintette a kérdést két fontos tanulmányban is.³

Az eddigi eredmények mellett és azok tárgykörén túl — úgy véljük — mind idősebbé válik a horvát reneszánsz és barokk irodalom teljesebb megismerése is, hisz a tárgyi kapcsolatok vizsgálata mellett további eredményeket ígér a tematikai, műfaji és stílustörténeti párhuzamoknak az eddiginél szélesebb körű összehasonlító analízise is. A jövő ilyen jellegű kutatási feladatai közül az egyik legérdekesebb lehet a horvát és a magyar líra petrarkista elemeinek párhuzamba állítása is. A magunk részéről itt és most e munka első fázisának csupán szerény körvonalazására vállalkoznánk, amikor a horvát petrarkizmus néhány jellemző változatára kívánjuk felhívni a figyelmet — tisztában lévén természetesen a vállalkozás veszélyeivel is, hisz a kérdés irodalomtörténeti igényű feldolgozását — Mihovil Kombol háború előtti tanulmányai után — a horvát irodalomtörténetírás is csak újabban tűzte napirendre. Szövegünk épp ezért nem is tekinthető egyébként, mint szerény informatív vázlathoz.

A horvát műköltészet reneszánsz kori felvirágzása nem előzmények nélküli. A reneszánszt megelőző, mintegy öt évszázados horvát írásbeliség emlékei között — a nem kifejezetten irodalmi szövegek mellett — fennmaradt számos, a középkori Európában általánosan ismert, irodalmi minőségű szöveg horvát nyelvű változata. Műfaji megoszlás szerint van közöttük legenda, látomás, dialógus, novella, regény, egyházi dráma és vers is. Ennek az irodalomnak kiterjedtségét a műfaji változatosságon túl az egyes művek esztétikai értékei is bizonyítják: a horvát Trója- és Nagy Sándor-regények, s a *Megváltónk kinszenvedése* (*Muka Spasitelja našega*) c. passiójáték már formai kiforrottságot mutatnak, méginkább az olyan verses művek, mint a *Szent György csodája* (*Čudo svetago Jurja*) c. középkori legenda s a *Szatirikus ének a papokról* (*Satirična pjesma protivu popova*) c. vágans típusú ének s egy sor egyéb vallásos versszöveg, amelyek egyöntetűen a középkori horvát verselés fejlettségére vallanak.⁴ Egy 14. századi másolatban fennmaradt betlehemi tárgyú vers pl. (*Bog se rodi u Vitiomi — Isten születik Betlehemben*) már a szerb-horvát nyolcas (osmerac) tökéletes középkori változatának minősülhet s rímei is a fejlett verskultúra bizonyítékainak tekinthetők:

Oni tamo / skoro tekše
obretoše / čudo vekše:
Diva sina / povijaše,

¹ Elsősorban a szigetvári ostrommal foglalkozó művek magyarországi interpretációját említhetjük: MARGALITS Ede: *Karnarutić éneke és a magyar Zrínyiász*. Száz. 1903. 537–544.; HAJNAL Márton: *Karnarutić és a Zrínyiász*. EPHK 1905. 111–124., 200–212.; 279–296. SZEGEDY Rezső: *Zrínyi Miklós és a Szigeti veszedelem a horvát költészetben*. ITK 1915. 291–299., 406–430. BAJZA József: *A szigetvári hős a horvát népepikában*. ITK 1937. 10–21.; Uő.: *Zrínyi és Krnarutić*. ITK 1937. 131–141.; *Zrínyi énekek*. Ford. KISS Károly. Bp. 1956.; ANGAL Endre: *Frangepán Ferenc költészete*. Acta Univ. Debr. 1. 87–103.

² Vö.: MARGALITS Ede: *Horvát történelmi repertórium* I. Bp. 1900., II. 1902.; SZEGEDY Rezső: *A Béla király és Bankó leánya forrása*. BpSz 1913. 404–422.; BAJZA József: *Horvát eposz Kálmán királyról*. BpSz 1928. 11–50. Uő.: *Bankó leányának nyugatmagyarországi horvát változata*. It. 1934. 9–20.; Uő.: *Podmaniczky-Magyar Benigna a horvát költészetben*. Bp. 1935.; HADROVICS László: *Magyar-szláv irodalmi érintkezések. A magyarság és a szlávok*. Szerk. SZEKFÜ Gyula. Bp. 1942. 189–204.; Uő.: *A déli szláv népek kultúrája*. Uo. 132–149.; Uő.: *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*. Bp. 1944.; Uő.: *Magyarok és horvátok*. Magyarország és Kelet-Európa. Szerk. GÁL István. Bp. 1947. 143–156.; VUJICSICS D. Sztóján: *Egy szerb guszlar a XVI. századi Magyarországon*. HITS 5–6. 135–139.; *Szomszédság és közösség*. Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok. Szerk. VUJICSICS D. Sztóján. Bp. 1972.

³ VUJICSICS D. Sztóján: *Balassi Bálint délszláv versformái*. FK 1961. 117–126.; Uő.: *A délszláv és a magyar énekköltés*, a 16. században. Szomszédság és közösség. Id. kiad. 71–94.

⁴ Vö.: MIHOVIL KOMBOL: *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. 2. izdanje. Matica hrvatska. Zagreb, 1961. 9–56.; CSUKA Zoltán: *A jugoszláv népek irodalmának története*. Bp. 1963. 15–41.; MARIN FRANIČEVIĆ: *Izvori i tokovi naše renesansne književnosti*. Forum (Zagreb) 1968. VII. Godište. XVI. knj. 71–72.

ki vsim svitom / obladaše,
travicu mu / prostiraše,
Bog v jasalech / počivaše...⁵

Az előzmények egy másik, valójában eddig is számon tartott vonulatának fontosságára legutóbb Marin Franičević hívta fel a figyelmet több tanulmányban is — épp a reneszánsz líra nagyarányú kibontakozásának előfeltételeit vizsgálva. Meggyőzően érvel amellett, hogy a tenger melléki (primorjei) és dalmáciai városokban már a reneszánszot megelőzően is gazdagon virágzó népköltészetet nem lehet figyelmen kívül hagyni a nemzeti nyelvű líra fejlődéstörténetének elemzésekor. A paraszti közegekben s a pásztor nép lakta tájakon élő népköltészet ui. — a ma sajnos ritkábban emlegetett városi népi jellegű versekkel, dalokkal együtt — fontos eleme lett a horvát reneszánsz lírának — épp az olasz kultúrától közvetlenül átvett petrarkizmust árnyalva.⁶

Ilyen előzmények nyomán indult meg a horvát reneszánsz lírában a petrarkizmus befogadása.

Irodalomtörténeti alapigazság, hogy a több évszázadon át erős olasz hatásokat mutató horvát műköltészetben a reneszánsz korában, sőt még a barokkban is, Petrarca költészetének és az olasz petrarkizmus több képviselőjének intenzív hatása érvényesült. Az első érdeklődés, de az első inspirációk is a XV—XVI. század fordulóján jelentkeznek, amikor Šiško Menčetić és Đore Držić költészete kiteljesedik, s ezáltal a horvát lírában az egyik uralkodó vonulat a szerelmi tárgyú költészet lesz. A dubrovnikai kezdeményezés nem egyedülálló: már a század első felében színre lépnek a horvát Petrarca-kultusz és petrarkizmus hvári (lesinai) és zadari (zárai) képviselői is, névsoruk Hanibal Lucićtól Dinko Ranjináig és Dominko Zlatarićig terjedhet — ideértve már azokat is, akik a század második felében (pl. Horacije Mažibradić) vállalják és viszik tovább horvát nyelvtérületen a *Canzoniere* mesterének, illetve epigonjainak költői örökségét és gyakorlatát. Hagyományt is teremtve már, a petrarkizmus kultuszának hagyományát, amelyet a horvát barokk reprezentánsai vállaltak majd az új században, Ivan Bunić Vučić éppúgy, mint Junije Palmotić és főként — a horvát barokk eposz európai rangú költője — Ivan Gundulić.⁷

A fenti, éppen csak felsorolt példákon túl talán még jobban megvilágíthatja Petrarca és a petrarkizmus horvát ismeretének és népszerűségének tényét — és változatosságát —, hogy mindjárt a század elején, pontosabban a XV—XVI. század fordulóján — a két legjelentősebb petrarkista, Menčetić és Đore Držić mellett, sőt talán valamivel őket megelőzően — a Kempis Tamás tanainak követőjeként ismert s a keresztény erkölcsiség hasznosságáról latin nyelven értekező (*De institutione bene vivendi per exempla sanctorum* Venice, 1506.; *Evangelistarium* — Venice, 1515.)⁸ spliti költő, Marko Marulić (1450—1524) is ismeri, sőt fordítja Petrarcat. Marulićnak, aki nyilván padovai egyetemi tanulmányai idején ismerte meg a *Canzonieret*, ezen túl szerepe lehetett abban is, hogy ő utána a nála húsz esztendővel fiatalabb, Marulić-biográfusként ismert Frane Božičević Natalis is átültette horvatra az általa lefordított, pontosabban átköltött két Petrarca-sonettet. E Marulić és Božičević átdolgozta két szövegnél — lévén az első nyomok — érdemes elidőzni kissé. Mindkét Petrarca-vers (a XCIX. és a CCCLXV. szonett, tehát a *Mert tudni vélem, és mert tudni véled s a Siratom elmúlt éveim*... kezdetű versek [Poi che voi et io più volte abbiám provato... I'vo piandendo i miei passati tempi...]) Marulić átültetésében a spliti költő sajátos, a keresztény eszmeiség meghatározta igényeihez és törekvéseihez igazodik. Ahogy Marin Franičević, a régi horvát irodalom egyik legjobb élő szakértője mondja: Marulić *átköltésében* mindkét esetben „az elégia imádsággá lesz”. Ezt részben az magyarázhatja, hogy a bibliai Judit asszony hősiességéről — a példaadás szándékával — eposzt, majd egy török elleni fohászt író Marulićot (*Molitva suprotiva Turkom* volt a címe) egy egészen más, a Petrarca-étól és a korabeli olasz viszonyoktól is merőben eltérő, az állandó török veszély miatt a létbizonytalanság érzetével-tudatával terhes millió veszi körül.⁹ De mindenképp magyarázza a versek *áthangolását* Marulić Kempis Tamás tanain alapuló krisztianizált világképe is.

Hogy valójában milyen *áthangolásról* van itt szó konkrétan, azt egy, az előbb már idézett

⁵ Vö.: Mihovil KOMBOL: I. m. 45.

⁶ Marin FRANIČEVIĆ: I. m. 71—72.; Uő.: Hrvatska reneszansna poezija između petrarkizma i domaće tradicije. Forum (Zagreb) 1975. XIV. Godište. XXIX. knj. 17—35.

⁷ Vö.: Marin FRANIČEVIĆ: Hrvatska reneszansna poezija između petrarkizma i domaće tradicije. Ih. 17—35.; Pavao PAVLIČIĆ: Petrarkistički elementi u hrvatskoj baroknoj poemi, melodrami i epu. Forum (Zagreb) 1975. XIV. Godište. XXIX. knj. 59—72.

⁸ Marko Marulićról és európai népszerűségéről: Mihovil KOMBOL: I. m. 81—94.; Arturo CRONIA: Marko Marulić: Ein Vertreter und Deuter der christlichen Renaissance in Dalmatien. Wiener Slavistisches Jahrbuch, III. 1953.; Marko Marulić: Davidias. S predgovorom J. Badalića. Stari pisci hrvatski 31. Zagreb, 1954.; Marin FRANIČEVIĆ: Pjesnik „Judite” danas. MF. Književnost jučer i danas. Zagreb, 1959. 37—80.; Uő.: Marko Marulić Pečenić i njegovi „Versi harvacki” (Povodom 450 godišnjice prvoga poznatog izdanja „Judite”). Forum (Zagreb) 1971. God. X. Knj. XXI. 17—25.

⁹ Vö.: Marin FRANIČEVIĆ: Hrvatska reneszansna poezija između petrarkizma i domaće tradicije. Ih. 18—22.

Franičević rövid fejtegetéséből vett példa is jól illusztrálhatja. A XCIX. szonett első strófájának második sorát: *come l'nostro sperar torna fallace* (Tellér Gyula fordítása szerint: „hogy mindkettőnk reménykedése csalfa”), Marulić így teszi át horvátra: „*da svit stanovit ni ki smo okusili*” — amit magyarrá így fordíthatunk: „hogy a világ nem olyan szilárd (állandó), ahogyan megízel-tük”. Az eredeti szövegben szereplő *sperar . . . fallace*-ből (csalóka remény) Marulićnál „*svit stanovit ni*” lesz, azaz olyan „világ” (svit), amelyik „nem állandó”, „nem szilárd” (stanovit ni), következésképp mulandó, változékony, bizonytalan.¹⁰ Bizonytalan, mert — gondoljuk hozzá — végig Dalmáciában és a Primorjen állandóan jelen van a török, de mulandó is, mert minden élet az elmúlásba vezet. Marulić, aki költői tudatosságát a törökellenes Judit-eposszal (1501-ben készült el vele s 1521-ben jelent meg Velencében), humanista erudícióját, az antikvitás, elsősorban a Splitben és környékén levő római kultúra öröksége iránti tiszteletét és tudós alázatát több művében is bizonyította, ugyanakkor világnézetében egy konzervatív, középkori szellemi örökséghez is kötődött, a spliti Petrarca-kultuszt is ezzel a sajátos kettősséggel teremti meg, amely valójában az olasz reneszans horvát recepciójának első és egyben egyik jelentős vonulata lett.

Split mellett a horvát reneszánsz irodalom másik központjában, Dubrovnikban is megindul — Marulić spliti kezdeményeivel csaknem egy időben — Petrarca, illetve már a petrarkizmus lírai eredményeinek adaptációja. Marulić kortársai, Šiško Menčetić Vlahović (1457—1527) és Đore Držić (1461—1501) lesznek az új törekvések hordozói — most már nem is csak Petrarca-fordítások vagy átköltések, hanem a petrarkizmus közismert eszköztárának, sablonjainak átvétele, horvát meghonosítása okán is.¹¹ A magát a töröktől, de Itáliától is bizonyos mértékig függetleníteni tudó patricius város-köztársaság polgárosult viszonyai a reneszánsz egészének — beleértve a magatartásformát is — teljesebb kibontakozását tette lehetővé, ami a modern reneszánsz líra kiteljesedéséhez is kedvező feltételeket teremtett. Olyannyira, hogy Menčetić életművének létrejöttében például alapvetően ennek a ma szabadosnak tűnő, valójában a reneszánsz individualizmus megnyilvánulásának tekinthető életformának élményanyaga határozta meg. De a reneszánsz ekkori teljes dubrovnikai kibontakozására vall az is, hogy Menčetić-kor- és pályatársa — épp a horvát szerelmi költészet megteremtésében — az a Đore Držić lett, aki előbb a dubrovnikai Mindenszentek (crkva Svih svetih), majd a Koločep szigeti Szent Péter templom (crkva Svetog Petra) apátplébánosa volt, később pedig a dubrovnikai káptalan kancellistája.¹² Vagyis: a szerelem költőjévé szegődhetett az ekkori Dubrovnikban a városköztársaság előkelő, meglehetősen viharos életű, botrányok sorozatát előidéző ura (egy ideig elnöke is!) éppúgy, mint a tudós teológus hírében álló, de az olasz reneszánsz világi költészetet is jól ismerő pap, Đore Držić. Mindkettejük lírája a tudós olasz petrarkizmus hatására bontakozott ki, Menčetić különösképp, ő a petrarkizmus közismert sablonjainak biztos kezelése mellett már azzal is kitűnik, hogy feltehetően Petrarca *Dalaskönyvé*-nek mintájára írja és gyűjti egybe szerelmi partnereinek meglehetősen népes táborához intézett hódoló verseit. Igaz, a verseinek akrosztichonjaiból kiolvasható, takarosabb háremre való, több mint tucatnyi női név nyomán az sejlik, mintha Menčetić *nem egyetlen eszményi nő* dicsőítésére vállalkozott volna, azonban a versek tematikus egymás mellé illesztése s egy női név gyakorisága — a versek ránkmaradt kéziratok másolatának tanúsága szerint — a tizenkettőből egyet mégis eszményibbnek láttat, amint a petrarkista ciklusalkotás, vagy legalább is az arra való törekvés jegyei is alátámaszthatnak. A Menčetić-versek kritikai kiadásának előszavában már Milan Rešetar utalt arra, hogy a versek kéziratát tartalmazó egyes forrásokban tematikai csoportosításban kerültek egymás mellé a versek, amit — tegyük hozzá — aligha lehet a másolónak tulajdonítani, ellenkezőleg: Menčetić tudatos törekvéseként kell felfogni. Bizonyíték is van rá. Az első könyv nyitó szövegének (formája a Menčetićnél gyakran előforduló nyolcsoros, tizenkét szótagos, itt páros rímű *strambotto*) címe *Posveta, azaz ajánlás*, amely az egész versgyűjtemény bevezetőjének tekinthető, benne Menčetić a versek olvasójához fordul (koji čiš sej pjesni) s az akrosztichonban a továbbiakban is leggyakrabban előforduló női nevet, a *Kata*-t rejti. A kéziratokat tartalmazó másik forrás, amely ezt a latin címet viseli: *Eiusdem Sigismundi, Simeonis Mensii patritii Rhacusani filii, Carminum Libri tres* (horvátul pedig az első szöveg előtt ez áll: *Počinke pjesni Šiška Vlahovića*), az új szerelem élményének közlésével indul. „*Novo obećanje ljubavi*” — olvassuk a nyitó vers fölötti, a Balassi-ciklusok argumentumaival sok hasonlóságot mutató szövegben — az új szerelem kezdetének, illetve ígéretének megfogalmazását s bár az akrosztichon itt még nem árulja el, annál inkább a nyitó verset követő szövegeké, hogy az eszményi nő ezúttal, akihez ez az újabb ciklus íródott, ugyanaz a Kata, akinek nevét az egész Menčetić-versanyagot bevezető *ajánlás* akrosztichonjából már ismerjük.

¹⁰ Uo. 19.

¹¹ Menčetić és Držić munkásságáról: Mihovil KOMBOL: I. m. 95—103.; Pjesme Šiška Menčetića i Đore Držića i ostale pjesme Ranjinina zbornika (Stari pisci hrvatski) Zagreb, 1937. IX—CXXXI.

¹² Uo. LXXXIV.

A három könyvre osztott (Libro prvo, Liber secundus, Liber tertius) kézirat közel másfélszáz verséből összesen több mint ötven (becslésünk szerint ötvenöt) akrosztichonjában fedezzük fel az iménti nevet, leggyakrabban Kata, máskor Katarina, Katika alakban, olykor megfordítva, mint *Atak* (visszafelé olvasva lesz *Kata*) sőt ragozott alakban is, mint *Utak*, azaz *Katu*, jelentése: *Katának*. A három könyv verseit tüzetesebben megnevezve azt tapasztaljuk, hogy az első könyv negyvennyolc verséből tizennyolc, a második könyv negyvenhat szövegéből huszonnégy, a harmadik könyv ötvenegy verséből pedig tizenhárom íródott Katához. Tehát a hármas tagolású kézirat középső része, a Liber secundus bizonyul a név gyakorisága alapján a legfontosabbnak, amit csak aláhúz ennek nyitó verse (elegia prima), amelynek argumentuma így hangzik: *Nagrada na ljubav* (szó szerint fordítva: a megjutalmazott szerelem), s amelyben a költő Menčetić arról énekel, hogy az imádott nő öt évi szolgálata után most a szerelem gyönyöreinek korszaka következik, a szövegekben pedig eme gyönyörök megéneklése. Csak néhány példát ez utóbbiak bizonyosságaképpen: *Moja najveća slast, kada ti uspjevaš* (Legnagyobb gyönyör, mikor látlak); *Ima li tko sretniji od mene?* (Van-e nálam boldogabb?); *Ni sam Kupido ne vlada ljepšom* (Cupido sem bír nála szebbet); *Njena nestrljivost dokaz ljubavi* (Türetmetlensége záloga szerelmének); *Teška služba — slatka nagrada* (Nehéz szolgálat — édes jutalom); *Slast svake njene riječi* (Gyönyör minden szava); *Nema blaženijega od mene* (Nincs nálam boldogabb); *Slatko je gledati, još slađe uživati njenu ljepotu* (Édes nézni, még édesebb élvezni szépségét) stb.

Mindezt csak futólag végiggondolva is szükségszerűen arra a következtetésre juthatunk, hogy Menčetić maga rendezte egy nagy egységet alkotó, szerelmi törtéjájának egészét felrajzoló ciklusba verseit. Ezt a feltevést már csak azért is megkockáztathatjuk, mert a horvát irodalomtörténetírás meggyőzően bizonyította: Menčetić ismerte, sőt fordította Petrarcat, de ismerte az olasz petrarkista líra képviselői közül a *strambotto* műfajában jeleskedő Serafino Ciminelli, Angelo Poliziano és Luigi Pulci is.¹³ A szövegekből az is látszik, hogy a ciklussá alakításkor Petrarca lehetett mintája, a már említett, a Balassiéhoz is hasonló argumentumok vallanak erre elsősorban. A petrarkizmus olasz változatainak ismeretére s hatására a *strambotto* műfaja vall egyfelől, másfelől meg a XVI. században minden nemzeti irodalom petrarkista költészetében felbukkanó jellemző sablonok: a női szépség dicsérete, amely mennyei eredetű és bizonyossága a paradicsom létezésének; a női szépség lenyűgöző volta, amelyre a költő nem talál szavakat stb., stb.

Menčetić 1527-ben halt meg, a kor és pályatársaként említett Đore Držić több mint negyedszázaddal előbb, 1501-ben. Az a Petrarcat és a petrarkizmust követő líra tehát, amelyet felvirágoztattak és amely költői működésüket máig is fémjelzi, a XVI. század első harmadának végén le is zárult. Kérdés, volt-e folytatása ennek a kezdeménynek s ha igen milyen, követte-e ennek gyakorlatát, vagy más irányba fordult? Korábban már említettünk néhány nevet (Hanibal Lucić, Dinko Ranjina, Dominko Zlatarić, Horacije Mažibradić), a század legjelentősebb horvát költőit, akiket a horvát irodalomtörténet a petrarkizmus követőiként tart számon. Okkal, mert mindenik kötődik az olasz reneszánsz kultúrához, ezen belül a petrarkizmushoz. Dinko Ranjináról és Dominko Zlatarićról szólván Marin Franičević érintette nemrég ezt a kötődést és kimutatta mindkettőjük néhány versszövegének Petrarcatól származó motívumait is, s ő foglalkozott a hvari származású Hanibal Lucić Petrarca-átköltéseivel is,¹⁴ akinek életműve a Zlatarićéval együtt számunkra most azért lehet érdekes, mert ők voltak a XVI. század horvát lírikusai közül azok, akiknél a Petrarca-hatás mellett már az újplatonista szerelemtant hirdető Pietro Bembo inspirációira is felfigyelhetünk. Hanibal Lucićnak ma már sajnos csak töredékesen ismert szerelmi lírájáról (Mihovil Kombol szerint mindössze huszonkét verse maradt fenn, azok is másolatban) Kombol mutatta ki, hogy a választékosság, a műgond s az akusztikai hatásokra való törekvés, de a női szépség eszményi voltának dicsérete is ezt a hatást mutatja s példaként a legszebb akusztikájú, formailag is remeklésnek számító *Jur nijedna na svit vila* (Már e földön tündér nincsen) c. versének alábbi strofáit idézi:

Blažen, tko joj bude grlit
grlo i vrat bil i gladak;
srića ga će prem zagrlit,
živiti će život sladak;
žarko sunce neće hrlit,
da mu pojde na zapadak.
Grlo i vrat bil i gladak
blažen, tko joj bude grlit.

¹³ Mihovil KOMBOL: I. m. 97.; Marin FRANIČEVIĆ: I. m. 22–23.

¹⁴ Marin FRANIČEVIĆ: I. m. 23–24.

Grihota bi, da se s.a.a
ova lipost uzorita;
Bože, ki si svim odzgara,
čin', da bude stanovita,
ne daj, vrime da ju shara
do skončanja sega svita.
Ova lipost uzorita
grihota bi, da se stara.¹⁵

Tótfalusi István fordításában:

Fehér vállát, sima nyakát
boldog, ki majd ölelheti,
azt boldogság öleli át
s édes élte lészen neki;
nem siet a nap se tovább,
fényét csupán reáveti.
Boldog ki majd ölelheti
fehér vállát, sima nyakát.

Jaj, ha vénség vetne véget
ennyi drága, ritka bájnak!
Isten, kinél az ítélet,
ne engedd át a múlásnak,
add, ne törjék meg az évek
mind végig e világnak!
Ennyi drága, ritka bájnak
Jaj, ha vénség vetne véget!

De hasonlóan Bembo s az újplatonista szerelemfelfogás hatását mutatják nyelvi választékoságukkal, tartalmi körülhatároltságukkal (Kombol megállapítása), olykor a szerelmi érzés enervált megfogalmazásával s a versek zeneiségével a Padovában diákoskodó, később velencei kapcsolatokkal is rendelkező Dominko Zlatarić költeményei is.¹⁶

A petrarkizmus és a Petrarca-hatások horvát variánsait áttekintve szólnunk kell még egy lényeges XVI. századi jelenségről, amely elsősorban azért tarthat érdeklődésre számot, mert egyfelől Petrarca költészetének e századbeli változatlan népszerűségére vall, másfelől pedig azért, mert nem verses műfajban, hanem egy pásztorregényben bukkan fel. A zadari Petar Zoranić (munkásságát más vonatkozásban legutóbb Vujicsics D. Sztoján említette nálunk)¹⁷ *Planine* (Hegyek) c. pásztorregényéről van szó, amely valójában Sannazaro *Areadiájának* utánzata, illetve részben átdolgozása — a hazai viszonyokhoz igazítva.¹⁸ A regény hőse a szerelem okozta betegség ellen gyógyírt keresni indul Ninből a hegyekbe, hogy aztán Šibenikben át térjen vissza elindulása színhelyére. Utazása közben megfordul a hegyi pásztorok között is, ahol már nem csupán a szerelemtől, de a fenyegető török veszélyről is szó esik a párbeszédnek során. Ezek a pásztorhősök — a szerelemtől is dalolva — egy kisebb petrarkista *canzonieret* recitálnak, amelynek szövegeiben nem nehéz Petrarca átköltött verseire ismerni.¹⁹ Négy esetben egészen nyilvánvalóan Petrarca-átköltésről van szó, közöttük a CXc. az egyik legérdekesebb (*Una candida cerva sopra l'erba* — Fehér üdő tűnt hirtelen szemembe), amelynek 14 sorából Zoranićnál huszonöt soros vers lesz, öt négy és egy (a hatodik) ötsoros strófával. Szerelmi költemény marad Zoranić szövegében is, akrosztichonjában az imádott nőnek, *Jelinának* nevét is megtaláljuk.

A versek viszonylagos gyakorisága egyébként azt bizonyítja: a pásztorregény megírásakor Zoranić egyik ösztönzője Petrarca volt, akinek munkásságát igen jól ismerte. Mirko Tomasović nemrég mutatta ki, hogy ez említett versbetétek mellett a *Planine* számos helyén a prózai szövegbe építve is Petrarca-reminiscenciák találhatók, és valóban: a regény szöveganyagában a Petrarcára valló kifejezések, képek egész sorát tudja kimutatni, olyanokat, amelyek a petrarkista költészet gyakorlatában is a században mindenütt általánosak. Ami pl. Petrarcá-

¹⁵ Vö.: Mihovil KOMBOL: i. m. 123–130.

¹⁶ Uo. 185–186.

¹⁷ VUJICSICS D. Sztoján: A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században. Ih. 71–94.

¹⁸ Zoranićról: Mihovil KOMBOL: i. m. 139–143.; Marin FRANIČEVIĆ: Petar Zoranić Ninjanin prvi baščinac i pjesnik zadarskog kruga. MF: Književne interpretacije. Zagreb, 1964. 9–69. Petar Zoranić: *Planine*. (Pet stoljeća hrvatske književnosti) Priredio: Franjo Švelec. Zagreb 1964. 7–32.

¹⁹ Marin FRANIČEVIĆ: Hrvatska renesansna poezija između petrarkizma i domaće tradicije. Ih. 25–27.

nál *dolce pena* (édes bánat), *amar dolce* (édes keserűség), *dolce giogo* (édes járom), *dolce errore* (édes tévelygés), *dolce nemica* (édes ellenség) stb., az Zoranicnál *slasti pune jada* (édességgel teli bánat); *jad medven* (mézes v. mézzel édesített méreg); *suze medvene i muke medvene* (mézes könnyek és mézes kínok); *slatka neprijateljica* (édes ellenség) stb. lesz. A variánsok széles skáláját találjuk más esetekben is, így a *catena* (lánc), *giogo* (járom), *prigione* (tömlöc), *laccio* (hurok), Zoranicnál *sinžir* = *sindžir* (bilincs, lánc), *uze* (bilincs) *jaram* (járom) és *uzli* (hurok) lesz. A példák még természetesen szaporíthatók.²⁰

Bevezető mondataink egyikében megjegyeztük, hogy a XVI. század horvát költői, Petrarca verseinek fordításával, pontosabban átköltésével s a petrarkizmus költői eszközeivel széles körű adaptációjával olyan hagyományt teremtettek, amelyet — természetesen már más céllal — majd az új, a XVII. század képviselői is átvesznek, illetve tovább visznek. A XVI. századi Petrarca-kultusz és petrarkizmus történetének iménti vázlatos áttekintése talán eléggé meggyőzően bizonyította e kultusz létét és folytonosságát s azt, hogy a század horvát irodalmának egyik lényeges vonulatát kell látnunk benne. Olyan erővonalat, amelynek szükség-szerűen teremtődött folytatása a barokk századában is. A kontinuitás a századforduló idején fellépő, illetve életműveiket ebben a periódusban kiteljesítő költők munkássága révén jött létre — Horacije Mažibradića és Marin Gazarovića gondolunk —, amennyiben ők egyszerre lettek Petrarca és olasz követői, de már a hazai petrarkista hagyománynak is imitátorai. Marin Gazarović szerelmi lírájában pl. a Petrarcahoz való kötődés mellett az újplatonista Hanibal Lucić költészetének közvetlen hatását is ki lehet mutatni.²¹ Egészen természetes tehát, hogy a XVII. századi horvát költészet reprezentánsai (Ivan Bunić Vučić, Junije Palmotić, Ivan Gundulić)²² is ösztönzést kaptak e hagyománytól — jöllehet: a petrarkizmus elemeinek alkalmazásakor minta lesz számukra az olasz irodalom is, amelyet — megintcsak tradicionálisan — az Adria parti városokban végig jól ismernek a horvát irodalom és műveltség ekkori képviselői. Annak tüzetesebb vizsgálata, hogy milyen mérvű és jellegű, mennyire kiterjedt a XVII. század horvát költészetének petrarkizmusa, érthetően nem lehet e rövid áttekintés feladata, de annyit mégis említsünk meg, hogy leggyakoribb példáira a női szépség és a szerelem leírásaiban bukkanunk, Gundulić *Osman* c. törökellenes eposzában csakúgy, mint mondjuk Palmotić *Pavlimir* c. drámájában.²³ Bő két évszázad horvát költészetében lett tehát az olasz és az európai reneszánsz egyik legnagyobb lírikusának öröksége ily módon a legfontosabb alkotóelem — mindig szükség szerint igazodva természetesen a korigényekhez. Azok a lírikusok és epikus költők — vagy éppen prózairók, miként a zadari Zoranić —, akik a jelzett két évszázadban vállalták a petrarkizmus meggyökereztetését a horvát költészetben, mindig a kor irányadó szellemi és esztétikai törekvéseihez igazodtak, s ezért lehettek Kelet-Európa egykorú irodalmi színpadán az egyetemesség, de a nemzeti jelleg hordozói is.

Lőkös István

Balassi és a korabeli lengyel irodalom

Az előadásunk címében jelzett kérdést még nem vetették sokoldalú tudományos vizsgálat alá. Tulajdonképpen évek óta alig néhány tényről ismételgetünk, melyek hivatva vannak illusztrálni — megjegyzendő eltérő bizonyító erővel — a Balassit Lengyelországgal és a lengyel irodalommal összefűző kötelekeket; feltehetően nem tulajdonítva ezeknek a kötelekeknek fontosabb jelentőséget. Így például a kiváló költőnek szentelt legutóbbi magyar tanulmányokban ritkán történik hivatkozás a lengyel kérdésekre, és viszont a lengyel reneszánszsal foglalkozó legújabb munkákban hiába keressük Balassi nevét. Ez a helyzet magyarázható a két ország összehasonlító irodalomtörténetének elsődlegesen nyugat-európai orientációjával, mind pedig a nyelvismertet kölcsönös hiányával. Úgy tűnik azonban, hogy az eddigi mulasztások elsősorban onnan erednek, hogy nem tudatosítottuk a legalapvetőbb kérdést, mégpedig azt, hogy Balassi munkássága számára éppen a lengyel irodalom jelenti a nélkülözhetetlen összehasonlítható kontextust.

Kísérljük meg ezt a kiindulópontot — különben általánosan ismert — tényekkel alátámasztani. Balassi háromszor fordult meg Lengyelországban, s méghozzá irodalmi tevékenysége számára fontos — hogy ne mondjuk: döntő — időszakokban. A költőnek lengyel földön meglehetősen széles kapcsolatai voltak, melyeket megkönnyített a lengyel nyelvnek a horvát, de különösen a szlovák segítségével, valamint a latinnak és az olasz nyelvnek ismerete. Ennek eredmé-

²⁰ Mirko TOMASOVIĆ: Zoranić i Petrarca. Forum (Zagreb) 1975. XIV. Godište. XXIX. knj. 36–58.

²¹ Marin FRANIČEVIĆ: l. m. 29.

²² Ivan Bunić Vučićről, Junije Palmotićről, Ivan Gundulićről: Mihovili KOMBOL: l. m. 237–262.; V. Setschkareff: Die Dichtungen Gundulić's und ihr poetischer Stil. Bonn, 1952.; ANGYAL Endre: Die slawische Barockwelt. Leipzig, 1960.

²³ A horvát barokk petrarkizmusáról értékes tanulmányt írt Pavao PAVLIČIĆ: Petrarkistički elementi u hrvatskoj baroknoj poemi, melodrami i epu. Forum (Zagreb) 1975. XIV. God. XXIX. knj. 59–72.

nyeként Balassit jóval mélyebb életrajzi szálak fűzték Lengyelországhoz, mint bármilyen más országhoz. Pontosan ezért van jogunk elvárni a lengyel irodalom összehasonlító kontextusát. De miért éppen a lengyel irodalomét? Balassi egyedülálló jelenség volt korának magyar irodalmában. Vagy talán pontosabban: a hazai hagyomány, melyből költészete kinőtt, számunkra ma jobbra ismeretlen, mivel szétszóródott és elpusztult. Ebben a helyzetben a lengyel alkotások Balassi munkássága számára különösen közeli háttérrel jelentenek. Közelit, nemcsak a két ország földrajzi szomszédsága és a költő kalandos élete, hanem elsősorban a feltűnő fejlődési analógiák miatt. Így hát még egyszer hangsúlyozzuk, hogy a lengyel irodalom Balassi munkássága számára összehasonlító kontextust jelent, mely érdekes tudományos eredményeket ígér. Tegyük hozzá zárójelben, hogy feltehetően valamivel másképpen fest a dolog az olasz irodalommal. Balassi kétségtelenül nagyon sokat köszönhet az olasz irodalomnak. De ebben az esetben olyan viszonyokról van szó, melyek a mai összehasonlító irodalomtörténet által felőlt alig néhány területet töltene ki.

Ugyanakkor Balassi és a kortárs lengyel irodalom közötti viszony igen differenciált összehasonlító irodalmi közelítést igényel. Hiszen ebben az esetben dolgunk lesz mind személyes, mind pedig irodalomon keresztüli kapcsolatokkal; mind két-, mind pedig háromtagú szöveg közötti összefüggésekkel; mind genetikus összefüggésekkel, mind pedig egyszerű analógiákkal. Kísérjük meg tehát összegezni azt, amit a minket érdeklő területen eddig tettek és felvázolni a további kutatások irányát.

Először álljunk meg Balassi lengyelországi személyes kapcsolatainál. Milyen, kulturális és irodalmi szempontból aktív rétegekkel kerülhetett érintkezésbe a költő? Első lengyelországi tartózkodása során a fiatal költő még megismerhette Zsigmond Ágost krakkói udvarát. Igaz, hogy a király 1572-ben bekövetkezett halála előtt gyakrabban tartózkodott Varsóban és Litvániában, mint Krakkóban. Azonban az érett reneszánsz korában Krakkóban még élt a kiváló tudósokat, írókat és művészeket, lengyeleket és idegeneket összegyűjtő olaszos udvarának légköre. Az előkelő szórakozások és a rafinált varázssal folytatott tudós disputák teremtette atmoszférában szökkent szárba Kochanowski nemzeti műve és született Baldassare Castiglione Cortegianójának lengyel fordítása. Balassi másodszor Báthori Istvánnal járt Lengyelországban, és az ő oldalán töltötte ott-tartózkodásának tetemes részét. A király környezetében még nem alakult ki a latin nyelvű humanisták nemzetközi köre, mely hamarosan rá fogja nyomni bélyegét az udvarra. A már érett költőt tehát inkább a táborokban, katonák között látnánk, olyan környezetben, ahol Kochanowski „tanult”, „magas” költészetének hagyománya összefonódott a ponyvairódom, sőt népi alkotás hagyományaival. S végül Balassi harmadik lengyelországi látogatása a kulturális élet súlypontjának északra való tolodása éveire (annak kapcsán, hogy a lengyel trónt III. Váza Zsigmond foglalta el) és az ellenreformáció első sikereinek időszakára esett. A katolikus vallásra alighogy visszatért és művészetének csúcsait elérő költőnk ezúttal éppen az északi tartózkodásának köszönheti a legtöbbet. Ott, „az tenger partján Oceanum mellett”, a braniewói jezsuita központban és talán Báthory András warmiai püspök székhelyén és Gdanskban alkalma volt beleélni magát a lengyel reneszánsz arany órájának légkörébe, metafizikus nyugtalanságába és a sztoicizmusban való egyensúlykeresésbe. Balassi három lengyelországi tartózkodása tehát életének és munkásságának három különböző korszakát, a lengyel reneszánsz három különböző fázisát és körét, Lengyelország három különböző eszmei-művészi rétegét jelenti. Balassi kulturális-irodalmi itineráriumának rekonstrukciója kell hogy jelentse azon aktualitások helyreállításának kiindulópontját, melyekkel a költő Lengyelországban találkozhatott. Elsősorban tehát azokban a körökben és rétegekben, melyekkel érintkezett, kell folytatni a költő feltételezett lengyelországi kapcsolatainak, esetleges ismeretségeinek, találkozóinak és megfigyeléseinek, lehetséges olvasmányainak, valamint teátrális és zenei élményeinek további keresését.

Minden ilyen kapcsolat fontos és nem csak mint életrajzi érdekesség. Ugyan Balassi esetében ezeknek következményei vannak irodalmi munkásságában. Először: a kapcsolatok legegyszerűbb eredménye a lengyel tematikai ösztönzés: a magyar költő néhány verse a Lengyelországban szerzett élmények hatására született. Ezeket ugyanis könnyű megragadni és általában nem jelentenek komolyabb interpretációs nehézséget.

Másodszor: jóval érdekesebb és bonyolultabb a lengyel dallam-inspiráció. Balassi néhány költeményét Lengyelországban énekeltek dalok dallamára írta. Sajnos ezek az anyagok a mai napig sem lettek teljesen azonosítva. Nincs mód tehát pillanatnyilag arra, hogy megkíséréljük megállapítani az esetleges összefüggést ezen költemények ütem- és versmérték-struktúrája valamint a dallamminták között. Azonban ez a Balassi által alkalmazott gyakorlat már magában is óriási jelentőségű tény a régi lengyel irodalom kutatója számára. Ez, igaz, hogy közvetett, de Lengyelország esetében korai nyoma annak, hogy a „tanult”, „magas” költészet nálunk is dalok útján terjedhetett. Ez a gyakorlat lengyel földön gazdagabban és közvetlenül tulajdonképpen csak a XVII. század elejétől van dokumentálva és az is elsősorban a polgárság művészetében. Minden korábbi nyom tehát annál inkább értékes, mivel ebben az esetben Kochanowski költészetéről és a reneszánsz népiesség egyik aspektusáról van szó.

S végül harmadszor: a szövegek közötti relációkról, azaz a genetikus összefüggésekről van szó, melyek már évek óta a hagyományos összehasonlító irodalomtörténet érdeklődésének tárgyát képezik. Balassi egyik korai alkotása, *Egy lengyel ének* a LXVII. zsoltsár átdolgozása, mely Jakub Lubelczyk lengyel változatából (1558) készült. Érdekes és egyben jellemző, hogy a fiatal költő nem nyúlt csak a latin szöveghez, hanem a sok közül éppen ezt a forrást választotta. Talán az a tény hívta fel a figyelmét, hogy ez a fordítás versben készült, és ezenkívül kottával volt ellátva. Talán Bornemisza Péter adta a kezébe a lengyel protestáns könyvét *De talán* — s ez lenne számunkra a legkedvesebb — maga Balassi vette észre Lubelczyk művében az irodalmi értékeket, melyekre valamivel később Kochanowski, a teljes zoltárszöveg fordítója is felfigyelt, nemegyei dolgot kölcsönvéve elődjétől. Ezenkívül az sincs kizárva, hogy Balassi a későbbi XLII. zsoltsár (*Mint az szomjú szarvas . . .*) valamint a *Valedicit patriae* (*Ő én édes hazám . . .*) c. versében Kochanowskitól valamit merített. Azonban ennek a két feltevésnek a végleges eldöntése még további összehasonlító tanulmányokat igényel. Következésképpen eddig nem sok közvetlen összefüggést sikerült feltárni Balassi költészetére és a lengyelországi költészet között. Mivel léteztek az ezen genetikus viszonyokat elősegítő körülmények, el kellene kezdeni a rendszeres kutatást. Ennek különböző irányba kell folynia. Kochanowski munkásságát, főleg pedig zoltárait (1579) és a Dalokat (1586) kell figyelmesen nyomon követni, különösen azért, mivel művei már nyomtatásban történt megjelenése előtt kéziratban közkézben forogtak. Figyelmesebben kell megvizsgálni a lengyel újlatin költészetet, mely tekintettel a nyelvre, könnyen volt hozzáférhető Balassi számára. Alapos elemzést kíván a Lengyelországban 1580 után különösen gazdagon burjánzó vallásos költészet. A „tanult”, „magas” alkotásokon kívül külön kellene foglalkozni a lengyel ponyvairodalommal és népköltéssel meg más folklór-anyaggal. A XVI. század második feléből sajnos nem sok maradt fenn ezekből az emlékekből. Nemegyszer azonban a később feljegyzett vagy kinyomatott szövegeket vissza lehet vonatkoztatni erre az időszakra. A genetikus összefüggések kutatásában az eddigieknél nagyobb figyelmet kellene szentelni a verstani elemeknek. S végül ki tudja, nem hoznának-e érdekes eredményeket a lengyel (vagy inkább az akkoriban Lengyelországban divatos) esztétikai és irodalmi elméletek, Balassi művészi-irodalmi tudata alakulására gyakorolt, esetleges hatásainak vizsgálata. Ez a javaslat azonban már túllépi a kétoldalú szöveg közötti viszonyok körét . . .

Ugyanakkor nem lehet elhallgatni egy nyilvánvaló szöveg közötti viszonyt, amely ez az eddigiéktől eltérően, ellenkező irányba hat. Arra az epizódra gondolunk, amikor Balassi nem „átvevő”, hanem „átadó” és a lengyel oldal lesz az „átvevő”. Nos Adam Czahrowski (kb. 1565—1599 után), aki nyolc évet töltött a magyar végvárakban (1588—1596), végezte el az *In laudem confinium* (Vitézek mi lehet . . .) lengyel átdolgozását. A Balassi által inspirált vers (vagy talán annak a végvári vitézek között közszájon forgó eredetije) volt Lengyelországban annak a tábori-végvári lírának első megnyilvánulása, mely csak a következő évszázadban érte el virágzását, többek között Zbigniew Morsztyn (kb. 1628—1689) tollának köszönhetően. Míg azonban ez bekövetkezett volna a barokk korban, Czahrowski versét egy különleges kaland érte. Az akkori Lengyelországban még előkészületlen talajon funkcionáló vers egy polgári környezetben született névtelen paródiával találkozott. Íme Balassi így adott indítást egy háromtagú genetikus összefüggésnek.

Balassit és művészetét azonban Lengyelországgal és a lengyel irodalommal egy sokkal érdekesebb és jóval bonyolultabb többtagú viszony kapcsolja össze. Itt azokra a sokágú összefüggésekre és analógiákra gondolunk, melyekre — a magyar és lengyel elemeken kívül — más kultúrák és irodalmak elemei is ráakódtak. Ebben az esetben is tehát háromoldalú kapcsolatról van szó.

A bemutatást kezdjük az aránylag legegyszerűbb kérdéssel. Balassi — mint tudjuk — jól tájékozódott az olasz kultúrában és irodalomban. Rögtön felmerül itt a kérdés: a költő, aki feltehetően sohasem járt Itáliában, hol és milyen módon szerezte ezt az ismeretét? Eddig az a helyes nézet uralkodik, hogy ezt elsősorban saját tanulmányainak, olvasmányainak és az Erdélyben, e fontos olasz központban töltött tartózkodásának köszönheti. De nem szabad lebecsülni azt a közvetítő szerepet, melyet ebben az esetben Lengyelország játszhatott. Annál is inkább, mivel biztosan tudjuk, hogy pontosan Braniewóban, 1590 végén olvasta a költő Machiavellit sőt talán éppen a lengyel Jan Osmólskinak dedikált kiadást. Lengyelországban tehát Balass közvetlenül is találkozhatott az élő olasz nyelvvel és a nagy számban itt tartózkodó olaszokkal. Lengyelországban szintén alkalma volt tapasztalni az Itáliából átvett szokásokat. S végül lengyel földön könnyen hozzáférhetett az itteni könyvtárakban gyakran előforduló olasz könyvekhez, az olasz művek lengyel fordításaihoz, valamint az olasz ösztönzésre született lengyel művekhez. Ki tudja nem került-e a kezébe Baldassare Castiglione *Cortegiano* c. művének remek lengyel átdolgozása, melyet Lukasz Górnicki (1527—1603) jelentetett meg 1566-ban.

Jóval sokrétűbb képet alkotnak a háromoldalú szöveg közötti relációk. Maradjunk még egy pillanatra az olasz—magyar—lengyel háromszögnél. Balassi — mint közismert — három újlatin költőt — az olasz Hieronymus Angerianust és Michael Tarchaniota Marullust és a németalföldi

Ianus Secundust — átültette magyarra. Lefordította Cristoforo Castelletti Amarilli című drámáját is. A lengyel reneszánsz korában különösképpen nem érdeklődtek e három költő és a pásztordramák iránt. De ami érdekesebb, mind a fenti három költő, mind pedig a pásztordramák, mint műfaj, felkeltették a figyelmet a következő, azaz a barokk korban. A legkiválóbb lengyel barokk költő, Jan Andrzej Morsztyn (kb. 1620—1693) — Giovan Battista Marini mellett — lefordította Angerianus, Marullus és Secundus verseit, valamint Torquato Tasso Amintáját, amely különben nem volt az első pásztordráma Lengyelországban, mivel korábban már létezett Battista Guarini Pastor időjének néhány fordítása. A magyar reneszánsz költőt és a lengyel barokk költőt tehát diachronikus analógia közelíti egymáshoz, mely a két költő által teljesen azonos, illetve műfajilag azonos irodalmi minták kiválasztásából fakad.

Alljunk meg most Balassi más fordításainál és azok lengyel kontextusainál. 1572-ben Krakóban jelent meg a Beteg lelkeknek való füves kertecske. Ma már rendelkezünk bizonyos nyomokkal, melyek arra mutatnak, hogy Michael Bock művének lengyel fordítása talán előbb jelenthetett meg nyomtatásban. Nem sokkal halála előtt, talán a jezsuita Braniewóban fogott hozzá Balassi Edmund Campianus Rationes decem című művének fordításához. 1584-ben Vilniusban jelent meg ennek a műnek Kasper Wilkowski (aki különben ugyanabban az időben mint Balassi tért vissza a katolikus hitre) által átdolgozott lengyel fordítása. Közismert, hogy 1589 nyarán végezte Balassi (vagy talán szándékozott elvégezni) George Buchaner Jephthes című drámájának átdolgozását. 1587-ben Krakóban jelent meg ennek a bibliai drámának lengyel átdolgozása, melynek szerzője Jan Zawicki volt. A lengyel szerzőről nem sokat tudunk azonkívül, hogy Jan Zamoyski mecénási köréhez tartozott, mellyel Balassi is kapcsolatot tartott. Feltehető, hogy a magyar költő 1589 körül szándékozott lefordítani az egész zsoltároskönyvet Theodor Beza verziójából. 1579-ben (és majd rögtön utána néhány felújításban, többek között 1583, 1585, 1587-ben) jelent meg nyomtatásban Kochanowski Zsoltároskönyve, mely főleg az előbb említett Buchanan parafrázisaihoz kapcsolódik, de bizonyos hasonlóságot árul el Beza verziójával is. Az idézett tények hasonlósága mind a négy esetben természetesen szembetűnő. Akérdecs csak az, hogy ezt hogyan értelmezzük! Az eljövendő kutatásoknak azt kell kimutatniuk, hogy milyen jellegű jelenséggel van dolgunk. Csak egyszerű analógiákkal, vagy talán címbeli lengyel inspirációval, vagy esetleg azzal, hogy Balassi a lengyel szövegeket segítségként használta-e. Ez utolsó esetben lengyel közvetítéssel lenne dolgunk.

Végül meg kell emlékezni a Balassi költészetét a lengyel költészethez közelítő analógiákról, melyek nem keltik a genetikus, mindenesetre nem a közvetlen összefüggés gyanúját. Az első feladat, amely itt felmerül, Balassi és Kochanowski munkássága néhány aspektusának összehasonlító vizsgálata. Adjunk néhány példát. Érdekes eredményeket hozhatna mindkét költő versciklusainak összehasonlító elemzése. Összehasonlító vizsgálatot érdemel az autobiografizmus, Balassi és Kochanowski költészetének egyaránt annyira jellegzetes eleme. Érdemes lenne egyetlen pillantással felmérni a mindkét költő által akceptált életfilozófiát, bár életük végén mindketten különbözőképpen viszonyultak a sztoicizmushoz. Összevetést kívánnának a Balassinál és Kochanowskinál a költő feladatáról szóló igen hasonló nézetek, hasonlóképpen a saját újszerűségük tudata, hazájukban betöltött úttörő szerepük érzése. De Kochanowskin kívül sem hiányoznak a figyelemre méltó analógiák. Példaképpen felhozzuk Balassi és a Lengyelországban meghonosodott fordítói konvencióinak hasonlóságát; vagy a magyar költő kedvelt költői műfajait, melyek igen közel állnak a korabeli lengyel költészetben jelentkező formákhoz.

Megkíséreltük összegezni a Balassit Lengyelországgal és a lengyel irodalommal összekötő szálakra és analógiákra vonatkozó eddigi kutatásokat, illetve felvázolni az erre irányuló jövőbeli tanulmányok perspektíváit. Az itt ismertetett vázlat, mely szükségszerűen alig néhány vonásból áll, természetesen távol áll az egész problémakör kimerítésétől. Azonban már most jól látható, hogy a probléma megoldása a gyümölcsöző tudományos eredményeket ígér. Tegyük félre pillanatnyilag a részlet-megállapításokat, bár ezek alapvető megoldásokat hozhatnak. Figyeljünk inkább az egyik már most felmerülő általános következtetésre. Íme Balassi számszerűen szerény életművében az újrászületett össze, ami Lengyelországban néhány írónemzedék teljesítménye volt. A Kochanowskinál egy emberöltővel fiatalabb magyar költő művészetével felőlelte a kiteljesedett és a hanyatló reneszánszt, és egyidejűleg előrelépett a Lengyelországban még csak a jövőt jelentő barokkba. Ebben a momentumban a mi számunkra nem fontos, hogy milyen okok játszottak itt közre. Fontos ellenben az, hogy ehhez a megállapításhoz az összehasonlító elemzés vezetett el bennünket. Mert az összehasonlító irodalomtörténetnek, az egyes összefüggések és analógiák kutatásával, az író eredetiségének meghatározásához kell vezetnie. Csak Balassi művésze helyének meghatározása a korabeli közép-európai és különösen a lengyel irodalom háttérében teszi lehetővé a magyar költő hazai és európai jellegének, igazi nagyságának valószínű bemutatását.

Jan Ślaski
(Varsó)

„Valahány török bejt”*

1. Mielőtt megkísérelnék, hogy Balassi kétnyelvű kompozíciójából a török bejteket is vizsgáljunk körébe vonván, a ciklus szerkezetét magyarázzuk, nézzük meg, hogy a formailag azonos 9 magyar vers, a 9 fordítás hogyan viszonyul egymáshoz. Hasonlóan az ún. epigrammák sorozata sorrendjének értelmezéséhez¹ ezúttal is a középről indulnánk.²

Az ötödik vers így hangzik:

Ha nagy haragjában megöl is Julia, mégsem mondom gyilkosnak,
Azért mert csak ötet, senki nem egyebet vallok én asszonyomnak,
Mint örökös úr bír lelkeimmel, ha rá sir, hogy véget nem vet búmnak.

Itt tehát Júlia az élet és halál úrnője, a költő lelkének gazdája. Minderről kijelentés-sorozatban értesülünk, a poétikai anyagot nem modulálják költői kérdések, hasonlat is csak egy van, igen tompa, a tónus mozdulatlanúságát az emeli mégis a pátosz magaslatára, hogy az egész vers tulajdonképpen egyetlen *túlzásnak*, hiperbolának fogható fel. Sokrétű összetettsége, itt ki nem fejtett szimbólumainak zsúfoltsága, nagyfokú általánossága és viszonylagos mozdulatlanúsága alkalmassá teszi ezt a verset arra, hogy egy kompozíció középpontjának, tengelyének szerepét töltsse be.

A közép után lássuk a két szélső tagot. A kezdet így hangzik:

Ez széles világon mennyi virág vagyon, mindaz sem ér egy rózsát,
Az oly vendégség is, kibén egy kegyes sincs, mindaz nem ér egy bapkát,
Én is minden szűznél, ki ez világon él, felebb tartom júliát.

Júlia és a *világ* viszonyát tisztázza e vers, két ellentétező megállapítás után, amelyek a valódi és ál értékek összemérhetetlen minőségét jelképezik. Balassi Júliára alkalmazza, deriválja (= retorsit) az így kapott eredményt. A költő személye itt csak annyiban szerepel, hogy ő az ítélkező alany, Júlia és közte más viszony e versen belül nem létesül.

Az utolsó, kilencedik vers így hangzik:

Rózsa színű lelkem, én édes szerelmem, ne kösd meg világomat,
Szánj engem rabodot, ki türöm kínodot, nézd, kérlek, nyavolámat,
Más ölében ne dől, hanem inkább megöli, hogysen úgy többíts búmot.

A vég tehát egyesíti a *középben* tételezett helyzetet, tudniillik azt, hogy a költő életre-halálra kiszolgáltatott rabja úrnőjének, aki meg is ölheti őt, azzal, hogy az első ciklus-tagot képező versben szereplő főmotívum, a *világ*, ezúttal a költő személyére vonatkoztatva, ennek az úr—szolga viszonynak függvénye lesz. Az ottani tág általánosságban emlegetett világból, melyet csak a költő szabad döntése osztott ketté a többi, elhanyagolt szép szűre és Júliára, itt két személyre, a szerelmi viszonyban alá-, illetve fölérendelt úrnőre és rabszolgára szabott világ lett; melyet köteleikeiből immár egy új döntés: a Júlia kedvező döntése szabadíthat ki.

* Ez a dolgozat a Balassi Bálint életművét tárgyaló tudományos ülésszakon, Egerben, 1976. május 14-én elhangzott előadás kibővített változata. Létrejöttében szerepet játszott Horváth Iván baráti készítése, aki e sorok szerzőjével együtt már évek óta törekszik arra, hogy a klasszikus költők életművének kiadásában jelenleg kizárólagos időrendi elv mellett a kellő súllyal érvényesüljenek a kötetkompozíció követelményei.

¹ Horváth Ivánnak e folyóirat-számban olvasható tanulmányának egy felolvasásához fűztem néhány gondolatot az ún. „Epigrammák” sorrendjének minősítéséről. Szerintem e sorrend szándékolt és a költőnek a variátság-elv alkalmazásával megalkotott descendáló kompozíciója. Az öt vers középső darabja elvont, amennyiben természeti hasonlatot használ, konkrét, amennyiben leírást — nem a költő, hanem a Szeretett Nő állóképét — és tulajdonnevet. A lélektani tónus is ambivalens: a bánat. A jellegzetes „közép”-pozíció egyik ellenpólusa az elvont, nevet nem említő, nem természeti, hanem liturgikus-mágikus hasonlatot alkalmazó, lélek-állapotát tekintve áhitatos, s már a költőre vonatkoztatott első darab, a mennyel szerelm darabja. Az utolsó darab bezzeg teljesen kézzelfogható, három női nevet is emleget, sem leírást, sem hasonlatot nem alkalmaz, s az „éget” ígérelt érzékelteti lélekállapotát: az érzékiséget. Ez a vers a földi szerelem dala. A két összekötő darab természeti hasonlatot, illetve természeti képet talál a versszerző helyzetként, ihletforrásként megragadott szerelmenek, illetve a testi szerelem fájdalmas mozzanatának, a hajnali elválásnak festésére. Lelki szerelem és érzékiség kettős szolamát osztja fel a költő az egyes darabok között, hallatlanul finom egymásrautalással.

² Kezdet — közép — vég: arisztotelészi poétikai kategóriák, amelyet a Filozófus az eposzsal kapcsolatban fejtett ki. Ez a hármasság érvényesül is a klasszikus követelményrendszer figyelembevévő epikában, nálunk egészen a *Zalán futásáig*. Sejtésünk szerint az egyes lírai verseken belüli hármasság tagolódásnak — amelyet Balassival kapcsolatban Varjas Béla hangsúlyoz — valamiképpen össze kell függenie ezzel az arisztotelészi követelménnyel. Természetesen, csak bizonyos, megvizsgálható attételeken keresztül, hiszen egy lírai vers világára nem vetíthetjük rá változatlanul az idő hármasság aspektusát tükröző epikai kategóriákat.

Vannak azonban e versben új motívumok is, amelyek nem magyarázhatók a kezdetből és a középből. Ilyen a költő *lelkével* azonosított szerelmes nő, és ilyen a féltékenység motívuma. Ezeket az összekötő tagokban kell föllelnünk, a *varietas* szabályai szerint elrendezve.

Ott is vannak. Lássuk először a második verset:

Ti kik szegénységet én szememre vettek, én hiszem azt tudjátok,
Hogy az vidám szemű s vékony szemöldökű kegyes rabja nem vagyok,
S hogy ember sem vagyok, s lelkem is egy szál sincs talám azt alítjátok?

Az első vers szabad választása, ahol a költő még csak a világból a maga számára becsesebb részként választja Juliát, itt átalakul az ötödikben majd abszolutizálódó úrnő—szolga viszonyra. A világ szemében elvetett és lenéztet *szegénység* motívuma minősül át a kiválasztottságot involváló szerelmi rabsággá. S ez a rabként való meghatározottság teszi lehetővé a költői én legáltalánosabb megfogalmazását, a világgal most már kapcsolatba hozható *embert*, akinek lelke van. Az első rész és a középtag modulatlanlanságának itt nyoma sincs, költői kérdések gradációja szervezi meg retorikusan a mondanivalót.

A második tagban tehát megtaláltuk a zárórész egyik, újdonságként értékelt motívumát, a *lelket*. A neki szimmetrikusan megfelelő nyolcadik vers így hangzik:

Egykor szép Júlia magában így szóla, mond: kik engem szeretnek,
Egyaránt való jót méltó-e, hogy azok mind fejenként vegyenek?
Nem, mert nem igazság, hanem a boldogság adatik már csak ennek.

Julia teszi fel itt a nem költői, hanem valóságos kérdést, amely a vetélytársak közötti igazságtételre vonatkozik. A *féltékenység* motívumát itt a költő válasza olyképpen oldja föl, hogy az igazság követelményének megfelelően csak egynek — kimondatlanul saját magának — juttatja a szerelmi rabság boldogságát. Így készíti elő az utolsó verset, amely a féltékenységet a világ szervező elveként fölűntetett szerelmi rabsággal kapcsolja össze.

A középső vers halál-motívumát, amely majd a végén is visszacsöng, először a harmadik vers veti föl, előkészítő szinten, a szemöldökével halált hozó nyilat kibocsátó szép úrnő költői képébe öltöztetve.

Eszmét felvetette szemöldök ijébe szép szemének idegét,
Kiből tüzes nyilat szívembe ő bocsát, lövén mint feltett jegyét;
De bár vesszen fejem, tudom, szeret engem, szintén mint én személyét.

A teljes kiszolgáltatottságot abszolút világtörvénnyé, a lélek létezőmódjává nyilvánító ötödik verset, a közepet, itt nemcsak annyiban készíti elő Balassi, hogy a nyilazó szemöldökkel abszolút fensőbbiséget tulajdonít az úrnőnek, hanem e beállítást mindjárt enyhíti is úgy, hogy a féltélesen említett halál díjául a *kölcsönös* szerelmet állítja.

Ezt a kölcsönösséget már nem ismeri a neki szimmetrikusan megfelelő, hátulról számított harmadik, azaz hetedik vers.

Mikoron kirepül lélek beteg testből soha senki nem látta,
De az én szerelmem, ki olyan mint lelkem, hogy fejemet elhadta,
Most szemem jól látta, de vélni sem tudta, hogy magát másnak adta.

Ez a vers lélek-test ellentétévé változtatja a másodikban fölvetett *lélek*-motívumot, csak hogy míg ott a lélekkel bíró ember egyenértékű megfelelője a világ által szegénynek tartott, ám éppen rabságában értékkel bíró költői énnel, addig itt a két principium egymásra utaltsága az abszurdumig fokozódik, hiszen a szerelmi válás és megcsalatottság, melynek metaforikusan választott megfelelője a halál, azaz a lélek kirepülése a beteg testből, végül a metafora deformációjával a valóságos halál tagadója lesz, tudniillik a költői én túléli a válást. Ez a szubtilis csúsztatás lehetővé teszi, hogy a költő lelke szimbolikusan azonosuljék az úrnővel.

A negyedik vers így hangzik:

Te benned Julia, mind világ csudája, épen megtetszik szépség,
Ékesség, édesség, eszesség, szelédesség, udvari gyönyörűség,
De hogy búmban így hadsz, s csak még ingyen sem szánsz, az-é az jó emberség?

A harmadik versben imént használt beállítás, tudniillik a kölcsönös szerelem itt átadja helyét a kegyetlen donna képének, aki nem szánja szerelmesét. Ez a legerőteljesebben készíti elő a középső vers beállítását, ahol Julia a halál úrnője lesz. S mint ahogy később, a hetedikben a

lelekkel azonosul Julia, itt a világ motívuma bővül ki és a himnikusan magasztalt Julia átalakul a világ csudájává. Válasz ez a második vers „világ” — „szegény” ellentétpárjára, amennyiben a minden világi kincsnél ott többre értékelt szerető itt a világ összes javait is kisajátítja. Így lehet majd a közepén örökös úrnője nemcsak a lélek halálának, hanem életének is.

A közép után következő első, azaz hatodik vers így hangzik:

Egykor szép Juliát látván hogy ő magát egy szép tükörben nézné,

Kérdém: Ez világra ily szépséget másra Isten valljon adott-é?

Mosolyga s felele: Ily szép ki lehetne, mondd, megbolondultál-é?

A vers végén Julia gúnyos kérdésben megfogalmazott válasza az előbb, a középsőben teljhatalommal felruházott donna öntudatából magyarázható, aki ezzel egyszerűen válaszol a negyedik versszakban a költői éntől föltett kérdésre, s elutasítja, hogy valamiféle felelősségrevonási joga lehetne a költőnek, hiszen — másrészt — nem szögezhető szembe olyan valakivel az „emberség” követelményrendszere, aki abszolút hatalommal, tökéletes isteni kiváltságtalansággal rendelkezik. A negyedik vers immanenciáját, amelyet a „világ” és „jó emberség” határozott meg, szétfőrté az ötödik vers, a középső beállítása, erre itt az udvari módon viselkedő Julia még Isten pecsétjét is ráüti.

Végigmentünk tehát a cikluson, vagy sorozaton és úgy hiszem, sikerült bizonyítanom, hogy nagyfokú egymásrataltságra, szoros viszonylatrendszerben helyezkednek el ezek a versek. Kulcsszavak felelgetnek egymásnak, mégpedig igen szigorú rend szerint a kijelentés és kérdés egymásutánjában megszervezett versekben. A kérdéseket tartalmazó darabok mindig továbbvívén a megelőző kijelentésekben lerögzített kép-értelmezéseket, új jelentéssel gazdagítják ezeket a kulcsszavakat, s így végül az elején jelzett világ- és lélekállapotot, tudniillik a szabad választást és a szerelmi vidámságot ellenkezőjére fordítják, az abszolút meghatározottságba és a szerelmi bűba. Csakhogy ez az ellentétezés nem a szokványos, hiszen mindvégig ugyanarról a sorshelyzetről, a feltétlen odaadást egyoldalúan vállaló és a másik féltől is — elismerve annak abszolút fensőbbiségét — azt követelő szerelemtől van szó.

A kifejtés során ebben a sorshelyzetben semmiféle változás nem történik, csupán minden egyes megpendített motívum elmélyül, hangnemyáltáson megy át, lefordítódik, megmagyaráztatik. Ebben az értelemben hullámszerű szerkesztésről, ha tetszik ciklusról beszélhetünk, hiszen a végén ábrázolt állapot a dilemma hűsége viszonzással való eldöntése esetén lehetővé teszi az első vers újramondását, a rózsaszínű léleknek a rózsával való összevetését. Leírta a hullámvonalat, eljutott a csúcra vagy a mélységbe — az élet és halál feltétlen alárendelésébe a szerelmi princípiumnak, s így újra föllemelkedve, vagy leszállva a lélek és világ fogalmát újra elnyerte, ezúttal mélyebb értelemben.

Az előbb fakultatívnak tűntettük fel az irányokat, a le és a föl fölcserélhetőnek tűnt, az ascensio és a descensio összerosódott. Ha a lélekállapot felől tekintjük, a szomorúság, a bű végállapota descensio eredménye a vidámsághoz képest, ha viszont a fogalmak tisztázottsága, azaz az adott sorsképet a szerelm mélységeibe való belemerülésként értékeljük a sorozatot, ascensiónak kell fölfogni. Vajon támogatja-e értelmezésünket a török bejtek elemzése?

2. Szilády Áron és Dézsi Lajos után, érdemben Németh Gyula foglalkozott Balassi török szövegeivel. Szövegeket mondok ezúttal, mert mint elődei, ő is főleg a bejtek török filológiailag helyes stabilizációjával foglalkozott, illetve mint török nyelvmélekeket elemezte őket. A Horváth János-émlékkönyvben, a Magyar Századokban írott tanulmányát később kibővíve közzétette az *Acta Orientalia*-ban is, s ekkor levelet kapott Hellmut Rittertől, a nagy orientalistától, aki figyelmeztette, hogy két szöveg előfordul az általa kiadott török Kara-göz-játékok között is. Ezt fölhasználva írta Németh Gyula 1954-es ITK-beli tanulmányát, amely már több költészet-történeti megfigyelést is tartalmaz; később ezt is közreadta németül. Eredményeit köztudottan tételezem fel, ezért a következőkben csak néhány szóban foglalom őket össze.³ Balassi valószínűleg egy *medžmü*-e, vergyűjtemény, liber alapján dolgozott. Lehet, hogy csak előszóban hallotta e verseket. A versek valamennyien az oszmanli tudós költészet termékei, lényegileg különböznek tehát mind a népköltészettől, mind az *aşiq*-ok lantos költészetétől, noha az utóbbival mutatnak rokonságot. A két Kara-göz-szöveg olyan gyűjteményekből való, amelyek az árnyjátékosok repertoárját voltak hivatottak a cselekményhez esetleg csak lazán kapcsolódó, nyitányként vagy betétként fölhasználni versekkel ellátni. Az egyik — a test és a lélek elválását tárgyaló — egyenesen a *Ferhád és Sürin* szerelméről szóló híres népkönyvből való kivágat.

Gíbb óta, aki a század elején hat kötetben megírta az oszmanli költészet történetét, közhely, hogy a török tudós költészet szolgailag híven követi a perzsa költészetet két vonatkozásban.

³ NÉMETH Gyula: Balassa Bálint és a török költészet. Magyar Századok. Bp. 1948. 80—100.; Die türkischen Texte des Valentin Balassa. A Orient 1952. 23—61.; Balassa Bálint török verseihez. ITK 1954. 386—393.; Türkische Balassa-Texte im Karagöz-Spielen. A Orient 1955. 175—180.

Az egyik a metrikát is beleértve gondolt poétikai rendszer, a másik egy misztikus filozófia rendszer, a vonatkozó korban, tehát Jāmi és Bāqī korában a perzsa költészet egészét meghatározó *‘ilm-i tasawwuf*, tehát a szúfizmus.⁴

Nincs helye itt a szúfizmus történetét hosszan ecsetelni. Meg kell elégedni néhány alapvonással, melyeket Arberry művei alapján teszek.⁵ A keresztény misztika és a platónizmus hatására keletkezett, Iszlámon belüli misztikus irány a X. században kapta meg a maga mártírját a tanai miatt kivégzett *al-Hallāj*-ban, aki az *Ana’l-haqq*, azaz, 'Én vagyok az Igazság' kijelentéséért szenvedett keresztthalált. Az Isten és a lélek szubsztanciájának egyként és azonosként való fel fogása az ortodoxia nagy reformerének, a XI. századi *Al-Gazzālī*-nak életművében nyerte el a maga tolerálható helyét. Ettől kezdve a szúfi misztika szimbolikus — időközben indiai elemekkel bővült — képnnyelve teljesen magába szívtá, illetve a saját eszméihez igazította a korábbi arab és perzsa — a mi szempontunkból, tehát az oszmani költészet szempontjából ez utóbbi a fontosabb — erotikus líra szimbólumrendszerét. Ettől kezdve egy perzsa vers mindig kétértelmű, egyik jelentése misztikus, s a Szerető ('ašīq), azaz a lélek a Szeretett (ma'sūq), azaz az Isten felé vándorlásának különböző „állomásait” jeleníti meg, de az erotikus és bordalköltészet képeivel. Fontos mozzanát, hogy a pogánykori arab líra és a perzsa epika heteroszexuális szerelmi világával szemben ez a szúfi líra legtöbbször homoszexuális. Az epika hangsúlyozottan harcol a nők iránt érzett szerelem egyenjogúsításáért, de megjegyzendő, hogy a XVI. század elején meghalt *Hilālī* híres *Sāh u gadā* c. eposzában már a homoszexuális szerelem képeibe öltözteti a Sāh (király, értsd: Isten) és a gadā (koldus, értsd: lélek) szerelmét.⁶

A Balassi által kiválasztott versek szúfi jellegét könnyen beláthatjuk. Legcélszerűbb egy szúfi terminusokat magyarázó szakszótár alapján kikeresni belőlük a kulcsszavakat. Jevgenyij Eduardovics Bertelsz, a nagy orientalista kiadott egy effajta terminus-szótárt, a névtelen és keltezetlen *Mir'at-i 'uššāq* címűt.⁷ Címzavaihoz, a szúfi költészet és próza terminusaihoz mindenütt megadja az allegorizáló, illetve az allegóriát feloldó magyarázatot. A következőkben végigmenvén a török bejteken, e szótár — illetve más lexikai források — alapján azonosítjuk a (nyelvileg jórészt arab-perzsa jövevényszavakból álló) kulcsszókészletet. (Minden értelmezés előtt közöljük az illető vers Németh Gyulától származó szó szerinti fordítását.)

1. „Ha a világ virágát összegyűjtöd, egy rózsát nem ér, — Ha a vendégségben nincs egy szép, egy fillért nem ér.” — Az *ālem* (= p. 'ālam), „világ”: „a sokaság külső arculata”, az ember zarándokútjának színhelye.⁸ A *gūl* (= p. gul), „virág, rózsza”: a tudomány (= a szúfi misztika tanának) eredménye.⁹ A *sohbet* (= p. suhbat), „társaság” átvitt értelme: közösülés (vagyis a lélek egybeolvadása Istennel).¹⁰ A *g'ōzel* (= p. gāzāl), „gazella”, átvitt értelemben „szépség”, a szúfi szerelem tárgya.¹¹ A *pula* (= p. pula), „pénzdarabka”: a türelem és kitartás jelzője.¹² A vers szúfi értelmezése tehát: a világ egyetlen külsőleges értéke sem ér fel a misztikus elmélkedéssel megszerezhető tudással, türelmet és kitartást csak az a fáradozás érdemel, amely az Istennel való egyesülést célozza.

2. „(Ti) engem koldusnak mondotok, nincs-e (nekem) előkelő hölgyem? — Vagy talán én nem vagyok ember? — vagy lelkem nincs?” A *geda* (= p. gadā), „koldus”: a zarándok, az Istent kereső szerelmes akárcsak a már említett Hilālīnál, aki az Árifi módszerével exaltált homoszexuális jelképrendszerű tónust alakított ki.¹³ A *hanom* (= p. hānum), „hölgy” női megfelelője a szokásosabb, homoszexuális, illetve nem nélküli *dūst*-nak, vagy *yār*-nak („barát, kedves”)¹⁴ A *džān* (= p. jān), „lélek” meghatározása: „Isten neveinek emblematikus figuráit és a létezők igazságát tartalmazó elnevezés, amely az Egyetlenség legfelső egében derül ki a tudományos (= értsd: szúfi) magyarázatból.”¹⁵ A második török vers szúfi értelmezése tehát így hangzik: Misztikus zarándokutamat során felöltött koldus-álcám (= testem) voltaképpen királyi (= isteni) szerelmeimmel való egyesülésem záloga, hiszen ember vagyok, lélekkel bíró, s ez a lélek végelemzésben azonos Isten lényegével.

⁴ E. J. W. GIBB: A History of Ottoman Poetry. I. London, 1900. 14–15.

⁵ Utolsó összefoglalása: A. J. ARBERRY: Sufism. — Religionsgeschichte des Orients in der Zeit der Weltreligionen. (Handbuch der Orientalistik. I. VIII. 2.) Leiden–Köln, 1961. 449–475.

⁶ Jan RYPKA: Iranische Literaturgeschichte. Leipzig, 1959. 276.

⁷ Szlovár' szufijszkij tyerminov. Mirat-i űssak. Tyekszt. Je. E. BERTYEL'SZ: Izbrannije trudy. Szufizm i szufijszkaja literatura. Moszkva, 1965. 126–178.

⁸ I. m. 162.

⁹ I. m. 169.

¹⁰ F. STEINGASS: A comprehensive Persian English Dictionary. London, 1963. 782.

¹¹ I. m. 887.

¹² BERTYEL'SZ: I. m. 139.

¹³ I. a 6. sz. jegyzet.

¹⁴ BERTYEL'SZ: I. m. 149., 178.

¹⁵ I. m. 142.

3. „Újra megfeszítette szemöldökeinek íját,
Kilővi a szerelmi pillantás nyílát, lekem a célpontja.
Testet és lelket feláldozok én érette,
Szeret a bájos engem, én is őt.”

Az *ebri* (= p. *abrū*), „szemöldök” szúfi meghatározása: „így nevezik a zarándok elhajlását a vallási törvény és a szúfi tökéletesedés egyenes útjáról, mivel a »szemöldök« Isten arcának, a vágyott Értelem arcának szemlélésekor az Ő tökéletességeinek a kapuőrzője ...”¹⁶ A rokon terminus, a p. *jaft-i abruvān*, „szemöldökráncolás” pedig: „a zarándokok eltérése és lehajlása a saját elért lépcsőfokáról a hiányosság felé, visszafordulás, exaltáció kifejezése ...” Tehát a szemöldök felvonása: ellenkezőleg, az akadályok elhárulását jelzi.¹⁷ A *gamzā* (= p. *gamza*) „pillantás”, „kacsintás”, „szerelmes, kacérkodó jeladás a szemmel”.¹⁸ Szúfi meghatározása: „(e szót) a külső arculat-megnyilvánulására mondják, amely a zarándokat megsemmisíti.”¹⁹ A „megsemmisült”, perzsául a *fānī*, aki elérte a *fānā*, a nihil állapotát, zarándokútja végét, aki beleolvadt Istenbe. A *dilber* (= p. *dilbar*) „szívabló, kedves” meghatározása: „hódító, aki lefoglalja a figyelmet ...”²⁰ A vers misztikus értelmezése tehát a következő: Isten elhárította lelkem elől a vágyott Arc szemlélésének akadályait, amelyek eddig elfüggönyözték pillantásom elől Őt; hódítóként elpusztít, hogy a boldog annihilációban végre egyesülhessünk.

4. „Ó szép kedvesem, benned tökéletességre jutott a szépség, az ifjúság, a finomság, — [És] engem e bú zugában hagysz, — ez-e az emberség?” A *nigār* (= p. *nigār*), „bálvány” az Isten szépségének megnyilvánulása — az egyik leggyakrabban használt jelkép.²¹ A *gam* (p. *gam*), „aggodalom” meghatározása: „A Szerető, miközben könyörög a Szeretett jelenlétéért, csupa aggodás, míg csak Az kegyet nem gyakorol megjelenésével.”²² A negyedik vers misztikus értelme világos: a doxológiával magasztalt Istent hívja a zarándok a misztikus légyottra.

5. „Ha kegyetlenségével megből engem, nem mondom a kedvesnek, hogy gyilkos, — Szabad legyen neki véremet ontani, a szép ... gyilkos.”

A *jár* (= p. *yār*) „barát” szó misztikus jelentése a p. *yāri* „barátság” meghatározásából bontható ki. „Azon gondot jelenti, amely a zarándokat az isteni lépcsőfokon keresztül boldoggá teszi.”²³ Tehát a *yār* Isten abban az aspektusában, amelyben Őhozá vezető zarándokútra, szerelemre hívogat. A *dževr* (= p. *jawr*), „elnyomás, erőszak” a szúfi szótár szerint „a zarándok visszatartása a „műāhadat” állapotától”. A „műāhadat”: az isteni lényeg elmélyült szemléletében elérhető legfelső tökéletességi fok.²⁴ A hiányos második sorral hagyományozott vers föltehető misztikus értelmezése tehát: a szerelemre gyújtó Istennek joga van ahhoz is, hogy meggátolja zarándoklatom sikerét, az Ő birtoklását.

6. „Mondtam annak a királyi szépnek: van-e valaki, aki pótolja a holdat? — Nevetett, mint a rózsza [s] azt mondta, hogy hát mit gondoltál, te bolond?”

Az elég homályos értelmű hatodik versben a *māh* (p. *māh*), „hold” misztikus jelentése: „a Szép (ti. nő, kedves, Isten) külső látványa”.²⁵ A *šāh g’ōzāl*, a „szépség királya”, illetve „királyi szép” természetesen maga az Isten. A misztikus értelmezés tehát valószínűleg: kérdeztem Istent, hogy közvetlen út vezet-e hozzá, amely kikerülhetővé tenné a szúfi gyakorlatot, azaz a szépségből, kiinduló kontemplációt, az erotika misztikus célú felhasználását, de Isten úgy nevetett, mint a rózsza, azaz az *’ilm-i tašawwuf* válasza: a szúfi erotika nem pótolható semmivel.

7. „Senki sem látta a lélek elmenetét a testből, — De én szememmel láttam: íme lelkem (kedvesem) az, ami elmegy.”

A hetedik vers a Ferhād és Sírín történetéből való.²⁶ Igaz, hogy az eredetileg szerelmi, romantikus epika nem egy fordulata is szúfi felhasználásra került. Itt azonban pusztán a *džān*, „lélek; kedves” szó kétértelműsége a szerelmi szójáték alapja, ezen túlmenő misztikus értelmezése legfőbb célzást tartalmaz az extázisban *átélt* unio mysticára.

8. „A szép lány így szólt: Méltányos-e, hogy azok, akik szeretnék a mi szerencsétlenségünket, — A mi kegyetlenségünkről beszéljenek?”

¹⁶ I. m. 127. Vö.: RYPKA: i. m. 85.

¹⁷ BERTYEL’SZ.: i. m. 165.

¹⁸ STEINGASS: i. m. 895.

¹⁹ BERTYEL’SZ.: i. m. 165.

²⁰ I. m. 149. A *fānā*-ról vö.: KÉGL Sándor: *Dželāl ed-din Rūmī négysoros versel*. Bp. 1907. (Akad.ért. a nyelv és széptud.köréből. XIX. 10.) Klny. 26.

²¹ RYPKA: i. m. 85.

²² BERTYEL’SZ.: i. m. 165., vö. KÉGL: i. m. 47., 61.

²³ BERTYEL’SZ.: i. m. 178.

²⁴ STEINGASS: i. m. 1243. A halálról, mint az unio mystica feltételéről vö. KÉGL. i. m. 24—25.

²⁵ BERTYEL’SZ.: i. m. 170., vö. KÉGL: i. m. 18., 28. és kül. 28. Az itt tárgyalt négysorosban Isten a Hold, a lélek vízében tükröződik.

²⁶ NÉMETH Gy.: i. m. A Orient 1955. 176—178.

A *dilber* már szerepelt, a *belā* (p. balā), „megpróbáltatás” szúfi meghatározása pedig: „azokat az isteni próbákat nevezik így, melyeknek célja, hogy zarándok teremtett lényét megtisztítsák”.²⁷ A *džefā* (p. *jafā*), „kegyetlenség, elnyomás, igazságtalanság” meghatározása: „elfedni a zarándok szívet a tökéletes isteni szépség egyes kellemének szemlélésétől”.²⁸ A Németh Gyula által is bizonytalanak, nehezen magyarázhatónak tartott vers²⁹ a misztikus értelmezés szerint megvilágosodik: Isten (a „*dilbār*”) felséges többesben kioktatja szerelmesét, a zarándokot, hogy nem méltányos összekeverni a *töle jövő* csapások két fajtáját: azt, amely a lélek megtisztítását célozza, azzal, amely meg akarja gátolni a vágyott isteni szépség elérését. Ezt erősíti egy, Németh Gyula által elképzelhetőnek tartó második fordítás is: „akik vágyakoznak arra a bajra, melyet mi okozunk nekik.”³⁰

9. „Ej, én rózsá-arcú kedvesem, világomat börtönné ne tedd, — A szerelmemt agyonütve, vérre vért ne halmozz [tkp. ne csinálj]. — Lesz idő, jön a vetélytárs és te az ő társaságába kerülsz, — Vigyázz, nehogy akkor rabszolgája légy, ne várd melleden keresztbe tett kézzel az ő parancsát.”

A *jār* már szerepelt, a *dünja* (p. *dunyā*) megfelelője az *‘ālamnak*, illetve *jihān-nak* („világ”, a zarándokút színhelye, a kozmosz), az *ašiq* (p. *āšiq*), „szerető” maga a zarándok.³¹ A nyilvánvaló szerelmi értelmű vers misztikus konnotációja annyi lehet, hogy ha az egyik zarándok le is marad talán az úton, egy másik feltétlenül célba ér.

3. Láttuk tehát az egyes török bejtek szószerinti és szúfi értelmének viszonyát. Megállapítható-e ezentúl valamilyen összefüggés az egyes bejtek között? A magyar versek közötti egyidejű ascensio és descensio itt nem lehet meg, hiszen azt — többek között — erőteljesen Balassinak a török eredetű lényegesen eltérő verszárlata teszi kerekké a kilencedik versben. Ezt az eltérést — melyet már Németh Gyula is regisztrált — az „interpretatio Iuliana” követeli. Igaz, viszont, hogy a misztikus értelmezés szerinti olvasatban a lélek szerelmi vándorútjának különböző fokozatai jelennek meg az egyes versekben. Az első legáltalánosabban értékeli az *‘ilm-i tašawwuf*-ot; a második a test és lélek viszonyát tisztázza a zarándokúton; a harmadik a boldog egyesülés előtti pillanatot köszönti; a negyedik a nemsokára megjelenő isteni Kedvest dicsőíti: eddig lineárisan haladtunk előre. Az ötödik török bejt emlegeti Istennek azt a jogát, hogy meg is akadályozhatja a szerelmes célbaérését; a hatodik leszögezi, hogy viszont az *‘ilm-i tašawwuf* kikerülhetetlen; a hetedik nem illeszkedik ebbe a tagadó értelmű vonalba, hiszen valószínűleg a megvalósult misztikus aktusra céloz; a nyolcadik — a kétféle szenvedés megkülönböztetésével — nem zárja el a reményt a megtisztult lélek elől; végül a kilencedik — újabb témaváltással — a féltékenység, a másik motívumát pendíti meg. Következtes összefüggés tehát legfőképpen az 1.—4. bejt között figyelhető meg, utána a hierarchikus tagolódás és a lépcsőzetes felépítés nem szimmetrikusan előbb visszajára fordul, majd eltűnik a ciklusos értelmezések lehetősége. A magyar versek hármastagolású és előre-hátra utalásokkal átszőtt és összetartott rendje a török versek között tehát nem fedezhető fel: a kezdeti lineáris gradáció pedig nem terjed ki a verscsoport egészére. Nagy általánosságban azért az első fél emelkedő; a közép ambivalens; a második fél — következtlenül — le és felszáll. Cikluskompozícióról azzal az igénnyel nem beszélhetünk, ahogyan eddig használtuk e kifejezést.

Mi lehetett az a kötetbeosztás, verselrendezés, ahogyan a Balassi által használt *medžmū’e* csoportosította a verseket? Kiseb versekre, az itt is szereplő *rubā’ika* több elképzelhető kötetkompozíció létezett. A kérdést az orientálistika ‘Omār Khayyām *rubā’i*-kötetével kapcsolatban tisztázta.³² Mivel e nagy tudós és költő nyilvánvaló világnézeti ellentétben állott korának ortodox mohamedán köreivel, halála után verskötetének rendkívül különösen alakult a sorsa. Részben belekerültek nyilvánvalóan szúfi kegyességű versek — a cenzor megtevesztésére;³³ részben sok névtelen költő a maga eretnek, nő- és bor-imádó verseit (e két „eretnység” neve: *but-parastī* és *mai-parastī*) becsempészte a halott tekintély neve alá. Így a textológusnak precízen kellett tisztáznia a lehetséges kötetkompozíciókat, ha a hiteles corput helyre akarta állítani a kéziratok minden képzeletet felülmúló eltéréseiből. Tehát a legrégebbi kéziratok rendezetlenek voltak. Talán Sa’dī vezette be az alfabetikus rendet. (Ez a rend kettős: figyelembe veszi egyrészt a kezdőbetűk, másrészt a rímzavak betűrendjét.) A következő periódus lehetett a tárgyszói szerinti elrendezés: ekkor egy-egy vers tematikus kulcsszavát tekintették sorrend-meghatározónak. A rövidebb kéziratok többnyire tárgyszó szerint csoportosítják tartalmukat: az ABC-s összeállítók ugyanis lehetőleg teljességre törekedtek s ezért sok töltelékdarabot is megtűrtek.

²⁷ BERTYEL’SZ.: I. m. 136.

²⁸ I. m. 143.

²⁹ NÉMETH Gy.: I. m. Magyar Századok.

³⁰ I. h.

³¹ Vö.: BERTYEL’SZ.: I. m. 163. A *zindān* („börtön”), mint a test jelképe: vö. KÉGL: I. m. 26. A féltékenységéről uo. 27., 37.

³² B. CSILLIK: The real ‘Omār Khayyām. Aorient X. (1960). 59—77.

³³ Uő.: ‘Omār Khayyām miscellanea. Aorient XI. (1960). 63.

Időrendben a XVI. század után szaporodnak el az alfabetikus, majd ezt a tárgyszó szerinti elrendezéssel keverve alkalmazó kéziratok.

A mi gyűjteményünk minden valószínűség szerint tárgyszó szerint csoportosította a maga anyagát. Erre utal az előbb magyarázott kulcsszavak egymásutánja: 1. 'álám, g'ül, sohbät, g'özäl; 2. adäm, dżan; 3. dżan, nişän, džişm i dżän, dilbär; 4. nig'är, gözällüG, gam; 5. jār, g'özäl, 6. g'özäl; 7. tän, dżän; 8. dilbär, bälä, dżäfä; 9. dünja, sohbät, aşıq. A középső vers kulcsszava a *jār*; az első és utolsó a szinonim 'álám és dünja; az összekötő tagok a dżan, a szinonim gadä és tän, a szinonim gam és bälä, dżäfä. Világ-lélek-test-aggódás-SZERELMES-lélek-test-szenvedés-világ. A ciklus itt helyreáll, igaz, csak a kulcsszavak, nem pedig a versek egészének szintjén. Persze, semmi bizonyítékunk nincsen arra, hogy hány tagot tartalmazott az egész gyűjtemény, de e kilenc vers minden valószínűség szerint a kulcsszavak logikájának sorrendjében következett egymás után. Hogy ez a sorrend ezzel a visszatéréssel nem csupán a mi fikciónk, amelyet a magyar versek előbb kikövetkeztetett ciklusepítkezése nyomán vetítünk bele a török bejtekbe, azt valószínűsítheti egy igen régi 'Omār Hayyām-kézirat, amelyet Arberry adott ki.³⁴ 172 négy sorosból áll, az első és utolsó *mai-parastī*-ba öltöztetett doxológia, eretnek ima, illetve materialista-nihilista létmeghatározás: mindkettő a világot teljesen átfogó filozófiai tartalommal; a középső, a 86. darab, a *but-parastī* nyelvén előadott szerető-magasztalás, a gyönyör dicsérete; a 43. darab nem látja értelmét a 60. év túlélésének, s addig akar kupából bort inni, amíg koponyánkban nem lesz kupa; a szimmetrikusan megfelelő 129. vers pedig ismét az embercsontból készült ivócsészéktől borzaszt el. E kévert, de inkább tárgyi-kulcsszó szerint építkező kézirat tehát gondosan ügyelt a tagjai közötti gondos ciklikus kiegyenlítődés fenntartására.) Ezzel analóg a mi török bejtjeink rendje. Valószínű tehát, hogy a Balassi-féle cikluskompozíció egyik forrása magukban a török versekben található.

4. Milyen poétikai céllal használta fel, illetve aknáztá ki Balassi e török bejteket? Az első öt bejt fordítása korrekt: sem félreértésnek, sem szándékos átalakításnak nem látjuk nyomát azon túl, amit be is jelent: interpretatio, quam in lulum retorsit. A misztikus értelem figyelembevételét feltételezhetjük annyiban, hogy a ciklus egészéből kiderülő összefüggésekben Julia isteni jellegét kap. A hatodik török bejt fordításánál már feltételezhetjük, hogy a szúfi allegóriát is figyelembe vette, mert fordításába bekerül az Isten: „Kérem: Ez világra ily szépséget másra / Isten valjón adott-e?”. Ha nem lett volna tisztában azzal, hogy a „Hold” — amelyet így nem is fordít, hanem körülír — a misztikus nyelvben a Szép (= Isten, Kedves) külső látványával egyenlő, ezt a fordítást nem hozhatta volna létre. Magyaráz tehát s egyúttal megint Júliára alkalmazza az isteni attribútumot. A hetedik bejt fordítása is tartalmaz beleszótt interpretációt: a dżan-t kétértelműségének megfelelően kétféleképpen, 'lélek' és 'szerelem' formában fordítja. A nyolcadik bejtnél Németh Gyulával fel kell tételeznünk, hogy *dżäfä* helyett Balassi a *şafä* (= „öröm”, a szúfi szótár meghatározása szerint: „a szív megtisztítása vezeklő gyakorlatok által”)³⁵ szót, illetve terminust olvasta és fordította, vagy — s ez a lehetőséget is megkockáztatta Németh Gyula — „Balassa forrása, talán egy török lantos — vagy maga Balassa? —, játékosan alakította a török szöveget, mely eredetileg is lehetett több értelmű”.³⁶ Ezt mi a magunk részéről úgy fogalmaznánk meg, hogy a török szöveg latinbetűs átírásában szándékosan hagyta meg a *dżäfä* olvasatot, s csak a magyarban alakította ki a *şafä* olvasatnak megfelelő formát, azzal a céllal, hogy bizonyos poétikai elv szerint — s ez az elv bevett volt a perzsa-török költészetben — a vers értelmét variálja. A török bejt misztikus értelme, mint fentebb láttuk, az Istentől jövő kétféle szenvedést, a büntetőt és a megtisztítót, a távolítót és a közelítőt különbözteti meg, ha viszont *şafä*-val olvassuk, akkor annyit jelent: a megtisztító szenvedések után (balä) érdemes-e a zarándok, hogy a vágyott szív tisztaság örömét, tehát az unio mystica előfeltételét elérje? Balassi ez utóbbit alapul véve, a hozzáköltött harmadik sorban az imigyen áthúzott *dżäfä* egyik értelmét („igazságtalanság”) is visszacsempészte, hiszen e harmadik sor így szól: „Nem mert nem igazság, (...)”, majd e verssor második felében előkészíti a feltékenységnek a következő bejtben kiteljesedő motívumát. Végül a kilencedik versben hasonló eljárással, melyet Németh Gyula eleméz: „mintha megértené a török költészet lényegét: játszik a motívumokkal”.³⁷ Itt viszont a föltehető misztikus értelemmel nem operálhatott, hiszen teljesen szerelmivé alakította az eredetit és a feltékenység motívumát is ellenkező előjellel aknáztá ki.

Feltételezhetjük tehát, hogy Balassi ismerete a török költészetéről nem volt felszínes, a pusztá nyelvi megértésen túl elsajátította azt a sajátos szimbólumrendszert, amely e költészet sajátja. Nincs is ezen voltaképpen csodálkoznivaló, hiszen minden költészet mögöttes világképi — mitikus, misztikus stb. — vonatkozásrendszert tételez föl, s mint ahogyan — mondjuk — Homérosz

³⁴ The Rubā'iyāt of Omar Khayyām edited from a newly discovered manuscript dated 638 (1259–60). Ed. by A. J. ARBERRY. London, 1949.

³⁵ BÉRTYÉL'SZ.: i. m. 160.

³⁶ NÉMETH Gy.: i. m. 96.

³⁷ i. m. 97.

megértése lehetetlen a görög mitológia figyelembevételével, e török líra megértése és kiaknázása is föltételezi a mögöttes 'ilm-i taşawwuf ismeretét, legalább elemi szinten. Nem tudjuk, mennyi alapja lehetett a Balassi mohamedanizmusáról szóló vádaskodásnak,³⁸ de nyilvánvaló, hogy az Iszlám kultúrájával való érintkezése nem lehetett teljesen véletlenszerű és felületes.

A perzsa (következőleg a török) poétika más költők imitációjának több fajtáját különbözteti meg. Összefoglaló neve: *šariqat*. Ennek megengedett fajtája a más költőtől kölcsönzött eszme feldolgozása, a *tawārud*, tiltott formája a *naş* vagy *intiḥāl*, a plágiumszerű másolás. A *tawārud*-on belül megengedett mind az *iğāra* vagy *mash*, az „újraformálás”, ha ez jobb művet eredményez, mint az előző, mint a saját műbe beillesztett *taḍmīn* („idézet”).³⁹ Balassi alkotásmódját, amellyel egyszerű idegen szövegeket idézve beilleszti őket saját verskompozíciójába, másrészt magát e kompozíciót imitativ variációt is alkalmazó fordításban valósítja meg, e két utóbbi eljárás összekapcsolásának tekinthetjük. (Megjegyzendő különben, hogy a perzsa költészetben is bevett forma a félig arab, félig perzsa költemény.)

Végül Balassi egész költészetének tipológiájára szeretnénk néhány, tárgyunkból fakadó megjegyzést tenni. A költő a petrarkista hagyománynak megfelelően távolította el az alapul vett szűfi verseket a misztikus képnyelv két pólusa közül az egyikről, a teológiától és közelítette a másikhoz, az erotikushoz. Ezenközben persze a reneszánsz platonista szerelemtan⁴⁰ szellemének megfelelően alaposan ki is aknázta a szerelem átistenítésének misztikus lehetőségeit. Csakhogy ő a misztikus célzásokat állítja az erotika szolgálatába és nem fordítva. Ezzel mintegy helyreállítja a szűfi képnyelv kiindulópontját, az arab és perzsa szerelmi képnyelvet. Nem véletlen, hogy petrarkizmusa segítségével. Hiszen ez a trubadúrlíra folytatója, a trubadúrlíra kialakulásában viszont szerepet — egyesek szerint döntő szerepet — játszott a hispániai arab költészet. A sokféle forrásból táplálkozó hispániai román és az ugyanilyen sokrétű arab líra találkozásából született a *muwaššaha*, e sajátos andalúziai erotica poesis.⁴¹ Hogy e költészet milyen tartósan befolyásolta a trubadúrokon, majd a petrarkizmuson keresztül az egész európai szerelmi lírát, azt szépen példázza az óportugál *Cancioneiro da Ajuda* szerelmi témakatalógusa, amely Balassi török bejtjeihez, de egész költészetéhez is sok párhuzamot kínál. Íme: a szerelem a világ minden más bajtól; szerelem első pillantásra; a szerelem a világ minden más dolga fölött áll; a szerelem ellenállhatatlan ereje; a szerelem halvégyzete; gyönyör; lojális szolgálat, önfeláldozás; a Szeretett az úr, a Szerető a vazallus (arabul: mawlā, 'abd); a Szeretett meg is ölhet, meg is gyógyíthat (arabul: dā, dawā); a Szeretett: örömm és bánatom; a Szeretett: szemem fénye („lume destes olhos meus”, arabul: nūr 'ainī); hűtlenség (arabul: al-wafā); csalás (arabul: al-ğadr); a szerelmi titok megőrzése (arabul: kitmān al-sirr); türelem (arabul: taḡabbur, ṣabr); az Ellenség (arabul: ḡṣād, uddāl, wuṣāt); rágalom, botrány (mezra, arabul: 'adl); a kedves látásának és hallásának vágya; vágy annak a helynek látására, ahol Ő lakik (arabul: dār al-ḡabīb); vágyódás azzal beszélni, aki ismeri Őt; a Szeretett gyönyörű formája és beszéde; a szív remegése; szerelmi örület (arabul: junūn); szerelmi elnémulás (arabul: 'iyy); könnyek (arabul: dumū' bukā); álmatlanság (arabul: sahr); a Szerető irgalomért könyörög a Szeretett kegyetlensége ellen (arabul: al-raḡma, al-jafā); elválás (arabul: al-firāq, al-bayn); búcsúvétel (arabul: wadā'ū); megszabadulás a szerelemtől (arabul: ḡaliyy al-bāl); félelem (pauor, arabul: ḡawf); szenvedés (coita, arabul: 'adāb); panasz (queixa, arabul: šikāya); szerelmi ölés; a haláltól a szerelmes nem retteg.⁴²

Balassi mikor a török bejteket fordította, illetve a ciklust megkomponálta, részben olyan helyzetben volt, mint az ismerős ovidiusi szerelemtant a frissen megismert muwaššahával szembeítő trubadúrok: a keleti költészettel való találkozás versenyre, utánzása, felhasználásra és túlszárnyalásra ösztönözte. Az eredmény: a hajdani arabhoz képest misztikus irányba eltolódott török verseket bizonyos fokig visszaalakította az erotikus ősförmára, saját petrarkista erotikus költészetét viszont előrevitte a platonizáló misztika irányába.

Az Abszolútum és a Szerlem misztikus azonosítása pedig végső soron olyan egynemű költői világot teremt, amely világnézeti következményeiben tagadja a hagyományos vallás értékrendjét. Mint ahogyan a legnagyobb perzsa misztikus költő, Rūmī írja: Ezen a nyelven kívül van nekünk más nyelvünk. A poklon és mennyországon kívül más hely van még. A szabadszívűeket más lélek élteti. Más bányából való az ő tiszta drágakövek.⁴³

Szörényi László

³⁸ A vádat tartalmazó feljelentést a Vatikáni Levéltárban meg kellene keresni! Egy följelentőnek persze nem lehetett világos képe arról, miben különbözik a szűfizmus és a mohamedán ortodoxia.

³⁹ B. CSILLIK, The real 'Omār Khayyām. 72.

⁴⁰ Erről magyar nyelven KLANICZAY Tibor: A platonizmus szerelem- és szépségkonceptiója c. előadása adott áttekintést. (A reneszánsz irodalom- és művészetelmélete. Mátrafüred, 1975. máj. 22.)

⁴¹ A. R. NYKL: Hispano-Arabic Poetry and its relations with the old Provençal troubadours. Baltimore, 1946. 371–411.

⁴² I. m. 396–398.

⁴³ KÉGL: i. m. 72.

A Szegei Egyetemi Könyvtár feldolgozatlan anyagában — a könyvtár dolgozóinak jóvoltából, akiknek figyelmét, segítségét hálásan köszönöm — Balassi és Rimay istenes énekeinek kiadásaira, pontosabban csak ezek töredékeire bukkantam. Bár sajnos egyikén sem volt címlap, a tipográfiai jellemzők és Dézsi Bibliográfiájának¹ leírása alapján meg lehetett állapítani, hogy a négy könyvecske közül három eddig ismeretlen kiadás.² Kiadástörténeti szempontból ezek tehát figyelemreméltók; közülük — a nyomdai jellemzőkből, betűformákból, helyesírásból következő — kettő későbbi, XVIII. századi, az egyik pedig XVII. századi. Ez utóbbi érdekességét fokozta, hogy benne megtalálható volt az idáig csak a kolozsvári 1677-es és 1681-es, ill. a debreceni 1692-es kiadásból ismert „Lectori Salutem”, mely már több, Balassi verseinek kiadástörténetével foglalkozó kutató számára volt következtetések forrása.

A könyvecskek szép bőrkötése XX századi mester kezét dicséri, akárcsak a hiányoknak üres lapokkal való, gondos — feltehetőleg esztétikai célú — pótlása. Az előzők is, a kopottabb lapok gondos restaurálása is, mind értő, szakember tulajdonosra vallottak. A könyvtár 1933/34. évi gyarapodási naplójának 3588. sz. tétele: „Dr. Dézsi Lajos örököseitől vétel” — ezt a várakozásomat teljes mértékben igazolta. Azonban meglepő, hogy Dézsi, a szegei egyetem régi magyar irodalom tanszékének egykori kiváló vezetője, aki Balassi és Rimay istenes énekeinek máig alapvető bibliográfiáját elkészítette, ezeket a kiadásokat sehol nem ismerteti.

Különösebb figyelmet természetesen — az esetleg forrásértékű — XVII. századi kiadvány érdemel. Alakja a szokásos csatos imakönyvforma, 12-rét formátumban. Ívjegyek: A—E, per 8 levél. A₂—A₆ 10 számozatlan lap, A₂ fent: Lectori Benevolo Typogr. S., A₂—A₃ kapitell: Lectori Salutem, A₄—A₆ kapitell: Elogia Balassae; majd 1—55, 1, fent: *Néhai tekintetes és nagyságos vitéz úrnak*, GYÁRMATI BALASSA BÁLINTNAK istenes, s' egynéhány vitézi Éneki. E L S Ő., 2—55, kapitell: BALASSA ÉNEKI (tehát a Balassi szövegrész teljes); E₂—E₃ 2 számozatlan lap, kapitell nincs; 58—60, 58, fent: ELSŐ., 59—60, kapitell: RIMAI ÉNEKI; 6 lap hiányzik; 67—68, kapitell: RIMAI ÉNEKI; a többi — mintegy 240 lap + a szokásos hozzákötött kiadvány — elveszett. A szövegek sorrendje — de a lapszámozás nem! — megegyezik a kolozsvári, lőcsei, pozsonyi kiadással.

A töredékben possessor bejegyzés található (A₆). Szövege: Sum verus³ possessor hujus Libri pr. m. Samuelis Dosa⁴ (?) A kiadás helyének és idejének meghatározásában a bejegyzést sajnos nem sikerült felhasználni.

A könyvecsket — az alább felsorolandó érvek alapján — kolozsvári kiadásának tartom.

1. Eleve kolozsvári (v. esetleg debreceni) kiadás valószínűsít: a, az eddig csak ezekből a kiadásokból (Kvár, 1677, 1681, Debrecen 1692) ismert „Lectori Salutem” előfordulása,

b, a versek elé írt feliratok rövidege, sokszor rövid rimes verse foglalása, — amely szintén erre a kiadáscsoportra jellemző.

2. A versszövegek — az eddig ismert korabeli rendezett kiadásokkal összehasonlítva — a kolozsvári nyomtatáshoz állnak legközelebb.⁵

3. A „Lectori Salutem” kezdő M betűje metszet, szintúgy a Balassi verseinek csoportját megnyitó ének A betűje, ill. Rimay első énekének K kezdőbetűje. Ennek a metszet sorozatnak többi tagját is megtalálhatjuk a kolozsvári kiadványokban,⁶ sőt ugyanezeket a metszeteket is; az RMK I. 1103⁷ (OSzK) mind a hármat (M, A, K) együtt tartalmazza, de az M megvan még magában az 1677-es és 1681-es *Balassa és Rimay istenes éneki*⁸ kiadványban is, ezenfelül a RMK I. 1222⁹ jelzetű könyvben, ahol a töredék A₆-n levő metszetdísz is szerepel (A₄).¹⁰

¹ RADVÁNSZKY Béla: Rimay János munkái. Bp. 1904. Függelék: Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája. Összeállította: Dr. DÉZSI Lajos.

² A negyedik töredék XVIII. századi pozsonyi nyomtatvány.

³ A „verus” szó olvasata esetleg vitatható, de vö. azzal, hogy a) a V betűnek a mai Z-hez hasonló képe folyóírásban igen gyakori a XVII—XVIII. században, pl. RMK I. 494 (OSzK) 201^b oldalon található kézirás V-je is ilyen; b) a „Sum verus possessor hujus libri” sztereotip formula, amelytől nemigen térnek el. L. pl. RMK I. 1113 (OSzK) possessor bejegyzései.

⁴ A Dosa (= Dózsa) olvasat helyességéről nem vagyok meggyőződve. Tetszetős lenne Dobát olvasni, ebben az esetben Dobay Sámuel (nevét Doba-nak is írta, vö. RMK I. 764. OSzK), az ismert könyvgyűjtőt és oklevél-másolót tarthatnánk az egykori tulajdonosnak. Dobay kézirása azonban nem egyezik a vizsgált bejegyzés betűformáival. (Vö.: RMK I. 782. OSzK.)

⁵ Az eltérések száman túl jellegűk is (szedéshibából eredő torzulások, vagy alapvetően más alak), valamint bizonyos sajtóhibák továbbülése, azonosága is a kolozsvári nyomtatás mellett bizonyít.

⁶ Vö. az OSzK-ban található következő kolozsvári kiadványokkal: RMK I. 1099, A₂; RMK I. 1181, A₂; RMK I. 1467, A₂; stb.

⁷ Kolozsvár, 1670. A = 155, 257, 314, 356, stb.; M = 37, 139, 144, stb.; K = 653.

⁸ Az 1677-es kiadás az Akadémiai Könyvtárban, jelzete: RMK I. 8° 268 koll. 1.; az 1681-es fotómásolata az OSzK-ban, RMK I. 1258. Az utóbbi példány metszete igen elmosódott, így a betűk azonosítása némileg bizonytalan.

⁹ Kolozsvár, 1678.

¹⁰ Ez a záródísz előfordul még: RMK I. 1116 (1671), 240; RMK I. 1136 (1672) 135; RMK I. 1151 (1673), Ajánló Levél végén és 284; stb. Ezek a kiadványok az OSzK-ban megtalálhatók, valamennyi kolozsvári nyom-

Tehát a tipográfiai jellemzők is egyértelműen kolozsvári kiadásra utalnak. Látszólag azonban a nyomdai érveknek van egy szépséghibájuk: a kolozsvári — Veresegyházi Szenteyl Mihály vezette — nyomda felszerelése — legalábbis 1668 (1669?)¹¹ — 1673 között¹² — megegyezett a volt váradai, Senczi Kertész Ábrahám-féle nyomdáéval, hiszen a híres váradai tipográfus halála után nyomdájának berendezése Kolozsvárra került.¹³ Így tehát azok a tények, amelyek a kolozsvári nyomda termékének mutatják a vizsgált töredéket, egyben a váradai nyomtatás mellett is bizonyítanak. Ezt a nézetet erősítheti pl. az is, hogy RMK I. 839 (OSzK) 90. I. szövegében levő kurzív betűk megegyeznek az Elogia Balassae betűivel, vagy, hogy RMK I. 751 (OSzK) „Ajánló Levél” szövegbetűi azonosak a „Lectori Salutem” szövegbetűjével.¹⁴ A váradai kiadás esetleges feltételezése azonban helytelen. Maga a kiindulópont — a két nyomda felszerelésének teljes azonosítása — is problémás, mivel Veresegyházi használt olyan metszeteket és matricákat, amilyeneket váradai nyomtatványban nem sikerült találnom.¹⁵ De van egy sokkal kézenfekvőbb cáfolata is a váradai kiadás gondolatának. A lőcsei 1671-es és a pozsonyi 1676-os kiadás címlapjáról tudjuk, hogy ezek „a váradai negyedik editio szerént” nyomtattattak. A kolozsvári kiadásokban a „Lectori Salutem” mellett bizonyít, hogy ezek a második — vagy legalábbis nem az utolsó, a negyedik — váradai kiadás alapján készültek. Most vagy feltesszük, hogy a váradai kiadó először lerövidítette a versek feliratait (ahogy a kolozsvári nyomtatású szövegekben is találhatók), majd — egy következő kiadásban — ismét visszatért a (lőcsei kiadásban megőrzött) hosszú formához — ami igencsak valószínűtlen; vagy abból kiindulva, hogy a kolozsvári kiadványokban tűnnek fel először a rövidített summák,¹⁶ a töredéket egyértelműen kolozsvári kiadásúnak tartjuk. Végül: az is a váradai kiadás ellen szól, hogy a versekből sorok maradnak ki,¹⁷ ami a szövegeket nem először kiadó, méltán híres váradai tipografusról, aki minden bizonnyal Balassi és Rimay énekeinek egymásaitól való szétválasztását elvégezte, nehezen képzelhető el.

Megkísérelve a nyomtatás idejének meghatározását, elsőnek az döntendő el, hogy vajon az eddig ismert kolozsvári kiadásoknál korábbi vagy későbbi-e a töredék. (A továbbiakban kolozsvári töredék = KT.) Kiindulásként éljünk azzal a feltételezéssel, hogy 1691 előtt,¹⁸ hiszen az ekkor Kolozsvárra kiadott kötet már nem tartalmazza a „Lectori Salutem”-et, de az előzők igen. Összehasonlítva az időben visszafelé következő, 1681. évi kiadással, ennél is korábbinak kell tartanunk. A nyomdászati érvek mellett ezt a megállapítást főleg az támasztja alá, hogy az

tatvány. A töredék I. oldalának tetejét díszítő csillagsor igen gyakran fordul elő a Veresegyházi nyomtatta könyvekben. Vö. RMK I. 1116 (1671) A₂ és 109, RMK I. 1136 (1672) 7, RMK I. 1195 (1676) A₂, RMK I. 1286 (1682) A₂ és a címlap keretdísz stb.

¹¹ Nem tudhatjuk pontosan, hogy a kolozsvári fejedelmi nyomda (később a református kollégium nyomdája) működésének kezdete melyik — az 1668-as vagy az 1669-es — évre esik. Veresegyházi Szenteyl Mihály nyomdavezetői szolgálati idejét ugyan 1668. szeptember 27-étől számítják, azonban különböző bonyodalmak miatt igen valószínű, hogy a nyomdai munka csak az 1669. évben indult meg. Vö.: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmak történetéhez III. HERPEL János cikkei. Szerk.: KESERŐ Balint. Bp. — Szeged 1971. 225. Továbbiakban: AT. Vö. még: FERENCZI Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története. Kolozsvár, 1896. 40 — 41. (AT II. 168. adata téves.)

¹² Apafi fejedelem 1673-ban a gyulafehérvári nyomda berendezését is Kolozsvárra viteti, az ekkor már az enyedi és kolozsvári református kollégium tulajdonában levő nyomda felszerelését bővítve. Vö.: FERENCZI: I. m. 43. Ezt a tényt nem szokás vitatni, hiszen még a fejedelem Fogarason, az 1673. évben kelt adománylevélét is ismerjük. Herepel azonban közöl olyan adatot, ami ennek ellentmond. Franc Ádám, az egykori unitárius pap külföldön, Amsterdamban tanuló fia, 1687. február 15-én levelet küld egy ismeretlen címzettnek, amelyben úgy ír, mintha a gyulafehérvári nyomdát már Kolozsvárra szállították volna. Herepei a tények ellentmondosságát azzal próbálja feloldani, hogy feltételezi: lehetséges, „hogy Apafinak e terve Hollandiába már mint kész valóságnak a híre jutott el.” Vö. AT. III. 467.

¹³ Vö. FERENCZI: I. m. 40. Szerinte a Veresegyházi vezette nyomda ua. mint amelyik egykor — Senczi Kertész irányítása alatt — a váradai ekleziásé volt. Vö. még: AT. II. 225. „A Váradról elmenekített tipográfiai Apafi fejedelem (...) rendelte Kolozsvárra”, és AT. II. 176. Herepei ezt az adatot több cikkében ismételi, de nem mondja ki olyan egyenesen a két nyomda felszerelésének teljes azonosságát, mint Ferenczi. Talán ő is élt a gyanúperrel: hátha a kolozsvári nyomda nem csak a váraditól kapta berendezését?

¹⁴ Az említett két könyv Senczi Kertész váradai műhelyéből való.

¹⁵ Ezek: a három (M, A, K) betűmetszet és a záródísz. (Nem tudtam felfedezni ezeket a Heltai-féle és a gyulafehérvári nyomtatványokban sem.)

¹⁶ Tehát a rövidített feliratok Veresegyházi művei. Ennyi önállóságot és kezdeményezőkétséget az agilis (vö. RMK I. 1178. OSzK. Jelzett könyvben az auctor, Nánási V. Gábor Ajánló Levélében foglaltakkal), nagy szorgalmú (vö. a működése alatt kolozsvári nyomtatványok mennyiségével), a könyvnyomtatást majd évtizedes szünet után Kolozsvárra ismét megindító és megújító, Senczi Kertész hagyományait folytató (I. 26. jegyzet) nyomdász-mesterrel — akit Sz. Némethi Mihály „Orthodoxus tudós Typographus”-nak titulál (vö. RMK I. 1234. A₂, OSzK-ban) — joggal tételezhetünk fel.

¹⁷ Tolnai Balog János versének Rimay által készített fordításából a 18. sor („Egyedül álltam az, ki mindnyájatoknál”), — a vers a kolozsvári 1677-es kiadásban is csónkább ezzel a sorral, de az 1681. évben már szerepel; és „A szent háromságnak harmadik személye...” kezdetű énekből a 22. sor („Jó ép egészséggel és szent lételemmel”), — de ez már megvan az 1677-es és az 1681-es évben kiadott énekekben.

¹⁸ Az 1691. évi kiadás már nem Veresegyházi Szenteyl Mihály, hanem Veresegyházi István (mindketten Kassáról származtak Kolozsvárra vö. AT. II. 317) nyomtatta. (Vö. Dézsi bibliográfiájának 18. tételével, I. m. 69 — 70.) A „Lectori Salutem” csak Veresegyházi Mihály munkáiban szerepel (és az 1692. évben Debrecenben kiadott könyveikében, ezzel kapcsolatosan talán nem fölösleges megemlíteni, hogy Senczi Kertész Várad 1660-ban történt elfoglalása után először Debrecenbe, majd Kolozsvárra menekül, mindig magával menekítve tipográfiai műhelyét is), ezért is indokolt a KT. megjelenésének évét az ő működésének idejére tennünk.

1681-es kiadás a KT. durva hibáit (pl. sorkihagyások) javítja ugyan, de javít olyan helyen is, ahol nyilvánvalóan a KT. szövege a helyes, csak hogy az eredeti szöveg a kiadó számára már nem volt érthető. („Lectio difficilior” törvénye.) Így „Az én jó Istenem, ha gyertyám nekem...” kezdetű vers 6. strófájának 1. sora¹⁹

az 1677-es és 1681-es kiadásban:

De a jó isten ki az *híveket*
örzi veszedelmekben, ...

ill. a KT.-ben:

De a jó isten ki az *híveken*
esik veszedelmekben, ...²⁰

Az *esik* ige ebben a régies jelentésében ma is él pl. a „megesik rajta a szíve” szólásban, azonban általános használata — az előbbi kontextus adta értelemben, misereor jelentésben — a XVII. század második felére már kihalt. Bizonyítja ezt Pápai Páriz Ferenc 1708-ban megjelent szótára is, ahol az *esik* külön szócikk, azonban jelentései — obtingit, cadit, evenit — között misereor vagy hasonló nem szerepel.²¹

A kiadó tehát jobbítani akarja a számára értelmetlen szöveget, és ez a változtatás²² a KT. 1681, ill. mivel a gondolatmenet pontosan illik az 1677-es kiadásra is, 1677 előtti kiadását bizonyítja.

Elméletben az ilyen típusú érvelés mindig megfordítható. Tételezzük fel, hogy a KT. 1681 utáni kiadás, amikor a kiadó jobb szövegekhez jutva javítja a korábbi nyomtatványok hibáit. (Tekintsünk el most attól a kérdéstől, hogy honnan ez a bizonyos jobb szöveg, és hogy a nyomdászati jellemzők is a későbbi kiadás ellen szólnak.) Ez esetben meglepő, hogy a „javított kiadás” gyakran szavakat, sőt sorokat hagy ki. Egyszersmind a kolozsvári kiadó olyan filológiai tudatossággal ruházzuk fel, ami merőben valószínűtlen; tudniillik, hogy a filológiai pontosság kedvéért feladja a közérthetőséget, és mindezt abban a korban, amikor a szövegeknek épp a közösségi igényekhez való igazítása a jellemző, a versekben ezért változtatják az egyes szám első személyű alakokat többesszámmá, amikor — feltehetőleg szintén gyakorlati célból — épp ez a kiadáscsoport rövidíti meg az énekek summáit.

Az 1677-es kiadás „köztes” állapotára is hozhatók fel példák;²³ ez lényegesen több helyen egyezik KT.-el, mint az 1681-es, de egyúttal a két későbbi kiadás szövege áll egymáshoz közelebb.²⁴

¹⁹ A KT. 30. lapján, a kritikai kiadásban — Balassi Bálint összes művei I. Bp. 1951. Összeállította: ECKHARDT Sándor; továbbiakban: BÖM. — 88,26. (Az első szám a vers kiadásbéli sorszáma, a második a költemény megfelelő sorának számát jelenti.)

²⁰ A lőcsei 1670. és 1671. évi kiadásban is még „... híveken esik...”, de a későbbi kiadványokban mindegyik a rontott változatot él tovább. Pl.: RMK.I. 1693. jelzetűben, Lőcse, 1704. (OSZK) és a kolozsvári, 1731-ben — „Telegdi P. Sámuel özvegyénél” — kiadott énekszövegekben (Akad. Kt.-ban, jelzete: 520,086.)

²¹ Nem található ez a jelentés Calepinus szótáraiban (Perfectissimi Calepini Dictionarium septem linguarum, ... — 1700-ban adták ki, és Ambrosii Calepini Dictionarium undecim linguarum, ... — 1605-ben kiadott munka) és egy eddig meghatározatlan helyen nyomtatott XVII. századi latin-magyar szótárban és példatárban (Janua linguarum bilinguis, latina et hungarica. Praecedente dictionario) sem.

²² Több ilyen adat is — a kiragadott példán túl — alátámasztja érvelésünket:

KT.	1677-es kiadás	1681-es kiadás
(Rimayé)		
37,25 <i>házám</i>	<i>házam</i>	<i>házám</i>
36,33 <i>halhattya</i>	<i>halgattya</i>	<i>halgattya</i>
68,4 <i>ott felbuzdul</i>	<i>ott felbuzdul</i>	<i>úgy felbuzdul</i>
68,27 <i>Aldjon</i>	<i>Adgyon</i>	<i>Aldgyon</i>
88,39 <i>hát</i>	<i>bár</i>	<i>bár</i>
94,2 <i>néztek</i>	<i>néznek</i>	<i>néznek</i>
70,16 <i>te bennem</i>	<i>én bennem</i>	<i>én bennem</i>
88,38 <i>biztat</i>	<i>biztatsz</i>	<i>biztatsz</i>
88,38 <i>vigasztal</i>	<i>vigasztalsz</i>	<i>vigasztalsz</i>

stb.

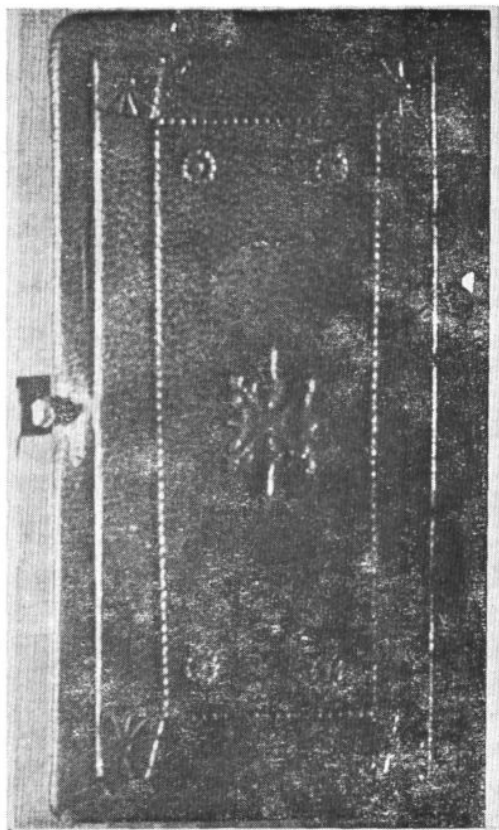
A helyes alak kurzívvá van szedve.

²³ L. 22. jegyzetben is, és még:

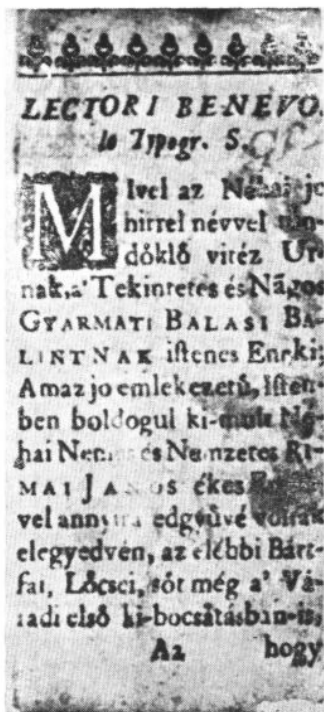
KT.	1677-es kiadás	1681-es kiadás
93,2 <i>mina</i>	<i>mind</i>	<i>mint</i>
93,13 <i>meg-omlott</i>	<i>meg-omlott</i>	<i>meg-romlott</i>
93,27 <i>kegyelmében</i>	<i>kegyelmében</i>	<i>kegyelmedben</i>

stb.

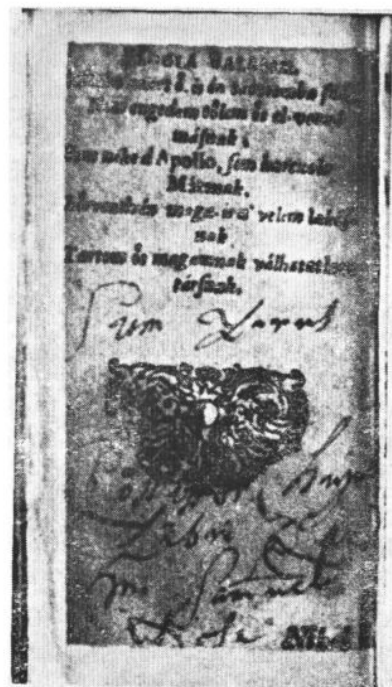
²⁴ A hangállapotbeli eltéréseket nem véve figyelembe, az 1677. évi kiadás a KT.-től 12-szer, az 1681-es kiadástól 9-szer tér el, az 1681-es a KT.-től 16 esetben. A KT. és a lőcsei 1670-es kiadás meg nem egyezéseinek a száma 20. (Nem tekintve a „ki”, ill. a „mely” vonatkozó névmás és a határozói igenév képzőjének majdnem következetes eltéréseit; a lőcsei kiadásban többnyire „ki” [ez jellemző Balassira] — vagy ragozott alakja — a határozói igeneveknél pedig -ván, -vén végződés fordul elő ott, ahol a KT.-ben a „mely”, ill. a -va, -ve képző szerepel.) A két későbbi kolozsvári kiadás hangállapota megegyezik, az i-ző nyelvjárás jellemzi őket; a KT. nyelvvállopta a lőcsei kiadásokhoz és — bár nem hiszem, hogy ennek alapján valamilyen következtetést is tehetnénk — néhány vonásában Balasséhoz áll közel.

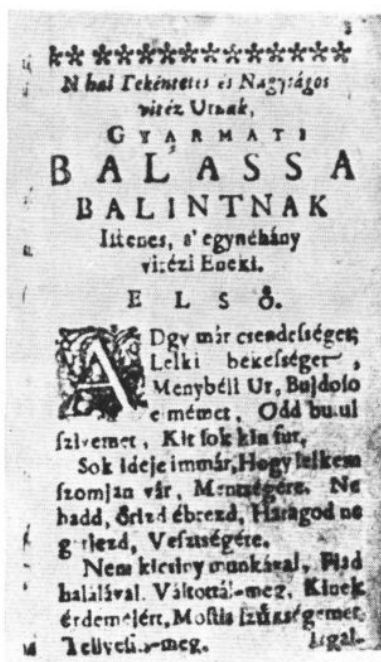
1. ábra
A KT. kötése

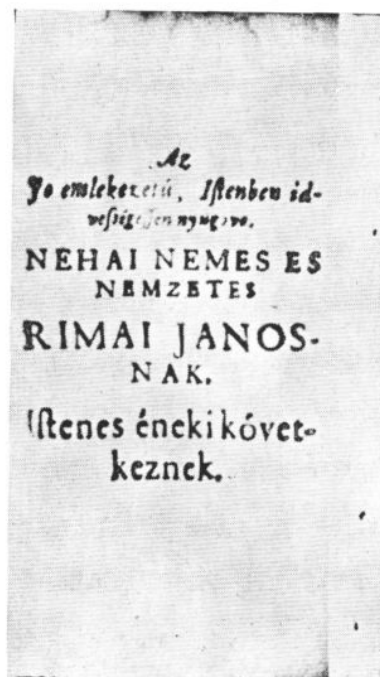
2. ábra
A töredék első fönnymaradt lapja, a „Lectori Salutem” kezdete, az „M” betűmetszettel (A₂^a)

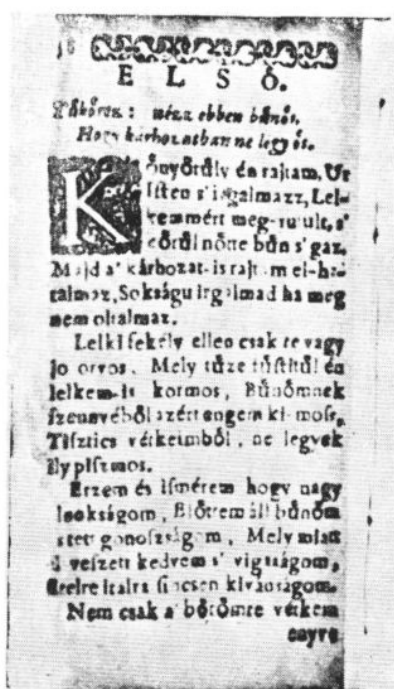
3. ábra
Az „Elogia Balassae” vége, a záródíszszel és a possessor bejegyzéssel (A_c^b)

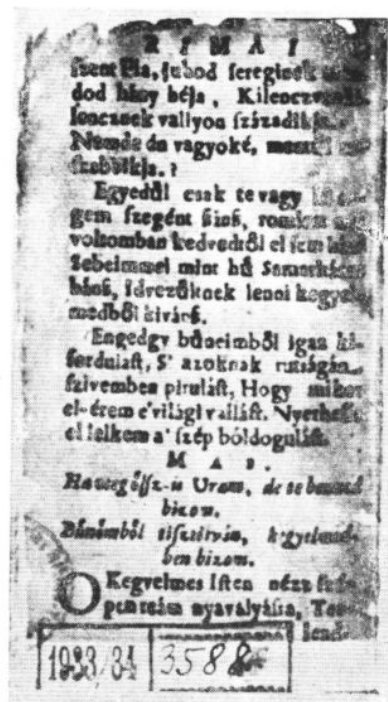
4. ábra
 Balassi verseinek csoportját megnyitó
 ének, az „A” betűmetszettel

5. ábra
 Rimay verseinek előlapja (E^b)

6. ábra
 Rimay énekeinek nyitóverse, a „K” betű-
 metszettel (58.)

7. ábra
 A KT. utolsó fennmaradt lapja (68.)

Még ha az 1677-es — nehezen elképzelhető: egy évben két kiadás, különböző szedéssel, számozással stb. — a szóba jöhető legkésőbbi dátumot választjuk is, a KT.-et a fentmaradt rendezett kiadások közül csak az 1670. és 1671. évi löcsei, valamint az 1676-os pozsonyi kiadás előzi meg. Ezek egymáséihoz igen közelálló szöveget hoznak, forrásuk azonos: a negyedik váradí editio. Mivel az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy a kolozsvári nyomtatványok ezekről függetlenek,²⁵ egy másik kiadás alapján készültek, ezért forrásuk csak egy korábbi váradí nyomtatvány lehetett. Ismerve Senczi Kertész Ábrahám kolozsvári kapcsolatait, sőt 1660 után kolozsvári nyomdászati tevékenységét,²⁶ az itteni nyomdászatra való hatását,²⁷ megkockáztatjuk azt az állítást, hogy az istenes énekek egy részének legjobb szövegét²⁸ a kolozsvári nyomtatványoktól várhatjuk; így a szövegjavításoknál, egy majdan elkészülő új kritikai kiadásnál elsősorban ezekre kell tekintettel lenni.²⁹

A töredék szövege, az előzőkben vázoltak és Klaniczay Tibor tanulmányának eredményei (l. 28. jegyzet) alapján Balassi verseinek következő szövegjavítását³⁰ javaslom:

Gyakori eltérések:

KT.: Az 1677-es és az 1681-es kiadás:

-tul -tol
-töl
-ot (A tárgyrág Balassinál is így.)
-ból
-böl

-tol
-töl
-at
-böl

msh. előtt az ny végű szavak
nem palatális alakban, (Balassinál is)

Pl.: fént

(szerént, kísértet, stb.)

fénýt

(szerint, kísértet, stb.)

²⁵ Ezt már az eddigi szakirodalom is tényként kezelte (vö. KLANICZAY Tibor: Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához. MTA I. OK XI. 1—4. sz. 314.); a szövegeltérések jellege, a summák mássága, a „Lectori Salutem” megléte ill. hiánya az állítást egyértelműen bizonyítja.

²⁶ Senczi Kertész Ábrahám — a kolozsvári kálvinista egyházközség 1664. évi vagyonleltárányvének tanúsága szerint — az 1661. esztendő elején (vagy már az előző év végén) Kolozsvárra telepedett le. Vö. AT. II. 147, 161. Újra berendezte könyvnyomtató műhelyét és folytatta bibliájának nyomtatását, amelyet még Váradon kezdett el. 1662 decemberéig marad Kolozsvárott, ahol a biblán kívül (amely Várad — Kolozsvár helymegjelöléssel jelenik meg) valószínűleg nem adott ki könyvet. Vö. AT. II. 162.

²⁷ Vö. AT. II. 165. „Működésében maga Senczi is iskolát alapított: Kolozsváron, a tipográfiában az ő eljárásai folytatódtak egészen Tótfalusi Kis Miklósnak 1693-ban való munkába állásáig, a kompaktoriában pedig ugyancsak Kolozsváron (...) az ő gazdag díszítési módokzatál (...) még évtizedekig továbbéltek.” Senczi Kertész Ábrahámnak a kolozsvári nyomdászatra gyakorolt hatásában annak is része lehetett, hogy segítse, Sárdi Nagy János, túlélv mesterét, Veresegyházi szolgálatába szegődött.

²⁸ KLANICZAY Tibor (i. m. 277.) bizonyította be, hogy „Mindazoknál az énekeknél, melyek a Balassi-kódexből ma hiányoznak, vagy csak egy versszakkal vannak képviselve, de eredetileg megvoltak a költő saját könyvében, a legjobb szövegnek azt kell tekintenünk, amely a rendezett kiadásokban maradt ránk.” A KT.-ben Balassi neve alatt 25 ének fordul elő, ebből 2 Rimay költeménye, 9-re egyéb, autentikusabb forrásokat is ismerünk, 14-re viszont maradéktalanul érvényesek Klaniczay megállapításai.

²⁹ Nem tartom elfogadhatónak azt a nézetet, amely szerint a rendezett kiadások közül a legnagyobb forrásértékű szöveget a löcsei 1670. évi kiadás tartalmazza. Érveinkkel szemben ezt csupán az támogatná, hogy a löcsei kiadás korábban jelent meg (bár a KT. megtalálása óta ez sem biztos), mint a kolozsvári nyomtatvány. Épp a löcsei szövegeket előnyben részesítő Klaniczay Tibor (i. m. 328.) szolgálat tanulmányában kitérő példát arra (vö. 28. jegyzet), hogy nem egyszerűen a korábbi kiadásokat kell forrásértékűnek tartanunk. Álláspontomat a szóban forgó kiadványok szövegeinek eltérései is indokolják — a jobb változatot általában a KT. hozza. Pl.:

KT.

lőcsei 1670. évi kiadás

7,6 gerjed
7,3 szegénység
8,12 víz
8,23 érzi

terjed
szegénység
vész
érti

94,14 szarvát

de:

szárnyát

stb.

További bizonyítékot szolgáltat a két löcsei kiadás szövegének összehasonlítása (vö. Eckhardt ismertetésével az 1671. évi löcsei kiadásról, MKSz 1955. 118—121.), ahol a későbbi kiadvány mindenütt a KT. szövegével megegyőzőre javít. Tehát az említett nyomtatványok genealógiája:

II. (v. III.) váradí kiadás

1660 előtt

IV. váradí kiadás

KT. 1670-es évek
elején

lőcsei 1670. évi kiadás

kolozsvári nyomtatványok

lőcsei nyomtatványok

³⁰ STOLL Béla: Szövegjavítások Balassi verseihez c. írásában (ItK 1974. 454—460.) foglalta össze legutóbb az eddigi eredményeket, és tett javaslatokat újabb változtatásokra.

4,8 meg mi nekünk *jav.*: meg nekünk — Már Stoll Béla is ajánlotta³¹ ezt a változtatást, így indokolva szükségességét: „A *mi* szó kihagyását a szótagszám miatt javasoljuk; egyébként valamennyi nyomtatott kiadásban megvan.” A KT.-ben azonban *nincs*, mint ahogy nem található — Stoll ugyanis tévedett megállapításában — se a lőcsei, se a többi kolozsvári kiadásban. (A *mi* szó csak az ún. rendezetlen kiadásokban szerepel.) Az előzők egyértelműen igazolják a *mi* elhagyásának helyességét.

8,19 Ennek, ugymond, mely veszett állapotja *jav.*: Ennek, ugymond, amint vagy on 6 dolga — KT. alapján javítottam, de ugyanígy található a lőcsei kiadáscsoportban is. A következő, 20. sort Stoll is a rendezett kiadások szövege szerint javítja,³² de a 19. sor javítását a másik változatban, a bécsi kiadásban előforduló *veszett* szó miatt elutasítja.³³ Eljárását — mivel különösebb szabályosságot, törvényszerűséget nem tudtam felfedezni a szó felbukkanásaiban — nem látom indokoltnak. (Egyébként a 8,20 javításához adott bizonyításában Stoll összekeveri a bécsi és a lőcsei kiadást.)

8,26 Ne halogasd megszabadulásomat *jav.*: Ne halogasd megszabadításodat — KT. alapján javítva. (A lőcsei kiadásban: megszabadításodat.) Eckhardt a 8,25–26. sort a lőcsei, pozsonyi (KT.-ben is ua.) kiadásokból „sokkal jobbnak”³⁴ látja a bécsi-bártfainál, a 8,26 utolsó szavát — indoklás nélkül — mégis a bécsi kiadásból veszi.

8,32 kétségeskednek *jav.*: kétségben estek — Ezt a kifejezést — a lőcsei kiadás alapján — már Stoll Béla is javította.³⁵ Azonban elnézhette a szöveget, mert a lőcsei kiadásban is, a KT.-ben is: *kétségben estek*. (Stoll: *esnek*.)

36 A „Bocsásd meg Úristen” kezdetű versről Klaniczay Tibor meggyőzően bizonyította,³⁶ hogy különböző változatainak két családját különböztethetjük meg. Az egyik alapszöveget, a Senczi Molnár, Hajnal, a Lipcsei- és Kuun-kódexbéli veszi alapul Eckhardt a kritikai kiadásban, a másikra, amit leghívebben a rendezett kiadások őriztek meg, csak jegyzetekben hivatkozik. Klaniczay érvelése alapján el kell fogadnunk, hogy a két énekcsoport Balassi két — egy korábbi, a házasága alkalmával szerzett, és egy későbbi, 1589-ben, versei összeírásának idején átköltött — változata, melyek közül a Balassi javította utolsó szöveg a rendezett kiadásokban található. Mivel Klaniczay következtetésének („... helyesebb lett volna a lőcsei kiadás szövegét venni alapul, mint a költő későbbi változatához legközelebb álló szöveget”) figyelembe nem vételével készültek a későbbi népszerűsítő kiadványok is,³⁷ fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a rendezett kiadások szerinti szöveget Dézsi már közölte,³⁸ és Balassi verseinek kiadásakor a jövőben mindkét változat közreadása lenne a leghelyesebb. A Dézsi gondozta szöveg — a KT. és a lőcsei kiadások alapján — a következő helyeken javítandó:

19. sor: *vagy* helyett *Nagy*

53. sor: *igazán* helyett *egyedül*

54. sor: *el-tőle* helyett *ő-tőle*

57. sor: *el-keseredett* helyett *meg-keseredett*

38,7 Én reám most mert nagy sokan feltámadtak *jav.*: Én reám mert nagy sokan most feltámadtak — A javítást a KT. és a lőcsei kiadás alapján végeztem.

41,1 Krisztus *jav.*: Jézus — A KT. és a lőcsei kiadás alapján. A vers szövegösszefüggését vö. azzal, hogy a keresztény vitézek, a végbeliek „Jézus” csatakiáltással törtek az ellenségre.

41,3 kérlek vigy *jav.*: vigy kérlek — Javítva a KT. és a lőcsei kiadás alapján.

41,8 Észt és bátorságot *jav.*: Eszet, bátorságot — A KT. szerint.

41,20 s szívemnek bátorsága *jav.*: én szívem bátorsága — A KT. és a lőcsei kiadás alapján javítva.

41,23 Észt és bátorságot szerencsés nagy sok jót csak jóvoltodtul várok *jav.*: Bátorságot, eszet, sok jó szerencsét, csak jóvoltodból várok — A javítás a KT. és a lőcsei kiadás szerint történt.

41,27 ki adsz *jav.*: kit adsz — A rendezett és rendezetlen kiadásokban mindenütt „kit”. Eckhardt ezt „ki”-re javítja, azzal az indoklással, hogy „nyilván hiba, a mondatnak így nincs értelme; a ’kit’ tárgyi kötőszóból alanyit kell csinálnunk ...”³⁹ Megítésem szerint Eckhardt téved,

³¹ STOLL Béla: i. m. 455.

³² STOLL Béla: uo.

³³ STOLL Béla: uo.

³⁴ BÖM. 167.

³⁵ STOLL Béla: i. m. 456.

³⁶ KLANICZAY Tibor: i. m. 314–316.

³⁷ Pl. a Szépirodalmi Könyvkiadó mindegyik kiadványa, a legutolsó, 1974-ben, a Magyar Helikon sorozatban megjelent „Balassi Bálint összes versei, Szép magyar Comediája és levelezése” című is, amelyiknek szövege pedig — STOLL Béla gondozásának jóvoltából — lényegesen jobb a többi kiadásénál.

³⁸ Balassa Bálint minden munkái. Életrajzi bevezetéssel s jegyzetekkel ellátva kiadta Dr. DÉZSI Lajos. 1923. I. 17–20.

³⁹ BÖM. 212.

a „kit” az előtte álló tárgyragos szóra, a „szablyát”-ra vonatkozik, hasonlóképp az előző szakasz szintén utolsó sorának ... „szégyent, kit mégis vallok” szerkezetéhez.

94,26 vadak kik lakoztok *jav.*: vadak ti kik laktok — Javítva a KT. és a lőcsei kiadás alapján.

94,37 Mert ez az, az kinek *jav.*: Mert ő az, az kinek — A lőcsei kiadás és a KT. alapján.

94,41 néki *jav.*: az Ur — A KT. alapján javítottam.

A Stoll Béla által javasolt szövegjavításokat a KT. a következő helyeken megerősíti: 4,5; 4,6; 7,3; 8,5; 8,12; 8,15; 8,20; 8,24; 8,33; 8,37; 8,38; 40,2; 40,7; 40,31; 68,17; 68,21; 88,28; 94,2; 94,8.

Összefoglalva mondandónkat: a Szegedi Egyetemi Könyvtárban egy idáig ismeretlen, 1669—1677 között Kolozsvárott kiadott töredékes könyvecske található, amely — a lőcsei 1670. évi kiadással együtt — Balassi ún. istenes énekei egy részének legjobb szövegforrása.

Kőszeghy Péter

Balassi-ülésszak Egerben

1976. május 12—15.

Heves megye és Eger város Tanácsainak, valamint az MTA I. Osztályának védnöksége alatt az Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Osztálya, valamint az Eötvös Loránd Tudományegyetem (Budapest), a József Attila Tudományegyetem (Szeged), a Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen) régi magyar irodalomtörténeti tanszéke, az Egri Tanárképző Főiskola magyar irodalomtörténeti tanszéke és az Egri Gárdonyi Géza Társaság szervezésében került sor Egerben a „Balassi Bálint életműve” c. tudományos ülésszak megrendezésére.

Az ülésszakon hat ülés keretében tizenhárom előadás hangzott el. Az előadások szövegét folyóiratunk jelen számában közöljük, kivéve *Virágh László*: „Az Gianéta Padovana nótája” c. előadását, mert az már megjelent az ItK 1975. évi 5—6. számában. Közzöljük viszont *Köszeghy Péter* és *Szőnyi György Endre* hozzászólását.

Május 12-én délelőtt *Varjas Béla* tud.osztályvezető elnöki megnyitója után *Szalay István*, a Heves megyei Tanács elnökhelyettese üdvözölte az ülésszak résztvevőit. Ezután került sor *Komlövöski Tibor*, Balassi és a reneszánsz arány-szemlélet c. előadásának felolvasására.

Május 12-én délután a második ülés alkalmával. *Nagy Sándor* elnökletével hangzott el *Bónis György*: Balassi szentszéki pereit, *Kovács Sándor Iván*: Balassi Bálint és az Óceánium, *Ludányi Mária*: Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére, *Ritókkné Szalay Ágnes*: „Irlák gyermek-képben”, valamint *Virágh László*: Az Gianéta Padovana nótája c. előadása. *Virágh László* előadása során nagy sikerrel szerepelt az *Ars Renata* együttes.

Május 13-án délelőtt, a harmadik ülés keretében, *Bán Imre* elnökletével *Varjas Béla* olvasta fel Balassi Nagyciklusa c. előadását.

Május 13-án délután, a negyedik ülés alkalmával. *Keserű Bálint* elnökletével hangzott el *Horváth Iván*: Az eszményi Balassi-kiadás koncepciója c. előadása.

Május 14-én délelőtt, az ötödik ülés keretében, *Klanczay Tibor* elnökletével került felolvasásra *Gömöri György* (Cambridge): Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz, *Lőkös István*: A kelet-európai petrarkizmus horvát változatai, *Jan Ślaski* (Varsó): Balassi és a korabeli lengyel irodalom, valamint *Szörényi László*: „Valahány török bejt” c. előadása.

Május 14-én délután, a hatodik ülés alkalmával, *Tolnai Gábor* elnökletével olvasta fel *Amedeo Di Francesco* (Nápoly): Balassi Bálint költészetének manierista vonásai c. előadását. A tudományos program *Tolnai Gábor* elnöki zárszavával fejeződött be.

Május 13-án este az ülésszak résztvevői megtekintették az ELTE Balassi Bálint Szavaló-körének Balassi-estjét.

Az egri programot (május 15-én) autóbusz-kirándulás zárta: Eger—Kerecsend—Kápolna—Feldebrő—Verpelét—Kisnána—Tarnaszentmária—Parád—Gyöngyös—Vámosgyörk—útvonalon.

Magyar irodalomtörténetírás 1975.

(Bibliográfia)

Az 1975. évi bibliográfia összeállításánál az előző években kialakított szempontokat követtük. Abban az esetben, ha valamelyik egyetemi, főiskolai évkönyv 1974-es kötete vagy valamely folyóirat 1974-es száma 1975-ben jelent meg, az anyag feldolgozását pótlólag elvégeztük. A gyűjtést 1976. május 31-én zártuk.

Stauder Mária

A feldolgozott folyóiratok és rövidítések

AHst = Acta Historica 21 (1975) 1-4. sz.
 Alf = Alföld 30 (1975) 1-12. sz.
 ALingu = Acta Linguistica 24 (1974) 1-4. sz. 25 (1975) 1-2. sz.
 ALitt = Acta Litteraria 17 (1975) 1-4. sz.
 AntTan = Antik Tanulmányok 21 (1974) 2. sz. 22 (1975) 1. sz.
 Arion = Arion. Nemzetközi költői almanach 8 (1975)
 BorsSz = Borsodi Szemle 20 (1975) 1-4. sz.
 Budapest = Budapest 13 (1975) 1-12. sz.
 Életünk = Életünk 1975 1-4. sz.
 Ethn = Ethnographia 68 (1975) 1-3. sz.
 FK = Filológiai Közöny 20 (1974) 3-4. sz. 21 (1975) 1-2. sz.
 Fo = Forrás 7 (1975) 1-12. sz.
 Hel = Helikon-Világíróadalmi Figyelő 20 (1974) 3-4. sz. 21 (1975) 1. sz.
 Hid = Hid (Újvidék) 39 (1975) 1-12. sz.
 HK = Hadtörténeti Közlemények 22 (1975) 1-4. sz.
 Hung. Int. Tud. K. = Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 6 (1974) 19-21. sz. 7 (1975) 22. sz.
 HungPEN = The Hungarian P. E. N. 16 (1975)
 IgSzó = Igaz Szó (Marosvásárhely) 23 (1975) 1-12. sz.
 ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony) 18 (1975) 1-10. sz.
 It = Irodalomtörténet U. F. 7 (1975) 1-4. sz.
 ItK = Irodalomtörténeti Közlemények 79 (1975) 1-6. sz.
 Je = Jelenkor 18 (1975) 1-12. sz.
 Kor = Korunk (Köszvár) 34 (1975) 1-12. sz.
 Kort = Kortárs 19 (1975) 1-12. sz.
 Kr = Kritika 1975 1-12. sz.
 Ktáros = Könyvtáros 25 (1975) 1-12. sz.
 KultKözösség = Kultúra és Közösség 1975 1-4. sz.
 Látóhatár = Látóhatár 1975 1-12. sz.
 Lit = Literatura 1 (1974) 4. sz. 2 (1975) 1. sz.
 MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle 18 (1974) 4-6. sz. 19 (1975) 1-6. sz.
 MKSz = Magyar Könyvszemle 91 (1975) 1-2. sz.
 MM = Magyar Műhely (Montrouge) 12 (1975) 47-48. sz.
 MNy = Magyar Nyelv 71 (1975) 1-4. sz.
 MNyr = Magyar Nyelvőr 99 (1975) 1-4. sz.
 MS = Magyar Sajtó 16 (1975) 1-12. sz.
 MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1975 1-4. sz.
 MTA II. OK = A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1975 1-3. sz.
 MTud = Magyar Tudomány 20 (1975) 1-12. sz.
 Művészet = Művészet 16 (1975) 1-12. sz.
 Nagyv = Nagyvilág 20 (1975) 1-12. sz.
 Napjaink = Napjaink 14 (1975) 1-12. sz.

Neohelicon = Neohelicon 3 (1975) 1-4. sz.
 NHQu = New Hungarian Quarterly 16 (1975) 59-60. sz.
 NyitúdK = Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Köszvár) 19 (1975) 1. sz.
 Palóc föld = Palóc föld 9 (1975) 1-6. sz.
 PártK = Párttörténeti Közlemények 9 (1975) 1-4. sz.
 RefSz = Református Szemle (Köszvár) 1975 1-2. sz.
 Somogy = Somogy 1975 1-4. sz.
 Soprsz = Soproni Szemle 29 (1975) 1-4. sz.
 StudSlav = Studia Slavica 21 (1975) 1-4. sz.
 StudUnivBBSht = Studia Universitatis Babeş-Bolyai (Köszvár), Series Historia 20 (1975) 1. sz.
 Szabolcs-SzatmáriSz = Szabolcs-Szatmári Szemle 10 (1975) 1-4. sz.
 Száz = Századok 109 (1975) 1-4. sz.
 Színház = Színház 8 (1975) 1-12. sz.
 Szovjetl = Szovjet Irodalom 1975 1-9. sz.
 Tanulmányok = Tanulmányok. Az Újvidéki Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszékének Kiadványa 7 (1974)
 TársSz = Társadalmi Szemle 30 (1975) 1-12. sz.
 Ttáj = Tiszatáj 29 (1975) 1-12. sz.
 ÚjAur = Új Aurora 1974 4. sz.
 ÚjFo = Új Forrás 7 (1975) 1-3. sz.
 ÚjI = Új Írás 15 (1975) 1-12. sz.
 ÚjLátó = Új Látóhatár (München) 26 (1975) 1-6. sz.
 ÚjSymp = Új Symposium (Újvidék) 1975 117-128. sz.
 Űz = Űzenet (Szabadka) 5 (1975) 1-12. sz.
 VasiSz = Vasi Szemle 29 (1975) 1-4. sz.
 Vig = Vigilia 40 (1975) 1-12. sz.
 Vil = Világosság 16 (1975) 1-12. sz.
 Vság = Valóság 18 (1975) 1-12. sz.

Analizált tanulmánykötetek

Julow Viktor: Árkádia körül. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 312 l.
 Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. Bp. 1975. Akadémiai K. 234 l.
 Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1975. Gondolat 311 l.
 Rónay László: Hűséges sáfárok. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 481 l.
 „Vár egy új világ”. Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből. Szerk. Illés László, József Farkas. Bp. 1975. Akadémiai K. 546 l.

Általános rész

- Az MTA Irodalomtudományi Intézet 1974. évi tevékenysége. = ItK 255–257.
- Babits Mihály: Filozófia és irodalom = Vig 586–592. [D.: 1923.]
- Berkovits György: Változatok a szociográfiára. = Vszág 5. sz. 46–61.
- Bodnár György: Alakító alkotás. Az irodalom és a tudatformálás. = Úi 7. sz. 89–94.
- Bonyhai Gábor: Poétika és irodalomtörténet. = Lit 1. sz. 21–25.
- Bor Kálmán: Magyar irodalomtörténetírás 1974. (Bibliográfia.) = ItK 732–757.
- Botka Ferenc: A magyar irodalomtudományi szakbibliográfia kérdései. = MKSz 38–44.
- Dietrich Gyula: Bittermann Károly és az első szabadkai nyomda (1844–1907) = Úz 766–773.
- Erdey-Grúz Tibor: Elnöki megnyitó. = MTud 263–275. [Elhangzott az Akadémia jubileumi közgyűlésén.]
- Faragó József: Bartók példája az összehasonlító folklórkutatásban. = Kor 584–587.
- Földényi László: Dráma vagy színjáték. A színházművészet esztétikai sajátosságairól. Bp. 391. (Színházművelődési füzetek 1.)
- Frank, Tibor: Beliefs. Interdisciplinary Conference at Visegrád. = NHQu 60. sz. 146–149. [A szemiotikai konferenciáról.]
- Fráter Jánosné: A 150 éves Akadémia történetéből. Az Akadémia nemzetközi kapcsolatai 1831–1945. = MTud 52–54.
- Gellériné László Márta: A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850–1945. II. = Száz 112–150.
- Hanák Tibor: A filozófia: kritika. = ÚjLátóh 401–403.
- Honti János: A mese világa. Mese és legenda. Bp. 227 l. (Gyorsuló idő.)
- Horkay László: A kanti filozófia ismeretének legkorábbi nyomai hazánkban. = ItK 462–464.
- Katona Imre: Ember és művészet, alkotás és befogadás a népköltészetben. = Úz 774–780.
- Kibédi Varga Áron: Irodalom és korszerűség. = MMűhely 48. sz. 53–58.
- Konrádnyé Gálos Magda: Irodalmunk hajdani hajlékai. = Budapest 9. sz. 38–39, 10. sz. 36–37, 11. sz. 36–38, 12. sz. 36–38.
- Kónya István: Tanulmányok a kálvínizmusról. Bp. 1975. 179 l.
- Lakatos Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. H–K. Bp. 421–612. (A PIM bibliográfiai füzetek. A sor. 6–7.)
- Lukács János: A magyar irodalom története. K–P. Bp. 327–541. (A PIM bibliográfiai füzetek. C sor. 5–6.)
- Mándi Teréz: A népi színház úttörője. Palasovszky színházai a felszabadulás hajnalán. = Színház 10. sz. 42–46. [Palasovszky Ödön.]
- Márkus László–Szina Miklós–Vásárhelyi Miklós: Nem engedélyezem! A cenzúra bizottság dossziéjából. Bp. 477 l.
- Németh G. Béla: Interpretáció és elemzés. = Lit 1. sz. 48–53.
- Niederhauser Emil: A mai polgári történetírás és a nemzet. = Alf 3. sz. 61–65.
- Nyíró József: Irodalomtörténet és irodalomelmélet. = Lit 1. sz. 16–20.
- Orosz László: Kecskeméti kis irodalomtörténet. = Fo 1. sz. 95–96, 2. sz. 94–95, 3. sz. 94–96, 4. sz. 94–95, 5–6. sz. 93–95, 7–8. sz. 94–95, 9. sz. 95–96, 10. sz. 93–95, 11. sz. 92–94, 12. sz. 95–96.
- Pach Zsigmond Pál: Tudománypolitikai kérdések a másfélszázados Akadémián. = MTud 294–307.
- Páskándi Géza: Modernség és hagyomány viszonyának fogalmi, értelmező kifejtése. = Fo 3. sz. 56–69, 7–8. sz. 53–68, 11. sz. 47–57.
- Pomogáts Béla: Irodalomtörténet és kritika. = 1. sz. 54–58.

- Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. Misztika és líra. = Vig 317–327, 378–390, 470–481.
- Rejtő István: A Petőfi Irodalmi Múzeum bibliográfiai sorozata = Kr 1. sz. 26–27.
- Simon József: Székelyföldi unitárius iratok Sopron megyében. = MKSz 324. [1732–1847.]
- Sóter István: A sas és a serleg. Akadémiai arcképek. Bp. 203 l.
- Sóter István: Az Akadémia szerepe a magyar közművelődésben. = MTud 284–293.
- Staud Géza: Magyar színház történeti bibliográfia. 1–2. köt. Bp. 469, 403 l.
- Sükösd Mihály: A magyar prózairodalom – átalakulóban. = Kor 256–260.
- Szabolcsi Miklós: Az „irodalomtörténettől” az „irodalomtudományig”. = Lit 1. sz. 10–15.
- Szilágyi Ákos: Utópisztikus magatartás a lírában és az epikában. = Vil 537–544.
- Szociográfusok tanácskozása Kecskeméten. = Fo 1. sz. 62–88.
- Takáts Gyula: Vázlat a dunántúli költészetéről. = Életünk 2. sz. 153–155.
- Tompa József: „Nyelvben él a nemzet (Százötven éves a Magyar Tudomány Akadémia). = MNyr 257–265.
- Tóth Ferenc: Vígballadák és románcok Észak-Bánátban. = Hung. Int. Tud. K. 19–20. sz. 189–228.
- Újfalussy József: Kulturális hagyományunk Bartók Béla és Kodály Zoltán életművében. = MTud 333–341.
- R. Várkonyi Ágnes: Tudomány és társadalom a magyar polgári átalakulás időszakában. A Magyar Tudományos Akadémia történetének első fejezete. = Vil 609–613.
- Várkonyi Nándor: Dunántúl. Bp. 1975. I. 215 l.
- Veres András: Szociológia és irodalomtudomány. = Lit 1. sz. 59–65.
- Vízkelety András: Az MTA és KM Könyvtörténeti és Bibliográfiai Munkabizottságának működéséről = MKSz 338–340.
- Zalabai Zsigmond: A műfaj neve: önismeret. = ISz 9. sz. 812–820.

Tanulmánykötetek

- Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. Újvidék 1975. Fórum 283 l.
- Egri Péter: A költészet valósága. Líra és lírizálódás. Bp. 1975. Akadémiai K. 354 l.
- Fekete Sándor: Számadás az ünnepről. Régi viták, mai megközelítésben. Bp. 1975. Magvető 333 l.
- Gombos Gyula: A történelem balján. Irodalmi tanulmányok. New York 1975.
- Gyergyai Albert: Késői tallózás. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 330 l.
- Kiss Tamás: Arkádiában éltünk. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 336 l.
- Major Ottó: Arcok és maszkok. Bp. 1975. Szépirodalmi K. 504 l.
- Rónay György: Jegyzetlapok. Bp. 1975. Magvető 251 l.
- Zemplényi Ferenc: A kora szürrealista regény. Bp. 1975. Akadémiai K. 169 l.

ÖSSZEHASONLÍTÓ IRODALOMTÖRTÉNET

- Arató Endre: Magyar–szláv kulturális kapcsolatok a 19. század első felében. = MTud 471–487.
- Bori Imre: Ivo Andrić művészete a magyar irodalom tükrében. = Hid 799–811.
- F. I.: Konferencia a magyar–oros, magyar–ukrán irodalmi kapcsolatokról. = ItK 260.
- Frank Tibor: Magyarország az angol publicisztikában (1865–1870). = Száz 574–619.
- Hopp Lajos: Lengyel–magyar hagyományok a Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmában. = ItK 145–157.
- Káich Katalin: Egy fejezet a magyar–szerb–horvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből. (Zombor 1875–1918). Zombor 1975. 103 l.
- É. Kiss Katalin: Shakespeare szonettjei Magyarorszá-

gon. Bp. 1975. 226 l. (Modern filológiai füzetek 22.)
 Kőnczöl Csaba: Orosz—magyar irodalmi kapcsolatok. = Ktáros 163—165, 226—230.
 Kuntár Lajos: A magyar és szlovén irodalmi kapcsolatokról. = Életünk 555—560.
 Lőkös István: Szomszédság és közösség. Délszláv—magyar irodalmi kapcsolatok = It 252—258.
 Molnár István: A Hunyadiak a lengyel drámairodalomban. = ItK 464—467.
 Nagy Péter: A dráma funkcióváltása a 20. században. = MTA I. OK 1974. 1—4. sz. 191—198.
 Sötér István: A komparatiztika koordinátái: a nemzetközi irodalmak és a világirodalom. = Hel 1. sz. 56—69.
 Szlovák—magyar kapcsolattörténeti szimpózium Mátrafüreden. = Hel 1. sz. 87—103.
 Vajda György Mihály: A világirodalom és az irodalmak összehasonlító vizsgálata. = MTA I. OK 1974. 1—4. sz. 199—206.
 Vajda György Mihály: A világirodalomtörténet fő elvi és módszertani kérdései. = Hel 1. sz. 32—55.
 Vörös, Imre: L'enseignement du Français en Hongrie au XVIIIe siècle. = ALitt 452—457.

IRODALOMELMÉLET, NYELV, STÍLUS, FORDÍTÁS

Balázs János: A magyar nemzetfogalom nyelvtörténeti előzményei. = MNy 288—299.
 Bárczi Géza: A Biblia új, teljes magyar fordítása. = Vig 752—754.
 Bárczi Géza: A magyar nyelv jelleme. = MNy 257—268.
 Bárdos Vilmos: Poliszémia és konomímia mint a humor nyelvi forrásai. = FK 1. sz. 79—93.
 Bonyhai Gábor: Leírás és interpretáció. = FK 1. sz. 42—57.
 Czigány Lóránt: Az úgynevezett „magyarság”. Egy pseudostílus kategória eredete. = Újlátóh 1—16.
 Deme László: Nyelviség, nacionalizmus, hazafiság. = MNy 6—16.
 Dezső László: A magyar nyelv típusa. = MNy 268—274.
 Földényi László: A drámai művészi tartalom beteljesítése: a katarzis. = Színház 11. sz. 25—28.
 Fröhlich Ida: A mesei ellenfél szemiotikája. = Jel és közösség. 37—43.
 Gunda Béla: Pásztorok és jelek. = Jel és közösség. 11—22.
 Cs. Gyimesi Éva: A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről. = MNy 143—156.
 Hankiss Elemér: A katarzis. A fogalomtörténeti, poétikai és irodalomtörténeti elemzés összefüggéseiről. = Lit 1. sz. 26—38.
 Harsányi Zoltán: Stíluselmzések. (Próza művek stílusa). Bp. 1975. 319 l.
 Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp. 1975. 270 l.
 Horányi Örsz: Jel, jelentés, információ. Bp. 1975. 155 l. (Gyorsuló idő.)
 Kapitány Ágnes—Kapitány Gábor: Stílus és személyiség. = Vsd 2. sz. 78—87.
 Kassai György: Konnotáció és denotáció. = Lit 1974. 4. sz. 47—62.
 Kászonyi Ágota: Ítéletmondatok a magyar költészetben Csokonaitól József Attiláig. = ItK 474—481.
 Kemény Gábor: Néhány elméleti és terminológiai kérdés a szövegek köréből. = MNy 150—160.
 Király Gyula: A prózapoetika ismeretelméleti és ontológiai kérdései. = FK 1. sz. 1—17.
 Kiss Lajos: Az esztétikum keresése. Bp. 1975. 410 l.
 Korompay, H. János: Les métamorphoses de Baudelaire dans les traductions hongroises. = ALitt 3—4. sz. 475—481.
 Köpeczi Béla: Jel, értelem, irodalom. = FK 1974. 3—4. sz. 283—294.
 Láng László: A stílus statisztikája és szemiotikája. = Jel és közösség. 137—143.
 Lukács György: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. — A regény elmélete. Bp. 1975. 592 l.

Lukács György: A művészet és az objektív igazság. Riport vagy ábrázolás? Bp. 1975. 109 l. (Gyorsuló idő.)
 Mérei Ferenc: Az utalás az élményközösség szemiotikai többlete. = Jel és közösség. 145—170.
 Poszler György: Az irodalom helye a művészetek között. (Néhány adalék a művészetek rendszerének problémájához.) = MFilSz 320—357.
 Poszler György: Irodalomesztétika és irodalomtudomány. (Kísérlet és meditáció alapfogalmak tisztázására). = MFilSz 1974. 681—699.
 Sallai János—Szende Tamás: A szünet mint funkció. Bp. 1975. 36 l. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 143.)
 Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. 1. köt. A—C. Bukarest 1975. 1225 l.
 Szabó Zoltán: Hagyomány és újítás a magyar szépirodai stílus történetében. = Kor 445—449.
 Szabó Zoltán: Stilisztika és stílus a szövegnyelvészetben = MNy 135—142.
 Szathmári, István: Les perspectives de la stylistique. = ALitt 415—426.
 Szathmári István: Nyelvünk alakulása az utóbbi három évtizedben = MNy 274—287.
 Szenczi Miklós: Valóságshűség és képzelet. Adalékok a romantikus esztétika kialakulásához. Bp. 1975. 205 l. (Modern filológiai füzetek 23.)
 Szili József: A művészi visszatükrözés szerkezete. = Lit 1. sz. 3—9.
 Szili József: Az irodalom fogalmának logikai problémái. = Hel 1. sz. 5—31.
 Tarnai Andor: A toposz-kutatás kérdéseiről. = Lit 1. sz. 66—73.
 Tanulmányok a műfordításról. Szerk. Rákó Sándor. Bp. 1975. 219 l.
 Voigt Vilmos: A strukturalizmus Magyarországon. = Tanulmányok. 1974. 117—142.
 Zsilka János: A jelentés szerkezete. (A jelentésmozgás egysége) Bp. 1975. 262 l.

A magyar irodalomtudomány halottai

Dersi Tamás (1929—1975)
 Szabolcsi Miklós: D. T. = ItK 730.
 Gáldi László (1910—1974)
 Bakos, F.: László Gáldi = ALingu 203—209.
 Hegedűs András (1923—1975)
 Bozóky Éva: H. A. = Ktáros 230. — Elek László: H. A. = It 801—802.
 Kardos Tibor (1908—1973)
 Harmatta János: Búcsú K. T. akadémikustól. = MTA I. OK 1974. 335—337. — Székely György: [K. T.] = MTA I. OK 1974. 338—341.
 Merényi Varga László (1942—1975)
 Kovács Sándor Iván: M. V. L. = ItK 730—731.
 Mikessy Sándor (1917—1975)
 Benkő Loránd: M. S. = MNy 116—117.
 O. Nagy Gábor (1915—1973)
 Kovalovszky, M[iklós]: Gábor O. Nagy. = ALingu 211—214.
 Paku Imre (1910—1975)
 Rózsa Béla: P. I. = Életünk 226—227. — Vargha Kálmán: P. I. = ItK 258.
 Radó János Polikárp (1899—1974)
 Kovács Zoltán: R. J. P. = MKSz 212—214. — Szilágyi Kilián: R. [J.] P. = SopSz 1. sz. 83—85.
 Szauder József (1917—1975)

Bán Imre: Sz. J. = Alf 11. sz. 75–76. — Csetri Lajos: Sz. J. = Ttáj 10. sz. 93. — Julow Viktor: Búcsú Sz. J.-től. = Nagyv 1592–1593. — Klaniczay Tibor: Búcsú Sz. J.-től. = Kort 1676–1677. — Pándi Pál: Sz. J. = It 1065–1067. és ItK 413–414. — Sötér István: Sz. J. = ItK 412–413. — Szabolcsi Miklós: Sz. J. = ItK 411–412. — Sz. J. = Kr 9. sz. 2.

Várkonyi Nándor (1896–1975)

Bárdosi Németh János: V. N. = Életünk 230–232. — Bécsy Tamás: V. N. = It 800–801. — Csuka Zoltán: Búcsú V. N.-től = Je 494. — Tüskés Tibor: V. N. = Ktáros 293–294.

RÉGI MAGYAR IRODALOM

ÁLTALÁNOS RÉSZ

A keresztyéni gyűlekezetben való isteni dicséretnek. Várád 1566. Bev. Schulek Tibor, Kiad. Varjas Béla. Bp. 1975. 186 l. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 9.)
A manierizmus. Bev., vál., szerk. Klaniczay Tibor. Bp. 1975. 350 l.
Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975. 185 l.
Barlay Ö. Szabolcs: Az „II Transilvano” külföldön és itthon. A Diruta kutatás mai állása. = MKSz 334–338.
Blazovich László: Ransanus és a „legrégibb István-legenda”. = ItK 186–188.
Borsa Gedeon: A négyszáz éves alsóindvai nyomda és nyomdása. = Hung. Int. Tud. K. 1974. 21. sz. 9–18.
Borsa Gedeon–Hervay Ferenc: Pótlások és kilgázások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. I–II. = MKSz 85–92.
Borsa Gedeon: Nádasdy Ferenc pottendorfi és loretti nyomdái (1666–1673). = MKSz 201–207.
Csáky S. Piroksa: Az alsóindvai nyomda és nyomdánk szerepe a reformáció korában. = Hung. Int. Tud. K. 1974. 21. sz. 19–27.
Csapodi Csaba: XlIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben. = MKSz 231–242.
Domonkos László: Az óbudai egyetem. = Vig 680–687.
Ecsedy Judit: A gyulafehérvári fejedelmi nyomda eredete. = MKSz 9–23.
Györfly György: Bizánc szerepe a magyarok megtéréseben. = Kort 1788–1792.
Haiman György: Telegdi Pap Sámuel betűmintája és a Tótfalusi-mátrixok sorsa. = MKSz 300–305.
K. G.: Ideológiatörténet: humanizmus és reformáció. Vitaülés Szegeden. = Vil 172–173.
K. T.: A Reneszánsz-kutató Csoport 1974. évi munkája. = ItK 122–123.
Kilián István: Iskoladráma Nagy Péter orosz cárról 1698-ból (Gladator Moschus) = ItK 188–191.
Klaniczay Tibor: Reformáció és anyanyelvű műveltség. = Vil 727–731.
Kovács József László: Klímó püspök levelezéséből. = MKSz 305–313.
V. Kovács Sándor: Egy olmtüzi hungaricum 1597-ből. = MKSz 207–208.
V. Kovács Sándor: Könyvek és könyvjegyzékek a XVI. századból. = MKSz 66–71.
Kovács Sándor Iván: Dante ismeretlen nyomai a régi magyar irodalomban Janus Pannoniustól Frölich Dávidig. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 42–65.
Kovács Sándor Iván: Justus Lipsius és a magyar későreneszánsz utazási irodalom = K. S. I.: Pannóniából Európába. 72–78.
Köpeczi Béla: Kartezianus politikai eszmék Magyarországon és Erdélyben a XVII. században és a XVIII. század elején. = ItK 417–432.
May István: Pótlás a Régi Magyar Könyvtárhoz. = MKSz 92.
Mészáros István: Egy magyar vonatkozású pedagógiai szakkönyv Velenceiből, a XV. sz. végéről. = FK 154–173.

Mészáros István: Nyomtatott tankönyv a XV. század végi sárospataki iskolában. = MKSz 50–59.
Molnár József: Az 1501-i csestochowai magyar nyelvemlék. = MNy 110–112.

Móricz Béla: Két XVII. századi erdélyi énekszerző életrajzához. (Fráter Pál, Fráter István) = ItK 461–462.

Nemeskürty István: A magyar népek, ki ezt olvasza. Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története. 1533–1712. Bp. 1975. 525 l.
Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből. S. a. rend. Kázmér Miklós. Bp. 1975. 344 l.
Széphistóriák. Utószó: Kornlovszki Tibor. Bp. 1975. 215 l.

Tóth Béla: Ki fordította Osterwald „Traité des sources de la corruption qui regue aujourd’hui parmi les chrétiens” című művét magyarra? = MKSz 165–166.

Varga Imre: Magyarországi tanulók a padovai egyetemen a XV–XVI. századfordulón = ItK 211–218.

Vida Tivadar: A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai. = MKSz 121–136.

EGYES SZERZŐK

Apácai Csere János

Bán Imre: Híradás A. Cs. J. doktori értekezéséről. = Ttáj 6. sz. 55–56.
Benkő Loránd: A. Cs. J. és a magyar nyelv. = MNy 385–397.
Benkő Samu: Századokat egybekötő emlékezet. A. Cs. J. születése 350. évfordulójára. = It 261–284.
Binder Pál–Vogel Sándor: Társadalom és művelődés a XVII. századi Apácán. = Kor 385–398.
Bretter György: Írt és tanított... = Kor 346–350.
Csanda Sándor: A. Cs. J. = Isz 624–626.
Csetri Elek: Gazdasági kérdések A. műveiben. = Kor 356–362.
Fábián Ernő: Aikott élet. = Ttáj 6. sz. 56–63.
Fábián Ernő: „Ide pengig tudomány kívántatik”. = Kó 881–884.
Kocziány László: Az utókor tisztelete = IgSzó 6. sz. 529–530.
Makkai László: Az első „modern” magyar ember. = Ttáj 6. sz. 43–47.
Mátyás Pál: Cs. J. Apácája. = Ttáj 6. sz. 64–70.
Sütő András: Erdélyi Prométheusz = IgSzó 6. sz. 527.
Szabó Magda: A nagy hegyen. A. Cs. J. emlékezete. = Kort 1037–1043.
Szigeti József: A. logikájának időszerűsége. = Kor 351–355.
Vekerdi László: „Azért... csak tanított tanít”. = Ttáj 6. sz. 47–54.

Apor Péter

Szabó T. Attila: A bárókisasszony balladájának históriája A. P.-nél. = Ethn 368–370.

Bakócz Tamás

Ritókkné Szalay Ágnes: B. T. Breviáriumának kéziratos versei. = ItK 541–553.

Balassi Bálint

Jankovics József: Egy B.-versszak értelmezéséhez. = ItK 459–461.
Julow Viktor: B. Katonaének-e. = J. V.: Árkádia körül. 5–64.
Julow Viktor: B. Margaréta-jához. = J. V.: Árkádia körül. 65–75.
Julow Viktor: A B.-strófa ritmikája és eredetének kérdése. = J. V.: Árkádia körül. 82–97.
Julow Viktor: Szép magyar komédia: az eljátszott lehetőség. = J. V.: Árkádia körül. 77–81.

Tóth István: Egykorú kiadatlan levél B. B. elbujdosásáról. = MKSz 61–66.
Tóth István: Ki volt Fulvia, B. B. utolsó szerelme. = ISz 557–558.
Virágh László: „Az Gianeta Padovana nótájára”. Egy B.-vers dallama. = ItK 656–659.

Bél Mátyás

V. Kovács Sándor: Hungarica Strigoniensis (B. M. bibliográfiai jegyzetel). = MKSz 92–97.

Bethlen Kata

Gergely Róza: Árva B. K.-ra emlékezünk = IgSzó 11. sz. 450–451.

Bethlen Miklós

Jankovics József: Barokk halál. B. M. billenkoszorúja. = Kort 1286–1287.
Szerb Antal levele B. M. önéletrajzáról. = It 465–467. (Címzett: Birkás Géza, D.: 1941.)

Bornemisza Péter

Rádi Péter: Magyar Elektra. = VII 236–240.

Budai Parmenius István

Klaniczay Tibor: Jegyzetek B. P. I.-ról. (Egy kltón könyv margójára) = ItK 650–656.

Csáti Demeter

Kovács Sándor Iván: Cs. D. éneke Pannónia megvételéről József Attila értelmezésében. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 246–272.

Forgách Ferenc

S. Obermayer Erzsébet: Ismeretlen F. F.-dokumentum a velencei levéltárban. = ItK 681–685.

Heltai Gáspár

Binder Pál: H. G. születési helye és családja. = NyitúdK 1. sz. 80–84.
Gyenis Vilmos: H. G. és krónikája 400 év távlatában. = It 395–406.

Janus Pannonius

J. P. Szerk. Kardos Tibor, V. Kovács Sándor. Bp. 1975. 600 l. (Memoria saeculorum Hungariae 2.) (Kardos Tibor: J. P. hivatástudata és költészete. — Tóth István: J. P. genealógiája. — Billanovich, Giuseppe: Guarino da Verona iskolája és külföldi tanítványai. — Balogh Jolán: J. P. képmásai. — Karácsonyi Béla: J. P. és a centralizáció. — Petrovich Ede: J. P. Pécssett. — Rokay Péter: Egy ismeretlen J. P.-oklevél. — Csapódi Csaba: J. P. könyvei és pécsi könyvtára. — Rózsa György: J. P. síremléke. — Boronkai Iván: Vitéz János és az ókori klasszikusok. — Csapodiné Gárdonyi Klára: Vitéz János könyvtára. — Árva Vince: Vitéz János az esztergomi érsek sorában. — Prokopp Mária: Vitéz János esztergomi palotája. — Nagy Zoltán: Vitéz János művészeti alkotásai J. P. műveiben. — Ijsewijn, Jozef: A latin nyelvű költészet J. P. korában. — Hamm, Josef: Magyarország az észak-italiai köztudatban J. P. korában. — Irmscher, Johannes: J. P. és Theodórosz Gazész. — Birnbaum, Marianna: J. P. ismeretlen milánói kapcsolatai. — Margolin,

Jean-Claude: J. P., a költő és Mantegna, a festő. — Horváth János: J. P. műfajai és mintái. — Gortan, Veljko: Martialis hatása J. P. epigrammaira. — Urbán László: J. P. Catullus-olvasmányai. — Ritoók Zsigmond: J. P. görög versfordítási. — Kádár Zoltán: A királyi diadalszekeret húzó szarvas ikonológiája. — Horváth Mária: A sevilai J. P.-Kódex. — Boronkai Iván: Adalékok a J. P.-szöveggyűjteményhez. — Rónai Mihály András: J. P. verseinek magyar zenéje. — Jelenits István: A J. P. — műfordítások nyelvi-stilisztikai problémái. — Miklós Pál: J. P. egy verséről. — Bán Imre: J. P. és a magyar irodalmi hagyomány. — Dávid András: J. P. a délszlávoknál. — Slaski, Jan: J. P. és a lengyelek. — Mezey László: J. P. XVI. századi utóéletéről. — Komor Ilona: J. P. alakja az európai humanizmus emlékeztetőben. — Borzák István: Sambucus J.-kiadásai. — Kolta Ferenc: J. P.-kultusz Pécssett a XX. században. — V. Kovács Sándor: Az újkori J. P.-filológia.)

Klaniczay Tibor: A kereszteshad eszméje és a Mátyás-mítosz. = ItK 1–14.
Kovács Sándor Iván: J. P. magyar századai. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 36–41.
K. S. I.: Várad–Velence–Medvevár. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 11–35.

Péchi Simon

Dán Róbert: P. S. két könyvbejegyzése. = MKSz 73–75.

Petkó Zsigmond

Varga Imre: P. Zs. életéhez. = ItK 44–46.

Pázmány Péter

Benda Kálmán: P. P. néhány kiadatlan levele. = ItK 685–691.
Bitskey István–Kovács Béla: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a P.-hagyatéka. = MKSz 25–36.

II. Rákóczi Ferenc

Gyenis Vilmos: R.-vitaülés Szécsényben. = ItK 729.
Hopp Lajos: R. Művei kritikai kiadása megindulásáról. = ItK 258–260.

Rimay János

Kovács Sándor Iván: A reneszánsz verskompozíció és felbomlásának néhány példája R. J. költészetében. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 66–70.

Szenci Molnár Albert

Kovács Sándor Iván: A Psalterium Ungaricum vilásképe és a XXIX. zsoltár. = It 539–551.
Kovács Sándor Iván: A zsoltárfordító földrajzi vilásképe. Sz. M. A. és Amerika. = VII 42–45.
Kovács Sándor Iván: Sz. M. A. — utazási emléke = K. S. I.: Pannóniából Európába. 80–110.
Meczer Tibor: „Mindenkori idejük van a zsoltároknak.” Sz. M. A. és József Attila. = Kort 646–651.
Varga Erzsébet: Sz. M. A. költészetének utóélete. = ISz 64–68.

Szeplsi Csombor Márton

Kovács Sándor Iván: Sz. Cs. M. és a változatos Európa. = K. S. I.: Pannóniából Európába. 111–245.

Tinódi Sebestyén

Csanda Sándor: T. S. Kassán. = ISz 834–838.

Tótfalusi Kis Miklós

Molnár József: A Mester és a Tanítvány. T. Dirk Voskens betűmetsző- és betűöntő műhelyében. = Ujlátóh 148–168, 199–200.

Tolnai Gábor: T. K. M. (Kutatásának és értékelésének kérdéséhez). = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 151–158.

Verancsics Antal

Kazai Magdolna: V.-tanulmányok. = AntTan 1974. 2. sz. 259–264.

Vitéz János

Boronkai Iván: Textkritisches zu Johannes Vitéz. (Rede vor dem päpstlichen Legaten, Prag 1454). = MKSz. 45–50.

Boronkai Iván: V. J. retorikai iskolázottsága. = ItK 129–143.

Zrínyi Miklós

Kathona Géza: Z. M. halálára Londonban 1665-ben megjelent gyászversek. = ItK 218–225.

Ladányi Sándor: Z. Török Áfiuma és Gyöngyösi verseinek XVIII. század végi kiadástörténeti problémáihoz. = ItK 482–498.

FELVILÁGOSODÁS ÉS REFORMKOR

ÁLTALÁNOS RÉSZ

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849. Szerk. Kókay György. Bp. 1975. 925 l.

Batári Gyula: Az „Egri Hetilapok” című hirdetési folyóirat. (1846–1847) = MKSz 321–324.

F. Csának Dóra: A Ratio Educationis és az iskolai újságok. = MKSz 243–261.

Éder Zoltán: Tiszti szójegyzék 1790-ből (Az „Erdélyi Magyar Hírvivő” nyelvújító törekvései). = MNy 156–170.

Eötvös József: Arcképek és programok. Szerk., előszó, jegyz. Fenyő István. Bp. 1975. 844 l. (Eö. J. művel. 5.)

Fülöp Géza: Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. = MKSz 181–182.

Fülöp Géza: Skublics Károly és Zala megye köz-könyvtára. (A reformkori magyar könyvtárügy történetéhez.) = MKSz 313–320.

György Eszter: Nemzeti játékszíni Tudósítás 1831-ből. = Színház 11. sz. 46.

Kerényi Ferenc: A színjátéktípusok történeti leírásának elmélete és gyakorlata (Hamlet-előadások hazánkban, 1790–1840). Bp. 1975. 26 l. (Színházelméleti füzetek 2.)

Keresztury Dezső: A Metternich-kor három osztrák klasszikusa és Magyarország. = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 77–89.

Julow Viktor: A debreceni felvilágosodás problémái. = J. V.: Arkádia körül. 98–121.

Julow Viktor: Csokonai és Petőfi között. A debreceni késő felvilágosodásról. = J. V.: Arkádia körül. 277–292.

Julow Viktor: Pope Fürtrablásának ismeretlen magyar fordítása. = J. V.: Arkádia körül. 194–205.

Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfίig. Szerk. Mezei Márta, Kulín Ferenc. Bp. 1975. 527 l.

Mózes Huba: Irodalmi elvek, elméletek az 1830–1848-as évek erdélyi magyar sajtójában. (Kritika-történeti Vázlat). = NyitúdK 73–79.

H. Lukács Borbála: A vallás a dekabrista irodalomban és a korai magyar romantikában. = ItK 158–168.

Pándi Pál: Irodalom és nemzeti tudat a reformkorban. (Megjegyzések egy kapcsolat történetéhez.) = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 93–124.

Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei. Budapest 1975. 278 l.

Szuper Károly színeszeti naplója 1830–1850. Kiad. Váli Béla, Cenner Mihály. Bp. 1975. 69, 25 l. (Színháztörténeti könyvtár 2.)

Ugrin Aranka: Közhasznú ismereteket terjesztő hetilapok a reformkorban. = MKSz 137–152.

V. J.: A reformkori Athenaeum és a Figyelmező című folyóirat. = Budapest 12. sz. 23.

Vörös Károly: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. = Vság 10. sz. 1–20.

EGYES SZERZŐK

Batsányi János

Vargha Balázs: Eurydice. B., Csokonai és Kazinczy szerelmi viadala. = UI 3. sz. 61–72.

Berzeviczy Gergely

Zsigmond Gábor: B. G. és Kazinczy Ferenc vitája a parasztok állapotáról Magyarországon. = Vság 4. sz. 77–91.

Berzeinyi Dániel

Merényi Oszkár: Hetye és Sömjén jelentősége B. életművében. (B. verseinek sorrendjéről). = Vasi-Sz 448–462.

Mezei Márta: Vörösmarty és B. = It 831–854.

Bessenyei György

Kókay György: B. folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban. = MKSz 104–105.

Bolyai Farkas

Bolyai–Bolyai. Levelek. Kiad. Benkő Samu. Budapest 1975. 314 l.

B. F. tíz levele = IgSzó 3. sz. 262–273.

Fráter Jánosné: B. F. könyvtára. = Ttáj 2. sz. 48–52.

Sarlóska Ernő: A mathesis az a gyertya... B. F. eszmévilága. = Ttáj 1. sz. 42–47.

Szénássy Barna: B. F. születésének 200. évfordulója alkalmával. = MTud 556–563.

Tonk Sándor: B. F. öröksége. = Kor 69–71.

Vekerdí László: „Alig van párja atyámnak...” = Ttáj 2. sz. 36–41.

Wesely Tibor: B. F. – Két évszázad tükrében. = IgSzó 3. sz. 202–209.

Czuczor Gergely

Hegedűs Géza: Cz. G. emlékezete. Születésének 175-ik évfordulója. = It 612–622.

Révész Bertalan: A romantikus nemzeti eplka úttörője. (Cz. G. születésének 175. évfordulója emlékeztünk.) = ISz 928–937.

Csokonai Vitéz Mihály

Cs. V. M.: Költemények. I. 1785–1790. S. a. rend., bev.: Szilágyi Ferenc. Bp. 1975. 697 l. (Cs. V. M. összes Művei. 1.)

Fried, István: Cs., der osteuropäische Dichter. = StudSlav 160–166.

Julow Viktor: Cs. stíluszintéziséhez. = J. V.: Arkádia körül. 142–180.
 Julow Viktor: Cs. V. M. Bp. 1975. 226 l. (Nagy magyar írók.)
 Julow Viktor: Talányos Cs. — tragikus Cs. = J. V.: Arkádia körül. 122–133.
 Szénássy Zoltán: Cs. Komáromban. = ISz 4. sz. 359–363.
 Szilágyi Ferenc: Cs. könyvtárának egy kötete a prágai Egyetemi Könyvtárban. = MKSz 167–174.
 Vargha Balázs: Eurydice. Batsányi, Cs. és Kazinczy szerelmi viadala. = UI 3. sz. 61–72.

Dukai Takách Judit

Péterfy Ida: D. T. J. emlékezete. = VasiSz 140–144.

Eötvös József

Fenyő István: Eö. J. a politikai szónok. = It 121–128.
 Kiss József: Ismeretlen Eö.-dosszié a bécsi közigazgatási levéltárban. = It 129–135.
 Pándi Pál: Eö., a továbbgondoló. = It 135–143.
 Sötér István: A karthauzi és a miniszter. Eö. J. küldetéstudata. = It 100–120.
 Váradi-Sternberg János: Eö. J. művei és a cári cenzúra. = MKSz 187–188.
 Weber Antal: Eö. mai arca. = It 143–149.

Fazekas Mihály

Julow Viktor: Bepillantás a Magyar Füvészkönyv műhelyébe. = J. V.: Arkádia körül. 251–276.
 Julow Viktor: F. M. = Arkádia körül. 206–217.
 Julow Viktor: F. M. Nyári est dal-a. = J. V.: Arkádia körül. 218–227.
 Julow Viktor: Lúdas Matyi évezredek. = J. V.: Arkádia körül. 228–250.

Gvadányi József

Csorba Zoltán: G. J. élete és munkái. Miskolc 1975. 78 l.
 Csorba Zoltán: Emlékezés G. J.-re. = Napjaink 11. sz. 6.
 Tidrenczel Sándor: A régi jó G. = Szabolcs-SzatmárSz 4. sz. 59–64.

Kármán József

Bíró Ferenc: A Fanni hagyományai értelmezéséhez. = ItK 467–474.

Katona József

Czimer József: A Bánk bán színszerűsége = UI 11. sz. 69–93.
 Orosz László: A Bánk bán két vitatott részéről. = Színház 3. sz. 22.
 Pándi Pál: Az ötödik felvonás. Jegyzetek a Bánk bához. = Kort 956–971, 1105–1116, 1273–1286.
 Pándi Pál: Válasz Orosz Lászlónak. = Színház 3. sz. 23–24.
 Sütő József: K. J. írta-e „A Honnyi Művészet és Művészek eránt” című közleményt? = ItK 195–196.

Kazinczy Ferenc

Beöthy Ottó: Egy K.-kiadás variánsáról. = MKSz 174–180.
 V. Busa Margit: K. F. ismeretlen levele Dessewffy Józsefhez. = ItK 225–228.
 Fried István: Vörösmarty Mihály és K. F. B. Lobkovicz-fordításai. = ISz 938–944.

Laczkó András: K. és Vörösmarty. = Napjaink 12. sz. 3.
 Pásztor Emil: Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról. = ItK 193–194.
 Vargha Balázs: Eurydice. Batsányi, Csoknai és K. szerelmi viadala. = UI 3. sz. 61–72.
 Zsigmond Gábor: Berzeviczy Gergely és K. F. vitája a parasztki állapotokról Magyarországon. = Vság 4. sz. 77–91.

Kossuth Lajos

Tömörty Márta: K. L. levelei Thallóczy Lajoshoz. = Vság 4. sz. 92–103.
 Zsuffa Tibor: Levél a szerkesztőséghez. = Vság 7. sz. 79.

Kölcsey Ferenc

Lengyel Béla: K. Vanitatum Vanitas-a és Voltaire. = It 778–780.
 Rohonyi Zoltán: K. F. életműve. Kolozsvár 1975. 200 l.
 Hass, alkoss, gyarapíts! K.: — breviárium. Kiad. Szilágyi Ferenc. Bev. Szauder József. Bp. 1975. 295 l.

Kriza János

Gergely Pál: K. J. halálának centenáriuma. = Ethn 418–422.

Pálóczi Horváth Ádám

Kanyar József: Két honismereti munka véleményezése Somogyban a XVIII. században. — P. H. A. Ismeretlen „lektori” jelentése. = Somogy 2. sz. 91–94.

Petőfi Sándor

Benjamin László: P.-ről. = Napjaink 12. sz. 7.
 Bókay Antal: A romantika szerepe a plebejus népiség világnézetének kialakulásában P.-nél. = It 70–80.
 Bueno, Salvador: Hungaria en las crónicas y cartas de José Martí. = ALitt 43–53. [P. S. verseinek spanyol fordításáról is.]
 Fekete, Sándor: Pour une recherche internationale sur P. = Neohelicon 3–4. sz. 255–259.
 Gerskovics, Alekszandr: P. és Oroszország. = ItK 667–674.
 H. Haraszti Éva: A sajtó P.-korában. A költő műveltségének forrásaihoz. = ItK 15–25.
 Kulin Ferenc: Új eredmények, új problémák a P.-kutatásban. = It 410–426.
 Lukácsy Sándor: A XIX. század költői. = Lit 4. sz. 3–22.
 Martinkó András: A Tigris és hiéna körbejárása. = It 49–69.
 Pándi Pál: P. Felhők-ciklusához. = It 1–48.
 P. Aszódja, Aszód P.-je. Aszód 1975. 134 l. (PIM múzeumi füzetek 7.)
 P.-mozak. Szerk. Paál Rózsa, Weber Antal. Bp. 1975. 233 l.
 Spira György: P. napja. Bp. 1975. 82 l. (Sorsdöntő történelmi napok 1.)
 Szigethy Gábor: A tél halála. 1848. = Je 266–273.
 Turczel Lajos: P. és a csehszlovákiai magyarság. = ISz 171–173, 379–381, 571–573, 626–629.
 Vita a Tigris és hiéna körül. = It 961–973. [Kazimir Károly és Martinkó András vitája.]

Pruzsinszky József

Bényei Miklós: Adalék P. J. életéhez. = ItK 196–197.

Révai Miklós

Kolozsvári Grandpierre Emil: A magyar szép toll = It 631–643.
Szabó Zoltán: R. M., A magyar szép toll. = Nyitúdk 1. sz. 111–113.

Somogyi Gedeon

Felde Györgyi: Egy régi magyar nyelvész: S. G. = MNy 242–246.

Stettner [Zádor] György

Nádasdy Lajos: Z. Gy. emlékezete. = VasSz 593–601.
Taxner-Tóth Ernő: A Vörösmarty–Bajza–Toldy „triász” negyedik tagja. = It 692–709.

Széchényi István

Gál, István: Széchényi's picture of America. = NHQu 60. sz. 149–157.

Táncsics Mihály

Beck Zoltán: T. a folklórban. = ÚjAur 1974. 4. sz. 25–33.
Vértesy Miklós: T. interpellációja az Egyetemi Könyvtár érdekében. = Ktáros 95.

Teleki Ádám

Vörös Imre: Az első magyar Cid. = It 683–691.

Teleki József

Vörös Imre: T. J. vitairatának forrásaihoz. = ItK 192–193.
F. Csanak Dóra: T. J. és az európai felvilágosodás. = ItK 433–444.

Toldy Ferenc

Fenyő István: Vörösmarty gényusza – első kritikusa szemével. T. F. pályakezdéséről és első Vörösmarty-tanulmányairól. = UI 12. sz. 54–61.
Katona Jenő: T. F. = Ktáros 674–675.

Ungvárméti Tóth László

D. Németh István: U. T. L. A Nárcisz korabeli színpad és dráma. = UI 6. sz. 75–78.
Voigt Vilmos: Mi tükröződik a Nárcisz tükrében? = UI 6. sz. 78–79.

Vasvári Pál

Takács Péter: V. P. ifjúsága. = Szabolcs-SzatmáriSz 4. sz. 35–47.

Versey Ferenc

Deme Zoltán: V. vígeposzának életrajzi háttéréről. = ItK 46–53.

Vörösmarty Mihály

Cs. E.: Beszámoló a pinchehelyi és szekszárdi vándorgyűlésről. = It 802–803.
Csapláros István: A Szózat szerepe az 1860–62. évi lengyel hazafias mozgalmakban. = ItK 661–667.

Csetri Lajos: V. M.: Az emberek. = Ttáj 12. sz. 49–58.

Fried István: A romantikus óda kifejlődése V. költészetében. = ItK 572–583.

Fried István: V. M. és Kazinczy Ferenc B. Lobkoviczfordításai. = ISz 938–944.

Horváth Károly: A romantikus lélek- és jellemábrázolás V. epikájában és drámai műveiben. = It 855–888.

Horváth Károly: Az eszmei egyetemesség és a képalkotás kapcsolata V. költészetében. = Ttáj 12. sz. 42–48.

Juhász Ferenc: V. M. üzenete. = Kr 1. sz. 3–4.
Körmeny Kinga: V. autográf versei Széchenyi István hagyatékában. = ItK 659–660.

Laczko András: Babits és V. (Adalékok a V.-tanulmányok értelmezéséhez). = ItK 584–598.

Laczko András: Kazinczy és V. = Napjaink 12. sz. 3.
Lukács Sándor: V. Születésének 175. évfordulójára. = Budapest 12. sz. 20–22.

Mezei Márta: V. és Berzsenyi. = It 831–954.

Pándi Pál: Egy V.-szonett értelmezéséhez. A bűnös sírverséről. = It 917–945.

„Ragogyonak tettel...” Tanulmányok V.-ről. Szerk. Horváth Károly, Lukács Sándor, Szérenyi László. Szekesfehervár 1975. 430. l. (Szérenyi László: „...s hű a haladékonny időhöz”. Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában. – Sziklay László: „Régi dicsőségünk...” A Zalán futása közép-európai párhuzamai. – Martinkó András: „Földi menny”. – Horváth Károly: A romantikus lélek- és jellemábrázolás V. epikájában és drámai műveiben. – Fried István: Az epika átváltozásai. A két szomszédvár és Mickiewicz Pan Tadeusza. – Bécsy Tamás: A Csongor és Tünde drámai modellje. – Fehér Géza: Szempontok a Csongor és Tünde olvasásához. – Taxner Ernő: Hármass utak a Csongor és Tündében. – Staud Géza: A Csongor és Tünde a színpadon. – Kerényi Ferenc: V. és a játékszín gyakorlati kérdései. – Nacsády József: V. népies elbeszélő költeményei. – Korompay H. János: Stilizált arckép, eszményített önarckép. (V.: Berzsenyi emléke.) – Bókay Antal: A társas lét értékei V. romantikájában. – Szajbély Mihály: Előreutalás és késleltetés V. két versében. – Szegedy-Maszák Mihály: A kozmikus tragédia romantikus látomása. (Az Előszó helye V. költészetében). – Csetri Lajos: A vén cigány. – Róbert Zsófia: Néhány megjegyzés V. költői nyelvéhez. – T. Erdélyi Ilona: V. műveinek egykorú kritikai fogadtatása.

Szigethy Gábor: V. 1848-ban. = Kr 12. sz. 3–4.

Szigethy Gábor: V. gazdagsága. = ISz 944–947.

Szigethy Gábor: V. halála. = Vil 286–290.

Taxner Ernő: V., A szép leány című verséről. = Napjaink 12. sz. 4.

Taxner Ernő: V. küzdelme a Salamon-témával. = ItK 554–571.

Taxner-Tóth Ernő: Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára. = It 889–916.

Tóth Dezső: V. írása. Bp. 1975. 43 l.

Tóth Dezső: V. M. = It 807–830.

Urbán Aladár: Kiegészítések V. életrajzához. = It 946–960.

XIX. SZÁZAD

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Balázs György: A magyar utópia nem-létének ürügyén. Társadalmi gondolat, illúzió, dezilluzionálás a századfordulón. = Vil 552–558.

Czegledi Imre: Adatok a Huszár Miatyánkhoz és egy politikai gúnyvers 1852-ből. = MkSz 185–187.

Domokos Pál Péter: A legelső magyar népdalszöveg gyűjtő. Petrács János. = Vig 113–115.

Engel Károly: Néhány elvi szempont az erdélyi magyar irodalom XIX. századi irányzatainak kutatásához. = Nyitúdk 1. sz. 37–46.

Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért. II. = ItK 446–457.

Szegedy-Maszák Mihály: A költőileg megformált világkép elemzéséről. = Lit 1. sz. 74–80.
 Széles Klára: Egy magyar művészetelméleti koncepció a múlt századból. (Henszlimann Imre) = FK 18–41.
 Széles Klára: Henszlimann művészettörténeti előadásairól. = ItK 54–60.
 Vértessy Miklós: Ballagi Aladár és az Egyetemi könyvtár. = MKSz 196–200.

EGYES SZERZŐK

Arany János

A. J. levelezése. I. (1828–1851) S. a. rend. Sáfrán Györgyi, Bp. 1975. 949 l. (A. J. összes művei 15.)
 Keresztury Dezső: A. és a Magyar Tudományos Akadémia. = MTud 322–332.
 Nyíri Antal: Újjabb adatok „A walesi bárdok”-hoz. = MNy 331–334.
 Rigó László: A. J. két levele Emich Gusztávhoz. = ItK 228–229.
 Scheiber Sándor: A. Családi körének forrásaihoz. = ItK 54.
 Vargha Balázs: Kincsesház – leltárihiánnyal. A. J. levelezésének kritikai kiadása. I. = UI 9. sz. 69–78.

Bródy Sándor

Nagy Péter: A drámaíró B. S. = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 3–27.

Czóbel Minka

Könczöl Csaba: A dilettáns bátorsága. Cz. M.: Boszorkány-dalok. = Életünk 185–189.
 Pašjaková, Jarmila: Cz. M. – Donna Juanna. = ISz 551–556.
 Weöres Sándor: Cz. M. = ISz 549–550.

Dóczi Lajos

Komlós Aladár: Csokonai elfelejtett ébresztője. = It 406–409.
 Szilágyi Ferenc: Csokonai egy elfelejtett ébresztője? = It 1003–1006.

Gyulai Pál

Beke Albert: A valóság fogalma Gy. esztétikájában. = It 81–99.
 Németh G. Béla: Defenzió a hatalom fogságában. (Gy. Budapesti Szemléje – a Budapesti Szemle Gy.-ja.) = ItK 599–608.

Jókai Mór

Barkóczy Péter: J. három háza. = Budapest 2. sz. 42–44.
 Barta János: Az élő J. = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 255–261., és ItK 272–279.
 Barta János: Az élő J. Születésének 150. évfordulójára. = Naplajnk 4. sz. 8.
 Borí Imre: A magyar „fin de siècle” írója – J. M. I–II. = Híd 1215–1243, 1404–1426.
 Czifágy, Lóránt: Jókai's popularity in Victorian England. = NHQu 60. sz. 186–192.
 Csanda Sándor: Komáromi és pozsonyi élmények tükröződése J. regényeiben. = ISz 166–170.
 Csorba Zoltán: J. M. tardonai levelezése. = BorsSz 3. sz. 75–79.
 Erdely-Grúz Tibor elnöki megnyitója = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 245–246. [Emlékkülés J. M. születésének 150. évfordulóján.]
 Fried István: A másik J. = ISz 161–165.
 Fried István: Egy J.-vigjáték komor hőse. (Az aradi hős nők). = ItK 349–354.

Gagyí László: A varázsló költő. = IgSzó 9. sz. 250–252.
 Gergely Gergely: J. regényei a hetvenes években. = ItK 307–317.
 J.-emlékek Pápán. (Összeáll. Heitler László). (Pápa) 1975. 72 l.
 J. M. Budapestje. Kiad. Berza László. Bp. 1975. 104 l.
 J. M. levelezése (1860–1875). Kiad. Oltványi Ambrosus, Bp. 1975. 1011 l. (J. M. összes művei. Levelezés 2.)
 Kovács Kálmán: „Jobb idők reményét...” A köztív ember fiáról. = Alf 2. sz. 10–18.
 Láng József: Jókai Mór Nagy Bella emlékirata. = ItK 355–377.
 Mezei József: A valóságteremtő. = ItK 287–296.
 Mezei József: J. művészete. = UI 12. sz. 62–68.
 Mikó Imre: Egy J.-regényhős 1848-ban. = Kor 49–56.
 Molnár József: J. és Szabolcs-Szatmár (Születésének 150. évfordulójára) = Szabolcs-SzatmáriSz 2. sz. 49–63.
 Nacsády József: Egy J.-elbeszélés értelmezéséhez. (A gyémántos miniszter). = ItK 341–348.
 Nacsády József: Mitológia és valóság. (J. sorsdöntő pályafutása és novellái). = Alf 2. sz. 19–24.
 Nádasdy Lajos: Pápai diákemlékek J. regényeiben. = Életünk 151–152.
 Nagy Miklós: A tudományos fantasztikum J. világában. = Fo 2. sz. 65–70.
 Nagy Miklós: J. M. alkotásai és vallomási tükrében. Bp. 1975. 261 l. (Arcok és vallomások)
 Nagy Miklós: Kezdet és lezárás J. elbeszéléseiben. = ItK 280–286.
 Nagy Miklós: J. érzelmes romantikája = Életünk 548–552.
 Nagy Miklós: J. pályaszakaszai és harmadvirágzása. = Alf 2. sz. 3–9.
 Németh G. Béla: Életképforma és regény. A J.-olvasás állomásai. = It 501–520.
 Solt Andor: J. Milton című drámája. = ItK 297–306.
 Sőtér István: Ideák és nosztalgiaik költője: J. = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 249–254., és ItK 267–271., MTud 455–460.
 Szabó Magda: Tizenhét levél egy ünnepi koszorúhoz. Emlékezés J. M.-ra. = Kort 944–955.
 D. Szemző Pirokska: J. kiadói pere élete alkonyán. = MKSz 262–276.
 Szénássy Zoltán: J. és Komárom. = ISz 345–352.
 Szilágyi Ferenc: A tények és a képzelet. (Négy J.-mű forrásáról és írójuk alkotói módszeréről.) = ItK 318–333.
 Szombathy Viktor: J.-emlékek Komáromban. = ISz 635–638.
 Váradi-Sternberg János: J. és Pugacsov. = ItK 334–340.
 Végh Ferenc: J. M. összes művei. = ItK 378–382. [Regények 60–61. köt.]
 Veress Zoltán: J. eszmei koordinátarendszere. = Kor 38–48.
 Vita Zsigmond: J. Erdélyben. = Kor 856–857.
 Vita Zsigmond: J. erdélyi tájai. = IgSzó 2. sz. 163–166.
 Weber Antal: J. M. (Az író születésének 150 éves évfordulója alkalmából.) Bp. 1975. 34 l.
 Zimáné Lengyel Vera: J. bibliográfia. Bp. 1975. 158 l.

Kálmány Lajos

Beszédes Valéria: K. L. és meséi. = Úz 851–855.

Karay Ilona

Weöres Sándor: Egy elfelejtett pécsi csodagyerek. = Je 106–124.

Kemény Zsigmond

Barla Gyula: Fejezetek K. Zs. tanulóéveiről. = ItK 609–622.

Benkő Samu: Korigény és erkölcsi parancs — K. Zs. cikkek a nemzetiségi kérdéstről 1860–61-ben. = IgSzó 12. sz. 491–497
 Katona Ádám: K. Zs. első regényéről. 11. = NyftudK 1. sz. 47–58.
 Módos Péter: K. Zs. sírjánál. = UI 12. sz. 69–73.
 Rigó László: K. Zs. három levele Erlich Gusztávhoz. = ItK 691–694.
 Tóth Gyula: K. Zs. arcképe. = Kr 12. sz. 14–15.
 Tóth Gyula: K. Zs. reformeszméj 1843-ban. 1875 december 22-re emlékezve. = Ttáj 12. sz. 59–66.
 Vita Zsigmond: K. Zs. tanulmányai a Bethlen Kollégiumban. = IgSzó 12. sz. 497–500.
 Weber Antal: Gondolatok K. Zs. történetfelfogásáról. = It 521–538.

Lovik Károly

Hornnyik Miklós: L. K. (Esszé és életrajzolás.) = Tanulmányok. 1974. 203–221.

Madách Imre

Szabó József: M. Hírelője. = It 787–789.
 V. A.: Vita Szegedy-Maszák Mihály M.-tanulmányáról. = ItK 123–128.

Mikszáth Kálmán

Belitzky János: Újabb adatok M. K. életéhez. = It 790–799.
 Jakus Lajos: M. K. ismeretlen diákkori verse. = Palócföld 2. sz. 24.
 M. Kondor Viktória: Történelemmé nőtt tárcák. = MS 284–285.

Szarvas Gábor

Horváth Mátyás: Sz. G.-ra emlékezünk. = Üz 970–974.

Tömörkény István

Nikolényi István: T., az elfelejtett színpadi szerző. = Ttáj 11. sz. 39–42.

Vajda János

Lakatos Gizella: V. J. szabadkal kapcsolatai. = Üz 576–682.
 Nagy Miklós: V. J. föllépése Jókai mellett 1876-ban. = It 781–787.

XX. SZÁZAD

ÁLTALÁNOS RÉSZ

A Debreceni Néplap repertórium 1944. november 15–1945. április 6. Debrecen 1975. 101 l.
 Ady Endre: Péntek esti levelek. Vál., utószó: Varga József. Bp. 1975. 155 l.
 Agárdi Péter: Metszet a felszabadulás utáni magyar irodalomtörténetírás történetéből. = ItK 170–184.
 Alföldy Jenő: Elérhető gondok. Fiatal költészetünk-ről. = Ttáj 8. sz. 38–43.
 Az ellenforradalmi rendszer baloldali sajtójáról. 1–. köt. Összeáll. Márkus László, Várhelyi Miklós. Bp. 1975. 502, 509 l.
 Az Új Forrásról. A Magyar Írók Szövetsége Próza Szakosztályának Új Forrás-ankétján elhangzott vitaindító és hozzászólások. = UF 2. sz. 71–90.
 Bányai János: A kritika az avantgard korszakában. = Lit 1974. 4. sz. 103–109.
 Bárdosi Németh János: Utak és útítársak. Szombathely 1975. 464 l.
 Bata Imre: Fiatal költészetünkről. = Kr 5. sz. 12–13

Bata Imre: Válasz Varga Lajos Márton és Berkes Erzsébet vitacikkeire. = Kr 11. sz. 8–9. [Megj.: Kr 11. sz. 6–7. — ui. 7–8.]
 Béldi Miklós: Avantgard és érték = Lit 1974. 4. sz. 86–90.
 Beöthy Ottó: Egy pálya emlékezete. Zalai Béla (1882–1915) = Vil 80–89.
 Beöthy Ottó: Zalai Béla levelei kortársaihoz. Juhász Gyulához, Babits Mihályhoz, Kosztolányi Dezsőhöz, Lukács Györgyhez és Fülep Lajoshoz. 1904–1912. = Kr 8. sz. 5–10.
 Berkes Erzsébet: Mit kíván a szittrealizmus meg a tisztesség? = Kr 11. sz. 7–8.
 Boldizsár, Iván: Sixty = NHQu 60. sz. 3–10.
 Bori Imre: A magyar avantgard irodalomtörténeti helye = Lit 1974. 4. sz. 69–74.
 Bosnyák István: Polemikus kérdések az avantgardról és kutatásáról. = Lit 1974. 4. sz. 91–95.
 Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Kritikák, cikkek, karcolatok. Kiad. Dér Zoltán. Szabadka 1975. 337 l.
 Csűrös Miklós: Költészet és prózaiság = Ttáj 10. sz. 64–66.
 Dersi Tamás: Sajtó és irodalom a felszabadulás utáni években. = MKSz 294–299.
 Dér Zoltán: A szülőföld hőfórrásai. = Híd 119–134.
 Dorombay Károly: A Vigilla negyven éve. = Vig. 171–176, 229–235.
 Egy levelesládából. = Vig 547–550. [Babits Mihály, Supka Géza, Szabó Lőrinc, Kassák Lajos, Németh László levelei Raffaelli Rafaela irgalmas nővérhez.]
 Féja Géza: Avantgardunk története. = Kort 976–981
 Fenyő Miksa: Följegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. S. a. rend., bev., jegyz. Vezér Erzsébet. Bp. 1975. 546 l. (Új magyar múzeum. Irodalmi dokumentumok gyűjteménye. 10.)
 Gál István: Babits egyetemi irodalomtudományi előadásai Szabó Lőrinc lejegyzésében. = Ttáj 3. sz. 52–68.
 Garai Gábor: Írószobám. Beszélgetés Király Istvánnal. = Kort 982–994.
 Gerold László: Szempontok a magyar avantgard dráma tárgyalásához. = Lit 1974. 4. sz. 110–116.
 Görömbel András: Látni kell tanítanunk. Beszélgetés Barta János professzorral. = Napjaink 2. sz. 12.
 Hajdú Ráfi Gábor: Újabb viták felé. = Kr 11. sz. 9.
 Halász Zoltán: Hauser Arnold műhelyében. = Vság 3. sz. 58–61.
 Havasi Zoltán: Könyvtári kutatások és a Magyar Könyvszemle a felszabadulás után. = MKSz 1–7.
 Hegyi Béla: A Vigilla beszélgetése Ortutay Gyulával. Vig 91–99.
 Hermann István: A magyar kulturális fejlődés néhány elvi kérdéséhez. = MFilSz 48–62.
 Illés Ilona: A Tett (1915–1916) Ma (1916–1925) 2x2 (1922) Repertórium. Bp. 1975. 223 l. (A PIM bibliográfiai füzetek. B. sor. 6.)
 Illés László: Az avantgard az időben és a korban. = Lit 1974. 4. sz. 75–79.
 Illyés Gyula: Iránytűvel. 1–2. köt. Bp. 1975. 776, 834 l.
 József, Farkas: Einige Fragen der frühen ungarischen antifaschistischen Publizistik am Anfang der zwanziger Jahre. = MKSz 289–293.
 József Farkas: Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra. — A Tanácsköztársaság irodalmi vitáihoz. = „Vár egy új világ” 10–29.
 Juhász Béla: Fiatalok vagy pályakezdők? = Alf 5. sz. 43–50.
 Kabdebó Lóránt: A líra átrétegződése (1968–1975) Terekek nyomozás. = BorsSz 45–58.
 Kardos László: A legújabb magyar líra. = Kort 133–142. (D.: 1945.)
 Kassák Lajos: Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok. Vál., s. a. rend. Ferenc Zsuzsa. Bp. 1975. 589 l.
 Kéry László: A huszadi évfolyam elé. = Nagyvv 3–5.
 Király István: Vita — azaz: közös gondolkodás. = Kr 6. sz. 8–11.
 Kiss Ferenc: Ki tévedt el? = Ttáj 10. sz. 56–63.

Kiss Lajos: Újabb prózairodalmunk világhépének néhány vonása. = TársSz 1. sz. 72–83.
 Kiss Lajos: Viszonyunk az avantgarde-hoz = Kr 2. sz. 10–11.
 M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. = MKSz 75–82.
 Kosztolányi Dezső: Ércnél maradóbb. Kiad. Réz Pál. Bp. 1975. 508 l.
 Köpeczi Béla: A magyar könyvkiadás útja a felszabadulás után. = MTA 1. OK 1974. 1–4. sz. 163–169.
 Köpeczi Béla: A magyar kultúra harminc éve. 1945–1975. Bp. 1975. 251 l.
 Köpeczi Béla: Világnézet, magatartás, életmód. = Vil 193–200.
 Kronstein Gábor: A Borsszem Jankó válsága a XX. század elején. = MKSz 188–196.
 Kulcsár Szabó Ernő: Megközelített korszerűség. A magyar regény három évtizede. = Vság 5. sz. 62–75.
 Kulin Ferenc: Mérlegpróba. = Új 12. sz. 96–102.
 Lackó Miklós: Szellemi irányzatok és társadalomtudomány a két világháború között. = Vság 3. sz. 1–10.
 Lackó Miklós: Válságok–választások. Bp. 1975. 363 l.
 Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat.” Progresszió és nemzeti törekvések a század eleji Magyarországon. = Vság 3. sz. 11–26.
 Markovits Györgyi: Az emigráns Diogenes (1923–1927). = MKSz 279–288.
 Markovits Györgyi: Egy rövid életű folyóiratról. (Új Föld 1927.) = MKSz 82–85.
 Máté Lajos: A felszabadult színház (1945–1949). = Vság 7. sz. 89–103.
 Magyar szocialista irodalom. (Első kiadások 1945-ig.) Szerk. Botka Ferenc. Bp. 1975. (A PIM bibliográfiai füzetek. E. sor. 1.)
 Merva Mária: Gondolkodva. Konferencia a Petőfi Irodalmi Múzeumban. = Napjaink 8. sz. 2.
 Mesterházi Lajos: Szólni szőlítatlan. Bp. 1975. 445 l.
 Miért szép? Századunk magyar novellái elemzéseken. Szerk. Rónay György, Vargha Kálmán. Bp. 1975. 682 l.
 Nádasdy László: Filmek – irányok – útkeresések. Beszélgetés Király Istvánnal. = Kort 1652–1665.
 Nagyváradi színikritikák a Holnap évtizedében. Ady Endre, Bíró Lajos, Dutka Ákos, Juhász Gyula írása a színházról. Kiad. Indig Ottó, Bukarest 1975. 169 l.
 Nemes Nagy Ágnes: 64 hattyú. Tanulmányok. Bp. 1975. 285 l.
 Németh László: Megmentett gondolatok. Bp. 1975. 647 l.
 Ortutay Gyula: Emlékező idő. = Vság 5. sz. 1–15.
 Ortutay Gyula: Kner Imre. = MTA 1. OK 1974. 1–4. sz. 159–162.
 Pándi Pál: Vitában tartós elvi egységért. – Válasz Király Istvánnak. = Kr 6. sz. 6–8.
 Pomogáts Béla: Flklór és avantgarde az új magyar költészetben. = Alf 7. sz. 46–50., és Arion 62–67.
 Pomogáts Béla: Népi „primitívizmus” – népi „szürrealizmus”. = Lit 1974. 4. sz. 96–102.
 Romsics Ignác: „Az Alföld” – Kecskeméten. Adalékok a századelő sajtótörténetéhez. = Fo 11. sz. 58–62.
 Rónay László: A Magyar Csillag. = R. L.: Hűséges sáfárok. 11–38.
 Rónay László: Az antikvitás újrászületése. = R. L.: Hűséges sáfárok. 171–200.
 Rónay László: Ezüstkor. = R. L.: Hűséges sáfárok. 462–479.
 Sanders Iván: Tétova vonalzak. Zsidó témák a kortársi magyar irodalomban. = Újlátóh 427–443.
 Somlyó György: A költészet évadai. 4. Két szó között. Bp. 1975. 373 l.
 Szabolcsi Milos: A vita elé. = Lit 1974. 4. sz. 63–68. [Az avantgardról.]
 Szabolcsi Miklós: Az irodalmi konstruktívizmusról. = „Vár egy új világ”. 70–80.
 Szalai Imre: A Vajda János Társaság. Bp. 1975. 142 l. (11 füzetek 87.)

Szentlér Ferenc: Eleven árnyékok. = IgSzó 9. sz. 202–207.
 Tamás Attila: Lira a huszadik században. Bp. 1975. 131 l.
 Tarján Tamás: Nőalakok a fiatal prózaírók műveiben. = Napjaink 9. sz. 6–7.
 Utasi Csaba: Avantgard és művészetfejlődés. = Lit 1974. 4. sz. 80–85.
 Vámos Miklós: Pályatársak. (Hatvanötösök – hetvenesek). = Kr 3. sz. 18–19.
 Varga Lajos Márton: Kritika – kérdésekkel. = Kr 11. sz. 6–7.
 Vasy Géza: Fiatal költők fogadtatása. = Fo 11. sz. 42–46.
 Végel László: Baloldali viták az avantgardról. Fragmentumok az expresszionizmus vitáról. = ÚjSymp 122–123. sz. 185–196.
 Veres Péter: A népi írókról. = Alf 12. sz. 60–70.
 Wessely Anna: A Szellemi Tudományok Iskolája és a Vasárnapi Kör. = Vil 613–620.
 Vitányi Iván: Beszélgetés Dienes Valériával. = Vság 8. sz. 83–101.
 Zoltai Dénes: Szocialista realizmus – elméletben és gyakorlatban. = TársSz 7. sz. 28–36.

EGYES SZERZŐK

Ady Endre

A. és Bölöni Párizsban. Itóka naplójegyzetiből. Kiad. Illés Ilona. Bp. 1975. 207 l.
 Bajomi Lázár Endre: A furcsa párizsi ismerőse: Ernest Girault. = It 435–442.
 Bori Imre: Versek nyomában. = Híd 369–392. [A. E.: A Kalota partján.]
 Babits A.-ról. Dokumentumgyűjtemény. Kiad. Gál István. Bp. 1975. 280 l.
 Király István: A verselemzés kérdéseiről. = It 973–1003.
 Mikes Margit: A. és Mikes Lajos barátsága. = Újlátóh 339–343.
 Schweitzer Pál: Ki írta a Névtelen sorokat – A. vagy Babits? = It 736–755.
 Simor András: Korvin Ottó és A. E. = Vil 352–354.
 Szilágyi Péter: Verstan megjegyzések Király István A.-könyvéhez. = It 759–777.
 Varga József: A. E. a színikritikus. = ItK 637–649.
 Varga József: A. patriotizmusa. = Lit 1974. 4. sz. 23–30.
 Vitályos László: Ismeretlen A.-vers a Babonás éjszaka? = It 755–759.

Ágh István

Á. I.: Ödvöztető emlékek. = Ttáj 7. sz. 14–17.
 Á. I.: Üres bölcsőnk járása. = Kort 682–693.

Áprily Lajos

Nemes Nagy Ágnes: Az első költő. Á.-ról. = Kort 488–491.
 Szilágyi Ferenc: Á. L. drámatörredéke Csokonairól. = Színház 3. sz. 41–45.

Babits Mihály

B. M. kiadatlan verse. = Vig 327.
 Bori Imre: Versek nyomában. = Híd 369–392. [B. M.: Fekete ország.]
 Gál István: B. egyes verseinek keletkezéséről. = It 443–462.
 Gál István: B. szegedi színikritikái. = Ttáj 11. sz. 31–37.
 Kelemen Péter: A Jónás könyve parabola-szerkezetéhez. = ItK 60–64.
 Laczkó András: B. és Vörösmarty (Adalékok a Vörösmarty-tanulmányok értelmezéséhez). = ItK 584–598.
 Németh G. Béla: A szenvedés verse. B.: Balázsolás. = It 375–394.

Rába György: Egy költői modell kifejtése mint irodalomtörténeti módszer. (B. M.: Levelek Irisz koszorújából.) = Lit 1. sz. 39–47.
Szabó Lőrinc: Irodalomról a rádióban. = Nagyv 460–462. [B. M.: Esti kérdés.]
Tolnai Gábor: „Magad emészto...” = Kort 1117–1131.

Balázs Béla

B. B. naplója. (Részletek.) = Kr 9. sz. 3–10, 10. sz. 14–18, 11. sz. 20–23.

Baka István

Olasz Sándor: Arcképvázlat B. I.-ről. = Ttáj 8. sz. 43–45.

Bárczi Géza

Kovalovszky Miklós: A nyelvművelő B. G. = MNyr 302–313.

Bán Imre

Kovács Sándor Iván: A 70 éves B. I. köszöntése. = ItK 538–539.

Bárdos Artúr

Cenner Mihály: B. A. emlékezete. = Színház 8. sz. 46–48.

Bari Károly

Féja Géza: B. K. = ÚjFo 3. sz. 89–92.

Barta Lajos

József Farkas: B. L. proletkultus egyfelvonásosa: Russlands Tag. = ItK 499–506.

Benjámín László

Bertha Bulcsú: Interjú B. L.-val. = Je 1061–1072.
Fekete Sándor: Köznapi dolgok idézése. B. L. 60. születésnapjára. = Napjaink 12. sz. 6.
Futaky Hajna: Személyesség és történetiség – Egy B.-vers elemzése. = Je 1075–1082.
Pomogáts Béla: Avantgarde újítás és régi magyar hagyomány B. L. költészetében. = Je 1083–1089.
Simon Zoltán: B. L. hatvanéves. = Kort 2016.

Berda József

Pomogáts Béla: B. J. bátorsága. = UI 5. sz. 74–80.
Rónay László: Angyal a purgatóriumban. B. J. arcképehez. = R. L.: Hűség sáfárok. 77–92.

Bertha Bulcsú

Bozóky Éva: Beszélgetés a „beszélgetővel” Látogatás B. B.-nál. = Ktáros 480–483.

Bohuniczky Szefi

Dénes Gizella: Emlékeztető emlékezés = Vig. 696–701.

Bóka László

Nemeskürty István: Egy magyar regényíró a hatvanas évek elejéről. B. L. elbeszélő prózájáról. = It 591–611.

Rónay László: „Úgy látszik, az egész földön éltem.” B. L.-ról, a szépiróról. = R. L.: Hűség sáfárok. 273–284.

Boncza Berta

Robotos Imre: Az igazi Csinszka. Bp. 1975. 207 l.

Csanádi Imre

Bata Imre: Cs. I.-ről. = Napjaink 4. sz. 3.
Cs. I.: Vázlat a szülőföldről. = Kort 70–82.
Farkas Gábor: Zámoly százada. = Kort 51–55.
Futaky Hajna: A józan költészeti dicsérete. Cs. I. összegyűjtött versel. = Je 945–952.
Szokolczay Lajos: Harminc év – és egy nap Zámolyon. = Kort 56–64.

Csáth Géza

Dér Zoltán: A testvéri felelősség dokumentuma. Kísérletek Cs. G. megmentésére. = Úz 160–190.
Dér Zoltán: Cs. G., a publicista. = Úz 19–25.
Katona Béla: Cs. G.: Hamvazószerda. = ItK 528–530.

Cseres Tibor

Cs. T.: Elvesztett és megőrzött képek. = UI 2. sz. 118–128.
Simon István: Írószobám. Beszélgetés Cs. T.-ral. = Kort 1639–1651.
Zappe László: Cs. T. Bp. 1975. 115 l. (Kortársaink)

Csoóri Sándor

Görömbel András: Cs. S. esszéiről. = Alf 9. sz. 39–45.

Csorba Győző

Bata Imre: Cs. Gy. anabázisa. = UI 7. sz. 109–112.

Csuka Zoltán

Czine Mihály: Cs. Z. = Je 837–845, 933–942.

Csurka István

Cs. I.: Pályám? Nekem? = UI 8. sz. 119–128.

Darvas József

Zalgin, Szergej: D. J. hősei és kötetel. = Kr 2. sz. 14–15.

Devecseri Gábor

Ungvári Tamás: Monotroposz. Vázlat D. G.-ről. = Kort 1632–1638.

Déry Tibor

Beszélgetés D. T. világról. = Alf 5. sz. 56–67.
Oltvány Béla: D. avantgard drámáinak abszurd és forradalmi vonásai. = BorsSz 3. sz. 59–74.
Pomogáts Béla: Eszme és társadalom D. T. A befejezetlen mondat című regényében. = „Vár egy új világ”. 404–429.
Rónay László: Az örök ifjúság forrásvezeinél. = R. L.: Hűség sáfárok. 39–49.

Dobai Péter

Kulcsár Szabó Ernő: A gnózis próbatétele. — D. P. indulása. = Alf 9. sz. 53–58.

Dobozy Imre

Bertha Bulcsú: Interjú D. I.-vel. = Je 592–600.

Erdel Ferenc

Hencz Aurél: Adalék a korhoz, melyben a „Parasztok” született. = Fo 2. sz. 71–73.

Erdélyi Ágnes

Robotos Imre: E. Á. emlékezete. = IgSzó 5. sz. 454.

Féja Géza

[Annus József] A. J.: F. G. köszöntésére. = Ttáj 12. sz. 111.
Illyés Gyula: A magyarázó. F. G.-nak kéznijátásul. = ÚjFo 2. sz. 3–6.
Sárándi József: A hozzátartozó. Ceruzavonások F. G. arcképehez. = ÚjFo 2. sz. 7–11.
Simon István: Irószobám. Beszélgetés F. G.-val. = Kort 1975–1985.

Fekete Gyula

F. Gy.: Szülőföldjeim. = Kort 1886–1895.
Jankovics József: A kettős szülőföld. = Kort 1896–1901.
Juhász Béla: Minden napunk történelem. F. Gy. újabb regényeiről. = Napjaink 12. sz. 10.

Fodor József

F. J.: Egy költészet története. Bp. 1975. 273 l.
Rónay László: Nagy szelekben. = R. L.: Hűséges sáfárok. 50–56.

Forgács Antal

Rónay László: F. A. költészete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 253–272.

Fülep Lajos

Dévénnyl Iván: F. L. levelezéséből. = Je 919–923.
Fodor András: F.-ről és a tanítványokról. = Je 913–915.
Lőrincz Ernő: F. L. munkásságának tudománytörténeti jelentősége. = Művészet 3. sz. 7–8, 5. sz. 6, 45–46.
Major Máté: F. L. emlékezete. = Je 629–630.
Marosi Ernő: F. L. és „A magyar művészettörténelem főladata”. = Je 823–827.
Martyn Ferenc: F. L. Zengővárkonyban. = Je 744–747.
Németh Lajos: F. L. = Lit 1974. 4. sz. 31–46.
Németh Lajos: F. L. művészettudományi. = Je 631–634.
Németh Lajos–Szabó Júlia: Tudományos emlékezés F. L. születésének 90. évfordulója alkalmából. = MTA 11. OK 295–299.
Szabó Júlia: A pedagógus. = Je 752–754.
Takáts Gyula: A láttatás tudósa. – Emlékeim F. L.-ről 90. születésnapján. = Je 635–641.
Vekerdő László: A korprobléma F. L. írásaiban. = Je 755–758.
Zádor Anna: A professzor. = Je 748–751.

Füst Milán

Bányai János: F. M. poétikája (részlet). = Tanulmányok. 1974. 7–32.
Féja Géza: F. M. köztáblája. = UI 12. sz. 87–91.
Lengyel Béla: F. M. és Karinthy Frigyes a Tanácsköztársaságban. = Kr 3. sz. 10.
Pók Lajos: F. M. naplója. = Kort 1132–1136.
Somlyó György: A költő gondolatainak kertje. = UI 9. sz. 96–107.

Garai Gábor

Agárdi Péter: G. G. költészetéről. = It 338–359.
Szántó György: Beszélgetés G. G.-ral az alkotásról és a barátságról. = Isz 403–409.

Garami Ernő

Köves Rózsa: G. E. életútja. = Budapest 7. sz. 32–34.

Gáll István

Erki Edit: Munkácsirolalom? Beszélgetés G. I.-nal. = Kr 9. sz. 18–19.

Gulyás Pál

„Csodálatos a saját lelkünk...” = G. P. Rédey Tivadarhoz írott levelei. = Alf 8. sz. 47–53.
Tóth Éva: In memoriam G. P. = Arion 151.

Györfy Dezső

Kovács Győző: „A költészet: magatartás.” Sorok Gy. D.-ről. = Alf 3. sz. 90–91.

Gyurkovics Tibor

Czére Béla: Gy. T. szabálytalan drámái. = Színház 7. sz. 19–24.

Hamvas Béla

Thomka Beáta: Áttörés a mítosz felé. Bevezetés H. B. műveinek olvasásához. = Tanulmányok. 1974. 223–248.

Harsányi Lajos

Rónay László: H. L. és a század lírai költészete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 143–153.

Háy Gyula

Halász Péter: Búcsú H. Gy.-tól. = ÚjLátóh 257–260.
Molnár Gál Péter: Nekrológ helyett. = Kr 6. sz. 14.

Heltai Jenő

Koltay-Kastner Jenő: A Néma levente meséje. = It 180–191.

Hernádi Gyula

Tarján Tamás: H., ha drámát ír. = Színház 8. sz. 8–15.

Hevesi András

Rónay László: Akit kevesen értettek. H. A. arcképehez. = R. L.: Hűséges sáfárok 93–106.

Hevesi Sándor

Bécsy Tamás: H. S. drámaelméletéről. = Színház 2. sz. 44–47.

Honti János

Szilágyi János György: H. J. és az ókortudomány. = AntTan 126–131.

Ignácz Rózsa

I. R.: Ikerpályáimon. Bp. 1975. 365 l.

Ignotus

Bokor László: I. és József Attila „vitája” a szocializmusról. = Ttáj 4. sz. 75–81.

Illés Béla

Jász Dezső: A forradalom frója. = Kort 167.

Illés Endre

Dersi Tamás: I. E. Zsuzsa-ciklusa. = Lit 1. sz. 91–101.

I. E.: Disszonanciák. = UI 3. sz. 99–110.
I. E.: Színházam kulisszái. = UI 1. sz. 3–12.
Rónay László: A hú sáfar. I. E., az elbeszélő. =
R. L.: Hűséges sáfárok. 107–125.

Ilyés Gyula

Fodor Ilona: Szembesítés. I. Gy. életútja Párizs-
Bp. 1975. 401 l.
Görömbey András: I. Gy. és a magyar nyelv. = Ttáj
9. sz. 22–28.
I. Gy.: Előtt azóta nagy idő. = UI 7. sz. 117–128.
Rónay László: Minden lehet. I. Gy. újabb verseiről.
= R. L.: Hűséges sáfárok. 126–139.
Szabó Ede: Egy l.-versről. = Je 348–350.
Székely Akos: I. Gy.: Megkezdhetetlen olvasmány.
(Verselemzés.) = Életünk 1. sz. 69–70.

Jász Dezső

J. D.: A Dimboulta partján. = Kort 1151–1158.

Jászi Oszkár

Borsody István: A magyar helyzet. J. O. születése
századik évfordulójára. = Újlátóh 89–101.
J. O.: Öröm és vigasz. = Újlátóh 404.
Veres András: J. O. 1919 előtti munkásságának meg-
ítéléséhez. = ItK 623–636.

Jékely Zoltán

Rónay László: Költő a csillagtoronyban. J. Z. költé-
szete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 387–408.

Jókai Anna

Babics László: Jegyzet J. A.-ról. = Kort 1908–
1909.
J. A.: Alakító tájak. = Kort 1903–1907.

József Attila

Agárdi Péter: A szocializmus – mint költészet. Ada-
lékok a két világháború közötti marxista kritika
J. A.-képehez. = Ttáj 3. sz. 73–81, 4. sz. 67–
74., és „Vár egy új világ”. 81–140.
Beney Zsuzsa: Az Eszmélet lírája. J. A. születésének
hetvenedik évfordulójára. = Vig 593–605.
Bokor László: Ignó és J. A. „vitája” a szocializ-
musról. = Ttáj 4. sz. 75–81.
Bokor László: J. A. dubiózái. = Kort 788–796.
Eperjessy Kálmán: J. A. makói diákévei. (Egykori
tanárának visszaemlékezése.) Makó 1975. 19 l.
Erdős László: Találkozások J. A.-val. = Kr 4. sz. 17.
Féja Géza: „Késél sirató.” = Kort 797–808.
Fodor András: Hogyan halt meg J. A.? = Somogy
1. sz. 16–19.
Fodor Géza: Az „Eszmélet” gondolati felépítése. =
ItK 65–73.
Gál István: J. A. kiadatlan levele a Magyar Szemlé-
hez. = Kr 4. sz. 16.
Harmatta János elnöki megnyitójára. = MTA I. OK
1974. 1–4. sz. 263–264. [J. A.-emlékülés.]
Kovács Sándor Iván: Csáti Demeter éneke Pannónia
megvételéről J. A. értelmezésében. = K. S. I.:
Pannóniából Európába. 246–272.
Lengyel Béla: J. A. Munkások c. versének megnyitó
képe és Lessing egyik epigrammája. = It 191–
192.
Melczér Tibor: „Mindenkori idejük van a zsoltárok-
nak. Szenci Molnár Albert és J. A. = Kort 646–
651.
Merva Mária: Egy J. A.-portré nyomában. = Kort
652.
M. Pásztor József: J. A. műhelyei. Lapok, szellemi és
irodalmi csoportosulások. Bp. 1975. 351 l.
M. Pásztor József: J. A. műhelyteremtő küzdelmei.
Tényvázlat egy dokumentumkötetben. = Nap-
jaink 4. sz. 10.
M. Pásztor József: J. A.-versek a bécsi emigráció
avantgarde fiataljainak kiadványaiban. = Kr 4.
sz. 16–17.

Pór Péter: Az „Eszmélet” verstípusa. = ItK 73–
83.

Reguli Ernő: J. A. Bibliográfia. Bp. 1975. 319 l.
Saskói Zoltán: Tóth László találkozási J. A.-val. =
Kr 5. sz. 14.
Szabolcsi Miklós: „Az ésszel felfogott emberiség vilá-
gossága”. = MTA I. OK 1974. 1–4. sz. 265–
277., és MTud 645–655.
Szabolcsi Miklós: Egy fiatal szocialista költő verse,
J. A.: Végül. = Kort 641–645.
Szalai Sándor: Emlékezés J. A. orvosára. Dr. Bak
Róbert. = Kort 1292–1295.
Szántó György: J. A. Prágában. = ISz 290–293.
Széles Klára: J. A.: Űlni, állni, ölni, halni. = Lit
1974. 4. sz. 138–142.
Szemlér Ferenc: J. A. hetven éve. = IgSzó 4. sz.
330–333.
Szijj Rezső: J. A.-dalok Kolozsvárott 1938-ban. =
Kor 785–786.
Tuskés Tibor: „Emlékeztetek ott ti is...” Hetven
éve született J. A. = Ktáros 224–226.
Tuskés Tibor: J. A.: Anyám. = Somogy 1. sz. 20–24
Urhegyi Emília: Adalék J. A. egyetemi tanulmányai-
hoz. = Kr 8. sz. 3–5.
Vágó Márta: J. A. Visszaemlékezések, levelek. S. a.
rend. Takács Márta. Utószó és jegyz. Fehér Erzsé-
bet. Bp. 1975. 469 l.
Váray Szabolcs: Az „Eszmélet” előzményei. = ItK
83–91.

Juhász Ferenc

Hegyi Béla: A Vigilia beszélgetése J. F.-cel. = Vig
177–185.
J. F.: Tűzvész – idő. = UI 3. sz. 111–128.
Szakolczay Lajos: Legenda a költő szülőföldjéről és
egy dalárdasapokról. = Kort 366–376.

Juhász Géza

Juhász Béla: „Több volt, mint művel.” Jegyzetek
a J. G.-emlékkönyv ürügyén. = Alf 8. sz. 54–
56.
J. G.-emlékkönyv. S. a. rend. Juhász Izabella. Bev.
Bán Imre, Balogh László. Debrecen 1975. 595 l.

Juhász Gyula

Bori Imre: Verseik nyomában. = Híd 369–392. [J.
Gy.: Tápai lagzi.]
Laczó Katalin: Bevezető sorok J. Gy. elfelejtett
írása. = Ttáj 11. sz. 43–44.
Veres Péter: A magános költő. = Fo 5–6. sz. 59–65.

Kafka Margit

Györi János: Az édenvesztéstől a remekműg. K. M.
világában. = UI 12. sz. 74–82.
K. M. levele Halasi Bélához. = It 462–464.

Kalász László

Ágh István: Heteknek nevezettünk a ... = UI
7. sz. 112–114.
Zimonyi Zoltán: „A törekény mindenség ér-futásai”
K. L. költészetéről. = Ttáj 5. sz. 66–71.

Kálnoky László

Rónay László: A szenvedés belső körei. K. L. költé-
szete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 342–361.

Kardos G. György

K. G. Gy.: Az első sorok. = UI 6. sz. 119–128.

Karinthy Ferenc

Erki Edit: Beszélgetés K. F.-cel. = Kr 5. sz. 16–17.
Jankovics József: Szülőföldjeim. Lágymányosi be-
szélgetés K. F.-cel. = Kort 201–210.

Karinty Frigyes

Dr. Buzády Tibor: Egy orvos gondolatai a megtalált stockholmi dokumentumokról. = UI 9. sz. 85–88.

K. F. agyműtete. = UI 9. sz. 79–84.

Lengyel Béla: Füst Milán és K. F. a Tanácsköztársaságban. = Kr 3. sz. 10.

Kassák Lajos

Aczél Géza: A korai K.-próza változatairól. — K. L.: A fal mögött áll és énekel. = Alf 8. sz. 70–72.

Béládi Miklós: K. L.: Fal mögött áll és énekel. = Kr 4. sz. 21–22.

Kárpáti Béla: A K.-i „törés” problémájához. = BorsSz 4. sz. 68–79.

K. L.: Szénaboglya. (Naplóreszletek, 1955 tavaszától őszig.) I–II. = Napjaink 1. sz. 6–7, 2. sz. 6–8.

Nemes Nagy Ágnes: Részletek öregkori arcképhez. K.-ról. = Kort 319–322.

Németh István: A regény befejezése dokumentumokkal. K. L. egy ember élete című önéletrajza és a dokumentumok tanulása. = ISz 71–80.

M. Pásztor József: K. és a Munka az irodalomról. = Napjaink 3. sz. 8.

M. Pásztor József: K. L. és Debrecen. = Alf 1. sz. 51–60.

Ruttkay György: Levelek K.-tól. = Napjaink 1. sz. 7–8.

Kázmér Ernő

Benkő Ákos: K. E. és a jugoszláviai magyar irodalom. = Híd 838–850.

Vajda Gábor: K. E. szellemi arca. Az indulás évei A Hétben. = ÚjSymp 124. sz. 237–250.

Vajda Gábor: K. E. folyóirata és levelezése Tevan Andorral. = Úz 846–850.

Kemény G. Gábor

Váróné Tomori Viola: Barátot köszöntünk. = Kor 378–379.

Keresztury Dezső

Beszélgetés K. D.-vel. = Je 3–19.

Keszi Imre

K. I. emlékezete. (1910–1974). = Kr 1. sz. 2.

Kodály Zoltán

Féja Géza: A honalapító. = Fo 7–8. sz. 43–49.

Kolozsvári Grandpierre Emil

Kenyeres Zoltán: Egy regény értékorintázás vázlat. (K. G. E.: Harmatcseppek.) = Je 559–566.

K. G. E.: Távolodások és visszatérések. = UI 11. sz. 117–128.

Kosztolányi Dezső

Bányai János: Beszéd és írás. A novellaíró K. = Úz 104–108.

Belohorszky Pál: A „szép” morálja. K. D. regényei. = It 552–590.

Bori Imre: A mítoszteremtő. (Kísérlet.) = Úz 87–91.

Bori Imre: Versek nyomában. = Híd 369–392. [K. D.: Őszi reggeli.]

Brunner Emília: K. D.: „Omlette à Woburn” c. novellájának elemzése. = ÚjSymp 120. sz. 121–124.

Csuka Zoltán: Vallomás egy hajdani találkozásról. Úz 204–206.

Dér Zoltán: Illyés Gyula K.-ról. = Úz 77–89.

Gyurkovics Tibor: Padló és csillagok. K. versrealitása. = Úz 124–126.

Herceg János: Hazai párhuzamok. = Úz 92–98.

Juhász Géza: Gyermekország — régen elsüllyedt mennyország. = Úz 99–101.

Kelemen Péter: A csoda mélységei és határai. = ItK 200–210.

Kiss Dénes: K. átváltozásai. Pacsirta „a szegény kisgyermek” késői megtestesítője. = Úz 151–153.

Kiss Ferenc: Az aranyáskány. = Úz 109–123.

Kiss Ferenc: K., a kritikus. Születésének 90. évfordulóján. = Ko 907–914.

Kolozsi Tibor: A költő lábnyomai. Szabadkai K.-emlékek. = Úz 207–210.

Kolozsi Tibor: Egy Üzenet-szám visszhangja. = Úz 981–983.

K. levelezéséből. = Úz 216–227.

Lévay Endre: Szabadka K. költészetében. = Úz 141–146.

Péter László: A nyelv művelője = Úz 127–133.

Pomogáts Béla: Ironikus ívelés. A Bácska című novella szerkezete. = Úz 147–150.

Révay József: K.-emlékek. A Pályám emlékezete című kiadatlan önéletrajzból. = Úz 200–203.

Réz Pál: A drámaíró. = Úz 134–139.

Varga István: Thomas Mann és K. D. kapcsolata. = Úz 191–199.

Vargha Balázs: Szeptemberi áhítat. K. utolsó szerelmének emlékei. = Kr 8. sz. 11–19.

Kőhalmi Béla

Remete László: K. B. 1884–1969. = Ktáros 13–17.

Krúdy Gyula

Baránszky Jób László: Szempontok a K.-jelenség megközelítéséhez. = UI 7. sz. 95–103.

Bori Imre: Két fejezet egy K.-tanulmányból. = Kort 1483–1492.

Egri Viktor: K. Gy.: A tisztaeszlezi Solymosi Eszter. = ISz 845–847.

Fekete Elvira: A Szindbád varázsa. = Úz 402–411.

Kemény Gábor: Képszerűség és kompozíció K. prózájában. Bp. 1975. 35 l. (Nyelvőr füzetek 11.)

Krúdy Zsuzsa: Apám, Szindbád. Bp. 1975. 360 l.

Lakatos Demeter

Páskándi Géza: Egy népköltő emlékére. A szerkesztő vallomása. = Kort 454–487.

Lányi Sarolta

L. S. (1891–1975). = Kr 12. sz. 21.

Lázár Vilmos

Vitányi Iván: L. V. emlékezete. = Vság 4. sz. 62–76.

Lengyel József

Béládi Miklós: L. J. (1896–1975). = Nagyv 1429–1430.

Bozóky Éva: L. J. 1896–1975. = Ktáros 543–544.

Kornidesz Mihály: Búcsú L. J.-től. = Kr 8. sz. 19–20.

Kulcsár Szabó Ernő: L. J. = Alf 9. sz. 92–93.

L. J. = Kr 8. sz. 1.

L. J. = Ttáj 9. sz. 112.

Pomogáts Béla: Elejétől végig. — Jegyzetek L. J. halála után. = Je 926–932.

Tóth László: L. J. = ISz 651.

Zimányi Zoltán: Vég és kezdet. L. J. emlékének. = Napjaink 8. sz. 3.

Lengyel Menyhért

Hegedüs Géza: L. M. ravatalánál. = Nagyv 151–152.

Hubay Miklós: L. M. = Színház 3. sz. 45–47.

Nagy Péter: A siker drámaturgója. L. M. színműveiről. = It 285–310.

Zalán Magda: L. M. római estéje. = ÚjLátóh 64–69.

Lovaas Gyula

Rónay László: Az elfelejtett L. Gy. = R. L.: Hűséges sáfárok. 444–461.

Lovász Pál

Bertha Bulcsú: Interjú L. P.-lal. = Je 869–874. L. P. (1896–1975). = Je 1152.

Lukács György

Almási Miklós: L. üzen. = Nagyv 621–625.

Almási Miklós: Mit üzen az Ontológia az Esztétikának. = Kr 4. sz. 10–11.

Angi István: Két kategóriarendszer margójára. L. Gy. és Theodor Wiesengrund Adorno. = Kor 154–162.

A Regény-vita. (Részletek L. Gy. „A regény elméletének problémái” c. előadása vitájából.) = MFilSz 10–24.

Csehi Gyula: L. Gy.-ről ideiglenesen. = Kor 163–166.

Egri Péter: L. és Caudwel költészetfelfogásáról. = It 710–735.

Hellenbart Gyula: L. Gy. és a magyarok. = Új-Látóh 503–513.

Hermann István: L. Gy. gondolatainak aktualitásáról = Vil 430–435.

Kellemen János: L. és a nyelvprobléma. = Vság 12. sz. 47–55.

Könczöl Csaba: Stílus és korszak — L. Gy.: A lélek és a formák. = Vság 3. sz. 48–57.

Lendvai L. Ferenc: A fiatal L. történetfilozófiájához. Magyarország és Kelet-Európa = Vil 344–351.

Lendvai L. Ferenc: L. Gy. és Seidler Irma. A „Midas király legendája” elé. = Vil 34–36.

Lukács József: A vallás és az irracionáliszmus problémái L. Gy. életművében. = Vság 8. sz. 1–9.

Makai Mária: „Egyet egy csapásra!” Válasz Zoltai Dénes — Szerdahelyi István „Hetet egy csapásra, avagy a tudományos felelősség határai” című cikkére. = Kr 7. sz. 10–11.

Mittenzwei, Werner: Brecht–Adorno–Marcuse — L. küzdelme a hagyományért. = „Vár egy új világ” 300–315.

Nagy, Péter: Lukács and hungarian literature. = NHQu 60. sz. 72–82.

Pomogáts Béla: L. Gy. igaza. = ItK 92–93.

Poppné Lukács Mici: Emlékek L. Gy.-ről. = Nagyv 1560–1571.

Salvucci, Pasquale: Miért Lukács? = MFilSz 29–33.

Sziklai László: L. Gy. moszkvai írásai. = MFilSz 2–10.

Szili József: A művészeti visszatükrözés szerkezete Christopher Caudevall és L. Gy. esztétikai rendszerében. = „Vár egy új világ” 316–403.

Tertulian, N.: Bevezetés L. Gy. esztétikájába. II. = MFilSz 808–823.

Vajda Gábor: L. az avantgardról. = Lit 1. sz. 152–156.

Zoltai Dénes: Adorno vagy L.? = Vil 219–226.

Zoltai Dénes—Szerdahelyi István: Hetet egy csapásra, avagy a tudományos felelősség határai. = Kr 4. sz. 11–12.

Zoltai Dénes—Szerdahelyi István: Válasz Makai Máriának. = Kr 7. sz. 11–12.

Máca János

R. Bajkay Éva: M. J. emlékezete. = Kr 1. sz. 20.

Németh Lajos: M. J. halálára. = Nagyv 312.

Mándy Iván

Alexa Károly: Utcák, terek, kapui. Beszélgetés M. I.-nal a szülőföldről. = Kort 879–886.

Bányi János: Az írás mint novellahős. (M. I.: Tempom, délután). = Híd 1381–1387.

Vargha Kálmán: M. I.: A siker fényében. = Lit 4. sz. 143–152.

Mária Béla

M. B. = Kr 9. sz. 2.

Matheika János

Szántó Gábor András: M. J. (1895–1940). = „Vár egy új világ”. 192–230.

Mécs László

M. L.: A „bejáró” kisdíák. Önéletrajzi részlet. = Vig 125–127.

Menczer Béla

Fodor Ilona: M. B. Párizsban. = Vság 10. sz. 32–49.

Mesterházi Lajos

Garai Gábor: Írószobám. Beszélgetés M. L.-sal. = Kort 1819–1827.

Moldova György

Tarján Tamás: M. Gy. = It 311–337.

Molnár Ferenc

Csillag Ilona: MF. színpada = Színház 12. sz. 42–46.

Molnár Kata

Dénes Gizella: Emlékeztető emlékezés. = Vig 696–701.

Móra Ferenc

Sándor László: M. F. „levél-előszava”. = Ttáj 11. sz. 37–38.

Móricz Zsigmond

Czére Béla: Vázlat M. dramaturgiájáról. = Színház 2. sz. 32–36.

Nagy Péter: M. Zs. (3. jav. kiad.) Bp. 1975. 622 l.

Nadányi Zoltán

Bakó Endre: N. Z. élete és költészete. Berettyóújfalun 1975. 74 l. (Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum közleményei I.)

Nádas Péter

Apáti Miklós—Bulla Károly: Mit jelent önnök a színház? = Színház 12. sz. 4–7.

Nádass József

N. J. (1897–1975.) = Kr 9. sz. 2.

Nagy László

Agh István: Üdvözlő emlékek. = Ttáj 7. sz. 14–17.

Agh István: Üres bölcsőnk járása. = Kort 682–693.

A költő nem tévedhet. Kormos István interjúja N. L.-val a Magyar Televízióban. (Részletek.) = Ttáj 7. sz. 5–11.

Bodri Ferenc: A lírikus „szeme” = Ttáj 7. sz. 67–73.

Bodri Ferenc: Seb a Cédrucon. A „sebeket becéző” költő stigmatizációja. = Ttáj 7. sz. 52–57.

Czine Mihály: N. L. ötvenéves. = Je 623–624.

Csetri Lajos: N. L.: Versek és műfordítások. = Ttáj 7. sz. 74–82.

Csoóri Sándor: N. L. földi vonulása. = Ttáj 7. sz. 21–23.

Greza Ferenc: Pártatlan ítélet a költőről: verse. N. L.-ról a Vidám üzenetek ürügyén. = Ttáj 7. sz. 58–61.

Görömbéi András: „Főnséges fejét bánat, bitangság fülé vágja”. — Jegyzetek N. L. lírájáról. = Alf 7. sz. 33–45.

Görömbéi András: Ki viszi át a Szerelmet. = Ttáj 7. sz. 36–41.

Kabdebő Lóránt: A világ képeiben. N. L. költészetéről. = Fo 10. sz. 72–77.

Kis Pintér Imre: N. L. indulása. Jegyzetek költészetének logikájáról. = Ttáj 7. sz. 28–35.

Kiss Benedek: A N. L.-i imperatívusz. = Ttáj 7. sz. 24–27.

Kiss Ferenc: N. L. ötvenéves. = Napjaink 7. sz. 3.

G. Komoróczy Emőke: Az ifjú pár és a lakodalmasok. Az arccal a jövőnek forduló személyiség és a mindenkori jelen viszonya. (N. L.: Menyegző c. versének elemzése.) = Életünk 4. sz. 338–358.

Pomogáts Béla: N. L. loval. Egy motívum költészetében. = Ttáj 7. sz. 62–67.

Pomogáts Béla: N. L. ötven éve. = Ktáros 419–421.

Takács Imre: N. L. köszöntése. = Kort 1147–1150.

Tandori Dezső: „Tisztának a tisztát őrizzük meg, oltalmazuk az időben, ámen.” N. L. verseiről és versfordításairól. = UI 8. sz. 93–102.

Vasy Géza: N. L.: Ki viszi át a Szerelmet. = Je 625–628.

Vasy Géza: N. L.: Szárnyak zenéje. = Ttáj 7. sz. 46–51.

Vörös László: N. L.: Csontváry. = Ttáj 7. sz. 42–45.

Nemes Nagy Ágnes

Izsák József: „Hova forduljon hát az ész?” N. N. Á. költészetéről. = Alf 9. sz. 46–53.

Radnóti Sándor: Között. N. N. Á. lírája. = Kort 1298–1304.

Németh László

A Vigília beszélgetése N. L.-val. = Vig 447–453.

Bányai László: Az irodalom két halottja. = Úz 231–238.

Béla Miklós: Búcsúsorok N. L.-ről. = Alf 5. sz. 3–8.

Béla Miklós: N. L. egyetemessége. = Nagyv 948–949.

Berkes Erzsébet: VII. Gergely a Nemzetben. Történelmi esszé, avagy a XI. század egyik arca. = Színház 4. sz. 18–21.

Borbándi Gyula: N. L. példája. = ÚjLátóh 171–172.

Czine Mihály: Templomot építék — Búcsú N. L.-tól. = Je 476–478.

Dangulov, Szava: Az áldozatos munka embere. = Szovjetl 4. sz. 147–150.

Dersi Tamás: Beszélgetés N. L. színházáról. = Színház 6. sz. 36–39.

Duba Gyula: N. L. (1901–1975) = ISz 282.

Elbert János: N. L. fordítói műhelyéről. = Szovjetl 4. sz. 150–156.

Grezsa Ferenc: Egy gondolat története. N. L. és a népoktatás. = Fo 12. sz. 27–32.

[Grezsa Ferenc] G. F.: N. L. = Ttáj 4. sz. 95–96.

Grezsa Ferenc: N. L. és a magyar irodalomtörténet tanítása. = ItK 675–680.

Grezsa Ferenc: N. L. Vásárhelyen. = Kort 1810–1818.

Kabdebő Lóránt: Az utolsó művek kortársaként. = Napjaink 4. sz. 4.

Kabdebő Lóránt: Egy regény több szemmel (Beszámoló egy elképzelt polémiáról). = BorsSz 1. sz. 62–78.

Katona Piroska: Emlékeim N. L.-ről. = Fo 12. sz. 40–42.

Kiss Ferenc: N. L. és az orosz irodalom. = Szovjetl 4. sz. 140–146.

Kiss Tamás: Utolsó látogatások. N. L. emlékének. = Alf 5. sz. 10–12.

Molnár István: N. L. lengyelül. = Alf 5. sz. 13–14.

Mónus Imre: Egy tanítvány emlékezése. = Ktáros 291–292.

N. L.: A Gandhi-dráma naplója. (1957 február). = Je 724–732.

N. L.: Levél dr. Weidinger Imréhez. = Kort 1296–1297.

N. L.: Mit köszönhetek a Toldy Reálnak? = Híd 274–285.

N. L.: Pusztuló kertek. = Fo 12. sz. 3–12.

N. L. (1901–1975) = Kr 4. sz. 2.

Nyilassy Balázs: Fonalak N. L.-től. = Alf 5. sz. 8–9.

Rácz Győző: N. L. = Ko 208–210.

Romsics Ignác: N. L. levelei Tóth Lászlóhoz. = 12. sz. 33–39.

Rónay László: N. L. nagy kísérlete. = Lit 1. sz. 81–90. és R. L.: Hűséges sáfárok. 57–76.

Rónay László: N. L. tanítása. = Vig 440–447.

Sütő András: A szellem Odüsszeusza, N. L. halálára. = IgSzó 4. sz. 379–380.

Szekér Endre: „Szerettem az igazságot” (Jegyzetek N. L.-ről). = Fo 12. sz. 23–26.

Szilágyi Ferenc: „A stílus magyar gazdagsága” (N. L. 50 éves írói jubileumára). = MNyr 325–342, 445–458.

Vajda Gábor: N. L. korszerűsége. = ÚjSymp 119. sz. 55–57.

Zimonyi Zoltán: Főhajtás a távolodónak. = Napjaink 4. sz. 4.

Zimonyi Zoltán: N. L. pályakezdése (Félévszázados írói jubileumára). = Fo 12. sz. 15–22.

Zlobin, Georgij: Egy este és egy félévszázad N. L.-val. = Szovjetl 4. sz. 137–140.

Zsilka Tibor: A tematikai kontraszt és az esztétikai arány a szépprózában (N. L. Irgalom című regénye alapján). = MNyr 49–58.

Ottlik Géza

Rónay László: O. G. = R. L.: Hűséges sáfárok. 362–376.

Örkény István

Kuttna, Mari: The plays by István Örkény. = Hung-PEN 16. sz. 52–55.

Örley István

Rónay László: Az eldobott klasszicizmus. Ö. I. pályaképe. = R. L.: Hűséges sáfárok. 377–386.

Palotai Boris

P. B.: Naplóféle. = UI 10. sz. 119–128.

Pap Károly

Petrányi Ilona: P. K. színművei. = ItK 251–253.

Páskándi Géza

Simon Zoltán: P. színpadi világa. = Alf 3. sz. 57–60.

Passuth László

Cs. Cs.: P. L. hetvenöt éves. = Nagyv 954–955.

Pilinszky János

Apáti Miklós—Bulla Károly: Mit jelent önnek a színház? = Színház 12. sz. 4–7.

Beney Zsuzsa: Végkifejlet. Gondolatok P. J. új verseiről. = Vig 38–43.

Radnóti Sándor: A szenvedő misztikus. (P. J. költészetéről). = Lit 1. sz. 115–144.

Radnóti Miklós

A 2×2 józsánsága. Emlékezések R. M.-ről. Bp. 1975. 170 l. (Gyorsuló idő)

Baróti Dezső: Egy elkomorodó táj. R. M. Táj változással című verséről. = Napjaink 6. sz. 10.

Baróti Dezső: R. M. és a projektorköltészet. = „Vár egy új világ”. 430–474.

Gömöri György: Felemás R. = Nagyv 144–146.

Kálnoky László: Nyomozás egy verssor után. = Kort 771–773.

Nemes István: R. M. költészetének vitatott motívumai. = Je 1020–1025.

Pomogáts Béla: Költészet: védekezés és szembefordulás. (Egy fejezet R. M. pályájának történetéből). = Je 1015–1019.

Rónay György: Írók vértanúsága. = UI 3. sz. 53–61.

Rónay László: Csendes prófécia. R. M. költészete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 217–238.

Rónay László: „Mindent szépek kell látni” R. M. és Paul Éluard költészetének közös vonásairól. = R. L.: Hűséges sáfárok. 239–252.

Rákos Sándor

Jankovics József: A költő szülőföldje – a szülőföld költője. = Kort 1533–1539.

Jankovics József: Örök adósság. Beszélgetés R. S.-sal a szülőföldről. = Kort 1529–1532.

R. S.: Barlangmélyi tömbök: ősök képmásai. = Kort 1521–1528.

Remsey György

Hegyí Béla: Egy szecessziós drámánkról. R. Gy.: A boldogok szigete. = Vig 536–541.

Salamon Ernő

Lászlóffy Aladár: Barassai Viktor és S. E. emlékére. = Kor 472.

Marosi Péter: Látjátok felelm szemetekkel. = Kor 473.

Sánta Ferenc

Vasy Géza: S. F. Bp. 1975. 186 l. (Kortársaink)

Sarkadi Imre

Berkes Erzsébet: S.-ről – felújított drámái ürügyén. = Színház 11. sz. 13–16.

Czine Mihály: Kútból – napfényre. (S. I.-ről.) = Je 259–263.

Sárközi György

S. Gy.: Óályarabok. = Fo 5–6. sz. 7–22. [Regénytörzsek.]

Sík Sándor

Rónay László: S. S. irodalomszemlélete. = R. L.: Hűséges sáfárok. 154–167.

Simon István

Balogh Elemér: S. I. (1926–1975). = Ktáros 541–542.

Czine Mihály: Halotti beszéd – temetés után. (Búcsú S. I.-től.) = Je 675–680.

Fodor András: S. I.-ről. = Szovjetl 8. sz. 165–167.

Garai Gábor: Írószobám. Beszélgetés S. I.-nal. = Kort 1493–1503.

Jankovics József: „Kék hegyek alatti tiszta falu.” Beszélgetés Bazsiban. = Kort 542–546.

Juhász Béla: S. I. = Alf 8. sz. 3.

Kovács Sándor Iván: S. I. = Kort 1342–1344.

Mocsár Gábor: S. I. = Ttáj 8. sz. 96.

Ognyev, Vlagyimir: Elkésett szó. = Szovjetl 8. sz. 162–164.

Páskándi Géza: S. I., élt 49 évet. = Nagyv 1428–1429.

S. I.: Ahol a világ kezdődött. = Kort 547–559.

S. I. = Kr 8. sz. 1.

Szalimon, Iván: Egy hű barát eltávozott. = Szovjetl 8. sz. 168–170.

Turczel Lajos: S. I. = ISz 649–650.

Simonffy András

Apáti Miklós–Bulla Károly: Mit jelent önnek a színház? = Színház 12. sz. 4–7.

Sinka István

Deák Ferenc: S. I.-ről. Részletek egy avató beszédéből. = ÚjAur 1974. 4. sz. 15–17.

Kelemen Sándor: A szobor neve kenyérszegő... Emlékezés S. I.-ra. = ÚjAur 1974. 4. sz. 7–14.

Somlyó György

Farkasházi Zoltán: Az első tíz év. Beszélgetés S. Gy.-gyel a szülőföldről. = Kort 1218–1221.

S. Gy.: Vázlat egy meg nem frandó önéletrajz első kötetéhez. = UI 12. sz. 113–128.

Szabó Ervin

Soós Pál: Sz. E. ifjúsága és a felkészülés éveiről. = Száz 386–398.

Szabó Lőrinc

Beöthy Ferenc: Sz. L. Balatonszemesen. = Somogy 2. sz. 81–83.

Domokos Mátyás: Lfrai életregény – filológiai rejtelmekkel. Sz. L. posztumusz szonettjeiről. = Kr 7. sz. 16–19.

Farkas László: Sz. L. műhelye. = UI 5. sz. 70–73.

Fodor Ilona: Tücsökgzene. Sz. L. emlékeztetése. = Alf 11. sz. 76–79.

Gál István: Sz. L. kecskeméti verseskönyve Tóth László leveleinek alapján. = Fo 5–6. sz. 72–75.

Németh László: Sz. L. = Ttáj 1. sz. 72–78.

Pomogáts Béla: Sz. L. emlékezete. = Ktáros 166–167.

Sz. L. irodalomról a rádióban. = Nagyv 460–462.

Szabó Magda

Balázs Ádám: Táguló világ. Beszélgetés Sz. M.-val a szülőföldről. = Kort 1708–1715.

Pomogáts Béla: Les trois décennies de Magda Szabó. = HungPEN 16. sz. 66–69.

Sík Csaba: A költő Sz. M. = Kort 1716–1717.

Sz. M.: Koncentrikus körök. = UI 5. sz. 113–128.

Sz. M.: A holtig haza: Debrecen. = Kort 1695–1707.

Tóth Endre: Az ellentmondások városa. = Kort 1685–1692.

Szécsi Margit

Vasy Géza: Sz. M. költői világa. = Ttáj 4. sz. 82–85.

Szenczi Miklós

Gyergyal Albert: Arcképvázlat Sz. M.-ról. = Nagyv 1912–1913.

Szentkuthy Miklós

Rónay László: Breviárium – világiaknak. Sz. M. írásai tükrében. = R. L.: Hűséges sáfárok. 201–216.

Ungvári Tamás: Joyce magyar utazása. Avagy mennyiben művészet és mennyiben tudomány a fordítás. = Nagyv 1064–1072.

Szerb Antal

Thienemann Tivadar levele. = It 467–475.

Szilágyi Ákos

Zirkull Péter: Sz. Á.-ról. = ÚjFo 1. sz. 24–27.

Takács Imre

T. I.: Család, nép, emberiség. = UI 4. sz. 115–128.

Takáts Gyula

Laczkó András: Pályaképvázlat T. Gy.-ról. = It 650–670.

Laczkó András: T. és Weöres egymás első kötetéről. = Életünk 156–160.

Rónay László: Sós források vízein. T. Gy. életútja. = R. L.: Hűséges sáfárok 321–341.

T. Gy.: Életrajzi levél Juhász Ferencnek. = UI 2. sz. 109–118.

Tamás Menyhért

Beke György: T. M. ecettől. A „madéfalvi boly” első költője. = Fo 4. sz. 69–71.

Tamási Áron

Forgácsné Tólos Margit: A Csalóka szívárványról. = Szabolcs-Szatmár-Sz. 2. sz. 79–82.
Illés Endre: Test és lélek. (T. Á. leveleiből.) = Ttáj 1. sz. 42–71.
Izsák József: Egy T.-novella képszerkezete. = It 162–179. [Rendes feltámadás.]
Kemény Gábor: Könyvelvi képek megújítása T. Á. prózájában. = MNyr 188–192.
R. Kocsis Rózsa: A szintézis felé. = Lit 1974. 4. sz. 117–124.
Szakolczay Lajos: Esmélkedésünknek része. Jegyzetlapok T. Á.-ról. = Úz 571–575.
Zoltán Ildikó: Egy T.-novella stílusa. = NyitúdK 1. sz. 25–35. [A legényfia kivirágzik.]

Tandori Dezső

Alföldy Jenő: A Semmi Édenében. T. D. verseiről. = Ttáj 3. sz. 81–85.
Rónay László: A költészet Nemecskéje. (T. P.) = R. L.: Hűséges sáfárok. 424–443.

Tóth Árpád

Bartolomeis, Mario de: Leopardi emlékek T. Á. verseiben? (Elégia egy rekettyebokorhoz). = ItK 197–199.

Török Gyula

Bori Imre: T. Gy. = Híd 963–989.
Lőrinczy Huba: Az úttévesztés regénye. T. Gy.: A zöldkőves gyűrű. = ItK 1. sz. 26–42.

Török Sophie

Dénes Gizella: Emlékeztető emlékezés. = Vig 696–701.

Váci Mihály

Fekete Sándor: A V.-vita újabb fejleményei. = Kr 5. sz. 9–10.
Fülöp Lajos: V. M. költői nyelvének mondatszerkesztési sajátosságai. = MNyr 192–197.
Kovács Sándor Iván: V. M. öröksége. = Kr 5. sz. 10–12.
Sárándi József: Megjegyzések a V.-örökséghez. = Kr 5. sz. 8–9.
Somogyi Jolán: V. M. (1924–1970. Emlékezések és szemelvényes, illusztrált bibliográfia.) Nyfregyháza 1974. 93 l.
V. M.: Levél az ifjúságról. = UI 2. sz. 4–17.

Várkonyi Nándor

Csányi László: Halálhíre napján. = Je 495–496.
Fodor András: Temetés után... = Je 516–517.
Galsai Pongrácz: Agyagportré V. N.-ről. = Kort 1626–1631.
Harcos Ottó: Az elárult szobában. = Je 497–499.
Hunyady József: Két találkozás. = Je 506–507.
Makay Gusztáv: Felejtethetetlen szerkesztőrn. = Je 503–505.
Tuskés Tibor: V. N. = Vig 464–468.
Tuskés Tibor: V. N. és a „Magyar Dunántúl”. = Je 513–515.
V. N.: A „Sorsunk” indulása. = Je 111–124, 484–491.

Vas István

Fenyő István: Híttelenségtől a megtalált bizonyossáig. V. I. „Római pillanat” című verseskötetéről. = Alf 8. sz. 60–66.
Fenyő István: Szintézis és megújulás. V. I. költészete a hatvanas évek második felében. = UI 10. sz. 103–110.

Garai Gábor: Irószobám. Beszélgetés V. I.-nal. = Kort 1137–1146.

Rónay László: Mit akar ez az egy ember? V. I. költészetéről. = R. L.: Hűséges sáfárok. 285–320.

V. I.: Miért viljog a saskeselyű? Nehéz szerelem. III. = Kort 114–127, 303–313, 443–455, 507–537.

Végh Antal

ő. A.: Emlékeim egy ember közelségéből. = Vság 11. sz. 40–55.

Veres Péter

Az író műhelye — A szülőházam „Hortobágy melylyé” írásakor. = Alf 12. sz. 88–89.
Bata Imre: A szülőhelye szerelme — Balmazújváros és V. P. = Alf 12. sz. 16–20.
Csoóri Sándor: Vendégségben V. P.-nél. = Alf 12. sz. 3–8.
Görömbey András: V. P. és a magyar nyelv. = MNyr 294–301.
Hegyesi János: Emlékezés V. P.-re. = Alf 12. sz. 42–44.
Imre László: A szabadversek költője. = Alf 12. sz. 27–36.
László Gyula: Emlékezés V. P.-re. = Ttáj 6. sz. 41–42.
Márkus Béla: Az „Ibolyaság” és az „ősemberség”. Húsz év után a Rossz asszonyról. = Alf 12. sz. 54–59.
Nadasdi Péter: Egy barátság története. V. P. és Botyánszki Pálné. = ÚjAur 1974. 4. sz. 19–24.
Nadasdi Péter: Holdudvarban. (Vallomások apámról.) = Alf 12. sz. 48–50.
Cs. Nagy Ibolya: A szolgáló lélektana. — V. P.: A csatlós. = Alf 12. sz. 71–76.
Nagy István: V. P.-nél a Kadarcs utcában. = Alf 12. sz. 44–47.
Ónosi László: Mozaikok a szülőfaluról. = Alf 12. sz. 9–15.
Ördög Szilveszter: V. P. archimédeszi pontja. = Alf 12. sz. 37–41.
Szalai Csaba: V. P. özvegyénél. = Alf 12. sz. 92–95.
V. P. levelei Küküllőkeménfalváról. = Ko 781–785.

Vézi Endre

Garai Gábor: Irószobám. Beszélgetés V. E.-vel. = Kort 1305–1313.
Vézi Endre: Hattyú az udvar fölött. = UI 9. sz. 119–123.

Weöres Sándor

Laczkó András: Takáts és W. egymás első kötetéről. = Életünk 156–160.
Miklós Pál: W. S. Psychéje. = Lit 1974. 4. sz. 125–137.
Rónay László: A nagy mű tételei. W. S. szimfóniái. = R. L.: Hűséges sáfárok. 409–423.
G. Szabó László: Szavakból — katedrális. W. S.: Tizenegyedik szimfóniájáról. = It 670–682.
Szilágyi Ákos: A W.-i magatartás. = Kr 9. sz. 20–21.
Tóbiás Áron: W. S. — hangszalagon. = Életünk 24–29.

Zelk Zoltán

Z. Z.: Reménykedem és rettegek. = Kr 11. sz. 4–5.
Z. Z.: Templomudvar. = UI 1. sz. 101–112.
Zimáné Lengyel Vera: Z. Z. Bp. 1975. 84 l. (Mai magyar költők. Bibliográfia 9.)

Zilahy Lajos

Kovács Imre: Elégtétel és búcsú — Z. L. a támadások pergőtűzében. = ÚjLátó 57–63.
Kovács N. József: Z. L.-nál New Yorkban. = Kr 1. sz. 15.
Z. L. (1891–1974) = Kr 1. sz. 15.

MAGYAR IRODALOM KÜLFÖLDÖN

CSEHSZLOVÁKIA

ALTALÁNOS RÉSZ

- Az éhség legendája. Csehszlovákiai magyar valóság-irodalom a két világháború között. Kiad. Turczel Lajos. Bratislava — Bp. 1975. 402 l.
 Chmel, Rudolf: A szlovákiai magyar irodalomtudomány újabb termése. = ISz 82—88.
 Görömbel András: A csehszlovákiai magyar irodalom negyedszázada. = Alf 10. sz. 84—95.
 Görömbel András: Vázlat a csehszlovákiai magyar szociográfiáról. = Fo 9. sz. 82—85.
 Kiss Gy. Csaba: Magyar irodalom szlovákul. = Ttáj 8. sz. 54—57.
 Kiss Gy. Csaba: Nemzetiségi lét — nemzetiségi irodalom. — Jegyzetek az utolsó negyedszázad szlovákiai magyar irodalmáról. = Alf 10. sz. 23—29.
 Kiss Gy. Csaba: Szlovákiai magyar irodalomtudomány: eredmények és főlátatok. = Ttáj 5. sz. 86—89.

EGYES SZERZŐK

Duba Gyula

- Rácz-Szekely Győző: Beszélgetés D. Gy.-val. = Ktáros 732—734.

Fábry Zoltán

- Belohorszky Pál: F. Z.-ról. = It 370—374.
 Duba Gyula: Európától Európáig. F. Z. antifasiszta írásairól. = Kort 815—821.
 Duba Gyula: F. Z. kortársai szemével. = ISz 427—432.
 F.: F. Z. szlovákul. = Kr 3. sz. 10.
 Görömbel András: Erkölc és történelem. (F. Z. pályája a két világháború között.) = Alf 3. sz. 42—49.

Farkas István

- F. I.: Találkozásaim az irodalommal. = ISz 559—561.

Lányi Menyhért

- F. Csillag Olga: A szlovákiai magyar irodalom tehetős munkása volt. Látogatás L. M. miskolci otthonában. = Napjaink 6. sz. 2.

Frerau Margit

- Varga Erzsébet: P. M. költészete. = ISz 544—548.

Seltyei József

- S. J.: Napló. = ISz 51—53.

Veres Vilmos

- Csontos Vilmos: V. V. = ISz 256—257.

JUGOSZLÁVIA

- Barács Zoltán: Szép hagyományok fedezetével. A Szabadkai Népszínház jubileuma. = Űz 881—889.
 Bosnyák István: Tézisek és kérdések irodalmi baloldalkunk múltjáról és jelenéről. = Űz 278—282.
 Csuka Zoltán: Jugoszláviai körkép. I—IV. = Je 428—434, 648—654, 846—851, 1027—1031.
 Dér Zoltán: A kritika haszna. = Űz 286—289.
 Dési Ábel: A forradalom realizmusa. = Űz 392—401.
 Pintér Lajos: Vajdasági magyar valóság-irodalom. = Fo 9. sz. 85—88.
 Szokolczay Lajos: Egyetemes érték és helyi érdekű

- hagyomány. A szabadkai Életjel-miniatűrök sorozatról. = Je 1037—1042, 1137—1143.
 Szépfalusi István: A legkisebb magyar nemzetiség kiadványai. = Űz 462—465. [A Szlovén Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségének kiadványai.]
 Urbán János: Az eszmei elkötelezettség, irodalmi kritikánk a társadalmi erkölcsi segítségének néhány kérdése. = Űz 283—286.
 Varga Zoltán: Periszkóp. Újvidék 1975. 293 l.

A Híd történetéből

- A Híd-mozgalom képeskönyve. = Híd 5—6. sz. 5—129.
 Bánya János: A Híd és a baloldali irodalmi viták. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 119—125.
 Gaál György: A Híd történelmi témái. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 139—144.
 Gerold László: Szociográfia a Hídban. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 99—109.
 [Kántor Lajos] K. L.: Visszapillantás a Hídra. = Kor 139—140.
 Lőrinc Péter: A magyarság mint a Híd szerkesztője és olvasótábora. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 111—118.
 Mészáros Sándor: A Híd mint Jugoszlávia Kommunista Pártjának folyóirata. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 75—82.
 Pastyk László: A Híd könyvtár. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 133—137.
 Pató Imre: A Híd megalakulása és története (1934—1941). = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 83—91.
 Rehák László: A JKP nemzetiségi politikája a háború előtti Hídban. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 93—98.
 Szeli István: Megnyitó. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 73—74.
 Vajda Gábor: A háború előtti Híd irodalomszemlélete. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 127—132.

A Kalangya történetéből

- Bosnyák István: Kérdések a Kalangya Szentelvény-örökségéről. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 59—65.
 Herczeg János: A Kalangya indulása. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 53—57.
 Szirmai Endre: Újabb adalékok a Kalangya történetéhez. Stern Lázár levelei Szirmai Károlyhoz. = Űz 583—590.
 Tomán László: Írói álnevek és névjelek a Kalangyában. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 67—70.
 Utasi Csaba: A Kalangya története. = Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 43—52.

EGYES SZERZŐK

Csépe Imre

- Juhász Géza: A bácskai kisparaszti világ rajza. Cs. I. kisprózai. = Alf 3. sz. 50—56.

Debreczeni József

- Kolozsi Tibor: D. J. hetvenéves. = Űz 715—716.

Fehér Ferenc

- Szekér Endre: Beszélgetés F. F.-cel. = Fo 2. sz. 6—9.

Gál László

- Danyi Magdolna: Őszikék. = ŰzSymp 121. sz. 145—146.
 Fehér Ferenc: Egy életmű kontinuitása. G. L. (1902—1975). = Űz 531—534.
 Pap József: A megért jövője. = ŰzSymp 121. sz. 142.
 Tolnai Ottó: Vidám végrendelet, avagy bevezető G. L. „kapcsos könyvéhez”. = ŰzSymp 121. sz. 143—145.

Laták István

Majtényi Mihály: A költő mandátumlevele. = Űz 439–444.

Lőrinc Péter

Vajda Gábor: Egy aktivista rendszere. L. P. avantgardista korszakáról. = ÚjSymp 121. sz. 171–173.

Mikes Flóris

Bori Imre: M. F. tanulmányai és műfordításai. = Tanulmányok 1974. 145–164.

Cs. Simon István

Molnár Cs. Attila: A színek keverőmestere. Jegyzetek Cs. S. I. költészetéről. = Híd 669–675.

Sinkó Ervin

Bosnyák István: A palackposta érkezése! avagy jegyzetek S. E. nehéz honfoglalásáról. = Híd 812–837, 1365–1380.

Bosnyák István: Vázlatok egy portréhoz. Újvidék 1975.

S. E.: Szemben a bíróval. = Vság 1. sz. 29–48

Szirmai Károly

Benkő Ákos: Sz. K., a kritikus. = Je 1031–1036.
Kázmér Ernő: Levelek Sz. K.-hoz. S. a. rend. Dér Zoltán. Szabadka 1975. 74 l.

Thurzó Lajos

Vébel Lajos: Zentai arcélek. = Híd 686–690.

Tolnai Ottó

Utasi Csaba: A Lola-versektől a gerilladalokig. T. O. költészete. I. = Tanulmányok 1974. 93–115.

Weigand József

Gerold László: W. J. két színműve. Adalék háború utáni dramairodalmunk kezdetéhez. = Tanulmányok 1974. 33–52.

ROMÁNIA

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Bálint Tibor: Kenyér és gyertyaláng. Arcképek, vallomások, tanulmányok. Kolozsvár. 1975. 274 l.

Kiss Tamás: Emlék. = Kort 463–464.

Kovács János: Tíz esztendő regényei = IgSzó 7. sz. 8–16.

Mikó Imre: Magyar–német irodalmi kapcsolatok Romániában. = Kor 634–636.

Pomogáts Béla: Szociográfiai törekvések a romániai magyar művelődésben. = Fo 9. sz. 78–81.

Szemlér Ferenc: Személyes ügy. Vallomások, emlékek. Bukarest 1975. 213 l.

EGYES SZERZŐK

Balázs Ferenc

Cseke Péter: B. F. utitársa. = IgSzó 5. sz. 422–431.

Balogh Edgár

B. E.: Jelentkezés Kolozsvárt 1935-ben. = Kor 611–616.

B. E.: „Mindinkább egyedül?” Emlékiratészlet. = Ttáj 12. sz. 34–41.

Beke György

B. Gy. vallomásai szülőföldjéről, gyermekkoráról, munkásságáról. = Ktáros 232–234.

Csehi Gyula

Sőni Pál: Cs. Gy. köszöntése. = IgSzó 11. sz. 449.

Csikl László

Gálfalvi György: Arcképek — Cs. L. = IgSzó 11. sz. 411–416.

Franyó Zoltán

Papp János: Látogatóban F. Z.-nál. = ÚjAur 1974. 4. sz. 127–128.

Gaál Gábor

G. G. levelei Sellyei Józsefhez és Fábry Zoltánhoz. = ISz 630–634.

G. G.: Levelek (1921–1945). Kiad., utószó: Sugár Erzsébet. Bukarest 1975. 786 l.

Gagyl László

Oláh Tibor: A próza költője. = IgSzó 6. sz. 552–553.

Harag György

Panek Zoltán: Megújulni folyton. Beszélgetés az 50 éves H. Gy.-gyel. = IgSzó 6. sz. 550–551.

Herédi Gusztáv

Beke György: H. G. 50 éves. = IgSzó 452–453.

Jancsó Béla

Szilágyi Júlia: A helyszín hatalma. = Kor 20–25.

Jancsó Elemér

Tolnai Gábor: J. E.-ről. = It 150–162.

Jordáky Lajos

J. L. (1913–1974). = Kr 1. sz. 12.

Kányádi Sándor

K. S. vallomása a romániai magyar költészetéről. = Ktáros 544–547.

Kuncz Aladár

Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz. Irodalomtörténeti riport. Bukarest 1975. 174 l.

Szilágyi Júlia: A helyszín hatalma. = Kor 20–25.

Molter Károly

Székely János: M. K. nyolcvanöt éves. = IgSzó 11. sz. 447.

Nagy István

Beke György: Bukaresti élményrétegel. = IgSzó 7. sz. 63–66.

Czegő Zoltán: Zárt, szigorú négy ránc példázata. = IgSzó 7. sz. 67.

Csehi Gyula: Eml. kezések forgatagos időkre. = IgSzó 5. sz. 436–438.

Fodor Sándor: Tökéletes önarckép. = IgSzó 7. sz. 55–56.

Gálfalvi György: Növelte szavai súlyát. = IgSzó 7. sz. 56–58.

Herédi Gusztáv: Történelem és írói pálya. = IgSzó 7. sz. 58–62.

Lászlóffy Aladár: N. I. önéletrajzi regénye. = IgSzó 7. sz. 53.

Rácz Győző: A hivatás etikája. = IgSzó 7. sz. 54.
 Robotos Imre: A tényisíztetel esztétikuma. =
 IgSzó 7. sz. 62-63.
 Sóni Pál: N. I. és a népi írók. = Kor 527-533.
 Szakolczay Lajos: A proletár író erkölcsé. Vonások
 N. I. arcképéhez. = Ttáj 8. sz. 71-75.
 Szász János: Tényregény, éregény. = IgSzó 7. sz.
 55.

Szabó T. Attila

Gáll Ernő: A nyelvész dicsérete. = IgSzó 11. sz.
 427-428.
 Lőrinczi Réka: Magános vállalkozás közösségi jelen-
 tősége. Szabó T. Attila 70. születésnapjára. =
 Kor 961-964.
 Nagy Jend: Egy élet a nyelvtörténeti kutatás szol-
 gálatában. = Kor 534-540.
 Nagy Pál: Szavak bűvöletében. = IgSzó 11. sz.
 435-436.

SZOVJETUNIO

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Balla Gyula: A kárpátukrajnai magyar irodalom
 szociográfiái kezdeményei. = Fo 9. sz. 89-90.
 Balla Gyula: Magyar irodalom ukránul. = Ttáj 12.
 sz. 74-77.
 Gerskovics, Alekszandr: A magyar irodalom a Szov-
 jetunióban. = Nagyv 766-771

EOYÉB ORSZÁGOK

ÁLTALÁNOS RÉSZ

Borbándi Gyula: A nyugat-európai magyar iroda-
 lom intézményrendszere. = Újlátóh 317-333.
 Borbándi Gyula: Ünnepek-ünnepiélis nélkül. = Újlátóh
 377-382.
 Kovács István: A magyar irodalom lengyelországi
 fogadtatása az elmúlt hét esztendőben. = Ttáj
 5. sz. 61-65.
 Molnár József: Az Új Látóhatár második negyedszá-
 za elé. = Újlátóh 83-86.
 Pap Éva: Finn irodalom magyarul, magyar irodalom
 finnül. = Ttáj 9. sz. 38-40.
 Sárközl Máttyás: A nyugati magyar költészet öt éve
 1956 után. = Újlátóh 524-531.
 Varga Csaba: Magyar irodalom bolgárul. = Ttáj 12.
 sz. 67-69.
 Zsigmond Endre: Találkozás a Látóhatárral. =
 Újlátóh 399-400.

EGYESSZERZŐK

Határ Győző

Gömöri György: Bevezetés a Határológiába. A hat-
 van éves H. Gy. = Újlátóh 51-56.
 Határ Győző: Ismeretlen emigráció = Újlátóh
 383-398.

Cs. Szabó László

Zalán Magda: Csédekerrel Rómában. = Újlátóh
 405-412.

Tífz Tamás

T. T.: Magamról és verseimről. = Újlátóh 230-
 234.

Zalán Magda

Z. M.: Zéem Összes Művei. = Újlátóh 241-254.

Az 1975-ben ismertett irodalomtörténeti művek
 (A megjelenés helye szerint csoportosítva)

MAGYARORSZÁG

A Debreceni Néplap repertóriuma 1944. november
 15-1945. április 6. Debrecen 1975. - Ism.:
 Kókay György, MKSz 342-343.
 Ady Endre összes prózai művei 9-10. köt. Bp.
 1973. - Ism.: Bata Imre, It 211-215. - Kova-
 lovsky Miklós, It 193-203.
 Andics, Erzsébet: Metternich und die Frage Ungarns.
 Bp. 1973. - Ism.: Oltványi Ambrus, ItK 512-
 516.
 A szociológia első magyar műhelye. A Huszadik Szá-
 zad köre. Bp. 1973. - Ism.: Veres András, ItK
 119-121.
 Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970-
 1971. Bp. - Ism.: Csűrty István, MKSz 329-333.
 Babits Mihály: Könyvről könyvre. Bp. 1973. -
 Ism.: Melczér Tibor, ItK 516-519.
 Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd. Bp. 1974. -
 Ism.: Bori Imre, Lit 1. sz. 145-149. - Agárdi
 Péter, Kr 5. sz. 25. - Bába Iván, Isz 848-850.
 - Göörömbel András, Ttáj 2. sz. 82-85. - Kósa
 László, Alf 5. sz. 76-78. - Ódor László, Fo 5-
 6. sz. 65-67. - Pomogáts Béla, Vság 4. sz. 106-
 108.
 Bárdosi Németh János: Utak és útítársak. Szombath-
 hely 1975. - Ism.: Félja Géza, Ttáj 5. sz. 54-57.
 - Csuka Zoltán, Úz 615-616. - Paku Imre,
 Életünk 271-276. - Pomogáts Béla, Somogy
 3. sz. 98-99.
 Bata Imre: Képek és vonulatok. Bp. 1973. - Ism.:
 Monoki György, Napjaink 5. sz. 10.
 Becsky Andor: Kortársokról. Bp. 1974. - Ism.:
 Robotos Imre, Kor 567-568.
 Bécsy Tamás: A dráma modellek és a mai dráma.
 Bp. 1974. - Ism.: Almási Miklós, It 1049-1053.
 - Szeredás András, Színház 11. sz. 47-48.
 Béládi Miklós: Érintkezési pontok. Bp. 1974. -
 Ism.: Albert Pál, Újlátóh 455-459. - Bata
 Imre, Kort 1667-1669. - Belohorszky Pál,
 Vság 9. sz. 110-111. - Fülöp László, Ttáj 3. sz.
 89-91. - Göörömbel András, Alf 2. sz. 67-69.
 - Hajdú Ráfi Gábor, Kr 5. sz. 25-26. - Pomo-
 gáts Béla, Je 570-574.
 Belitska-Scholz Hedvig: Vásári és művészeti bábját-
 szás Magyarországon 1945-ig. Tihany 1974. -
 Ism.: Kerényi Ferenc, ItK 390-393.
 Bodolay Géza: Petőfi diaktársaságai. Bp. 1973. -
 Ism.: Bába Mihály, Napjaink 2. sz. 9. - Kovács
 József László, Soprsz 380-381.
 Borsy Károly: A pécsi nyomdászat kezdetei. Pécs
 1973. - Ism.: Tóth István, Hung.Int.Tud.K.
 1974. 21. sz. 153-155.
 Botka Ferenc: Magyar szocialista irodalom oroszul.
 Bp. 1973. - Ism.: B. Juhász Erzsébet, MKSz103.
 Cenner Mihály: Magyar színeszet Székesfehérvárott
 és Fejér megyében. I. 1813-1874. Székesfehérvár
 1972. - Ism.: Kerényi Ferenc, ItK 390-393.
 Cenner Mihály: Magyar színeszportrék katalógusa
 1790-1944. Bp. 1973. - Ism.: Kerényi Ferenc,
 ItK 390-393.
 Csaplár Ferenc: Barta Lajos. Bp. 1973. - Ism.:
 Göörömbel András, It 220-222.
 Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű
 gyűjtemény. Bp. 1973. - Ism.: V. Kovács
 Sándor, MKSz 341-342.
 Csapodi, Csaba: The Corvinian Library. Bp. 1973. -
 Ism.: Kurcz Ágnes, ItK 231-233.
 Dán Róbert: Humanizmus, reformáció, antitrinita-
 rizmus és a héber nyelv Magyarországon. Bp.
 1973. - Ism.: Bitskey István, MKSz 111-112.
 Dénes Zsófia: Tegnapi újművészek. Bp. 1974. -
 Ism.: Dévényi Iván, Je 670-671. - Varga
 József, Nagyv 1591.
 Dersli Tamás: A századvég katolikus sajtója. Bp.
 1973. - Ism.: Rejtő István, MKSz 219-220.
 Dömötör Tekla: A népszokások költészete. Bp.
 1974. - Ism.: Bálint Sándor, ItK 714-716. -
 Biernaczky Szilárd, VII 254-256.

- Éder Zoltán: Révai Miklós. Bp. 1972. — Ism.: Gulya J., ALingu 1974. 1–4. sz. 404–406.
- Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágek, lőtöt lépék... Kaposvár 1974. — Ism.: Lázár István, UI 5. sz. 108–110. — Murányi Mihály, VII 273–276.
- Fábián Dániel: József Attila. Bp. 1974. — Ism.: Borbándi Gyula, Újlátóh 71–73.
- Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza. 1. köt. Bp. 1973. — Ism.: Imre Samu, It 426–434.
- Fenyő István: Nemzet, nép — Irodalom. Bp. 1973. — Ism.: Bényei Miklós, It 228–230.
- Fenyő Miksa: Féljegyzések a Nyugat folyóiratról és környékéről. Bp. 1975. — Ism.: Grezsa Ferenc, Ttáj 12. sz. 81–83.
- Fodor András: A nemzedék hangján. Bp. 1973. — Ism.: Kartal Zsuzsa, Nagyv 1419–1421.
- Forgács László: A mindenséggel mérd magad. Bp. 1973. — Ism.: Egri Péter, It 225–228.
- Formateremtő elvek a költői alkotásban. Bp. 1971. — Ism.: Kelemen Péter, ItK 396–400.
- Fülep Lajos: A művészet forradalmától a nagy forradalomig. Bp. 1974. — Ism.: Szabó Júlia, Művészet 5. sz. 47–48. — Varga József, Hel 1. sz. 123–125.
- Garai Gábor: Elferünk a földön. Bp. 1973. — Ism.: Petrányi Ilona, It 231–236.
- Gárdonyi Géza: Titkosnapló. Bp. 1974. — Ism.: Kispéter András, ItK 717–719. — Kolozsvári Papp László, ÚjFo 3. sz. 122–124. — Nacsády József, Ttáj 5. sz. 84–86. — Simonffy András, UI 4. sz. 111–112.
- Gyergyai Albert: Késői tallózás. Bp. 1975. — Ism.: Hopár Olga, Somogy 3. sz. 92–93.
- Gyeytán Ervin: Párbeszéd sokszemközt. Bp. 1973. — Ism.: Mikó Krisztina, It 236–242.
- Gyulics György: Dugonics könyvtára. (Katalógus.) Szeged 1972. — Ism.: Tóth János, MKSz 223–224.
- Hajdu Ráfi: Sarkadi Imre. Bp. 1973. — Ism.: Czére Béla, Kort 1669–1670. — Tóth János, MKSz 223–224.
- Hatvány Lajos: Ady. Cikkék, emlékezők, levelek. Bp. 1974. — Ism.: Bata Imre, UI 6. sz. 108–110.
- Herczeg Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp. 1975. — Ism.: Juhász Erzsébet, ÚjSymp 126. sz. 364–365.
- Hermann István: Lukács György gondolatvilága. Bp. 1974. — Ism.: Hanák Tibor, Újlátóh 181–183.
- Holl Béla: A kétszáz éves váci könyv (1772–1972). Bp. 1973. — Ism.: V. Kovács Sándor, MKSz 112–113.
- Hopp Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. — Ism.: Kiss Gy. Csaba, Hel 1. sz. 130–131. — Kovács Endre, It 1060–1064. — R. Várkonyi Ágnes, ItK 106–107.
- Hopp Lajos: A lengyel–magyar hagyományok újjá születése. Bp. 1972. — Ism.: Kovács Endre, It 1060–1064.
- Illés Lajos: Kezdet és kibontakozás. Bp. 1974. — Ism.: Kispéter András, It 1035–1038.
- Illyés Gyula: Iránytűvel. Bp. 1975. — Ism.: Hajdu Ráfi Gábor, Kr 10. sz. 20.
- Imre László: Rákóczi Sándor. Bp. 1973. — Ism.: Czére Béla, Kort 1670.
- Jelentés és stilsztika. Bp. 1974. — Ism.: Fábián Pál, MNy 226–228.
- Jordáky Lajos: A szocialista irodalom útján. Bp. 1973. — Ism.: Kóhádi Zsolt, It 476–479. — Pomogáts Béla, ItK 114–119.
- Juhász Géza-emlékkönyv. Debrecen 1975. — Ism.: Bárdosi Németh János, Je 1149–1151. — Csuka Zoltán, Úz 614–615. — Kardos László, Kr 9. sz. 29.
- Juhász Gyula összes művei. 4. köt. Bp. 1975. — Ism.: Csapári Ferenc, Ttáj 11. sz. 44–45.
- Julow Viktor: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1975. — Ism.: Blank Péter, Színház 9. sz. 47. — Laczkó András, Somogy 3. sz. 90–92. — Mezei Márta, Kr 12. sz. 23–24. — Pálffy G. István, Alf 6. sz. 76–79. — Troszt Tibor, Je 957–959.
- Kálmán László: Társadalmi Szemle repertórium 1931–1933. Bp. 1974. — Ism.: Lengyel András, Ktáros 373–375.
- Kardos László: Iró, írás, irodalom. Bp. 1973. — Ism.: Nemes György, Nagyv 303–305.
- Kemény Gábor: Krúdy képalakítása. Bp. 1974. — Ism.: Pusztai Ferenc, ItK 720–721.
- Kemény G. Gábor: Külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok. (1945–1970). 1. Szocialista országok. Bp. 1974. — Ism.: Brinda Károly, Úz 798–799. — Pálvölgyi Endre, Ktáros 53–54.
- Kende Zsigmond: A Galilei-Kör megalakulása. Bp. 1974. — Ism.: Mucsi Ferenc, VII 342–343. — Mucsi, [Ferenc], AHist 478–480. — Rubin Péter, MTud 566–567.
- Kenyeres Zoltán: Gondolkodó irodalom. Bp. 1974. — Ism.: Fülöp László, ItK 712–714. — Grezsa Ferenc, Fo 11. sz. 86–87. — Illés László, Kr 10. sz. 25–26. — Pomogáts Béla, UI 3. sz. 94–95. — Rónay László, Alf 5. sz. 78–80. — Sikló Géza, Vig 134–135. — Vörös László, Ttáj 9. sz. 89–91.
- Király István: Hazafiság és forradalmiság. Bp. 1974. — Ism.: Arató Endre, MTud 444–447. — Hársfalvi Péter, Alf 1. sz. 61–65. — Németh G. Béla, Napjaink 2. sz. 9. — Szerdahelyi István, Nagyv 140–141. — Varga Lajos Márton, ÚjFo 1. sz. 119–122.
- Klaniczay Tibor: A manierizmus. Bp. 1975. — Ism.: Téglásy Imre, Ttáj 10. sz. 84–86.
- Koháry Sarolta: Flóra és Ilona. Bp. 1973. — Ism.: Rába György, It 222–225.
- Kókay György: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája. Bp. 1975. — Ism.: Kovács József László, SopSz 377–380. — Tóth András, Ktáros 560–561.
- Kovalovszky Miklós: Emlékezők Ady Endréről. 2. köt. Bp. 1974. — Ism.: Péter László, ItK 235–239. — Szilágyi János, Száz 460–461. — Vezér Erzsébet, It 1015–1021.
- Köpeczi Béla: Eszme, történelem, irodalom. Bp. 1972. — Ism.: Gergely András, Hel 1974. 3–4. sz. 523–525. — Vajda György Mihály, ItK 230–231.
- Körtés Júlia: Nagyvilág repertórium 1956–1970. Bp. 1973. — Ism.: Korompai Gáborné, Ktáros 565–566.
- Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. — Ism.: Csapodi Csaba, ItK 695–700.
- Krúdy Gyula: A szobrok megmozdulnak. Bp. 1974. — Ism.: Rónay László, ItK 530–531.
- Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973. — Ism.: Vésárhelyi Judit, ItK 526–527.
- Lakatos Éva: Irodalmi folyóiratok. E–F. Bp. 1974. — Ism.: Vargha Kálmán, ItK 245–246.
- Lengyel Balázs: Hagyomány és kísérlet. Bp. 1972. — Ism.: Adám, Péter, HungPen 16. sz. 130–131. — Vargha Kálmán, Nagyv 1107–1109.
- Lengyel Dénes: Benedek Elek. Bp. 1974. — Ism.: Sipos Lajos, ItK 250–251.
- Lengyel József: Az őszinteség lépcsőin. Bp. 1974. — Ism.: Bükkösi Valéria, Somogy 115–116. — Horpácsi Sándor, Palócföld 4. sz. 28–29.
- Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum. Bp. 1973. — Ism.: Körmeny Kinga, MTud 186–187.
- Lovass Gyula: Kilenc hős visszatér. Bp. 1973. — Ism.: Makay Gusztáv, ItK 721–724.
- Lőkös István: Hidak jegyében. Bp. 1974. — Ism.: Bellyei László, Somogy 3. sz. 109–111.
- Lukács István: A magyar irodalom története (A–B, B–E). Bp. 1973. — Ism.: Paál Rózsa, It 243–246.
- Magyar Anjou legendárium. Bp. 1973. — Ism.: Klaniczay Tibor, ItK 507–509.
- Magyar humanisták levelei, XV–XVI. sz. Bp. 1971. — Ism.: Hopp Lajos, Hel 1974. 3–4. sz. 533.
- Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967. — Ism.: Kapitány István, ItK 401–402.
- Martinkó András: Költő, mű és környezet. Bp. 1973. — Ism.: Weber Antal, ItK 233–235.
- Mátrai László: Élmény és mű. Bp. 1973. — Ism.: Szili József, It 1043–1046.
- Mátyás Ferenc: A műszaksz udvarában. Bp. 1974. — Ism.: Vörös Imre, It 1033–1035.

- Mesterházi Lajos: Szólni szólfatlan. Bp. 1975. — Ism.: Dersi Tamás, Kr 12. sz. 24.
- Mezei József: A magyar regény. Bp. 1973. — Ism.: Csűrös Miklós, ItK 107—112. — Zappe László, It 484—489.
- K. Nagy Magda: Válasz 1934—38, 1946—49. Debrecen 1973. — Ism.: Kr 10. sz. 27.
- Nádasdi Péter: A tölgyfa árnyékában. Bp. 1974. — Ism.: F. Nagy Géza, ItK 534—535.
- B. Nagy László: A látvány logikája. Bp. 1972. — Ism.: Pomogáts Béla, Je 570—574.
- Nemeskürty István: A magyar népek, ki ezt olvassa. Bp. 1975. — Ism.: Agárdi Péter, Kr 12. sz. 12. — Végh Ferenc, Vszág 9. sz. 111—113. — Zentai Mária Éva, Ttáj 12. sz. 85—88.
- Németh László: Megmentett gondolatok. Bp. 1975. — Ism.: Grezsa Ferenc, Ttáj 6. sz. 84—87. — Sikl Géza, Vig 493—495.
- Németh László: Sajkódi esték. Bp. 1974. — Ism.: Bata Imre, Uf 3. sz. 86—89. — Grezsa Ferenc, Fo 5—6. sz. 85—86.
- Orosz László: Katona József. Bp. 1974. — Ism.: Ferencz Győző, Színház 6. sz. 48. — Sütő József, Fo 2. sz. 84—86.
- Palágyi Erzsébet: Szép Szó 1936—1939. Repertórium. Bp. 1974. — Ism.: Korompai Gáborné, Ktáros 52—53. — Vajna János, Kr 10. sz. 26—27.
- Pándi Pál: „Kísértettjárás” Magyarországon. 1—2. köt. Bp. 1972. — Ism.: Szurómi Lajos, Fo 4. sz. 82—87.
- Pándi Pál: Petőfi és a nacionalizmus. Bp. 1974. — Ism.: Arató Endre, Kort 1949—1952. — Németh G. Béla, Napjaink 2. sz. 9. — Pálmai Kálmán, It 1009—1015.
- Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. Szeged 1974. — Ism.: Péch Zoltán, ItK 406—407.
- Péterffy Ida: Horváth Ádám levelezése „poétriával”. 1973. — Ism.: Lackó András, Somogy 4. sz. 106—108.
- Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete. 1. köt. A—K. Bp. 1973. — Ism.: Fekete Sándor, It 495—499. — Martinkó András, ItK 94—98.
- Pomogáts Béla: Déry Tibor. Bp. 1974. — Ism.: Fried István, ISz 660—661. — Kulcsár Szabó Ernő, AH 2. sz. 70—72. — Láng Gusztáv, Ttáj 3. sz. 92—93.
- Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka. Bp. 1974. — Ism.: Kerényi Ferenc, ItK 390—393. — Mályusz né Császár Edit, It 1056—1060.
- Poszler György: Szerb Antal. Bp. 1973. — Ism.: Szabolcsi Miklós, It 1021—1027. — Tarján Tamás, ItK 112—114.
- Rába György: Szabó Lőrinc. Bp. 1972. — Ism.: Németh G. Béla, ItK 239—241.
- Rákóczi tükör. Bp. 1973. — Ism.: Gyenis Vilmos, ItK 701—703.
- Reguli Ernő: József Attila bibliográfia. Bp. 1975. — Ism.: Lengyel András, Ktáros 500—502.
- Révai József: József Attila. Bp. 1974. — Ism.: Hajdu Ráfi Gábor, Kr 7. sz. 22.
- Robotos Imre: Az igazi Csinszka. Bp. 1975. — Ism.: Feja Géza, Ttáj 10. sz. 45—49.
- Rónay György: Kutatás közben. Bp. 1974. — Ism.: Dévényi Iván, Je 1148—1149.
- Salyamossy Miklós: Magyar irodalom Németországban 1913—1933. Bp. 1973. — Ism.: Fried István, Hel 1974. 3—4. sz. 536—537. — Walkó György, It 250—252.
- Sarkadi Imre: Cikkek, tanulmányok. Bp. 1974. — Ism.: Dersi Tamás, Kr 3. sz. 27. — Márkus Béla, Ttáj 4. sz. 86—89.
- Sarkány Oszkár: Válogatott tanulmányok. Bp. 1974. — Ism.: Pražák, Richard, ItK 531—533.
- Scheiber Sándor: Folklor és tárgytörténet. Bp. 1974. — Ism.: Dán Róbert, MKSz 343—344. — Dömötör Sándor, Szabolcs-Szatmári Sz. 3. sz. 101—102. — Réz Pál, Nagy 1267—1268.
- Sebők Vilma: Az Alföld Repertórium 1950—1969. — Ism.: Szabó Ernő, MKSz 222—223.
- Simon István: A magyar irodalom. Bp. 1973. — Ism.: Weber Antal, It 480—484.
- Sóter István: A sas és a serleg. Bp. 1975. — Ism.: Fenyő István, Kr 12. sz. 23. — Kenyeres Zoltán, MTud 363—365. és Uf 5. sz. 93—95.
- Sóter István: The dilemma of literary science. Bp. 1973. — Ism.: Frensz, Horst, Nagy 1264—1265. — Horváth Károly, ItK 382—384. — Szcenci Miklós, Hel 1974. 3—4. sz. 522—523.
- Spira György: A negyvennyolcas nemzedék nyomában. Bp. 1973. — Ism.: Kovács Magda, ItK 247—248.
- Szabó Ede: Otthonunk a művekben. Bp. 1974. — Ism.: Pomogáts Béla, Je 668—670.
- Szabó Lőrinc: Napló, levelek, cikkek. Bp. 1974. — Ism.: Fenyő István, Napjaink 3. sz. 9. — Laczkó András, Életünk 379—381. — Pomogáts Béla, Fo 12. sz. 87—88. — Simon Zoltán, Alf 6. sz. 86—88.
- Szauder József: Az este és az álom. Bp. 1970. — Ism.: Julow Viktor, J. V.: Arkadia körül. 181—193.
- Sziklay László: Szomszédainkról. Bp. 1974. — Ism.: Fried István, FK 235—238. — Zódhelyi Zsuzsanna, StudSlav 209—214.
- Szilágyi Ferenc: Csokonai dunántúli tájzsongyűjtése. Bp. 1974. — Ism.: Páku Imre, Életünk 183—184.
- Szuper Károly színészeti naplója. Bp. 1975. — Ism.: Kerényi Ferenc, It 1053—1055.
- Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség. Bp. 1973. — Ism.: Grezsa Ferenc, Ttáj 9. sz. 91—92. — Kiss Ferenc, ItK 394—396.
- Tapolcai Ernőné: Új Forrás repertórium — Ism.: Héthy Zoltán, Ktáros 183.
- Tolnai Gábor: Örökség és örökösök. Bp. 1974. — Ism.: Baróti Dezső, It 1038—1042. — Gál István, Kr 1. sz. 24. — Sallay Géza, Kort 159—161. — Süpek Ottó, MTud 564—565.
- Tordai Zádor: Közöséges emberi dolgok. Bp. 1974. — Ism.: Bata Imre, Ttáj 3. sz. 86—88. — Radnóti Sándor, Vszág 4. sz. 108—110.
- Tóth Dezső: Vörösmarty Mihal. Bp. 1974. — Ism.: Biró Ferenc, Kort 1953—1955. — Horváth Károly, It 1007—1009. — P. B., Ktáros 672—673. — Weber Antal, Kr 12. sz. 21.
- Török Gábor: Kéltől rébusok. Bp. 1974. — Ism.: Danyi Magdolna, ÚjSymp 119. sz. 94—95.
- Tűskés Tibor: Kodolányi János. Bp. 1974. — Ism.: Csuka Zoltán, Úz 613—614. — Grezsa Ferenc, Ttáj 4. sz. 90—91. — Kulcsár Szabó Ernő, Alf 8. sz. 72—74. — Lackó András, Napjaink 7. sz. 9. — Pomogáts Béla, Je 570—574. — Sikl Géza, Vig 208—210. — Takáts Gyula, Somogy 2. sz. 106—109. — Vekerdí László, Vszág 7. sz. 110—111.
- Ungvári Tamás: Déry Tibor. Bp. 1973. — Ism.: Kulcsár Szabó Ernő, Alf 2. sz. 70—72. — Mészáros Vilma, It 1027—1033.
- Vágó Márta: József Attila. Bp. 1975. — Ism.: Bokor László, Ttáj 11. sz. 76—80. — Dér Zoltán, Hid 1388—1403.
- Vargha Balázs: Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1974. — Ism.: Mezei Márta, ItK 509—512.
- Vargha Kálmán: Gelléri Andor Endre. Bp. 1973. — Ism.: Rónay László, Lit 1974. 4. sz. 157—161. — Nagy Sz. Péter, It 215—219. — Udvarhelyi András, Napjaink 1. sz. 10.
- R. Várkonyi Ágnes: A pozitívista történetelmélet a magyar történetírásban. 1—2. köt. Bp. 1973. — Ism.: Dénes Iván, Ttáj 2. sz. 78—82. — Mátrai László, It 489—495.
- Vas István: Az ismeretlen isten. Bp. 1974. — Ism.: Almási Miklós, Uf 2. sz. 97—99. — Apáti Miklós, Kort 157—158. — Fenyő István, Lit 1. sz. 102—114.
- „Vár egy új világ.” Bp. 1975. — Ism.: Fenyő István, Kr 8. sz. 22—23.
- Veres Péter koszorúja. Bp. 1973. — Ism.: Varga József, ItK 721.
- Vida Sándor: Valóság repertórium. 1945—1948. Bp. 1974. — Ism.: Korompai Gáborné, Ktáros 308—309.
- Vitályos László—Orosz László: Ady-bibliográfia 1896—1970. Bp. 1972. — Ism.: József Farkas, MTud 55—56.
- Weber Antal: Irodalmi irányok, távlatok. Bp. 1974.

— Ism.: Fried István, ItK 703—706. — Pálmai Kálmán, Kr 6, sz. 26.
Zimáné Lengyel Vera: Jókai-bibliográfia. Bp. 1975.
— Ism.: Györi László, Ktárs 370—371.
Zsilka Tibor: Stilisztika és statisztika. Bp. 1974. — Ism.: Benkő László, MNy 236—238. — Füredi Mihály, ItK 725—727. — Szeles Klára, Lit 1. sz. 149—151. — Tarr Viola, Kor 725—727.

CSEHSZLOVÁKIA

Fábry Zoltán kortársai szemével. Bratislava 1973. — Ism.: Cs. Varga István, ItK 407—408.
Kováts Miklós: Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában. 1918—1938. Bratislava 1974. — Ism.: Sziklay László, ItK 403—404.
Slovník spisovatelů. Madarsko. Praha 1971. — Ism.: Sándor László, Kr 8, sz. 24—25.
Vančova, Tatjana: Bibliografia slovenských prekladov madarskej literatúry 1945—1972. Bratislava — Ism.: Futala Tibor Ktárs 180—181.
Zalabai Zsigmond: A vers túldoldalán. Bratislava 1974. — Ism.: Görömbel András, Ttáj 8. sz. 84—85. — Simonyi Zoltán, Napjaink 3. sz. 9. — Varga Imre, ISZ 821—825.
Zsilka Tibor: A stílus hírértéke. Bratislava 1973. — Ism.: I. Nagy Márta, NyitúdK 1. sz. 110—111.

JUGOSZLÁVIA

Bori Imre: Irodalmunk évszázadal. Újvidék 1975. — Ism.: Fekete Elvira, Úz 515—519. — Márkus Béla, Alf 3. sz. 76—79.
Bányai János: A szó fegyelme. Újvidék 1972. — Ism.: Alabán Ferenc, ISZ 826—828.
Bányai János: Könyv és kritikák. Újvidék 1973. — Ism.: Alabán Ferenc, ISZ 826—828. — Szűcs Imre, Úz 60—63.
Bosnyák István: Vázlatok egy portréhoz. Újvidék 1975. — Ism.: Bálint István, Úz 918—920.
Csáky Sörös Pirokska: A jugoszláviai magyar könyv. Újvidék 1973. — Ism.: Jankovics József, Kort 1164—1166. — D. Szemző Pirokska, MKSz 214—216.
Csáth Géza: Írások az élet jó és rossz dolgairól. Szabadka 1975. — Ism.: Herczeg István, Úz 414—418. — Réz Pál, Úz 418—421.
Juhász Géza: Könyvek országútján. Újvidék 1973. — Ism.: Jankovics József, Kort 1164—1166. — Káich Katalin, Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 149—151. — Lőkös István, ItK 535—536. — Márkus Béla, Alf 3. sz. 76—79.
Káich Katalin: Egy fejezet a magyar szerb-horvát irodalmi és kulturális kapcsolatok történetéből. (Zombor 1875—1918.) Zombor 1975. — Ism.: Lévy Endre, Úz 519—521.
Kázmér Ernő: Levelek Szirmai Károlyhoz. Szabadka 1975. — Ism.: Vajda Gábor, Úz 904—908.
Književnosti nadodnosti Vojvodine 1945—1972. Novi Sad—Beograd 1973. — Ism.: Fried István, MKSz 117.
Kolozi Tibor: Szabadkai sajtó (1848—1919). Szabadka 1973. — Ism.: Káich Katalin, Hung.Int.Tud.K. 1974. 21. sz. 147—148.
Sinkó Ervin: Csokonai életműve. Novi Sad 1965. — Ism.: Julow Viktor, J. V.: Arkádia körül. 134—141.
Szelei István: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom. Újvidék 1974. — Ism.: Márkus Béla, Alf 3. sz. 76—79. — Pomogáts Béla, ItK 724—725.
Utasi Csaba: Tíz év után. Újvidék 1974. — Ism.: Bosnyák István, ÚjSymp 119. sz. 85—92. — Danyi Magdolna, ÚjSymp 119. sz. 83. — Dér Zoltán, Úz 421—424. — Podolszki József, ÚjSymp 119. sz. 84—85.
Varga Zoltán: Periszkóp. Újvidék 1975. — Ism.: Dér Zoltán, Úz 693—697.
Végl László: A vers kihívása. Újvidék 1975. — Ism.: Fekete Elvira, Úz 908—912. — Utasi Csaba, ÚjSymp 121. sz. 164—166. — Vajda Gábor, ÚjSymp 121. sz. 162—164.

ROMÁNIA

Bálint Tibor: Kenyér és gyertyaláng. Kolozsvár 1975. — Ism.: Balogh Ernő, Ttáj 12. sz. 83—85. — Szűcs Géza, Kor 887—889.
Balogh Edgár: Mesterek és kortársak. Bukarest 1974. — Ism.: Balogh Edgár, Kor 858—861. [Vita Láng Gusztávval.] — Láng Gusztáv, Kor 590—593. — Nagy Pál, IgSzó 11. sz. 405—408.
Bányai László: Hosszú meszgye. Bukarest 1974. — Ism.: Herédi Gusztáv, Kor 805—807. — Pomogáts Béla, Ttáj 8. sz. 75—78.
Bartalis János: Az, aki én voltam. Bukarest 1972. — Ism.: Balogh László, Napjaink 7. sz. 10.
Bolyai Farkas—Bolyai János: Levelek. Bukarest 1975. — Ism.: Vekerdi László, Ttáj 9. sz. 99—102.
Dankánits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest 1974. — Ism.: Alexa Károly, Kort 1160—1162.
Dávid Gyula: Tolnai Lajos Marosvásárhelyen. Bukarest 1974. — Ism.: Barta János, ItK 706—712. — Imre László, Ttáj 8. sz. 81—83.
P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája. A színesztézia a Nyugat írájában. Bukarest 1974. — Ism.: T. Lovas Rózsa, MNy 488—491.
Enyedi Sándor: Az erdélyi magyar színjátszás kezdetei. 1792—1821. Bukarest 1974. — Ism.: Páskándi Géza, Kort 972—975.
Erdélyi féniks. Misztóttfalusi Kis Miklós öröksége. Bukarest 1974. — Ism.: Haiman György, MKSz 103—104. — Németh S. Katalin, Kort 1162—1163. — Tóth András, Ktárs 241—242. — Vekerdi László, Ttáj 1. sz. 83—85.
Jancsó Béla: Irodalom és közelet. Bukarest 1973. — Ism.: Kőszeghy F. Péter, ItK 253—254.
Jordáky Lajos: Szocializmus és történettudomány. Bukarest 1974. — Ism.: Egyed Ákos, Kor 129—132.
Kuncz Aladár: Tanulmányok, kritikák. Bukarest 1973. — Ism.: Sinka Erzsébet, ItK 533—534.
Lőrinczi László: Utazás a Fekete kolostorhoz. Bukarest 1975. — Ism.: Merkovszky Pál, Szabolcs-Szatmár-Sz 3. sz. 104—105. — Gaál György, Kor 569—570.
Nagy Olga: Hősök, csalókák, ördögök. Bukarest 1974. — Ism.: Kovács Ágnes, ItK 536—537.
Sinkó Ervin: Don Quijote útjai. Bukarest 1975. — Ism.: Lévy Endre, Úz 920—922. — Vekerdi László, Ttáj 9. sz. 99—102.
Sóni Pál: Avantgarde-sugárzás. Bukarest 1973. — Ism.: Mózes Huba, NyitúdK 1. sz. 116—118. — Pomogáts Béla, ItK 114—119. — és Nagy 631—632. — Szilágyi Júlia, IgSzó 8. sz. 130—134.
Szabó T. Attila: Erdélyi Magyar Sztörténeti Tár. Bukarest 1975. — Ism.: Bajor Andor, IgSzó 11. sz. 428—429. — Beke György, IgSzó 11. sz. 429—434. — Imre Samu—Gunda Béla—Benda Kálmán, MNy 484—491. — Nagy Jenő, IgSzó 11. sz. 436—439.
Szentimrei Jenő: Városok, emberek. Bukarest 1973. — Ism.: Pomogáts Béla, ItK 114—119.
Varró János: Kós Károly a szépirod. Kolozsvár 1973. — Ism.: Pomogáts Béla, ItK 114—119.
Wesely Tibor: Bolyai Farkas. Bukarest 1974. — Ism.: Ágoston Hugó, IgSzó 3. sz. 285—286.

SZOVJETUNIO

Várad-Sternberg János: Utak, találkozások, emberek. Uzsgorod—Bp. 1974. — Ism.: Benedek András, Ttáj 1. sz. 93—95. — Hopp Lajos, Hel 1. sz. 134.

EGYÉB ORSZÁGOK

Dr. Benedek Sándor: A magyarországi református egyház istentiszteletének múltja. Órisziget 1971. — Ism.: Klaniczay Tibor, ItK 717.
Gombos Gyula: A történelem bajján. New York 1975. — Ism.: Borbándi Gyula, Újlátók 265—268.
Kerék, Andrew: Hungarian metrics: some linguistic aspects of iambic verse. Bloomington 1971. — Ism.: Kecskés András, ItK 522—525.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Agócs András

A kézirat nyomdába érkezett: 1976. VIII. 10. — Terjedelem: 16,1 (A/5) ív
77.3430 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

ТВОРЧЕСТВО БАЛИНТА БАЛАШШИ (научная сессия)

ЭГЕР, 12—15 мая 1976 г.

<i>Т. Комловски</i> : Балашши и ренессансная теория пропорций	567
<i>Б. Варьяш</i> : «Большой цикл» Балашши	585
<i>И. Хорват</i> : Концепция идеального издания Балашши	613
<i>А. Ди Франческо</i> : Маньеристские черты поэзии Балинта Балашши	633
<i>И. Ковач</i> : Балинт Балашши и «Океан»	659

*

<i>Д. Бониш</i> : Суд Балинта Балашши с консисторией	671
<i>М. Лудани</i> : Непосредственное воздействие «Прекрасной венгерской комедии» Балашши на развитие отечественной придворной драмы	676
<i>А. Салаи Ритокне</i> : «Рисуют его рабенком»	681
<i>Д. Гемери</i> : О последнем путешествии Балашши в Польшу и его связях	684
<i>Д. Сени</i> : Воздействие Макиавелли на поэзию Балашши	694
<i>И. Лекеш</i> : Хорватский вариант восточно-европейского петраркизма	697
<i>Я. Шласки</i> : Балашши и польская литература его времени	702
<i>Л. Серени</i> : «Несколько турецких беков»	706
<i>П. Кесеги</i> : Об одном неизвестном издании стихотворений Балашши	714

Ára: 26 Ft

Előfizetés egy évre: 66 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021 — 1486

SOMMAIRE

L'OEUVRE DE BÁLINT BALASSI, (session scientifique) Eger, du 12 au 15 Mai 1976

<i>Komlós, T.:</i> Balassi et la conception de la renaissance sur le proportion	567
<i>Varjas, B.:</i> Le Grand Cycle de Balassi	585
<i>Horváth, I.:</i> Pour une édition idéale de Balassi	613
<i>Di Francesco, A.:</i> Les traits maniéristes de la poésie de Bálint Balassi	633
<i>Kovács, S. I.:</i> Bálint Balassi et l'Oceanum	659
*	
<i>Bónis, Gy.:</i> Les procès de Bálint Balassi au Saint-Siège	671
<i>Ludányi, M.:</i> L'influence immédiate de la Belle Comédie Hongroise de Balassi sur l'évolution du drame de cour hongrois	676
<i>Mme Ritoók Szalay, Á.:</i> „Ils écrivent en une image enfantine”	681
<i>Gömöri, Gy.:</i> Contributions au dernier voyage de Balassi en Pologne et à ses relations polonaises	684
<i>Szőnyi, Gy.:</i> L'influence de Machiavelli sur la poésie de Balassi	694
<i>Lőkös, I.:</i> Les variantes croates de pétrarquisme d'Europe Orientale	697
<i>Ślaski, J.:</i> Balassi et la littérature polonaise contemporaine	702
<i>Szőrényi, L.:</i> „Tous les beys turcs”	706
<i>Kőszeghy, P.:</i> Sur une édition inconnue des poèmes de Balassi	714

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 66,-Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 411-010. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-680